

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

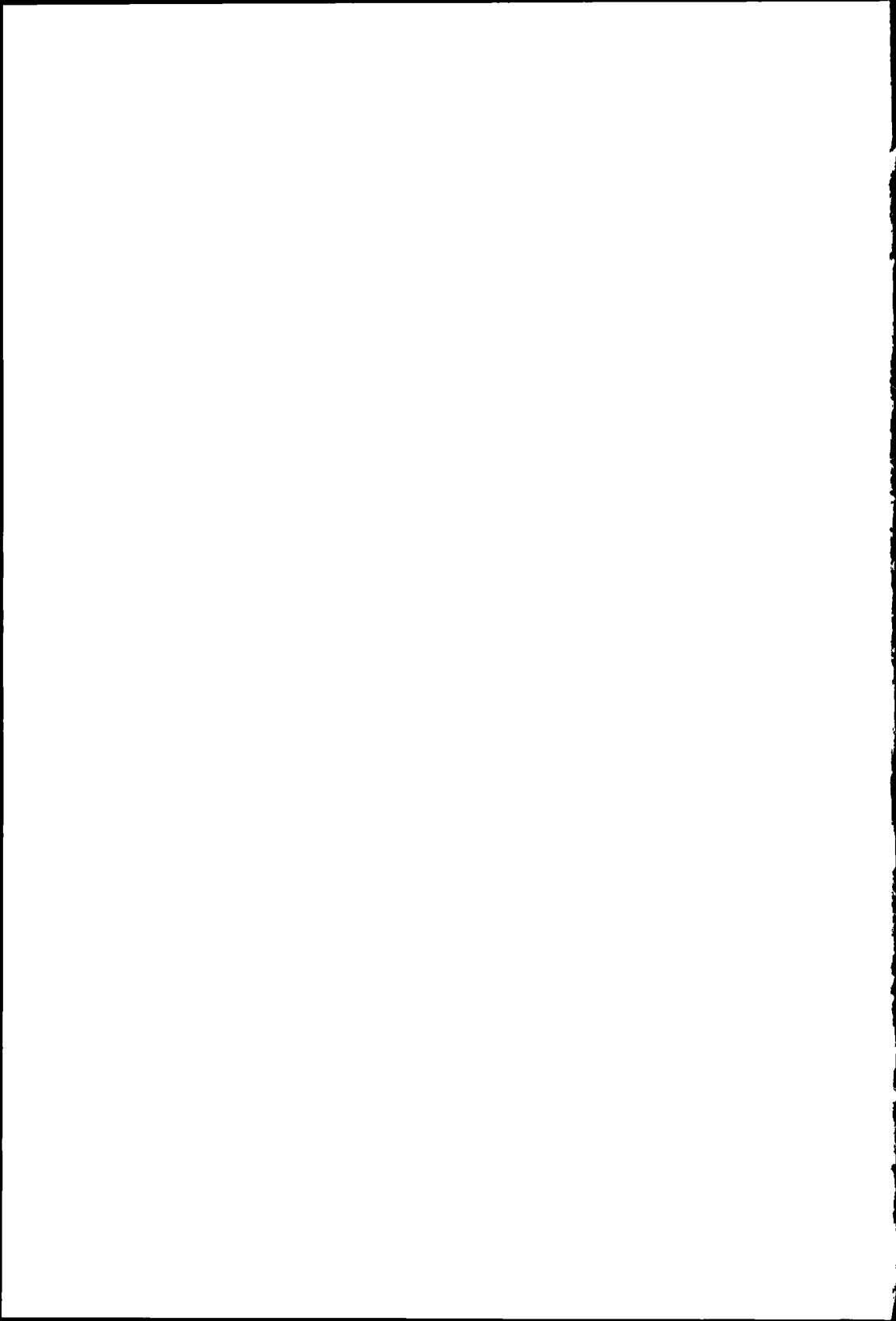
Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

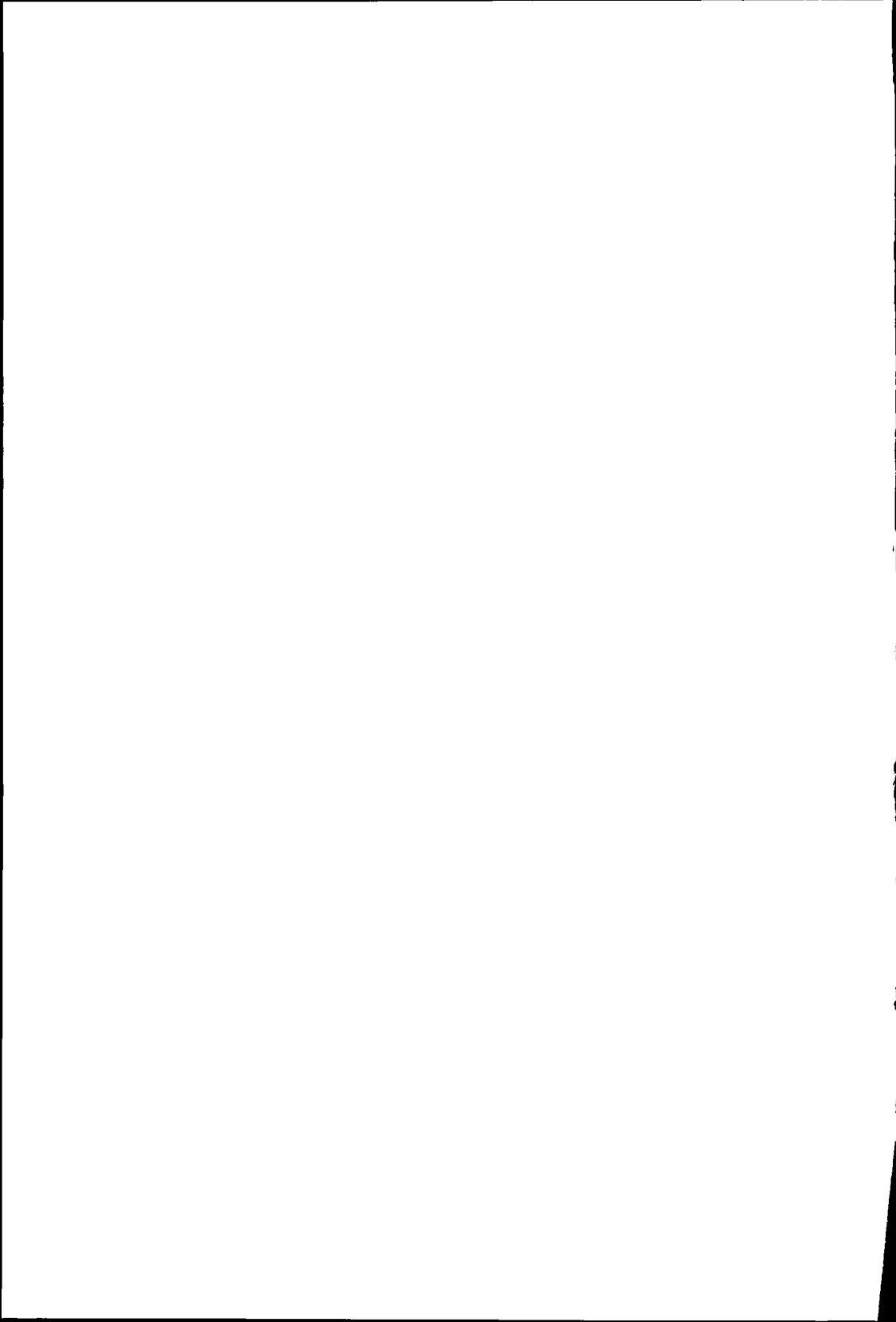

Sønderjyske årbøger
2001

Sønderjyske årbøger
2001

Sønderjyske årbøger

2001

Redaktion:
Lars N. Henningsen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Skrift: Palatino
Tryk: P.J.Schmidt Grafisk produktion, Vojens
Bogbinder: J.P.Møller, Haderslev
ISSN 0106-4452

Forsidebillede:

Sønderborg Marie kirkes bogskab fra 1629. Skabet findes i dag i Museet på Sønderborg Slot. Om kirken og skabet kan læses i Günther Weitlings artikel inde i årbogen. Foto: Hans Arne Hansen, Museet på Sønderborg Slot.

Bagsidebillede:

Udsnit af tegneren Leif Gr. Thomsens forside til *Æ Rummelpot 2000*. Tegningen hentyder til grænsekontrollens bortfald ved Schengen-aftalens ikrafttræden 25. marts 2001. Om udvalgte sider af grænsekontrollens historie kan der læses mere i Lars N. Henningsens artikel inde i årbogen.

Indhold

Artikler

Et tema i tiden: Grænsen – det grænseoverskridende – en fælles identitet?	7
<i>Kresten Philipsen</i> : Den sønderjyske historie og nutidens politik	9
<i>Lars N. Henningsen</i> : Grænsen i mindretals- og Schengen-perspektiv	15
<i>Jarvin Mellemsgaard</i> : Var en grænseændring mulig i 1946?	49
<i>Günter Weitling</i> : Sct. Marie kirke i Sønderborg	85
<i>Hans Rühmann</i> : Skibsklokken fra »Die Perle« af Flensborg	115
<i>Søren Sørensen</i> : Sønderjyder i Finlands indbyrdeskrig	127
<i>Anton Marckmann</i> : Sønderjyske krigsinvalider fra 1. Verdenskrig	143
<i>René Rasmussen</i> : Oberst S. B. Paludan-Müller og samarbejdspoli- tikken august 1943	181
<i>Kaj Sørensen</i> : Rektor A. Egeberg Jensen – en sønderjysk skole- mand	221
<i>Hans Schultz Hansen</i> : Arkiver fra hertugdømmerne Slesvig og Holsten	243
Forfatterliste	254

Anmeldelser

Arkivfortegnelser: Tønder amt – Tønder kreds (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	255
Søren Balle og Niels Geert Bolwig: Christian III's Rentemester- regnskaber (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	256
Per Ethelberg m.fl.: Det Sønderjyske Landbrugs historie. Sten- og bronzealder (ved <i>Steen Wulff Andersen</i>)	258
Kim Furdal: Fra preussiske landkommuner til danske sogne- kommuner (ved <i>Annette Østergaard Schultz</i>)	261
Jørgen Hornemann: Danmarks statsmand. A. P. Bernstorff og hans samtid – Eckhardt Opitz: Die Bernstorffs (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	265

Axel Johnsen og Henrik Mehl (red.): Århundredets genstande (ved <i>Jørn Buch</i>)	267
Bert Kelm: Rømø, et vesterhavspræget samfund bind II. Ejen- domme i Juvre ejerlav (ved <i>Inger Lauridsen</i>)	270
K.-J. Lorenzen-Schmidt og Ortwin Pelc (udg.): Schleswig- Holstein Lexikon (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	273
Thomas Lyngby: Den sentimentale patriotisme (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	274
Erik Møller Nielsen: Fra klamp til konstruktion (ved <i>Hanne Poulsen</i>)	276
Sebastian Olden-Jørgensen: Kun navnet er tilbage – en biografi om Peter Griffenfeld (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	280
Karen Margrethe Pedersen: Dansk sprog i Sydslesvig 1-2 (ved <i>Inge Lise Pedersen</i>)	282
Claus Riecken: Nordfriesische Sprachforschung im 19. Jahrhun- dert (ved <i>Gerret Schlaber</i>)	285
Ingrid Riese (udg.): Erinnerungen aus den 20er bis 50er Jahren (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	285
Ulrich Schulte-Wülwer: Künstlerkolonie am Nordufer der Flensburger Förde (ved <i>Jakob Gormsen</i>)	288
Thomas Steensen (udg.): Das große Nordfrieslandbuch (ved <i>Gerret Schlaber</i>)	291
Thomas Steensen (udg.): Bredstedt. Stadt in der Mitte Nord- frieslands (ved <i>Gerret Schlaber</i>)	294
Henning Unverhau: Gesang, Feste und Politik (ved <i>Inge Adriansen</i>)	295
Stine Wiell: Kampen om oldtiden (ved <i>Axel Johnsen</i>)	299
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner	303
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark	329
Historisk Samfund for Sønderjylland	329
Andre landsdelsdækkende foreninger	339
Lokalhistoriske foreninger og arkiver	342
Oversigt over årsskrifter og periodica	365
Historisk Samfund for Sønderjylland, styrelse, amtsstyrelse og regnskab 2000	371
<i>Nyt legat for slægtsforskning</i>	376

Grænsen – det grænseoverskridende – en fælles identitet?

Historien står aldrig stille – ej heller i grænselandet. Nyt er under udvikling og gammelt er under forandring. Midt i al denne bevægelse er »grænsen« uforanderligt et tema frem for andre – men hele tiden med nyt indhold.

I de seneste år har »det grænseoverskridende samarbejde« påkaldt sig megen opmærksomhed. Talen går ikke blot på samarbejde af praktisk art. Oftere og oftere nævnes et behov for at udvikle en »fælles identitet i regionen«. Først når det lykkes at udvikle denne fælles identitet ydes der den grænseoverskridende udfordring retfærdighed, udtalte præsidenten for Slesvig-Holstens landdag og amtsborgmester Carl Holst i juni 2001, da de indbød til den fjerde grænselandskongres. Den mulige fælles identitet påkaldes ved utallige lejligheder – f.eks. som motiv for renoveringsarbejder ved Danevirke (se denne årbog s. 328) eller som del af tankegangen bag en stor fællesudstilling mellem Museet på Sønderborg Slot og Landsmuseet på Gottorp Slot i Slesvig (se denne årbog s. 267-270). Den blev også påkaldt, da tidligere amtsborgmester Kresten Philipsen og tidl. Europaminister Gerd Walter den 14. juni 2001 fik tildelt »Grænselandsprisen 2001«.

»Den fælles identitet i vor region« bliver således hyppigt omtalt i politikens bonede saloner. I Historisk Samfund for Sønderjylland må vi spørge: Er dette en tale, som har ægte rod i landsdelens historie, eller er det en tale motiveret af konkrete politiske krav af meget nutidig art? Vi tror mest det sidste, og holder os til et jordnært praktisk samarbejde og fra de store ord (se årsberetningen s. 329-331).

I alle tilfælde er der dog grund til at lægge mærke til den nævnte tale i tiden. Den er et interessant fænomen, som fortjener opmærksomhed.

De tre første artikler i Sønderjyske Årbøger 2001 tager udgangspunkt i netop denne grænseproblematik.

Den første artikel har samtidshistorisk karakter. Det er tidligere amtsborgmester Kresten Philipsens tale til Historisk Samfunds medlemmer den 29. november 2000 – om historiens betydning for nuti-

Kresten Philipsen på landsarkivets talerstol ved Historisk Samfund for Sønderjyllands pressemøde den 29. november 2000. Emnet er »Den sønderjyske historie og nutidens politik«. Foto: Lars Salomonsen, Flensborg Avis.

dens politik. Temaerne »grænseoverskridende samarbejde« og forholdet dansk-tysk/mindretal-flertal ligger som en rød tråd i dette indlæg.

»Grænsen« er også baggrund for de næste to, mere traditionelle historiske artikler – om grænsen i Schengen- og mindretalsperspektiv og om en mulig grænseændring i 1946. På hver sit afgrænsede felt giver de perspektiv til vore dages politiske debat om samarbejde i grænselandet og fordele og ulemper ved den nu åbne grænse.

Den sønderjyske historie og nutidens politik

af KRESTEN PHILIPSEN

Den 29. november 2000 holdt Historisk Samfund for Sønderjylland pressemøde for at præsentere sine nyeste bøger og foreningens hjemmeside på internettet. Hovedpersonen var tidligere amtsborgmester Kresten Philipsen, som havde sagt ja til at causere om »Den sønderjyske historie og nutidens politik«. Det blev et tankevækkende indlæg – af en toneangivende aktør, som gennem mere end 18 år har haft udbygning af det grænseoverskridende samarbejde på programmet. Indlægget gav indtryk af de holdninger til det tyske mindretal, til historieformidlingen på Dybbøl og i Frøslev, til det dansk-tyske spørgsmål, til Europa og ikke mindst til det grænseoverskridende samarbejde, som har været med til at præge afgørelser i vor lokale politik. At netop det grænseoverskridende samarbejde er gjort til det helt centrale tema i vore dage blev bekræftet, da Kresten Philipsen den 14. juni 2001 fik overrakt Sønderjyllands amts og den slesvig-holstenske landdags »grænselandspris« (sammen med tidl. Europaminister Gerd Walter), og da ministerpræsident Heide Simonis fra Kiel den 6. juli 2001 overrakte Das Große Verdienstkreuz mit Stern des Verdienstordens der Bundesrepublik Deutschland til Kresten Philipsen. Begge disse fortjente udmærkelser blev netop begrundet med indsatsen for det »grænseoverskridende samarbejde«.

Tak for invitationen.

Den har jeg været gladere for end selve opgaven. Jeg er endt med at invitere jer på en lille skovtur og ikke gøre forsøg på en bredere belysning af emnet.

Det er først i de seneste år, det er gået op for mig, at der kun er/var 20 år fra 1920 til 1940. At krisen satte ind i slutningen af tyverne og nazismen begyndte sin opblomstring i Tyskland i begyndelsen af 30'erne, med alt hvad det førte med sig – også her i landsdelen. Det skyldes nok, at den alen, man måler tid med er meget anderledes, når man sidder i skolen og sidste time varer et helt år.

Men selv om der blev gjort meget, var der ikke meget tid til at sætte gang i en landsdel, der var blevet forsømt i mange år. Nu afdøde erhvervsrådssekretær P. Groth Bruun sammenlignede engang befolkningstallet i det nuværende Sønderjyllands og Vejle amter og nåede

frem til, at hvis vi havde haft samme befolkningsfremgang, ville der have boet mere end 400.000 mennesker i Sønderjylland.

En enkelt mere familiemæssig bemærkning skal med inden jeg iler videre.

Min farmor, der under verdenskrigen havde drevet gården som andre ved hjælp af russiske krigsfanger, var blevet tyskerhader så det forslog noget og rejste en 18 m flagstang, så tyskerne i Holbøl og Vilsbæk kunne se, at vi var blevet danske. Hun blev en glødende flensborgmand, medens farfar, der havde taget turen tur/retur til Paris til fods, kom hjem uden at hade tyskerne og sluttede sig til aabenraafolkene. Det skabte ikke megen glæde i hjemmet.

Når jeg nævner det, er det fordi adskillige, der har kendt min farmor under regionsdebatten, har spurgt mig, hvad Mimi mon ville have sagt til det.

Selvkritisk kunne man godt hæfte sig ved det faktum, at den befolkning, der gjorde meget lidt modstand mod den tyske besættelse og affandt sig med den længe, vågnede op som en nation af næsten bare frihedskæmpere d. 5. maj.

Kollaboratører fandtes i hele landet, men at de, der her i landsdelen havde baggrund i det tyske mindretal, blev særlig ugleset, er let forståeligt, og det har mere end noget andet haft en negativ indflydelse på det dansk-tyske forhold i mange år.

Set på stor afstand er det vel forståeligt, at nogle blev glade. Men de der har set nogle udpege de danske tropper for besættelsesmagten, havde naturligvis svært ved at komme over det, for ikke at nævne dem, der mistede familie eller venner.

Ganske vist er tilgivelse en langt større og vanskeligere menneskelig egenskab end had, det kan man da se i Mellemøsten nu, men det kan man næsten ikke be' om.

Bonn-København-erklæringerne i 1955 omtales ofte ved festlige lejligheder som et vigtigt skridt i udviklingen i det dansk-tyske forhold – og det er de også.

Mere overset er det, at de næppe blev hilst særlig velkommen, hverken nord for og slet ikke syd for grænsen i danske kredse. Særlig interessant er det for os her, at Troels Fink medvirkede ved udarbejdelsen. Jeg har i mange år haft fornøjelsen af at høre Troels Finks vurdering af den nationale udvikling i grænselandet efter de årlige generalforsamlinger i Sønderjysk Frøforsyning, indtil de også blev opkøbt.

Troels var både meget klog og havde en skarp analytisk evne, og

diplomat var han jo også. Når han nu var tilhænger af et mere formaliseret samarbejde med tyskerne, og tiden var inde, kunne jeg godt have ønsket, han havde sagt det klarere.

Det var også i snævrere kredse han sagde om det tyske mindretal, »at de gifter sig ihjel«. Efter at jeg havde kigget lidt på Slesvigsk Partis stemmetal ved amtsrådsvalgene, nåede jeg frem til, at deres stemmer ville gå til og slå til i dette århundrede (ja det var det gamle). Det får jeg nu næppe ret i.

Jeg har mange gange tænkt noget over det faktum og kuriosum, at mange fra det øvrige land har givet udtryk for, at det først var i Sønderjylland, de rigtig fandt ud af, hvad det vil sige at være dansk og føle sig som danske. Jeg har selv følt det lidt på samme måde, når jeg med amtsrådet var på besøg hos det danske mindretal og var havnet et lille sted, hvor skolen både var forsamlingshus og måske kirke ved siden af.

Kan vi kun føle og definere det at være dansk i modsætning til andre, her det tyske?

Er det kun fortiden vi kan samles om og ære, uden at kunne definere vores rolle i fremtidens Europa?

Kan vi finde en rolle og plads for Sønderjyllands fremtid ved at grave os ned i Dybbøl skanser og kigge bagud?

Spørgsmålene er ikke stillet ud fra den blå luft. Der var nogle, der i fuldt alvor i regionsdebatten mente, at deres oldefar forgæves havde mistet livet i 64 på Dybbøl, når vi nu ville lave en region sammen med dem. Jeg skal gerne medgive, at mange dengang på grund af de mange luftige påstande let kunne overvurdere betydningen af det foreslåede samarbejde – men alligevel.

Hvad er det, der gør, at vi altid føler os bedre og måske samtidig lidt underlegne?

Vore forfædres lidelser, afsavn og fortjenester er jo ikke noget der umiddelbart kan arves.

Første gang jeg blev revet ud af denne selvopfattelse var i slutningen af 60'erne i USA, hvor jeg modtog nogle nye tyske medarbejdere med samme forbehold som jeg var vant til. Det tog heldigvis ikke lang tid før een af dem forklarede mig, at vi begge var født i 45, og han ikke mente, at nogen af os havde særlig skyld eller ære i det, der var gået forud i vore landes historie.

Selv i dag kan man møde nogen, der mener, »at hvis man spiller en march, begynder tyskerne at gå i takt«.

Jeg havde lejlighed til i en tale på årsdagen for den tyske genforening på Flensborg rådhus at slå fast, »at fremmedhad er hverken en tysk opfindelse eller egenart. Det er noget vi alle må kæmpe med hver dag«. De tyske politikeres ønske om at skabe et europæisk Tyskland og ikke et tysk Europa kan man i hvertfald ikke drage i tvivl.

Men nemt er det jo ikke. Når tidl. overborgmester Dielewitz er tilhænger af regionernes Europa på baggrund af, at hans fædreland to gange i et århundrede har kastet Europa i krige, der har kostet millioner af mennesker døden, er det vel logisk nok og al ære og respekt værd. Det er det ikke, når det udlægges som et tysk ønske om mere »lebensraum«.

Nu er det ikke kun os, der har problemer med fortiden. Da Matlok i Flensborg advokerede for, at tiden var kommet til, at Istedløven skulle tilbage til Flensborg kirkegård, var det ikke nogle tilfældige, men derimod nogle af byens fremtrædende borgere, der buhede på tilhørerspladserne. Man skulle tro, at løven var en del af vores fælles historie, og ingen sejr eller nederlag blev større eller mindre af den grund, men sådan er det ikke – endnu, men det kommer vel???

Ved festlige lejligheder slår vi ofte fast, at den nuværende dansk-tyske grænse er een af de få grænser i Europa, der er fastlagt efter folkeafstemning og ikke med magt. Det er bemærkelsesværdigt og af afgørende betydning for det dansk-tyske forhold, at der ikke er blevet røkket ved den, selv om nogle har haft lyst.

Det var først ved jubilæet på Dybbøl i 1995, at formanden for det danske mindretal Heinrich Schultz fastslog, at en genforening med Danmark ikke længere var målsætningen for det danske arbejde og den danske folkedel i Sydslesvig. Jeg har som 20-årig adskillige gange hørt højskoleforstander Bøgh-Andersen og været betaget af hans personlighed, men haft svært ved at se, at denne tidligere målsætning om genforening kunne harmonere med et godt forhold til naboerne. Konsekvenserne var vel en fortsat grænsekamp.

Det vakte nogen opstandelse, at jeg ønskede at invitere formanden for det tyske mindretal som taler ved den lejlighed og på det sted. Jeg var ikke et øjeblik i tvivl om, at det var rigtigt og at Hans Heinrich Hansen kunne løfte opgaven. Midt under al balladen trøstede jeg mig med, at talen ville indeholde en gentagelse af mindretallets loyalitetserklæring overfor det danske kongehus, aflagt på Dybbøl, så der var vel måde med hvor galt det kunne gå. Det gik som bekendt fint, og det var ikke mindst Hans Heinrichs skyld.

Jeg er aldrig blevet skuffet i samarbejdet med det tyske mindretal. Det gælder for en god ordens skyld også det danske, som jeg har haft meget mindre med at gøre, og jeg har haft sværere ved at forlige mig med nogle af synspunkterne især omkring det grænseoverskridende og europæiske samarbejde.

Jeg vil slutte med nogle betragtninger over et faktum, som jeg har svært ved at forklare nemlig:

At jo længere tid der går, jo større aura opstår der om en ting. Vi har to gode eksempler, nemlig Dybbøl og Frøslevlejren.

Dybbøl først: Efter krigen og frem til området bliver fredet og opkøbt til staten, bliver der bygget nogle huse og et ikke særligt pænt hotel. Der er sikkert nogen, der mener, at det nuværende besøgscenter heller ikke er særlig pænt, men ville det have været bedre med en hvidkalket bygning med stråtag, som nogle mente?

Hvis centeret gør opmærksom på sig selv med forskellige aktiviteter, er det galt, og hvis man samler originale effekter, er det også forkert.

En genopførelse af een af de originale skanser har de centrale fredningsmyndigheder og amtet altid været imod, og opførelse af en skansemodel ved centeret, en skanse som på grund af terrænforholdene ikke vil kunne ses i landskabet, støder også på modstand.

Selvfølger er der nogen, der har den fornødne baggrundsviden til at kunne tage til Dybbøl, tage hatten af, og mindes det der skete og forstå stedets betydning, også for den danske historie. – Men der bliver færre af dem, og jeg tror en fornuftig udvidelse af centerets aktiviteter vil gavne historieforståelsen i de kommende generationer.

Frøslevlejren blev bygget af den danske stat i slutningen af krigen mod løfte fra besættelsesmagten, at der så ikke ville ske deportationer til koncentrationslejrene.

Løftet holdt som bekendt ikke, men mange blev alligevel reddet på den konto. Efter krigen blev den til Fårhuslejren og senere overdraget til forsvaret og blev til Padborglejren, inden den blev overdraget til Den selvejende Institution Frøslevlejren, efter at civilforsvaret havde haft den.

I denne lange periode var der blevet opført nye barakker, bygget ruinby og andre ting uden nogen havde gøet over det.

Staten ville ikke have mere med lejren at gøre, men efter at den selvejende institution har sørget for at lejren overhovedet består, er

luften fuld af meninger om hvordan det burde have været gjort eller i hvertfald gøres.

Hvis nogen undervejs har anet et skær af mistrøstighed, er det ikke tilfældet.

Vi lever i en spændende landsdel, og jeg er dybt taknemmelig for at have fået lov til at være amtsborgmester i godt 18 år. Jeg kan ikke forestille mig noget bedre. Tak for opmærksomheden.

Grænsen i mindretals- og Schengen-perspektiv

af LARS N. HENNINGSEN

Den 25. marts 2001 var en skelsættende dag. Den såkaldte Schengen-aftale trådte i kraft og medførte, at landegrænsen kunne passeres uden at vise pas. Helt anderledes havde det været i de første år efter 1945, hvor grænsen var næsten hermetisk lukket. Grænsebefolkningens og især mindretallenes hede-
ste ønsker fra den lukkede grænses år om frit samkvem hen over grænsen var blevet virkelighed mere end nogensinde før. Arkivar Lars N. Henningsen, Aabenraa, sætter her den nye virkelighed i perspektiv og tegner en skitse af grænsens betydning for befolkningen gennem 80 år.

Indledning

Søndag den 1. august 1920 kørte lærer Christian Johannsen ud af Flensborg nordpå for at besøge familien i Tinglev. Det havde han gjort så ofte, men denne gang formede rejsen frem og tilbage sig lidt anderledes end tidligere. I sin dagbog skrev læreren (på tysk): »Ved Kruså 4 km nord for Flensborg er grænsen. Man kommer kun igennem med pas. Fra Tinglev medbringer jeg sukker, som dér fås rigeligt og billigere end her. Men man må smugle det igennem«. ¹

Læreren havde god grund til at nævne grænsen. Den var helt ny og følte endnu lidt uvant. Den 5. maj var de danske grænsegendamer rykket fra Kongeågrænsen ned til den linje, som havde skilt 1. og 2. zone ved afstemningerne i februar og marts. Her var der foretaget afspærring til det som nu skulle være grænsen. Den 15. juni var grænselinjen blevet fastlagt, og den 5. juli var Nordslesvig formelt blevet overdraget til Danmark. For den almindelige befolkning var det måske mest mærkbare, at der natten mellem 26. og 27. maj var indført pastvang mellem de tidligere afstemningszoner. Det var en skelsættende begivenhed, der på det praktiske plan markerede den endelige deling af Sønderjylland. ²

Netop denne grænse blev i de følgende år af afgørende betydning for landsdelen. Lige fra afstemningstiden og frem til 1950'erne blev

Den nye grænse i 1920 betød blandt meget andet, at der skulle vises pas. I den første tid var pas- og toldkontrollørernes faciliteter dog kun begrænsede. Her fotos af

1920-grænsen selve nøgleproblemet i grænselandshistorien. På det statspolitiske plan blev grænsen og spørgsmålet om dens anerkendelse omdrejningspunktet i forholdet mellem Danmark og Tyskland. For den almindelige befolkning, i dagligdagen, dannede grænsen et skel, som skar ind igennem familieforbindelser og erhvervsøkonomiske sammenhænge.

Derfor så lovgiverne det i de første år efter 1920 som en opgave at prøve at sikre en så let passage af grænsen som muligt. Faktisk blev der opnået gode resultater i den retning i årene frem til 1933. Under Hitler-styret og i krigens år gik udviklingen igen i retning af en mere lukket grænse. Det afgørende tilbageslag kom dog først efter 1945. I denne efterkrigstid blev det nødvendigt at gennemføre en næsten hermetisk lukning af grænsen. Det blev mærkbart for befolkningen – og allermost måske for de to mindretal. Netop fordi det danske mindretal i syd i disse år gennemgik en så markant udvikling, blev den forstærkede grænsepærring et alvorligt problem i disse år.

Mange kilder fortæller om grænsen som en næsten uoverstigelig mur i de første år efter 1945. »Grænsepærringen forekommer én forfærdelig ubarmhertig ... Aldrig har jeg troet, at en spærret grænse ville virke sådan på mig. Man kan næsten blive desperat ved den

Den nye Grændse Krusaa

Passkontrolle

grænseovergangen ved Kruså 1920 i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (t.v.) og Institut for sønderjysk Lokalhistorie (t.h.).

tanke ikke at kunne komme over, når det passer mig.« Sådan skrev den danske lærerinde Anna Holmgaard i sin dagbog fra Tønning i Sydslesvig den 21. august 1946. Hendes chef, skoleleder Anders Kølvråa, havde netop været i Sønderborg. Selv kunne hun ikke passere grænsen. »Det skar næsten i mig at høre det, jeg ville give meget, både mark og kroner og en del af min ration, for at kunne tage med.«³

Grænsen var et omstridt tema i denne efterkrigssommer, på udenrigspolitisk plan og i dagligdagen. »Vi havde kørt i et Stræk fra København til Kruså i Glideflugt hen over de brede Bilveje mellem bugnende Kornmarker og grønne Enge. I Sol og Sommerbyger havde vi taget Danmarks Land i Besiddelse: Sjælland-Fyn-Nordslesvig. Og nu lå Flensborg foran os. Men her – nogle få Kilometer uden for Byen – blev Landevejen brutalt skåret over.

Er der noget mere selvmodsigende end en Bom tværs over en Landevej? Og så er der endda to Bomme: en, der spærrede Udkørsel fra Danmark, og en der lukkede for Indkørsel til »Germany«. *Det lukkede Land* – ja lukket mod Nord ...«, sådan fortæller dr.phil. Lis Jacobsen om sine indtryk fra en rejse til Sydslesvig i sommeren 1946.⁴ Med lidenskab beretter hun, hvordan grænsespærringen forhindrede sydslesvigerne i at komme til Danmark og forhindrede danske i at besøge

frænderne i det »forjættede land« Sydsvig. Den lukkede grænse mod nord forekom mange som en bom for det opløstrende danske arbejde. Der var brug for lettelse, som kunne muliggøre den kulturelle forbindelse nordpå hen over grænsen.

Endnu værre var det måske for det tyske mindretal i Nordsvige. Ved det tyske sammenbrud i maj 1945 blev mindretallets forbindelse sydpå totalt spærret. Besøg sydfra blev umulige en tid lang, og f.eks. personer sydfra, som havde været på besøg i Nordsvige ved kapitulationen, måtte vente til januar 1947, før det atter blev muligt at slippe hjem. Først langsomt normaliseredes forholdene.

Der er således mange grunde til, at efterkrigstiden i overleveringen kom til at stå som *den lukkede grænses år*.

I dag, mere end 50 år efter, er verden blevet en anden. Den 25. marts 2001 tiltrådte Danmark Schengen-aftalen. Siden da kan man køre hen over landegrænsen uden at blive kontrolleret, og man skal ikke nødvendigvis vise nogen form for papirer. I dag omdefineres grænsen fra det skillende til det samlende. Der holdes grænsesfester og arrangeres grænsesamvær, og grænseoverskridende samarbejde nyder den allerstørste opbakning lokalt og centralt.

En sådan tilstand ville have fået folk i 1946 til at føle sig hensat til et drømmeland.

Der kan derfor være grund til at kaste blikket tilbage for at se, hvordan spørgsmålet om grænsepassage har ændret karakter gennem tiden.

Grænselettelse i mellemkrigsårene

Grænsen af 1920 lagde en skillelinje gennem et område, som hidtil havde udgjort en økonomisk og handelsmæssig enhed. Gamle erhvervsmæssige relationer og familiebånd blev revet over. Derfor søgte dansk-tyske overenskomster i de følgende år at lette grænsetrafikken mest muligt. Ved overenskomst af 23. oktober 1920 blev der indført specielle *grænsepas*. De gjaldt kun for rejser inden for grænseområdet, på dansk side amterne Tønder, Aabenraa og Sønderborg, på tysk side Sydtønder og Flensborg landkredse og Flensborg by og blev indført især for at muliggøre grænsebefolkningens rejser til familiebesøg og udøvelse af deres erhverv. Passet skulle yderligere være forsynet med visum, som blev udstedt for 6 måneder. Til indehavere af jorder på begge sider af grænsen kunne udstedes *grænsekort*, som

gjorde det muligt at passere grænsen også udenfor de offentlig tilladte overgangssteder.⁵ For ordinære nationalpas blev visumtvangen ophævet for tyske og danske statsborgere i 1926, og samtidig kom der regler om fællespas. De fik især betydning for de to mindretals gruppe- og foreningsrejser ved besøg hos folkefællerne på den anden side af grænsen.⁶

I 1929 indførtes desuden det såkaldte *udflugtskort/Ausflugsschein*, i folkemunde kaldet »*ti-ørespas*«, »*Groschen-Pass*« eller »*3-dages pas*«. Udflugtskortet blev indført for at stimulere turisttrafikken mellem Danmark og Tyskland og lette samkvemmet mellem beboerne i distrikter på begge sider af grænsen. Formedelst 10 øre på den danske og 10 Pfenning på den tyske side kunne passet frit købes på postkontorer, hos sognefogeder og især ved grænseovergangsstederne. Passet gav ret til én grænsepassage i hver retning og til at opholde sig i indtil tre dage i det nære grænseområde, d.v.s. på dansk side Tønder, Aabenraa og Sønderborg amter, på tysk side landkredsene Sydtønder og Flensborg og Flensborg bykreds. Passet havde form af et énsidet kort uden billede. Det kunne købes uden at forelægge legitimation. Den rejsende skulle blot selv påføre sit navn. Passet havde to afrivningstaloner – den ene blev afrevet i paskontrollen ved indrejse, den anden ved udrejse.⁷

Endnu en lettelse kom med en overenskomst af 3. juli 1930. Nu kunne grænseområdet beboere få en vedtegning i deres pas, som berettigede til midlertidigt at opholde sig i det andet lands grænseområde for at udøve deres erhverv.⁸

Tilsyneladende gik tendensen således i retning af at begrænse grænsens skillende betydning for befolkningen. Men andre forhold lagde sig imellem. Magtomvæltningen i Tyskland i 1933 og den tiltagende nationale spænding i 1930'erne kom på tværs. Under de ændrede forhold følte begge lande et stigende behov for at kontrollere grænsepassagen.

Her var udflugtskortene (10-øres-passet) et problem. Efter de oprindelige regler kunne kortene købes og udfyldes af enhver dansk eller tysk statsborger uden legitimation. Det umuliggjorde al effektiv grænsekontrol, og det kunne ikke kontrolleres, at personer som var kommet ind på udflugtskort ikke herefter rejste videre nord for udflugtsområdet. Det fik fra 1933 advarselslysene til at blinke. Straks i 1933 indledte politimesteren i Tønder og politiadjudanten i Aabenraa et felttog mod ordningen. Der var mange argumenter: Ret ofte blev

Nr. 014005 Deutsch-dänischer Ausflugsverkehr Dieser Abschnitt ist bei der Einreise nach Dänemark abzugeben. Ausgabestelle: Polizeipräsident Flensburg	Nur für deutsche Reichsangehörige Deutsch-dänischer Ausflugsverkehr Gältig 3 Tage Ausflugschein Nr. 014005 für (Vorname, Zuname) den Dienststempel	Nr. 014005 Deutsch-dänischer Ausflugsverkehr Dieser Abschnitt ist bei der Ausreise aus Dänemark abzugeben. Ausgabestelle: Polizeipräsident Flensburg
---	--	--

Zur Beachtung!

1. Der Ausflugschein ist nur gültig, wenn Vor- und Zuname vom Inhaber eigenhändig und mit deutlicher Schrift in lateinischen Buchstaben eingetragen worden ist.
2. Das dänische Ausflugsgebiet umfaßt die Ämter Tønder, Apenrade und Sønderburg.
3. Der Grenzübertritt kann an jeder Grenzübergangsstelle mit Paßabfertigung innerhalb der Dienststunden erfolgen.
4. Mißbräuchliche Verwendung und falsche Angaben werden strafrechtlich verfolgt.

I 1929 blev der for at lette grænseovergangen for beboere på begge sider af grænsen indført såkaldte »udflugtskort«, i daglig tale kaldt »ti-øres pas« eller »Groschenpass«. Disse kort gav let adgang til at komme over grænsen. Kortet kostede ti øre på den danske side og 10 Pfenning (en Groschen) på tysk side. Grænsepasset havde to taloner – den ene skulle rives af ved udrejse – den anden ved indrejse. Ti-øres passet var gyldigt i tre dage. Kortets forside ses her øverst, bagsiden nederst. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig P 508-2.

der nord for grænsen påtruffet tyske betlere, som var kommet ind i landet på 3-dages pas, og det var hændt, at udviste fra Danmark var sluppet ind igen på lignende måde. Den lette adgang til grænsepassage havde angiveligt lokket mange til at tage et smut til Flensborg for at fejre drikkeorgier. En stigende forekomst af kønssygdomme i grænseegnene blev forklaret med solderierne i Flensborg. Værre var dog, at ordningen gav uønskede elementer let adgang til at komme ind i Danmark. Efter den nazistiske magtovertagelse måtte det frygtes, at ekstremt nationalistiske kredse i begge lande ville dyrke den indbyrdes kontakt endnu mere end før. Hertil kom, at ordningen gjorde det muligt for tyske politiske flygtninge at slippe ukontrolleret ind i Danmark. Gennem kolleger i politiet i Flensborg var det danske politi bekendt med tilfælde, hvor en dansk hjælper var taget over grænsen på udflugtskort udfyldt i eget navn, havde overladt dette til en tysk flygtning, og at de to derefter var passeret grænsen nordpå, flygtningen ved hjælp af udflugtskortet, den danske ven på sit medbragte lovlige danske pas. Politiet i Flensborg berettede også, at danske statsborgere, som ikke var velsete i Tyskland, var udrejst på udflugtskort med fingeret navn. Syd for grænsen havde de derpå indsamlet oplysninger eller uddelt propagandamateriale og var uantastet vendt tilbage til Danmark.

Det var i de korrekte politifolks øjne uheldigt. »Enhver kontrol med hensyn til udlændinges passage over den dansk-tyske grænse er umuliggjort, i realiteten er al virkelig paskontrol ophævet, idet ikke velsete udlændinge vil være i stand til uden store vanskeligheder ved hjælp af udflugtskort at passere de danske grænseovergangssteder«, hed det i politiadjudantens skrivelse til chefen for statspolitiet den 18. juli 1934. På et tidspunkt, »hvor brydningerne her i grænselandet foranlediget af udviklingen sydpå er meget stærke og hvor herværende yderliggående tysk-nationale kredse står i nær kontakt med den nazistiske bevægelse syd for grænsen« var det uheldigt ikke at kunne føre kontrol med grænsepassanterne. På dansk side var en begrænsning af trafikken hen over landegrænsen nu det mest ønskelige. Derfor foresloges ordningen ophævet. Alle de sønderjyske politimestre var enige med politiadjudanten, og i 1936 foreslog den danske regering ordningen ophævet.⁹

Meget talte for en sådan ophævelse. På tysk side var ordningen ikke blevet overholdt efter sit bogstav siden 1933. Efter magtomvæltningen blev kortene kun udstedt af politipræsidiets i Flensborg og

Grænsetrafikken foregik livligt i årene før krigen – her flotte biler fotograferet ved grænsen i Kruså. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

kun mod forelæggelse af nøje legitimation og en lokal myndigheds »Unbedenklickeits-attest« for at der ikke var noget til hinder for udstedelsen af et udflugtskort. Derved blev det næsten lige så svært at få et udflugtskort som et rigtigt pas. Sagen blev forhandlet både i 1936 og 1938, indtil mund- og klovesygen i 1938 fremtvang en afgørelse. Fra juli 1938 var ordningen reelt ophørt at eksistere.¹⁰

Krigens år

Med krigsudbruddet i 1939 og frem til Danmarks besættelse den 9. april ændredes situationen radikalt. Nu blev grænsen spærret som aldrig før – men kun for en kort tid. Allerede i sommeren 1940 blev der givet tilladelse til, at nogle få udvalgte fra det danske mindretal kunne passere grænsen til Danmark. Omvendt kunne det tyske mindretal bibeholde den kulturelle forbindelse med Tyskland.¹¹ Åbningen varede ved i de følgende krigsår. På tysk side forekom det formentlig naturligt at tillade forbindelser mellem de danske sydslesvigere og Danmark, når Tyskland nu udnyttede Danmarks territorium som til-

fældet var. I alt fald blev rejser nordpå over grænsen tilladt i vid udstrækning. Danske funktionærer og personligheder i det danske foreningsliv i Sydslesvig kunne passere grænsen. Hvert år gennemførtes et anseligt antal forenings- og grupperejser nordpå. Danske spejdere tog på lejr, skolebørn på sommerferieophold, unge tog på efterskole og højskole og mødre med børn og gamle på rekreationsophold. En lille kreds af fremtrædende danske havde ret uhindret adgang til at passere grænsen og f.eks. benytte deres sommerhuse i Danmark. Tilsvarende fik Sydslesvig helt til krigens slutning besøg af kunstnere og foredragsholdere og grupper af danske kulturelle og nationale foreninger nordfra. Også under Danmarks besættelse 1940-45 var det således muligt at passere grænsen med henblik på oprettholdelse af det danske kulturelle og folkelige arbejde i Sydslesvig.¹²

Den kaotiske befrielsesmåned

Alt dette blev anderledes ved den tyske kapitulation i maj 1945. Den 5. maj overtog frihedskæmpere grænsevagten på dansk side. Bevæbnede til tænderne med våben taget fra de bortdragende tyske tropper besatte frihedskæmperne grænsen i henved en 14 dages tid.¹³ En hovedopgave var at sikre, at krigsforbrydere og belastede nazister ikke kunne undslippe deres velfortjente straf, tyske sydfra via Danmark og danske nordfra ind i Tyskland. Ingen i Danmark ønskede ej heller, at nogle af de tidligere tyske soldater, som i disse dage blev sendt sydpå, atter skulle vende tilbage, fordi de i besættelsesårene havde fået en vis tilknytning til landet. Også det store flygtningepres, som i tiltagende grad dukkede op syd for grænsen, stillede krav om ekstra årvågenhed. Det var i sandhed kaotiske dage. I en kort fase var det nærmest frihedskæmperne, som rådede over grænsepassagen.

Over for denne improviserede grænsevagt var det ikke let at slippe igennem. Helt lukket var der dog ikke for den pågående med særlige forbindelser. Den 8. maj kørte den danske skoleinspektør Svend Johannsen i bil fra Slesvig til Flensborg. Malende har han beskrevet det i sine dagbøger. Med Dannebrogsvimpel på bilen gik det mod grænsen »i ret god fart, og uden at formindske den, blev bommen straks hævet og spærreposterne trådte tilbage. Jeg kunne ikke lade være med at råbe et kraftigt hurra, da jeg passerede grænsen og parkerede bilen overfor toldkontoret. Det første indtryk var overvældende og ufatteligt, fuldt som der var af danske frihedskæmpere, bevæbnede til tænderne.« Jo-

Kaptajn Bartholdy i samtale med en officer fra den danske brigade, omgivet af frihedskæmpere og grænsegendarmer. Foto Svend Johannsen maj 1945 i Dansk Centralbibliotek for Sydlesvig.

hannsen opsøgte kaptajn Bartholdy »for at spørge, om der var noget i vejen for at jeg kunne passere frihedsvagtens pigtrådsspærringer. »Til enhver tid« svarede han.« Johannsen kørte så op til korsvejen lige nord for grænsen »for at se de bortdragende tyskere, der kom i biler, blive afvæbnede og berøvet deres vogne. Om det så var generaler, måtte de af med pistolen ... Der var mange mennesker på benene, navnlig unge, næsten alle forsynede med Dannebrogflag og som med stormende begejstring hilste ethvert engelsk køretøj, der kom sydfra. Men forøvrigt er det vist umuligt for mig at beskrive den stemning, der åndede og de følelser, der strømmede gennem mig selv. Da jeg jo ikke var i besiddelse af de foreskrevne papirer, nemlig dansk pas, havde jeg en del besvær med stadig at skulle forklare mig overfor de mange frihedskæmpere, der stadig standsede mig. Jeg tør nok antyde, at det ville være noget af et kunststykke for en, der ikke havde rent mel i posen, at slippe igennem *den* kontrol.«

Også de følgende dage lykkedes det Johannsen at slippe over grænsen. Den 11. maj »var der ingen vanskeligheder af nogen art«. Johannsen kørte til »Gråsten, tilbage ad Strandvejen. En vidunderlig oplevelse. Fjorden fyldt med skibe af enhver art. Blev standset af to

Duborg-Skolen, Flensborg.

7

Name Redaktør L. P. Christensen
 born 10.3.82 in Dalsgaard pr. Rinkønes, Denmark
 Residence Flensborg, Lindeallé 5,
(town or parish) (street)
 belongs to the Danish minority in South-Slesvig.

Flensborg in May 1945.

DIRECTION OF THE MINORITY

Dansk Generalsekretariat
 Flensborg - Nørregade 76
 Telefon 808

*Cornelius Hansen, Sgt. Hjort,
 Tage Jensen, Bertil Hansson
 L. P. Christensen.*

I den kaotiske tid lige efter den tyske kapitulation var det svært at få tilladelse til at passere grænsen. I Sydslesvig udstedte det danske mindretals organisationer legitimationskort, hvor de bekræftede, at indehaveren tilhørte mindretallet. Sådanne kort kunne benyttes bl.a. i forbindelse med ønske om at passere grænsen. Her legitimation fra maj 1945 på engelsk til redaktør L. P. Christensen, Flensborg Avis. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig P 166-1.

meget unge frihedskæmpere med maskinpistoler i anslag. Gad vist hvor mange vådeskud der sker i denne tid,« skrev han i sin dagbog.¹⁴

Under sådanne forhold herskede der ikke så lidt uklarhed. Men snart ændredes forholdene. På den tyske side overtog englænderne den 11. maj grænsespærringen, og få dage efter blev frihedskæmperne på dansk side sendt hjem. Folk fra Den Danske Brigade i Sverige og den danske livgarde varetog nu opgaven. Endnu var kompetenceforholdene dog uklare. Syd for grænsen var der for alvor oprud, og her var det livsvigtigt for det gamle danske mindretal og den fremvoksende danskorienterede bevægelse at sikre en let forbindelse hen over grænsen. Fra rigsdansk side blev frihedskæmper Lyck fra Sønderborg stationeret i Flensborg med opgave at danne forbindelsesled mellem danskerne og den britiske militærguvernør. Lyck holdt i maj 1945 kontor på Duborg Skolen og tog sig særlig af at udstede passersedler. Mindretallet trykte legitimationskort med engelsk tekst på den ene side og underskrift af 5 ledende medlemmer af det danske mindretal – den senere overborgmester J.C. Møller, redaktør L.P. Christensen, Skoleforeningens formand Cornelius Hansen, rektor for Duborg Skolen Bernhard Hansen og Den slesvigske Forenings formand Tage Jessen. Underskriften bekræftede, at indehaveren tilhørte det danske mindretal. Kortene var bl.a. tænkt som et hjælpemiddel ved grænsepassage. Mindretallet ønskede, at kortene skulle have en vis autorisation fra engelsk side. Det lykkedes også en tid lang. Gentagne gange frem til 2. juli slap Svend Johannsen over grænsen med den helt specielle passerseddel.¹⁵

Men de uregulerede forhold gjaldt kun en kort overgangstid. For englænderne var det vigtigt at få kontrol med grænsen. Den 4. juli 1945 klappede fælden i for Svend Johannsen. Han blev kaldt til forhør i det britiske Field Security Police, som varetog sikkerhedsovervågningen ved grænsen. Her lød beskeden, at skolelederens legitimation til grænsepassage havde været utilstrækkelig, og da hans redegørelse ikke blev godtaget, blev han arresteret en dags tid. Frem til september fik han tilhold om ikke at forlade Slesvig by. Ved grænsen nægtede det engelske personale at have godkendt hans certifikat.¹⁶

Grænsen lukkes

Sv. Johannsens historie er ikke typisk. I al almindelighed sænkede der sig fra maj 1945 et jerntæppe mellem Vesterhavet og Flensborg Fjord.

Grænsen blev nærmest hermetisk lukket. Folk som sydfra tilfældigt var havnet nord for grænsen før maj 1945, blev afskåret fra at komme tilbage. Den 83-årige dansksindede Hans Madsen, som siden 1888 havde boet i Flensborg, hvor han gennem mange år havde været direktør for gasværket, var i april 1945 tilfældigt på besøg hos en datter på Kolding-egnen. Her strandede han, og endnu i oktober 1945 havde han ikke fået lov at vende hjem. Danske sydslesvigere, der fra engelsk krigsfangenskab var havnet i Danmark, måtte vente i månedsvis på at kunne slippe over grænsen.

Hjemmetyskere i Nordslesvig blev også lukket inde. Den tyske biblioteksleder Hans Peter Johannsen i Flensborg var ved kapitulationen i maj 1945 på besøg hos familien i Tinglev. Det kom til at betyde, at han måtte vente til januar 1947, før grænsebommen åbnede sig.¹⁷ Det samme gjaldt for hovedparten af det tyske mindretals medlemmer. Indtil begyndelsen af 1947 var grænsen lukket. Også postforbindelsen blev standset, og f.eks. Flensburger Tageblatt måtte ikke sendes over grænsen nordpå. Først fra 1947 var der fremgang – med fornyet mulighed for at gennemføre rekreationsrejser for børn og pleje sociale og kulturelle forbindelser sydpå. Indtil disse forbedringer slog igennem kom der mange klager fra hjemmetysk side over forholdene og over angivelig tilsidesættelse i forhold til det danske mindretal syd for grænsen. Ønsket om at kunne genoptage en fri kulturel udveksling hen over grænsen sydpå blev et fast krav i det tyske mindretals henvendelser til myndighederne. Porten mod syd skulle åbnes, snærende pasbestemmelser skulle ophæves, lød det i mindretallets valgønsker i 1947. Ikke grænseforskydning, som ønsket gik på i mellemkrigsårene, men bevægelsesfrihed i grænseområderne og grænseombrydning, så grænserne mistede deres betydning, blev først i 1950'erne løsenet for mindretallet i nord.¹⁸

Breche i den lukkede grænse

Ønsket om fri grænsepassage var det samme for begge mindretal. For det pludseligt fremvoksende danske arbejde i Sydslesvig var det helt afgørende at skaffe mulighed for fri kulturel udveksling nordpå. Sydslesvigerne måtte have mulighed for at rejse til Danmark, og der var brug for danske funktionærer til opbygning af det danske arbejde – lærere, sygeplejersker, præster o.s.v.

Efter den allerførste kaotiske tid blev det fastslået, at beføjelsen til

MILITARY TRAVEL PERMIT

1892

TO LEAVE
GERMANY

(Militärische Reise-Erlaubnis
zum Grenzübertritt)

The Allied Military Authorities authorise the person named hereon to travel as stated.

(Die Alliierten Militärischen Behörden gestatten die
Impasspassage Person die erwähnt wurde zu
„Unterstellungen“)

This permit is valid only in conjunction with a valid
Passport.

(Diese Erlaubnis ist nur gültig zusammen mit einem im
Besitz eines gültigen Reisepasses ist)

LARS N. HENNINGSEN

I den første tid efter maj 1945 skulle tilladelse til at passere grænsen søges hos SHAEF - de allierede invasionsstyrker. Her ses et »Exit Permit« fra august 1945 til redaktør L.P. Christensen, Flensborg Avis, til at rejse til København. L.P. Christensen havde ret til gentagne grænsepassager - et sjældent privilegium dengang. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig P 166-1.

Surname CHRISTENSEN
(Familiennamen)
Christian Names Lorenz Peter
(Vornamen)
Nationality German
(Staatsangehörigkeit)
Destination COPENHAGEN
(Bestimmungsart)
Valid from 3 Aug '45 to 31 Dec 45
(Gültig von bis)
Passport (a) Number 838 143
(Reisepass) (Nummer)
(b) Date of Issue 27.7.43
(Wann ausgestellt)
(c) Place of Issue FLENSBORG
(Wo ausgestellt)

TRANSIT/SINGLE/RETURN

(Durchreise/Einmal/Lang Zurück)

Signature of bearer L.P. Christensen
(Unterschrift des Inhabers)

This permit is not an agreement to provide or an authorisation for transportation.

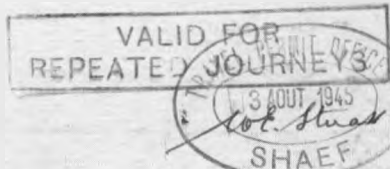
(Diese Erlaubnis ist nicht ein Vergleich zu versorgen oder ein Genehmigung für Transport)

Issuing Officer's signature, Ro
(Unterschrift des massgebenden O)

Date 3 Aug 45
(Datum)

Endorsements
(Einzassamente)

at give de nødvendige indrejsetilladelser lå hos SHAEF (Supreme Headquarters of Allied Expeditionary Forces – de allierede invasionsstyrkers hovedkvarter) i Frankfurt. Til grænseovergang krævedes et »permit« udstedt af SHAEF – og et sådant kom bestemt ikke af sig selv. I København sørgede en Travel permit officer for kontakten til SHAEF i Tyskland. Fra august 1945 blev grænsekontrollen i Slesvig-Holsten overdraget til de lokale besættelsesmyndigheder i Plön og Flensborg. Det betød, at ansøgere om tilladelse til indrejse i Slesvig-Holsten måtte løbe spidsrod mellem en hel række af institutioner, i København, i Plön-Flensborg, i Berlin og London.

Anmodninger om lettelse af grænsepassagen blev et fast punkt i henvendelser fra Sydslesvig lige fra juni 1945. I en skrivelse af 8. juni fremsatte mindretalsledelsen ønskerne om fri grænsepassage. Beretninger og breve fra Sydslesvig havde pasproblemer næsten som et fast omkvæd i denne tid: Der var brug for fri indrejse for danske politikere, journalister og foreningsfolk nordfra og for fri passage over grænsen til personer i mindretallets tjeneste og til foreningsformænd. Til de nye præsteembeder var der masser af ansøgere, men klagen lød, at det var umuligt at få dem over grænsen. Skolevæsenet var i voldsom vækst, men lærerne kunne ikke få indrejsetilladelse. Biblioteksvæsenet havde brug for forøgelse af bogbestanden, men hverken bøger eller nyt personale kunne komme nordfra. Selv når det lykkedes varede ventetiden på pas ofte i måneder. Ønsket gik på, at sagsbehandlingen skulle henlægges til en lokal myndighed i grænselandet.¹⁹ Klagerne over grænsespærringen og forbudet mod forsendelse af post over grænsen blev opsummeret i mindretallets henvendelse til den danske regering 19. november 1945.

Det danske udenrigsministerium bakkede ønskerne op, først overfor SHAEF og, da kontrollen med Slesvig-Holsten i eftersommeren 1945 var overgået til den britiske Rhinhærs 8. korps, til både den engelske og den amerikanske gesandt i København og de britiske militærmyndigheder i Flensborg og Plön. Det lykkedes da også at opnå tilladelse til grænsepassage for flere grupper af funktionærer, skolebørn, mødre med børn, spejdere, gamle og syge.²⁰

Henvendelserne bar frugt. Den 4. september 1945 åbnedes et fælles britisk-dansk paskontor på Søndertorv i Flensborg. Kontoret var tænkt som en håndsrækning til det danske arbejde og skulle medvirke til at lette sydslesvigernes adgang til at komme over grænsen.

I april 1946 kom det næste lille fremskridt. For områdetets beboere

Nº 78669

LARS N. HENNINGSEN

ALLIED
EXPEDITIONARY FORCE
PERMIT

SHAEF kontrollerede fra maj 1945 indrejser fra Danmark til Tyskland. Her indrejse-tilladelse - »entry-permit« - til den senere direktør for Grænseforeningen O.M. Olesen september 1945. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig P 403.

The bearer of this permit has the permission of the Supreme Commander Allied Expeditionary Force to enter the Zone of the Allied Forces in

Le titulaire est autorisé d'entrer dans la Zone de l'Armée Alliée en

GERMANY
IN ALLIED OCCUPATION

This permit must be produced when required together with the bearer's identity document.

Ce permis doit être présenté à toute demande avec le document d'identité du titulaire.

SHAEF MISSION (DENMARK)

Issue by / Emis par

Date

Valid from / Validité du } 21 Sep 45 until / au } 27 Oct 45

Destination } Fleisberg and

Soulslesvig

Object of } Harvest help

Journey } 2 weeks

Occupation.....

Full name of Bearer / Prénom et nom du Titulaire } Oliver Martin O. ESEN

Nationality / Nationalité } Danish

Number and Type of Identity Document } # 359

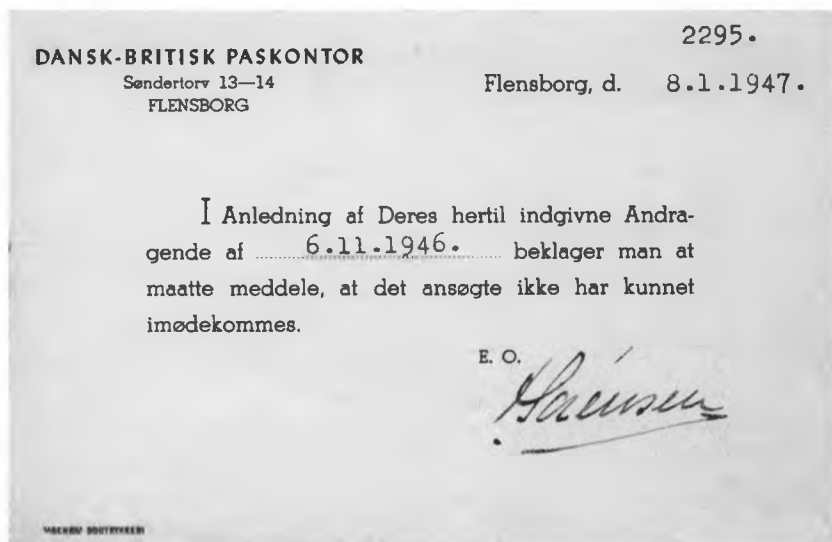
Ministry or Dept. supporting journey } Oliver Martin

Signature of Bearer / du Titulaire } O. ESEN

TRAVEL PERMIT OFFICE
Issuing Officer's Signature, Rank and Appointment
24 SEPT 1945
SHAEF
L. H. H. worth left.
For Supreme Commander, A.E.F.

No. 16 SECURITY CONTROL SECTION
26 SEP 1945
ROYAL AIR FORCE

Travel Security (Germany)
Departure
Place } Housaa
Date } 29 Sep 45
Signature } R. Richard

Meddelelse fra Dansk-Britisk Paskontor i Flensborg. Kontoret bidrog fra oprettelsen i september 1945 og ind i 1950'erne i høj grad til at lette sydslesvigernes indrejsemuligheder til Danmark. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

blev det muligt at få et grænsepas (Military Frontier Pas) gældende besøg i det nære område på den anden side af grænsen. For nordslesvigere skulle ansøgning ske gennem politikommandøren i Aabenraa, hvorfra sagen gik videre til det fælles britisk-danske paskontor i Flensborg. For sydslesvigere skulle henvendelse rettes til det fælles britisk-danske paskontor, som kunne udstede pas efter forudgående godkendelse hos den lokale britiske militærguvernør. For alle øvrige ansøgere om grænsepassage skulle tilladelse («Military Entry Permit» gældende rejse ind i Tyskland, «Military Exit Permit» gældende rejse ud af Tyskland) af danskere søges gennem det britiske paskontor i København, af tyskere gennem den lokale militærregering i Tyskland.²¹ Yderligere skulle danskere have udrejsevisum i Udenrigsministeriet.

Det særlige paskontor var således et fremskridt. Men tilfreds var mindretalsledelsen i Sydslesvig endnu ikke. Nåleøjet viste sig at være de lokale britiske militærmyndigheder i Flensborg. Mindretalsledelsen syd for grænsen følte sig chikaneret. Generalsekretær Frants Thygesen lagde i sine månedlige redegørelser ikke skjul på sin opfattelse. I juli 1946 skrev han: »Grænsekontrollen, der naturligvis rammer

danskheden langt hårdere end tyskerne, er stadig meget skarp. Friseren Oldsen fik nægtet pas for at kunne forhandle i Nordslesvig om unge friseres højskoleophold; en sydslesvigsk kvinde, der skulle have talt på Skamling 30. juni, fik også nej; de mange lærere m.fl. i det danske arbejde i Sydslesvig kan ikke engang få bevilget 1 månedlig rejse over grænsen, skønt mange af dem har måttet efterlade familien nord for grænsen, og de alle har god brug for at kunne hente noget nord for grænsen både til sig selv og til deres skole. Rejser nordfra er lige så besværlige. Nogle præster, der skulle besøge Sydslesvig for at tale om kirkelige emner o.lign., fik et Nej; ligeledes et diletthanhold fra Padborg. De indrejsetilladelser, der bevilges, kommer næsten alle i allersidste øjeblik, hvad der besværliggør alle arrangementer. Generalsekretariatet fik 4. juni afslag på ansøgning om indrejsetilladelse for 4 amtssekretærer. Englænderne ønsker at hæmme forbindelsen mellem Danmark og Sydslesvig. Typisk er følgende udtalelse: »Disse ansøgninger bliver alt for talrige. Sydslesvigsk Forening bør opfordres til selv at sørge for underholdning og ikke være afhængig af hjælp udefra (d.v.s. fra Danmark!).« I august 1946 var generalsekretærens tone endnu mere anklagende: »Folk der kommer nordfra for at arbejde i danskhedens tjeneste, er ude for en grov behandling, navnlig fra militærguvernøren i Flensborg, oberstløjtnant Lindsey Young, der er ved at blive danskhedens fjende nr. 1. Så mange som muligt nægter han pas, bl.a. 42 lærere til Flensborgs danske kommuneskoler, skønt de nye afdelinger er godkendt af englænderne forlængst og pasansøgning indgivet i april. Andre der har fået indrejsetilladelse fra det engelske paskontor i København, får at vide, at den officer, som har underskrevet pas der i et halvt år, ikke er kompetent til det, hvorfor de må rejse hjem igen ... Pasordningen bliver mere og mere besværlig og afhængig af militærregeringens luner ...«²²

De mange klager bør dog ikke skjule, at de særlige grænsepas (Military Frontier Pas) reelt blev den ventil, som gav det fremvoksende danske mindretal bedre muligheder for trods grænsepassperringen at pleje de vigtige kulturelle forbindelser nordpå. Grænsepassene blev udstedt til medlemmer af mindretallet, og i praksis blev de benyttet til rejser over hele Danmark, ikke kun til Nordslesvig.²³ Men muligheden blev forbeholdt snævert afgrænsede grupper. Kun ledende foreningsfolk, spejdere og skole/børnehavebørn på fælles ferierejser, højskoleelever, gamle og syge og mødre med børn på rekreationsrejse – og danske funktionærer i mindretallets tjeneste havde en chance.

For alle almindelige borgere vedblev grænsen at være hermetisk lukket. »Personer, som ikke opfylder betingelserne, vil *ikke* kunne komme i betragtning«, hed det lakonisk.²⁴

Paskontoret blev således et fremskridt for mindretallet. Rent faktisk gav det den sydslesvigske befolkning en væsentlig bedre stilling med hensyn til rejser til Danmark end grænsebefolkningerne i Tyskland i øvrigt. Uden gebyr blev der udstedt grænsepas til sydslesvigeres rejse i folkeligt-kulturelt øjemed til hele Danmark. Disse fordele blev gentagne gange taget i forsvar over for briterne af de danske myndigheder. Briterne fastsatte årlige kvoter, hvorefter de enkelte dansk-kulturelle foreninger kunne sende et bestemt antal medlemmer over grænsen. Det skete på fællespas. For året 1948/49 så de tilladte kvoter sådan ud:²⁵

gamle	1.200
mødre med børn	350
feriebørn	11.000
spejdere	400
skakklubber	150
atletikhold	750
fodboldhold	250
håndboldhold	450
badmintonhold	40
folkedansere	450
kor	250
orkestre	150
amatørteatre	30
husmoderforeninger	50

Grænsepas blev også udstedt til ledende enkeltpersoner i Sydslesvigske Forening. Passene skulle bidrage til at opretholde nødvendige kulturelle forbindelser i Danmark. Politik måtte der ikke drives under besøgene i Danmark. Derfor hændte det, at passene atter blev inddraget, når det forlød, at de pågældende havde holdt en politisk tale i Danmark eller på anden måde inddragt sig på politik. I marts 1948 inddrog englænderne f.eks. landdagsmand Hermann Clausens grænsepas, da det blev kendt, at han havde holdt foredrag og radiotaler under besøg i Danmark. Det var et brud på vilkårene for udstedelsen

af hans grænsepas. Hvis han ville holde tale under besøg i Danmark, måtte han søge et ordinært Entry and Exit Permit.²⁶

For »almindelige folk« var det straks værre at opnå grænsepassage. »Folk der hverken var spæde, skolebørn, tuberkuløse, badmintonspillere eller lignende, havde meget små chancer for at komme til Danmark, selv om de som danske sydslesvigere havde aldrig så gode grunde for det«, hed det spidst fra generalsekretær Frants Thygesen i 1950.²⁷

Formuleringen afspejler de mange klager som indløb over forholdene. I april 1947 klagede f.eks. et gammelt SSF-medlem i et brev til generalsekretæren: »Vi er få *hundrede*, men *virkelig gamle* medlemmer, veteraner af den 1920 til Slesvigsk Forening omdøbte Vælgerforening, som nu har ventet to år på at få lov til at besøge venner og familie i gamle Danmark. Det skorter ikke på venlige indbydelser, der ytrer forundring over, at kun folk med protektion kan få tilladelse til en tur nord for grænsen, når de er under 60 år gamle. Når man så oplever, at svimlende gagerede kontorchefer og funktionærer, der vanskeligt er at få i tale personligt for små medlemmer, kan passere grænsen, føler man sig tilsidesat.«²⁸

Grænsens jerntæppe

Dette var den almindelige opfattelse af grænsen i disse år. Jerntæpper var et efterkrigsfænomen, som ikke kun var kendt i andre dele af Europa – også den dansk-tyske grænse havde udviklet sig til et jerntæppe, mente en L. Kock fra Høruphav i et læserbrev i dagbladet »Sønderjyden« den 23. december 1947. Det havde befolkningen fået bitterligt at mærke, mente han. Gennem hele den prøjsiske tid havde Sønderjylland op til Kongeåen oplevet en levende befolkningsudveksling fra nord til syd og omvendt. Sønderjyder havde uddannet sig sydpå og fundet både ægtefælle og levebrød dernede. Andre var som embedsmænd blevet forflyttet sydpå. Sydfra var tjenestepiger kommet til Nordslesvig og havde giftet sig. Mange sønderjyder havde på den måde fået familie på begge sider af grænsen. Nu efter krigen sad familiemedlemmer skilt af den lukkede grænse og længtes efter at se hinanden. »Mange har søgt om tilladelse til et besøg af de nærmeste slægtninge, men langt de fleste vedkommende har fået et afslag ... Der kan nævnes tilfælde, hvor en gammel fader – en gammel moder lå for døden og deres eneste sidste ønske var at måtte få lov til

at se og tale med deres nærmeste – en søn eller datter – på den anden side af jerntæppet – men tilladelsen blev ikke givet. At søge til en begravelse er nytteløst, da den kære afdøde forlængst er under jorden, inden afslaget kommer på ansøgningen.« Nu var man kommet til tredje jul efter freden. »Hvor længe skal det endnu vare, inden tæppet løftes en lille smule? Ja, bare så meget, at vi kan få lov til at besøge en fader, en moder, en søster eller broder en eller to gange årligt?« Kock foreslog, at alle i Sønderjylland, der havde nære slægtninge på den anden side, kunne samles om et andragende med underskrifter med »en julebøn: Rul jerntæppet en lille smule op, giv os endelig lov til en gang i nær fremtid at gense vor nærmeste familie på den anden side af grænsen,« sluttede Kock sit indlæg.²⁹

Her tegnes med sorte streger – og faktisk var der også mange regler at overvinde. Forældre skulle f.eks.være over 70, senere nedsat til 60 år, og den pårørende skulle have boet i længere tid i det andet land, før visum kunne gives. I Justitsministeriet fremhævede departementschef Eivind Larsen i 1949, at der var gode grunde til at være tilbageholdende med tyske ønsker om ophold i Danmark. Hvis man gav »indrejse til alle blot ikke-kompromitterede tyske statsborgere, ville Danmark hurtigt være oversvømmet af dem, og det ville være vanskeligt at komme af med dem ...«. ³⁰ Hertil kom forsigtigheden over for »landssvigere«. Flensborg-paskontoret udførte omhyggelige undersøgelser af hver enkelt ansøger. Personer som havde stået i nazistpartiet blev afvist. I 1950 førte det til en skarp reaktion fra en afvist Flensborger. Flere gange havde han stillet andragende om at få lov til at besøge familie i Sønderjylland, senest til en vigtig familiefest. Hver gang var han blevet afvist p.g.a. tidligere medlemskab af NSDAP. Nu 5 år efter kapitulationen var hans tålmodighed opbrugt, og i vrede udmeldte han sig af de danske organisationer SSF og SSW.³¹

Også for erhvervslivet var det svært at overvinde grænsespærringen. I 1948 ønskede f.eks. erhvervsfolk fra Nordslesvig at genoptage forbindelserne sydpå og besøge messen i Flensborg. Det var kompliceret. Der skulle foreligge gyldigt pas, til dette skulle gennem det danske politi søges om udrejsevisum. Når dette var i orden kunne der søges om indrejsetilladelse hos Allied Military Permit Office i København, ledsaget af detaljerede oplysninger om messe, varer, firmaer, rejserute. Gebyret var betydeligt, der skulle foreligge anbefalinger fra erhvervsorganisationer og evt. tilladelse blev kun givet til firmaers chefer, ikke til personale.³²

Rejser nordfra hørte i den første tid ikke under britisk-dansk pas-kontor. Til danske statsborgere skulle tilladelse i reglen gives af de britiske myndigheder og måtte som regel cirkulere mellem det engelske pas-kontor (Military Permit Office) i den britiske militærmision på Dagmarhus i København, de britiske militærmyndigheder i Plön/Kiel, evt. den allierede kontrolkomité i Berlin og Foreign Office i London. Grænseforeningen hjalp til med anbefalinger og råd, den danske forbindelsesofficer i Sydslesvig søgte at støtte sagerne, og ikke så sjældent kom sagen helt op på Udenrigsministeriets niveau. Det var i sandhed både tidrøvende og kompliceret.

Frem til 1. april 1946 gjaldt spærringen også post og pakker. Organisationer og personer i Sydslesvig var henvist til at lade post nordfra adressere til en adresse lige nord for grænsen, ofte Gråsten Banks afdeling i Kruså, hvor posten så kunne afhentes – hvis det da var muligt at komme over grænsen. Det var i disse år Gråsten Bank spillede en stor rolle som dansk postboks og adresse for de danske aktører i Sydslesvig. »Grænsegængere« med tilladelse til at passere grænsen havde altid nok at gøre med at udføre kommissioner for mindre heldige bekendte.

Tilladelsen til at sende post over grænsen fra 1. april 1946 var en forbedring, som straks blev benyttet. »Da det endelig er blevet tilladt at sende breve over grænsen, vil vi dog give et livstegn fra os,« hedder det i et brev fra Holbøl til gårdejer Meta Röh i Jaruplund den 18. april 1946.³³ Nordfra kunne der skrives på dansk, men ikke den anden vej; fra Sydslesvig skulle besættelsesmagternes sprog engelsk, fransk eller russisk, eller tysk, benyttes, og frem til 1. marts 1948 var brevene tilmed underkastet britisk censur. For de udsendte danske, som var taget til Sydslesvig netop for at gøre en indsats *mod* alt tysk, var det noget af en overvindelse at skulle skrive hjem på tysk, hvis de ikke beherskede et af de andre sprog. »Mor fældede tårer over at jeg var nødt til at skrive til hende på tysk«, konstaterede den danske lærer Jørgen Pors i sin dagbog i Flensborg i december 1946.³⁴ Han var jo ellers ude i danskhedens tjeneste, så her var der tale om en ubehagelig sprogtvang. Telefonere over grænsen kunne man selvfølgelig heller ikke. Der var ikke andet at gøre end om muligt at køre over grænsen og telefonere fra den danske side. Først fra 1. april 1947 blev der igen åbnet for telefon og telegraf hen over grænsen, i første omgang dog kun til forretningsmæssig brug. Året efter kom lettelser i telefontrafikken i en 50 km's zone på begge sider af grænsen.³⁵

Frants Thygesen, generalsekretær for Sydslesvigsk Forening 1945-56. I disse år skrev han utallige indlæg og breve i bestræbelserne på at lette grænsepassagen for befolkningen syd for grænsen. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Generalsekretæren, lærerne og bibliotekaren

Vi har nu hørt om de regler, som lidt efter lidt blev etableret for trods alt at muliggøre kontakter befolkningerne imellem. Men hvordan blev den generelt vanskelige grænsepassage oplevet af den enkelte? Nogle eksempler må være nok til at give et indtryk:

Den netop nævnte generalsekretær Frants Thygesen var selv en af dem, der havde følt hvor svært det var at få lov til at passere grænsen i den første efterkrigstid, da forholdene endnu var uafklarede. I begyndelsen af juli 1945 blev han fra en stilling i Indenrigsministeriet i København ansat som SSFs generalsekretær i Flensborg. Det betød dog ikke, at han straks kunne tage plads i chefstolen på Flensborghus. Med den hermetisk spærrede grænse var der lang vej.

Hos det danske politi søgte Thygesen om udrejsetilladelse. Fra politiet gik anmodningen til visumkontoret i Udenrigsministeriet. Hos SHAEF på Dagmarhus i København blev der søgt om tilladelse til indrejse til Tyskland. Her lød svaret, at instrukser fra SHAEF i Frankfurt hindrede afdelingen i at give indrejsetilladelse til nogen. Udenrigsministeriet blev så bedt om at hjælpe, og sagen gik til Foreign Office i London. Lige meget hjalp det. Efter en måneds ventetid var

grænsen stadig spærret. Så bad Thygesen om hjælp hos politikommandør Brix i Aabenraa, som netop i de dage stod foran at oprette det dansk-britiske grænsepaskontor i Flensborg. Grænseforeningen tog sig også af sagen, således som den i øvrigt måtte virke som sagfører for utallige andre i disse tider. »Grænseforeningen gør alt hvad vi kan. Men englænderne er jo ikke til at hugge eller stikke i,« skrev Grænseforeningens erfarne formand Holger Andersen til Thygesen den 1. september.

Måske virkede det alligevel. I alt fald kom der en indrejsetilladelse den 5. september, og Thygesen kunne tage til Flensborg. Men kun for en kort bemærkning. Nu kom der nemlig problemer med passet, og generalsekretæren måtte fortrække til Kollund. Atter blev Udenrigsministeriet i København involveret – og først i december var pasvanskelighederne løst. Den 17. december 1945 kunne Thygesen langt om længe for alvor tage fat i Flensborg.³⁶ Konklusionen er klar: Grænsepassage var sandelig ikke en selvfølgelighed i de dage.

Thygesen var ikke den eneste, der mærkede grænsens dybe skel. I oktober 1945 begyndte lærer Martin Mortensen fra Sønderborg opbygningen af det danske skolearbejde i Kappel. Han havde opnået pas til gentagne grænsepassager og kunne en tid frit tage frem og tilbage til Sønderborg. Men i april 1946 skulle han sende passet til København, og det kom tilbage uden fornyelse. Det krævede et ekstra fremstød via paskontoret i Flensborg – indtil han opnåede fornyelse med ret til at rejse over to gange om måneden i et halvt år.³⁷

For nogle lykkedes det nok at komme ind i Sydslesvig og begynde arbejdet – men det var på »enkeltbillet« uden ret til tilbagerejse. Det gav både hjemve og usikkerhed. Tønning-læreren Anna Holmgaards eksempel mødte vi i indledningen, og mange oplevede det samme som hun.

Den danske lærer Jørgen Pors, som var sluppet gennem nåleøjet til Flensborg i 1946, kendte også til problemerne. I december vidste han ikke, om han kunne komme over grænsen for at holde jul med familien hjemme. I sin dagbog skrev han: »Nu er der kun en snes dage til juleferien. Tæller nu dagene. Forhåbentlig får vi visum. Det vil ikke blive morsomt at holde jul uden Inger og børnene. Jeg længes snart efter at se dem.« Heldigvis gik håbet i opfyldelse. Den 21. december tog han hjem. I dagbogen lyder det sådan: »Vi når grænsen. Vi kommer hurtigt igennem både den tyske og den danske told. En underlig glad og befriende følelse ved atter at stå i Kruså og se det danske flag.

Den samme følelse havde man før 1920, når man kom til Vamdrup, og den samme følelse kan man få ved Dannevirke eller Ejderen, hvis Sydslesvig engang skulle blive dansk.«³⁸ Grænsen var et reelt fænomen for generationen dengang.

På det danske bibliotek i Flensborg var grænseproblemerne også det store samtaleemne. Den 1. februar 1946 tog den nye overbibliotekar Torben Glahn fat. I den første tid kunne han frit passere grænsen, men efter en tid blev det ændret til kun hver ottende dag. Og så kom der besked om, at passet ikke gav ret til at bosætte sig. I den følgende tid måtte både Glahn og hjælperne i Grænseforeningen bruge masser af tid på pasfornyelser og besøg på paskontoret.

Mindst ligeså vigtigt var spørgsmålet om at få danske bøger over grænsen. Grænseforeningen kom ordentlig i arbejde for via Udenrigsministeriet og briterne at skaffe de fornødne tilladelser. Det lykkedes – men der skulle forelægges detaljerede lister over hver enkelt bog, som blev bragt til grænsen.³⁹

Det sinkede biblioteksarbejdet, at der skulle ventes så længe før nyansatte medarbejdere fik tilladelse til at passere grænsen. Den 1. juni 1946 blev den unge bibliotekar Birthe Andrup antaget til biblioteket. I hele 6 uger måtte hun dog vente, før indrejsevisumet var på plads. Og tilladelsen gjaldt kun rejse *til* Tyskland – ikke tilbage. Overbibliotekar Torben Glahn lagde ikke skjul på dette problem, da han den 14. august kørte til grænsen sammen med den nye, unge medarbejder: »Hop ind, nu klapper fælden i,« udtalte han. Og så kørte de afsted til grænsen.

I sin dagbog skriver Birthe Andrup om mødet med grænsen: »Ankommet i tolden i Kruså så jeg for første gang grænsepælene og de små hvide bygninger med kroen, banken, toldstedet og soldaterbarakken med det sydligste Dannebrog. Igennem den danske told kom vi – bommen gik op for bilen og ned bag den. Så kørte vi op gennem ingenmandsland og op foran den tyske told. Frem med papirer og kufferter igen! Jeg var spændt på, hvordan det gik med mine forbudne frugter: Vin, tobak, breve, billeder etc. Alt gik glat, indtil en dansker i engelsk uniform, som visiterede, pludselig fandt en avisartikel om det sydslesvigske spørgsmål, som jeg havde stoppet i kufferten. Han så rædselsslagen på mig, og da jeg sagde, at den måtte han gerne få, så han på mig og mumlede, idet han skævede til den engelske officer: »Nej det er tusind gange værre!« og slog kufferten i – lige før englænderen kom til.«⁴⁰

Så tog bibliotekaren fat på dagligdagen. Men den viste sig usikker – for det engelske permit muliggjorde som nævnt kun rejsen over grænsen, ikke opholdet, og uden permit til hjemrejse var gode råd dyre. »Faktum er at jeg i øjeblikket ikke må være her og heller ikke må rejse hjem, og da jeg dog må gøre en af delene bliver jeg nok før eller senere sat fast, fordi jeg ikke har gjort den anden«, skrev frk. Andrup humoristisk den 7. september. Det krævede mange besøg hos konsulatet, den lokale militærregering og tyske myndigheder før opholdet var legalt fra sidst i september. Brevene til moderen hjemme i Danmark måtte frk. Andrup skrive på engelsk. Her gav hun udtryk for, at det kunne være rart at få besøg: »I'll hope that it soon will be possibly for you to come down here and see the city and the surrounding country«, lød det 6. oktober.⁴¹ Men den slags privatrejser var nu slet ikke mulige på daværende tidspunkt.

Små skridt fremad

Kritikken af den lukkede grænse var således udbredt i de første efterkrigsår, og flere forhold sinkede fremskridt. Ændringer kunne frem til 1949 kun ske efter aftale med de allierede magter, og på rigsdansk side levede frygten for Tyskland og tyskerne. Visumbegrænsninger blev anset som nødvendige for at hindre, at landet blev oversvømmet af flygtninge fra Sydslesvig. Slap de ind i større tal, ville det give politiet et stort arbejde, og Danmark ville blive bebyrdet med en hel del uønskede og måske direkte kriminelle elementer, mente justitsminister Helga Pedersen så sent som i december 1951.⁴² Da der blev indført pasfrihed mellem de nordiske lande, var der også hensyn at tage her.⁴³

Alligevel gik tendensen i retning af lettelser i grænsepassagen. Trafikken var stigende. I sin årsberetning for 1949 fremhævede politimesteren i Aabenraa fremgangen. Hvis stigningen fortsatte, kunne man øjne den dag, hvor udtrykket »den lukkede grænse« ikke passede mere.⁴⁴ Fra 1949 kunne alle tyske statsborgere få udstedt almindelig rejselegitimation. Der skulle imidlertid betales gebyrer, og en indførelse af de nye legitimationer i Sydslesvig ville have betydet en forringelse af de særfordele, som vitterlig var opnået for det danske mindretal takket være det særlige britisk-danske paskontor og de militære grænsepas. I den situation lykkedes det at opnå en særordning. De særlige grænsepas blev bevaret i en lidt ændret form. Fra 1950

kunne det dansk-britiske paskontor udstede en ny slags grænsepas. De afløste de hidtidige militære grænsepas og gjaldt for højst et år ad gangen og til rejser til familiebesøg og til personer med arbejde på den anden side af grænsen. Gebyret var kun 50 Pf. Men i modsætning til de oprindelige grænsepas, som var blevet benyttet til sydslesvigeres »kulturrejser« til hele Danmark, var der nu tale om egentlige *grænsepas*, kun til rejser inden for selve grænseområdet. Til rejser til det øvrige Danmark skulle der skaffes almindelig rejselegitimation, visum og britisk Exit Permit, og tilsvarende Entry Permit til rejser fra Danmark ind i Sydslesvig, og for disse skulle der betales gebyr.⁴⁵

Trods bevarelsen af visse særfordele faldt ændringen ikke i god jord i Sydslesvig. Gang på gang gentog det danske mindretal sine ønsker om frihed for visum og gebyrer, ophævelse af opdelingen i kategorier og genindførelse af den liberale ordning, som havde rådet i mellemkrigsårene. Der var ikke længere behov for afspærring over for Tyskland, mente Frants Thygesen. »Tiden er kommet,« udtalte han i 1950, »hvor vi må anmode om, at samkvemmet mellem de danske sydslesvigere og deres moderland bliver fritaget for den slags snævre begrænsninger. Vi er nu over 5 år fra kapitulationen, og efter den megen tale om bestræbelserne for at samle Vesteuropa kan man vanskeligt forklare sig, hvorfor vi fortsat skal slås med vanskeligheder af den art. Ved den tysk-schweiziske grænse er alle begrænsninger for grænsepas ophævet. En sådan nyordning vil utvivlsomt blive støttet af de tyske myndigheder, der stadig har vist interesse for en lettere grænsetrafik.« Også på dansk side burde myndighederne tænke i den retning: »Nationale grunde kan næppe anføres. Vi kan jo dog ikke al evighed holde grænsen mod vort sydlige naboland delvis lukket. Og trods alt hører man allerede nu en hel del tysk tale i Nordslesvig og København af gæster fra Schweiz, Luxembourg – og Tyskland. Sikkerhedsmæssige grunde kan heller ikke betyde meget, da man jo ikke længere nægter visum til gamle nazister ... Nogen oversvømmelse af sulte tyskere skal Danmark heller ikke vente. Syd for grænsen er der nok af varer, også af mad, til dem, der har penge at købe for. Danmark kan næppe have noget imod at tjene DM på turister. De fattige og sultne, som der desværre er mange af syd for grænsen, kan ikke rejse. Den eneste begrænsning, man fra dansk side kan have grund til at søge opretholdt længst muligt, er med hensyn til de mange flygtninge syd for grænsen ...«. Og selv den udelukkelse kunne ikke opretholdes ret mange år.⁴⁶

F 017862

Grenzpaß Grænsepas

Bedingungen für die Anwendung von Grenzpässen

1. Der Grenzpaß berechtigt nur zu Reisen zwischen Süd- und Nord-schleswig innerhalb seiner Gültigkeitsdauer.
2. Bei Aus- und Wiederreise muß die gleiche Grenzübergangsstelle benutzt werden.
3. Der Grenzpaß ist nur gültig in Verbindung mit einem Personalausweis.
4. Der Grenzpaß ist den ausstellenden Behörden zurückzugeben, sobald seine Gültigkeitsdauer beendet ist oder die Bedingungen, unter denen der Paß ausgestellt wurde, weggefallen sind.
5. Fälschung, Übertragung oder sonstiger Mißbrauch des Grenzpasses, insbesondere seine Verwendung zu andern als dem beantragten Zweck, kann strafrechtliche Verfolgung nach sich ziehen.
6. Der Grenzpaß ist den zuständigen Stellen auf Verlangen vorzuzeigen.
7. Verlust des Passes ist den ausstellenden Behörden unverzüglich anzuzeigen.
8. Bei der Rückreise muß der Grenzübertritt innerhalb der im Grenzpaß für jede Reise festgesetzten Frist erfolgen. Diese Frist kann in Dänemark nicht verlängert werden.
9. Möglichst bald nach der Ankunft am Bestimmungsort in Dänemark oder spätestens 24 Stunden nach derselben muß derjenige, der einen fremden Staatsbürger beherbergt, der örtlichen Polizeibehörde dessen Ankunft anmelden. Die notwendigen Anmeldevordrucke sind bei den Ortspolizeibehörden erhältlich. Die Abreise muß ebenfalls binnen 24 Stunden der Polizei mitgeteilt werden. Solche An- und Abmeldungen sind überall dort vorzunehmen, wo der Paßinhaber während des Aufenthaltes in Dänemark übernachtet.

LARS N. HENNINGSEN

Grænsepas udstedt til kunsthandler Hattesen i Flensborg til brug for familiebesøg i Nordslesvig. Grænsepassene blev indført i 1950 og kostede kun et gebyr på 50 Pf. De blev meget brugt i Sydslesvig. Da grænsepasset blev ophævet i 1957 var 25.000 af denne slags pas i omløb. 15.000 flensborgere havde grænsepas. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig P 337-11.

I 0,50 DM
Gebühr bezahlt

F 017862

Familiennamen Efternavn	<i>Hattesen</i>
Vornamen Fornavn	<i>Peter, Georg</i>
Geboren Født den	<i>3. März 1896</i>
Geburtsort Fødested	<i>Flensburg</i>
Stand oder Stilling	<i>Kunsthandler</i>
Staats- angehörigkeit Nationalitet	<i>deutsch</i>
Ständiger Wohnsitz Føst bopæl	<i>Flensburg Machtkamste. 9</i>

Thygesen talte her på menigmands vegne. I Flensborg by udtalte SSF-sendemændene i november samme år, at det ikke var rimeligt at fastholde en slags Kongeågrænse. Gebyrerne for rejser nord for Kongeåen var en hindring, som var beklagelig, da »den kulturelle udveksling og den vekselvirkning, der altid finder sted over en grænse, bør være så fri som mulig.«⁴⁷ Klagerne førte til at den danske justitsminister rejste til Sydslesvig for at sætte sig ind i synspunkterne, med det resultat, at en betydelig lettelse i adgang til at opnå visum til gentagne rejser blev indført fra 1951.

Næsten samtidig overgik pashøjheden fra 1. februar 1951 fra de allierede magter til Tyskland. Forhandlinger om denne omlægning havde været i gang længe, mødt med skepsis på dansk side. I dansk-britisk paskontor i Flensborg var man ikke begejstret ved tanken om et muligt kommende samarbejde med tyskerne. Da der fra december 1948 var optræk til at den britiske del af paskontoret i Flensborg skulle gå over til tyskerne, advarede politimesteren i Aabenraa, som var ansvarlig for den danske afdeling af kontoret: Paskontoret havde til opgave at føre minutløs kontrol med ansøgerne og fik derfor mange personlige oplysninger. Disse var hidtil holdt absolut lukkede for tyske øjne, »idet man selvsagt under ingen omstændigheder vil risikere, at uvedkommende tyske instanser måtte få kundskab om f.eks. ansøgers nationalpolitiske indstilling og andre oplysninger af fortrolig art«. Hvis tysk personale skulle blive tilforordnet, ville politimesteren derfor øjeblikkelig lade alle dokumenter af enhver art bringe nord for grænsen. »Det må anses for utænkeligt at danske myndigheder vil løbe nogen risiko for, at dansk politi's personaloplysninger af grænsepolitisk art kan komme til tyske myndigheders kundskab med betydelig fare for indgreb og forfølgelser mod de pågældende fra tysk side,« hed det advarende fra Aabenraa.⁴⁸

På vej mod den åbne grænse

Suveræniteten var imidlertid på vej til Tyskland. I 1951 oprettedes tyske generalkonsulater i udlandet til varetagelse af pasudstedelse, og i Tyskland blev normale rejsepas herefter udstedt af tyske pasmyndigheder. »Allied military permit office« i København, som nu i 6 år havde stået for udstedelsen af visum til Tyskland, lukkede. Det samme gjaldt det allierede paskontor i Kiel (Permit Application Office). I Flensborg overtog det tyske landrådskontor på tysk side udstedelsen

Fra begyndelsen af 1950'erne kom der for alvor gang i grænsetrafikken. Men der skulle stemples pas, og det gav på de store rejsedage ventetid. Lange bilkøer blev et tilbagevendende fænomen på f.eks. Skærtorsdage og Store Bededage. Det lettede først

af de særlige grænsepas.⁴⁹ Det fælles britisk-danske paskontor fortsatte en tid endnu af særligt hensyn til mindretallet, nu på rent danske hænder.

Alt i alt var en ny periode indledt i foråret 1951. De nye visumregler betød, at antallet af rejser sydfra til Danmark, ikke mindst fra Sydslesvig, tog et mægtigt opsving. Der var åbnet for ikke kun foreningsrejser og rejser af social eller kulturel karakter. Også enkeltpersoner kunne rejse mere frit. Alene i sommeren 1951 besøgte omkring 11.000 voksne danske sydslesvigere Danmark på fællesrejse, 13.000 skolebørn var på sommerferieophold, og også enkeltvis kunne der rejses. I alt 30.000 dansksindede sydslesvigere skønnedes at have besøgt Danmark i sommeren 1951. Den lukkede grænse fandtes ikke længere. Sydslesvig lærte Danmark at kende, og Danmark lærte Sydslesvig at kende.⁵⁰ Turistrejser var det nye fænomen, begunstiget af den stigende velstand også syd for grænsen og forbedrede muligheder for at købe fremmed valuta.

Nu stod kun få hindringer tilbage. Fra dansk-sydslesvigsk side så man hen til den dag, hvor hele visumordningen kunne ophæves – for den havde bevirket en sand papirkrig, stigende i takt med antallet af rejser. »De der kender de enkelte sagers besværlige gang, vil kunne

for alvor, da passtemplingen ophørte. Helt forsvandt bilkøerne først, da Schengenaf-talen trådte i kraft i 2001. Fotos i Institut for sønderjysk Lokalhistorie (t.v.) og Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (t.h.).

forestille sig, hvilke enorme mængder af papir og tid, hvilke udgifter til fotografier, telefon, porto, gebyrer o.s.v. der er medgået bare for en-dags-rejsende over den dansk-tyske grænse», skrev Frants Thyge-sen den 23. juli 1951 til Konsulatet i Flensborg.⁵¹

Kravene om lettelse i grænsetrafikken kom fra mange sider. Her i begyndelsen af 1950'erne stod et »forenet Europa« på dagsordenen, og i en sådan tid var det ganske inkonsekvent at holde grænsen lukket på steder, hvor den var åben før krigen. Fra befrielsen var Kruså eneste åbne overgang. Sæd-overgangen blev åbnet 10. november 1947, Padborg i 1950. Derefter gik ønskerne i retning af at få flere af de små overgangssteder åbnet. Ved Rens/Pebersmark, Møllehus/Aventoft og Rudbøl/Rosenkrans blev der genåbnet for personer med grænsepas den 7. april 1951. De sønderjyske turistforeninger øvede lobbyvirksomhed for en almindelig åbning for turistsamkvemmet. Samtlige sønderjyske folketingsmænd opsøgte i 1953 justitsministeren og talte for ophævelse af restriktionerne, og embedsmænd i Justitsministeriet blev sat i arbejde med sagen. I 1952 indledte De sønderjyske Danske Samfund et fremstød for at få grænseovergangstederne ved Rens/Pebersmark, Møllehus/Aventoft og Rudbøl/Rosenkrans genåbnet for alle. Det lykkedes med virkning fra 15. maj 1957. Yderligere

blev åbningstiden ved Padborgovergangen forlænget fra kl. 22.00 til 24.00 – til gavn for slægts- og venskabsforbindelser og for at muliggøre deltagelse i teater- og mødeliv hen over grænsen. Også åbning af fem helt små overgangssteder for den lokale befolkning ifølge en særlig anmærkning i deres pas blev gennemført, nemlig overgangene ved Frøslev/Ellund, Sofiedal/Jarlund, St. Jyndevad/Vesby, Bejerskro-Grøngård/Vestre og Højer/Rodenæs i 1957.⁵²

Skridt for skridt gik liberaliseringen fremad. Fra 1. juli 1953 bortfaldt visumtvangen til Tyskland. Fra 1. august s.å. blev politimesteren i Aabenraa bemyndiget til uden videre at udstede visum til personer bosat i Sydslesvig. Endelig 1. juni 1954 kom fritagelsen for visum for tyske statsborgere for rejser til Danmark, Norge og Sverige. Et gyldigt rejsepas var herefter nok til at kunne passere grænsen.

Dermed var tiden løbet ud for det særlige grænsepas, som næsten siden grænsedragningen i 1920 i forskellige former og med afbrydelser havde lettet grænsepassagen i selve grænselandet. Endnu i 1955 udstedtes i alt ca. 7.500 af disse pas, syd for grænsen havde 25.000 pas gyldighed, alene i Flensborg 15.000. Passet blev ophævet fra 15. maj 1957 – herefter skulle alle skaffe sig et almindeligt rejse- eller nationalitetspas. Sidste rest af en pasmæssig særordning for grænselandet var borte.

Langt om længe var forholdene ved grænsen blevet »normaliseret«. Turiststrømmen hen over grænsen kunne for alvor begynde. En ny toldbygning i Kruså blev sat i arbejde, og blev indviet 1956.⁵³

Alle senere ændringer var af praktisk art og tjente til at få trafikken til at glide problemfrit. I 1954 afskaffedes de såkaldte tællekort, som hidtil var blevet udfyldt i den tyske paskontrol, med forsinkelser til følge. Et stempel i passet var herefter nok: Men også det blev snart et problem, i takt med trafikens vækst. Al denne stempeling forsinkede trafikken, og den virkede i stigende grad antikveret. »De brave danske betjente, der sidder i deres bure eller står udenfor ved den dansk-tyske grænse og stempler pas. Bang, bang, bang – dag ud, og dag ind; og om natten med ... Hvor længe vil den danske stat tolerere en sådan misbrug af menneskelig arbejdskraft,« skrev Flensborg Avis den 19. juli 1962. Fra 1963 kunne tyskere nøjes med et Personalausweis. Passet var ikke længere en betingelse for grænsepassage. I juni 1966 blev der opsat paskontrollbokse, så bilister ikke behøvede at stige ud af vognen for at få passet kontrolleret – det blev herefter efterset fra de små bokse ved vejen. Samtidig blev toldeftersynet indskrænket

til stikprøver. Det gav væsentlig nedsat ekspeditionstid, fra tre minutter til 20 sekunder blev det vurderet.

Sådan blev det ene lille skridt efter det andet taget for at lette grænsepassagen.

Det sidste skridt kom den 25. marts anno 2001. Fra den dag var det end ikke nødvendigt at vise passet ved grænsen. Schengen-aftalen var trådt i kraft. Der kunne køres frit over grænsen. En frihed og et samkvem og en kontakt blev virkeliggjort på en måde, så det for alvor kunne mærkes. Selv de hedeste ønsker i de to mindretal og i resten af befolkningen fra den lukkede grænses år syntes opfyldt.

Det åbnede muligheder – fremtiden vil vise, hvordan de bliver udnyttet.

FORKORTELSER

ADCB Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig
 LAAab Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa
 FLA. Flensborg Avis

Kristensen: Grænsen og besættelsen, i: Grænsen i 75 år, 1995, s. 79-109.

NOTER

1. Chr. Johannsens dagbog 1. aug. 1920, ADCB P 144.
2. Henrik Becker-Christensen: Den nye grænse, i: Grænsen i 75 år, 1995, s. 42f.
3. Anna Holmgaards dagbog, ADCB P 459.
4. Lis Jacobsen: Det lukkede Land. Sydslesvig Frit. Aug. 1946. Tryksag i ADCB P 312-3.
5. Eksempel på grænsepas 1921 i Sønnich Volquardsens arkiv, ADCB P 554.
6. Journalsag nr. 87 »Udflugtskort«, Politiajudanten, LA Aab.
7. Eksempel på 10-øres pas i Heinrich Linaus arkiv, ADCB P 508.
8. Overenskomstens tekst findes i LA Aab Politiajudanten jr. 87.
9. Journalsag nr. 87 »Udflugtskort«, Politiajudanten, LA Aab.
10. Som note 7.
11. Beretninger fra konsulatet i Flensborg 6. og 20. juni 1940, Politiajudanten jr. 6262, LA Aab. Se også Henrik Skov

12. Redegørelse af politimester Brix, Tønder 15. juli 1945, ADCB I 61, 65.26-1 (=LA Aab Politikommandøren pk. 221). Lars N. Henningsen: Kulturelles Leben der dänischen Minderheit, i: Flensburger Beiträge zur Zeitschichte 4, Flensburg 1999, s. 263-265.
13. Anna Rud Benthholm: Ved Grænsen, Sjø Årb 1986 s. 199-205. Chr. Stenz: Dansk Lærer i grænselandet, 1982, s. 146. Aage Emil Hansen: Told- og grænsekontrol i efterkrigstiden, i: Grænsen i 75 år, 1995, s. 129-133.
14. Svend Johannsens dagbog 8. og 11. maj 1945, ADCB P 201-10.
15. Svend Johannsens dagbog 14., 15., 17., 29. maj, 2., 4., 13., 26. juni 1945. ADCB P 201-10.
16. Svend Johannsens dagbog 4. juli og 9. sept. 1945. ADCB P 201-10.
17. Hans Peter Johannsen: Sieben schleswigsche Jahrzehnte, 1978 s. 75.
18. Se f.eks. Deutscher Volkskalender Nordschleswig 1949 s. 86, 1950 s. 93, 101, 106. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig Heft 75, 2000 s. 149, 185. LA Aab Politikommandøren. Rapport: »Det tyske Mindretal i Nordslesvig 1945-55«.

19. Se f.eks. Frants Thygesens rapporter om forholdene i Sydslesvig sept.-okt. 1945, ADCB P 312-3.
20. Knud Kretzschmer (red.): Sydslesvigsk Dagbog I, 1947, nr. 39, 46, 60, 76, 78 110, 114, 186.
21. Retningslinjer vedr. »Frontalier Travel« 3/4 1946, ADCB I 65.26-1.
22. »Stillingen i Sydslesvig, juli og august 1946«, Frants Thygesens arkiv, ADCB P 312-3.
23. Dette var næppe lovligt. Passene gjaldt kun rejser til Kongeåen. Alligevel blev de benyttet til rejser over hele Danmark. I 1947 krævede briterne reglerne overholdt, men Dansk Generalsekretariat protesterede ihærdigt. Se SSF til British-Danish-Passport-Office 28/2 1947, ADCB I 61, 65.26-1.
24. Sydslesvigsk Dagbog I nr. 186. - Cirkulære vedr. dansk-britisk paskontor 4/9 1945: ADCB I 61.25-1.
25. Headquarter Kiel til DGS 27/2 1948, ADCB I 61, 65.26-1.
26. Fl.A. 11/3-1948, avisudklip i ADCB I 61.02.13-2. Avisudklip 11.-15. maj 1948 i LAAab Aabenraa politi 1516.
27. Thygesen til justitsministeren 1/8 1950, ADCB I 61, 65.26.1.
28. Peter R. Petersen, Flensborg til Thygesen 25/4 1947, ADCB I 61, 65.26-1.
29. Sønderjyden 23/12 1947, udklip i LAAab Aabenraa politi 1516.
30. Flensborg Avis 19/7-49, i LA Aab Aab politi 1516.
31. Hans Asmussen 9/2 1950, ADCB I 45-44.
32. Avisudklip maj-juni 1948 i LA Aab Aabenraa politi 1516.
33. Meta Rös arkiv, ADCB P 214.
34. Jørgen Pors' dagbog 14/12 1946, ADCB P 197.
35. Fl.A. 6/4-1947 og 12/11-1948, avisudklip i ADCB I 61, 65.26.3.
36. Breve og akter 4. aug.-dec. 1945 i Thygesens arkiv, ADCB P 312-3.
37. Martin Mortensens dagbøger, ADCB P 103.
38. Jørgen Pors' dagbøger 17. og 21/12 1946, ADCB P 197.
39. Torben Glahns dagbøger 2-27/9 1946, ADCB P 316.
40. Birthe Andrups dagbog 14/8 1946, ADCB P 439.
41. Birthe Andrup til moderen 6. oktober 1946, ADCB P 439.
42. Helga Pedersen: »Grænsetrafikken mellem Nord- og Sydslesvig«, i: Venstres Maanedssblad nr. 10. dec. 1951, eksemplar i ADCB I 61, 65.26-2. Jvfr. citat af Helga Pedersen i Fl. A. 12/1-1952.
43. Justitsminister Helga Pedersen, cit. i Fl. Avis 12.1.1952.
44. Årsberetning cit. i Flensborg Avis 4/1 1950, avisudklip i LA Aab, Aabenraa politi 1516.
45. Redegørelse 12/1 1951 i ADCB I 61, 65.26-2.
46. Thygesen 1/8 1950 til justitsministeren, ADCB I 61, 65.26.1.
47. SSF Flensborg by til Justitsministeriet 16/11 1950, ADCB I 61, 65.26.1.
48. Politimesteren i Aabenraa 14/12 1948, LAAab Politikommandøren 221 XIV Grænsepassage.
49. Avisudklip 23/9-1950, 7/1 og 12/1 1951 i LAAab Aabenraa politi 1516. Kgl. Dansk Konsulat 3/7-1951 i ADCB I 61. 65.26-2.
50. Dansk Generalsekretariat til Flensborg Avis 16/11 1951, ADCB I 61.65.26-2.
51. Thygesen til Kgl. Dansk Konsulat 23/7 1951, ADCB I 61, 65.26-2.
52. Aage Emil Hansen: Told- og grænsekontrol i efterkrigstiden, i: Grænsen i 75 år, 1995, s. 138f. Avisudklip i ADCB I 61. 65.26.2. og 4.
53. Aage Emil Hansen: Told- og grænsekontrol i efterkrigstiden, i: Grænsen i 75 år, 1995, s. 136-141.

Var en grænseændring mulig i 1946?

Engelsk udenrigspolitik i det sydslesvigske spørgsmål

af JARVIN O. MELLEMGAARD

I september og oktober 1946 udvekslede England og Danmark to noter af afgørende betydning for grænselandet. Tilsyneladende tilbød England en grænseændring. I sit svar – den såkaldte Oktobernote af 19. oktober 1946 – sagde Danmark imidlertid Nej. Men var der tale om et reelt tilbud? Cand. mag. Jarvin O. Mellemsgaard, København, redegør her for den engelske politik, og gør sandsynligt, at en grænseflytning faktisk havde været mulig i 1946 – omend kun en begrænset regulering nordligst i Sydslesvig.¹

Indledning

Da 2. verdenskrig sluttede i 1945, var det danske mindretal i Sydslesvig skrumpet ind til knap 3000 mennesker, primært koncentreret i og omkring Flensborg. Men fra 1945 til 1948 eksploderede mindretallet. I oktober 1948 var medlemstallet i den danske hovedorganisation SSF vokset til over 70.000. Årsagerne til denne udvikling var en kombination af mange faktorer, men primært kan nævnes de mange flygtninge fra de tyske østområder, den store nød og elendighed i Tyskland og for mange en »genopvågningen« af danske sympatier og ønske om »genforening« med Danmark. Muligheden for en grænseregulering kom nu på dagsordenen både i Sydslesvig og i Danmark. I sagens natur blev det engelske udenrigsministerium Foreign Office (FO) inddraget i sagen, idet det stod som repræsentant for de engelske besættelsesmyndigheder i den nordlige del af Tyskland, der også omfattede Sydslesvig. Med det pludselig mangedoblede danske mindretal fandt de danske politikere det naturligt at intervenere i den engelske besættelsespolitik, når den kom i konflikt med danske ønsker om frie udfoldelsesmuligheder for mindretallet. En sådan indblanding kunne englænderne imidlertid ikke acceptere.

Bag de mange drøftelser om en mulig grænseregulering efter 1945 lå den overvældende tilslutning til den danske bevægelse. Her folkemasser samlet på havnen i Flensborg forud for årsmødet den 23. juni 1946. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Fra engelsk side lod man i en note af 9/9-1946 Danmark forstå, at man ikke var interesseret i en grænsetvist med lange udsigter og stillede den danske regering tre muligheder i udsigt,² A) En befolkningsudveksling, B) En folkeafstemning efterfulgt af en grænseregulering eller C) En grænseregulering uden folkeafstemning.

I Danmark blev noten anledning til en heftig debat mellem Folketingets partier. Svaret fra det danske Folketing kom den 19/10-1946 i den såkaldte Oktobernote. Notens fastlagde Danmarks Sydslesvigpolitik. Det skete med en erklæring, der i hovedsagen sagde, at man fra dansk side ikke ville rejse noget krav, men at man stod fast på princippet om folkenes selvbestemmelsesret, underforstået at det måtte bero på sydslesvigerne selv evt. at rejse spørgsmålet om en folkeafstemning.³ Erklæringen var imidlertid på ingen måde et præcist svar på englændernes henvendelse. Og historien bag den var et omfattende kompromis mellem partierne i Folketinget, hvoraf Kommuniste, Socialdemokrater og Det Radikale Venstre grundlæggende var imod enhver ændring i grænselandet, mens både Konservative og især Ven-

stre stod splittede i spørgsmålet, men mest hældede mod en folkeafstemning ad åre, omend for statsministerens vedkommende måske endda øjeblikkeligt om nødvendigt.⁴

Begebenhedsforløbet er behandlet gentagne gange i litteraturen. Lorenz Rerup kom i 1969 ind på emnet i »Grænsen. Fra grænsekamp til sameksistens«, mere grundigt blev det behandlet i Bjarne W. Frederiksens speciale fra 1971: »Danmarks Sydslesvigpolitik efter det tyske sammenbrud i 1945«. Frederiksen beskriver levende den hjemlige opinion i de første efterkrigsår, og forsøger også at vurdere de engelske motiver i sagen. Dette besværliggøres dog af, at han ikke havde haft adgang til Foreign Office's arkiver. Han konkluderer, at der med septembernoten blot var tale om et skintilbud, og udelukker således, at englænderne reelt var til sinds at ændre på den dansk-tyske grænse.

Denne holdning gøres der til dels op med i Johan Peter Noacks værk, »Det sydslesvigske grænsespørgsmål 1945-1947« fra 1991, hvor der gives en dygtig og kompetent analyse ud fra relevant arkivmateriale. Noack favner bredt og vil gerne have det hele med, både udviklingen i Sydslesvig, mindretallets foreninger, de danske politikere (her især Venstre-regeringen) og den britiske politik, og bogen giver et godt billede af, hvad man kan kalde sydslesvigsk totalhistorie 1945-47. Han gør delvist op med Frederiksens tese, men tilslutter sig synspunktet om, at englænderne med deres kendskab til den parlamentariske situation i Danmark ikke reelt regnede med, at Danmark ville svare ja til grænseændringer.

Optakten

I januar 1946 var der gået otte måneder siden 2. Verdenskrig var slutet i Europa. Man stod midt i den første efterkrigs vinter. I Slesvig-Holsten var situationen som i resten af Tyskland og Europa for den sags skyld mildest talt kaotisk. Sydslesvig var kommet relativt ubeskadiget gennem krigen, men 300.000 flygtninge primært fra områderne øst for Oder-Neisse var blevet placeret i landsdelen.⁵ I Danmark var opmærksomheden rettet mod det gamle land syd for grænsen. Mindretallet var fire-doblet i antal siden krigens afslutning, men med de mange flygtninge så det ud til, at de nydanske dråber ville drukne i det overvældende tyske befolkningshav.

Sådan var situationen, da den danske udenrigsminister Gustav Rasmussen den 23. januar var i London, hvor han mødtes med lede-

Den danske udenrigsminister Gustav Rasmussen drog til London med mange Sydslesvignoter i årene efter krigen. Her kommer han – i Jensenius' streg – marcherende og præsenterer sig for den britiske udenrigsminister Ernest Bevin. Blæksprutten 1946.

ren af Foreign Office, Orme Sargent. Foreign Office havde allerede inden mødet udarbejdet et internt memo, som forudså, hvad danskerne ville bede om. Af dette fremgår, at det skulle tilkendes den danske udenrigsminister, at man fra engelsk side var åben over for et eventuelt dansk forslag omkring enten en befolkningsudveksling eller en grænseregulering med eller uden en forudgående folkeafstemning. Det var den officielle engelske holdning, som den danske udenrigsminister nu blev informeret om. Gustav Rasmussens svar var, at en befolkningsudveksling var udelukket, da der var for mange både emotionelle og økonomiske bånd i landsdelen, som i så fald ville blive brudt. Med hensyn til en folkeafstemning fastslog han, at det ikke var i den danske regerings interesse at afholde en sådan på daværende tidspunkt, da det blev vurderet, at en del vælgere grundet de øjeblikkelige omstændigheder i Tyskland ville stemme dansk uden at være danske. Han foreslog derimod, at man måske kunne afholde en folkeafstemning i landsdelen efter 5, 10 eller 15 år, når situationen var normaliseret.⁶

Det var ikke første gang en dansk regeringsrepræsentant blev stillet over for muligheden af grænserevision i Sydslesvig. Udenrigsminister Christmas Møller havde ved sit møde med Sargent i august 1945 bekræftet, at den danske regering fortsat stod ved sit udsagn fra 9. maj 1945 om at grænsen lå fast. I november 1945 var Udenrigsministeriets direktør Frants Hvass ved en samtale med lederen af Northern Department i Foreign Office C. A. Warner blevet adspurgt, om danskerne havde tænkt på at foreslå en grænseflytning. Svaret havde lydt, at det ønskede man ikke nu, men måske om 20 år.⁷ De tre muligheder fremlagt af Sargent over for Rasmussen var således blot en gentaget formulering over for danskerne af den britiske Sydslesvigpolitik. I sin kerne byggede den på ønsket om at undgå fremtidige mindretalsproblemer. Hurtigst muligt skulle grænserne lægges fast, mindretal skulle undgås og ligeså muligheden for moderlandets indblanding i mindretals anliggender. Hvad angår Sydslesvig ville det sige: dansk indblanding vedr. et dansk mindretal i Sydslesvig var uønsket. Dette skulle vise sig at være fast britisk politik frem til i hvert fald oktober 1946. Hvad der er tankevækkende er, at Rasmussen holdt det engelske udspil for sig selv. Ingen i Danmark – og slet ikke statsministeren – blev orienteret om denne mildt sagt vigtige engelske tilkendegivelse. I det referat, der blev forelagt Knud Kristensen, fremstår det, som om det var Gustav Rasmussen, der tog initiativet, og havde henstillet at man efter en årrække, når befolkningen var blevet nationalt afklaret i Sydslesvig, kunne skride til en folkeafstemning, som ville være mere pålidelig end en afholdt under de daværende omstændigheder. Først derefter havde, ifølge det danske referat, Sargent grebet ind og foreslået en befolkningsudveksling og kun det.⁸

Der er imidlertid intet der tyder på, at samtalens forløb ikke er gengivet korrekt i det britiske referat, så der kan kun være tale om en bevidst fortielse, fordi referatet var bestemt for statsministeren. Dette underbygges yderligere af, at lederen af German Department, Jack Troutbeck, 16/4-1946 havde en samtale med den danske gesandt i London, grev Eduard Reventlow, hvor han gentog den engelske holdning. I følge eget referat (Troutbecks) lyttede Reventlow meget interesseret og ringede senere tilbage for at høre, om han måtte tage dette for officiel engelsk politik. Meget overrasket sagde Troutbeck umiddelbart »nej« til dette, da han havde taget det for givet, at Reventlow var informeret af den danske udenrigsminister. Men efter at have sundet sig, meddelte han senere Reventlow, at dette var den

officielle engelske politik på området.⁹ Reventlow sendte en depeche om denne samtale til Danmark. Det må nu være gået op for den danske gesandt, at Rasmussen ikke spillede med helt åbne kort. Men han valgte tilsyneladende at dække udenrigsministeren ved at gengive det godt indpakket, så det så ud, som om det kom som en stor overraskelse, at Troutbeck nu foreslog en grænseflytning. Men det fremgik dog, at grænseflytning var blevet nævnt som en mulighed. Rasmussen besluttede imidlertid, at statsministeren ikke skulle have Reventlows depeche at se, og dermed var det stadig kun en meget snæver kreds af danskere, der i foråret 1946 kendte FO's holdning i det sydslesvigske spørgsmål.¹⁰

Tilbudet om grænseflytning indgik altså i den engelske politik, og den 9. september blev det udtrykt i septembernoten med ordene, at *»Hans Majestæts regering er derfor rede til at overveje ethvert forslag gående ud på enten en befolkningsudveksling, eller en folkeafstemning, efterfulgt af en grænserregulering, eller simpelthen en grænserregulering uden en forudgående folkeafstemning«*.¹¹

Hvordan kom det så vidt, at englænderne gav den danske regering et sådant memoire? I det følgende skal vi se, at der var flere årsager til dette. Indlysende og mest fremtrædende var man træt af danskernes indblanding i interne tyske forhold. Man kendte den parlamentariske situation i Danmark og regnede med, at danskerne ville afslå et udspil om grænseændring til gengæld for ikke-indblanding.¹² Men hvis danskerne mod forventning skulle være interesserede i et af de tre forslag, var man klar til fra engelsk side at lade danskerne komme til fadet.

Men ud over den umiddelbare engelske irritation over den danske indblanding i de sydslesvigske forhold spillede også flere andre forhold ind, som måske hver for sig ikke berettigede et så vidtrækkende skridt, men som, når de sammenholdes, tydeligt politisk set gav baggrund for den engelske septembernote:

– Englænderne vidste ikke i 1945 og 1946, om amerikanerne ville blive i Europa lang tid efter krigen. England var i en sørgelig forfatning oven på krigen, og havde brug for alle de venner, det kunne få i dets bestræbelser på at opretholde en venligtsindet blok på kontinentet, som modvægt til den stærkt voksende kommunistiske blok af lande i Østeuropa.

– I forlængelse af dette var det nødvendigt at holde Danmark som en venligtsindet nation. Udenrigsminister Gustav Rasmussen var i

Delegation fra mindretallet i Sydslesvig på besøg i Statsministeriet i København 8. januar 1946. Fra venstre udenrigsminister Gustav Rasmussen, statsminister Knud Kristensen, overborgmester I. C. Møller, Flensborg, mindretallets formand, grosserer Cornelius Hansen og Duborg-Skolens rektor Bernhard Hansen. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

slutningen af maj 1946 på besøg i Moskva, blandt andet for at indgå en handelsaftale, og der var ved flere lejligheder tvivl i London om, hvor den danske sympati lå.

- Danmark var kommet relativt uskadt gennem krigen, og englænderne havde hårdt brug for de danske landbrugsprodukter, både til forbrug i England, men også som forsyninger til befolkningen i den engelskbesatte zone i Tyskland. Disse landbrugsprodukter blev aftaget under markedsprisen¹³, og dette blev ved flere lejligheder fremhævet som grund til at være lydør over for den danske regerings ønsker om særbehandling af det danske mindretal i Sydslesvig.

Man kendte i England den traditionelle danske neutralitetspolitik, men ønskede at få Danmark til at bekende kulør i spørgsmålet om, hvorvidt man hørte til Øst eller Vest.

Hvad drev den engelske udenrigspolitik?

Manglende klarhed om hvad Danmark rent konkret ønskede, var måske den største vanskelighed for dem der skulle formulere den en-

gelske udenrigspolitik. I månederne frem til september 1946 forsøgte diplomaterne gennem mange samtaler at skaffe klarhed og dermed grundlag for en politik. 1/1-1946 telegraferede den britiske gesandt i København, Alec Randall, til FO, at den danske statsminister havde udtalt, at regeringen anså Sydslesvig for dansk interessesfære, samt at den ville forsøge at få dette anerkendt af den engelske regering.¹⁴ Dette var samtidig en klar indikering af, at man langsomt fra dansk side var begyndt at fjerne sig fra »grænsen ligger fast«-udtalelsen fra maj 1945.

Som forberedelse til Gustav Rasmussens allerede omtalte besøg i FO i London den 23/1-1946 skrev Randall 14/1-46 et brev til FO, hvor han ridsede situationen i Danmark op i tre punkter:

- 1) Den offentlige opinion var de seneste uger styrket i retning af, at den danske regering skulle arbejde for, at Storbritannien ville lade døren stå åben for en fremtidig folkeafstemning i Sydslesvig. Dette, skrev han, kunne holdes i ave så længe Tysklands fremtidige status ikke var endeligt afgjort af sejrherrene, men allerede nu måtte man forudse dansk pres på to områder, nemlig fjernelse af flygtninge fra Sydslesvig og administrativ adskillelse af Sydslesvig fra Holsten.
- 2) Skønt der var et element af nationalisme og ekspansionistiske tendenser at spore i den danske agitation, så ønskede danskerne Tyskland genrejst af kommercielle grunde, men de var samtidig oprigtigt bekymrede for magtbalancen i grænselandet, og så i flygtningene en potentiel trussel mod deres grænse, og støttede det danske mindretal i et forsøg på at opretholde status quo etnisk set.
- 3) Han mente at have grund til at tro, at russerne uofficielt var blevet hørt om deres mening angående Sydslesvig, og at de havde sagt til danskerne, at de sympatiserede med de danske ønsker, og at den åbenlyse løsning ville være en bortflytning af det tyske befolkningselement. Han foreslog, at den danske udenrigsminister blev gjort opmærksom på, at det var netop denne fremgangsmåde i Polen, der var skyld i de mange flygtnings tilstedeværelse i Sydslesvig.¹⁵

Angående 1) så kom dette punkt i høj grad til at præge dagsordenen Danmark og England imellem i de næste 7 måneder. 2) Forstod man

muligvis godt i FO, men man kunne ikke støtte det, da det ville danne en uheldig præcedens i andre grænseområder om man gav efter, og føjede dem i spørgsmålet om tilstedeværelsen af tyske flygtninge i området. 3) Må siges at være en vigtig observation. Skønt intet tyder på, at det havde noget på sig, så har denne mulighed helt sikkert ligget lederen af FO Sir Orme Sargent i baghovedet under mødet med Rasmussen. Blot muligheden af, at der foregik en tilnærmelse mellem Danmark og Sovjetunionen, må have fået det til at løbe koldt ned ad ryggen i FO. Dette var stik mod alle engelske interesser. I FO's oplæg til mødet mellem Sargent og Rasmussen (dateret 22/1-1946) stod der: »Den danske regering har foran sig muligheden for enten at bede om en modifikation af den dansk-tyske grænse for på denne måde at få det danske mindretal indenfor de danske grænser, eller for at få en befolkningsudveksling, hvor dette mindretal vil blive flyttet til Danmark. Den danske regering ønsker åbenbart ikke at bede om nogle af disse løsninger, p.g.a. deres frygt for et stærkt Tyskland i fremtiden, og de foretrækker at håndhæve deres ret til at beskytte det såkaldte mindretal. Et sådant minoritetssystem, er, med minoritetstraktaterne efter den sidste krig i erindring, præcis, hvad vi er fast besluttede på ikke at tillade efter denne. Det er blevet foreslået, at når den danske udenrigsminister kommer til møde i Foreign Office d. 23. januar, skal han informeres åbent om, at vores politik i spørgsmålet følger ovenstående retningslinier, og at vi ser to forskellige muligheder for at løse sagen, men at vi ikke ønsker at gøre os til fortalere for nogen af dem.«¹⁶

Dette viser to ting; 1) englænderne vidste udmærket godt, hvad der indenrigspolitisk foregik i Danmark (skønt man ud fra Randall's rapporter tilsyneladende ikke var sikker på, i hvilken udstrækning der foregik tilnærmelser mellem Danmark og Sovjetunionen), og 2) man var ikke interesseret i et dansk mindretal i Tyskland. Dette, sammenholdt med at Sargent allerede ved dette møde gav Rasmussen tilbuddet om grænseændring i Slesvig med eller uden foregående folkeafstemning (foruden alternativet om befolkningsudveksling), tyder på, at man på dette tidspunkt var fuldt til sinds at give Danmark Sydslesvig eller i hvert fald områder heraf. Endvidere var der tale om et officielt møde og ikke korridor snak. Når formanden for det engelske udenrigsministerium (Sargent) foreslår den danske udenrigsminister at tænke over, hvilken statsretlig stilling han ønsker for Sydslesvig, må man antage, at der er tale om en reel mulighed, ikke om tom snak.

I FO skrev lederen af German Department, Jack Troutbeck, 14/5-

46 til Sir William Strang i den britiske militæradministration i Berlin: »Sagen er, at deres [danskernes] syn på problemet er fuldstændigt forskelligt fra vores. De er åbenlyst frustrerede ved udsigten til, at deres lille mindretal bliver oversvømmet af denne horde af flygtende preussere. Og endnu mere er de bange for, hvad de tror dette vil betyde for dem i fremtiden, hvor de forventer at komme til at opleve et stærkt pres for at flytte grænsen nordpå, så hele Slesvig endnu engang kommer under tysk styre. Det er derfor, de er så ivrige for, at der ikke må ske noget nu, som vil skade situationen til deres ufordel, og hvorfor de er så oprørte over offentlige udtalelser som f.eks. når løjtnant Lynden Bell taler om »nyslesvigere«.»¹⁷ De ser på spørgsmålet under hensyn til, hvordan det på langt sigt vil påvirke deres nuværende grænse, hvorimod vi i hovedtræk betragter det som et midlertidigt administrativt problem i selve Tyskland. Muligvis nærer de en romantisk forestilling om deres fortid og er overnervøse over deres fremtid, men man kan ikke undgå at føle lidt sympati for dem.«¹⁸

Han havde med andre ord godt fat i de bevæggrunde, danskerne havde for deres politik, og havde også forstået, at der lå andre end rent annektonistiske motiver bag danskernes handlemåder. Problemet for englænderne var bare, at uanset hvor meget forståelse man måtte have for Danmarks bekymringer og udenrigspolitiske mål, så var det som Troutbeck skrev ikke en politik, som passede sammen med den engelske. Men englænderne havde helt frem til afsendelsen af septembernoten det problem, at de ikke helt præcist vidste, hvad den danske politik var. Randall kæmpede en brav kamp i København for at få nogle klare tilkendegivelser. Således sendte han 15/5-46 et brev til udenrigsminister Bevin, hvor han refererede til en samtale, han havde haft med Gustav Rasmussen dagen før. Her havde Randall direkte spurgt Rasmussen, hvad det var, den danske regering og det danske folk ville have. Rasmussen svarede ham, at hvad Danmark ønskede, var beskyttelse af mindretallets kulturelle rettigheder, fjernelse af alle flygtningene fra Sydslesvig, og sidst men ikke mindst at en folkeafstemning måtte overvejes meget nøje, inden englænderne en dag trak deres styrker hjem fra Tyskland.

Randall tilføjede i brevet: »Selv om udtrykket for denne nervøsitet hos nogle danskere dækker over nationalistiske og ekspansionistiske ambitioner, tror jeg det er en ægte nervøsitet for de fleste ansvarlige danskere, og det vil, tror jeg, seriøst skade engelsk-danske relationer, hvis vi undsiger det som ubetydeligt, eller nægter Danmark fulde muligheder for at vise en aktiv interesse i Slesvigs fremtid.«¹⁹ Dette var længe Randall's linie; at man

ikke måtte skade dansk-engelske relationer ved at underkende danskerne ret til at interessere sig for forholdene i Sydslesvig.

Grev Reventlows besøg hos Troutbeck i april, hvor Troutbeck forbløffet konstaterede, at det ikke lod til, at Reventlow havde hørt om de tre muligheder Sargent havde forelagt Rasmussen i januar (det vil sige de samme tre muligheder Danmark senere blev stillet overfor i septembernoten)²⁰, kan have givet englænderne et fingerpeg om, at dansk udenrigspolitik blev ført egenhændigt af Rasmussen og ikke af regeringen. Ingen direkte kilder fortæller, at de fangede denne vigtige detalje, men det kan have påvirket beslutningerne om at presse Danmark med septembernoten.

Randall advarede i et brev 14/6-46 FO om, at man ved at presse danskerne nu omkring Sydslesvigs status risikerede, at der rent faktisk kom et dansk flertal for en øjeblikkelig afstemning. Endvidere anførte han, at skønt der var ekspansionister i Danmark, så var flertallet kun interesseret i at varetage danske sikkerhedsinteresser i Sydslesvig.²¹ Netop dette udsagn viser, at Randall måske uforvarende stod lidt med et ben i hvert land, hvad angik synspunkter. For der var ikke noget, folkene i FO hellere ville høre end en klar dansk tilkendegivelse af, hvad man ønskede. Og det var ikke nødvendigvis et problem for dem, om man skulle presse danskernes synspunkt ud af dem, blot man fik synspunktet. Til et møde 1/7-46 sagde Rasmussen så til Randall, at Rigsdagen ville fremkomme med en resolution inden sommerferien, og denne ville for at tilfredsstille alle politiske partier blive »*in most general terms*«. ²² Men Rasmussen mente, at den ville inkludere ønsket om at give folket i Sydslesvig mulighed for på et passende tidspunkt at udtrykke deres ønske om at blive forenet med Danmark. Randall understregede over for udenrigsministeren, at den engelske regering ville sætte pris på, at man konfererede med England, før man evt. tilnærmede sig de andre besættelsesmagter. Det vil sige, at England foretrak, at man så langt henad vejen som muligt behandlede sagen mellem England og Danmark alene. Rasmussen spurgte derefter Randall, hvad han troede, den britiske indstilling til en afstemning i et lille grænseområde ville være. Randall svarede, at han uden at kunne udtale sig officielt mente, at en sådan anmodning ville blive sympatisk studeret i London. Der var sådan set ikke noget nyt i denne udtalelse fra Randall. Det var, hvad Rasmussen allerede i januar havde fået at vide af Sargent, da han var i London, men alligevel er det medtaget her, fordi meget tyder på, at det var en min-

dre grænserevision, englænderne forestillede sig, og her forespurgte den danske udenrigsminister direkte om muligheden for en sådan.

Hvert et ord Randall sendte hjem blev læst grundigt, og taget med i overvejelserne frem til septembernoten. Ti dage senere gjorde Randall så endnu et forsøg på at hive nogle politiske standpunkter ud af den danske udenrigsminister. Om dette skrev han i et brev 15/7-46 til FO: *»De bestræbelser jeg gjorde for at få en præcis idé om det danske parlaments og regerings ønsker med hensyn til fremtiden for Sydslesvig var ikke særlig succesfulde.«* Han spurgte Rasmussen, om han måtte tolke Rigsdagsresolutionen *»som en bandlysning af »grænsen ligger fast«-politik, hr. Rasmussen svarede »nej«, den udtrykte blot troen på selvbestemmelsesretten«*. Randall fortsatte nok så vigtigt: *»Jeg frygter, at agitationen vil fortsætte [i Danmark] indtil vi oprigtigt kan tilbyde Danmark muligheden for at teste mindretallets styrke i Sydslesvig gennem en afstemning – flygtningene undtaget – i sådanne områder som synes at have et virkeligt og ægte ønske om genforening med Danmark.«*

Randall fulgte dette brev op med et til Strang og Steel i den britiske militæradministration i Berlin dateret d. 19/7-46. Heri beskrev han situationen i Danmark som spændt: *»Vi er nu udsat for en strøm af propaganda på grund af vores påståede uvenlighed over for Danmark og vores komplette misforståelse af hele det slesvigske problem.«*²³ Det var et forsøg på at presse Strang til en lidt mindre fjendtlig attitude over for mindretallet, medens man ventede på den afklaring, alle vidste snart måtte komme. Dette understregedes af, at Sargent fra FO 6 dage efter sendte et brev til Strang og Steel i Berlin, hvori det hed, at alle danske ønsker angående Sydslesvig så vidt muligt skulle imødekommes, hvis det ikke var i fuldstændig modstrid med britisk politik, samt at man i sager, hvor man ikke kunne imødekomme danskerne, skulle forklare dem dette *»fuldt og overbevisende«*.²⁴ Det var i disse dage i juli 1946 at den danske indflydelse (om man så ville have den eller ej) i Sydslesvig efter 2. Verdenskrig toppede. Fra chefen af det engelske udenrigsministerium udgik direkte ordre om, at alle mulige (og umulige) hensyn skulle tages til Danmark, hvad angik forholdene i Sydslesvig. Brevet er skrevet 13 dage før mødet, hvori septembernoten skabtes, og viste, at hensynet til Danmark på dette tidspunkt vejede endog meget tungt i England. Dette skyldtes ikke kun hensynet for det svækkede England om at skaffe sig allierede som modvægt til Sovjetunionen, men også ønsket om at få forsyninger af danske landbrugsprodukter til en pris under Verdensmarkedsprisen i sommeren 1946.²⁵

Ledelsen af den britiske militærregering for Slesvig-Holsten holder pressemøde i København 26. juni 1946. Fra venstre regionalkommisær Hugh de Crespigny, gesandt Alec Randall og oberst G. P. Henderson. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Den engelske administration af Sydslesvig

Også holdninger i den engelske militæradministration i Berlin indgik i beslutningsgrundlaget frem mod septemhernoten. Ved flere lejligheder fremkom herfra vurderinger, som kunne berettige et engelsk tilbud om grænseflytning. Ikke mindst var det ønsket at begrænse Danmarks muligheder for indblanding i det kommende Tysklands indre anliggender. Hvor der umiddelbart efter afslutningen på krigen havde rådet en vis sympati for det danske mindretal, som med dets relativt begrænsede medlemstal vel nærmest betragtedes som en kuriositet, udviklede der sig i løbet af nogle måneder en slet og ret irritation over for mindretallet. Man vidste, at man grundet engelsk-danske relationer var nødt til at tolerere det. Imidlertid havde man fra de britiske besættelsesmyndigheder ikke nogle klare retningslinier at operere ud fra i de første mange måneder. En direkte ordre fra den engelske udenrigsminister Anthony Eden i sommeren 1945 om, at man skulle forskelsbehandle i de dansk-sindedes favør stod længe som eneste retningslinie.²⁶

I Berlin var militæradministrationen afgjort modstander af, at den danske regering blandede sig i de sydslesvigske forhold vedrørende

det danske mindretal. Det var dette administrationen i Berlin hele tiden havde advaret mod ud fra en betragtning om, at det kunne danne en farlig præcedens ved de tyske grænser mod kommunistiske naboer. Således skrev Strang fra Berlin 19/7-46: »Hvis vi en bare én gang begynder at forhandle, vil foreningen (SF) [mindretallets hovedorganisation Den Slesvigske Forening] overhovedet ikke gå med til noget uden at høre København først. Dermed kommer vi i realiteten til at forhandle med en udenlandsk regering om, hvordan vi skal behandle en del af den tyske befolkning. Dette vil danne en præcedens, som andre regeringer – især den polske – må forventes at gribe (det er værd at bemærke, at polske og jugoslaviske diplomater i Tyskland på det seneste har vist interesse for tyskere af polsk og jugoslavisk afstamning).²⁷ Lige præcis dette synspunkt forklarer, hvorfor der gennem hele 1946 foregik en intern kamp mellem engelske diplomater i Berlin og København. Den erfarne Strang i Berlin tillagde ikke Danmark samme betydning som FO i London og gesandt Randall i København. For Strang var det afgørende, at man ikke grundlagde nye stridigheder, der kunne lægge kimen til en ny krig, som Versaillestraktaten havde lagt til 2. Verdenskrig med dens mindretalsbeskyttelser, og hans hovedargument var hele tiden, at det ville skabe en farlig præcedens, hvis den danske regering mere eller mindre indirekte blev hørt, når briterne skulle træffe beslutninger vedrørende Sydslesvig. Egentlig havde han vel ikke de store problemer med at give det danske mindretal rettigheder, når det nu ikke kunne være anderledes for at tilfredsstille den danske regering – men ikke hvis disse rettigheder kom til at danne præcedens for andre mindretal, da mindretal generelt efter krigen blev betragtet som et onde i modsætning til efter 1. Verdenskrig.

Englænderne i Berlin udarbejdede i foråret 1946 en efterretningsrapport omkring mindretallet i et forsøg på at fastslå danskhedens styrke i Sydslesvig. At 2.556 medlemmer i maj 1945 var steget til 25.323 medlemmer 1/4-1946 blev trukket frem. Og det konstateredes, at der nu (1/6-1946) var over 30.000 medlemmer. Dette antal måtte dog forventes at falde til ikke over 20.000, når de nye medlemsregler trådte i kraft, regler der sagde, at medlemmer eller deres forældre skulle have været medlemmer af SF før 1/1-1946. Omkring »rekrutteringsmetoderne« hed det i rapporten: »Selv om der har været isolerede eksempler på overentusiasme, har foreningens officielle holdning været tilbageholdende og korrekt.« Der anførtes fire hovedårsager til at befolkningen indmeldte sig:

- »a) En ægte følelse af slægtskab med Danmark snarere end Tyskland kombineret i mange tilfælde med antipati over for flygtningene fra andre dele af Tyskland.«
- b) Ønsket om at opnå de materielle fordele som et medlemskab af SF indebærer
- c) Ønsket om at komme af med flygtningene; indlemmelse i Danmark synes for mange at være den eneste mulighed for at opnå dette.
- d) Ønsket om at undgå konsekvenserne af Tysklands krigsskyld.

Andelen af nye medlemmer inspireret af ægte følelser for Danmark er uden tvivl betragtelig, men de andre tre grunde har draget mange til at melde sig ind i SF, som ingenting kender til Danmark eller dansk kultur, og som aldrig før har vist interesse for danskheden.«

I en delkonklusion hed det: »Det er umuligt at bedømme præcist, i hvilket omfang Slesvigsk Forenings øgede medlemstal skyldes de lokkende madrationer ... for mens der ikke kan herske tvivl om, at mange mennesker der ikke ellers ville have meldt sig ind i foreningen, er blevet tilskyndet til det af løftet om – eller i de seneste medlemmers tilfælde håbet om – ekstra madrationer, er det lige så sikkert, at mange af de nye medlemmer altid har haft danske sympatier, men at de grundet tysk pres, eller egen mangel på entusiasme, har ladet disse undertrykke til fordel for de materielle fordele det indebar at afsværgе danske forbindelser.«²⁸ Rapporten blev udsendt til alle relevante instanser, også til topledelsen, og må have haft en vigtig rolle rent informationsmæssigt for de personer, der senere var med til at vedtage septembernoten.

I et brev af 2/8-1946 til FO i London skrev Steel bl.a.: »Det står stadig i vente at se, om befolkningen i Sydslesvig ved valget vil stemme på de traditionelle partier, eller om de vil lade dem i stikken til fordel for de materielle fordele Sydslesvigsk Forening stiller dem i udsigt. Men det står klart, at foreningens energiske kampagne for at få ægte tyskere til at gå ind i mindretallet, har affødt en alvorlig reaktion blandt de politiske partier, og vi står nu over for, hvad der kan vise sig at være begyndelsen på et meget alvorligt mindretalsproblem, hvilket præcis er, hvad vi hele tiden har været ivrige efter at forhindre.«²⁹ Det var som om den eksplosive udvikling i 1946 kom bag på ham, som om han ikke havde forudset, at det lille danske mindretal kunne udvikle sig til andet end en kuriositet. Men hans advarsler mod spændinger mellem tysk- og dansksindede sydslesvigere var noget, som Randall i starten af august også havde været inde på i sit brev til premierminister Clement Attlee³⁰, og disse

Sydslesvigsk delegation til møde i Grænseforeningen i København den 20. november 1945. Fra venstre siddende formanden for Sydslesvigsk Udvalg af 5. maj 1945, borgmester Vilh. Fischer, chefredaktør L. P. Christensen, Flensborg Avis, mindretallets formand grosserer Cornelius Hansen. Stående Grænseforeningens formand Holger Andersen, rektor Bernhard Hansen og smedemester Samuel Münchow, Flensborg. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

spændinger har været en af årsagerne til, at man ville have en snarlig afklaring i august 1946.

En efterretningsrapport af 18/10-1946 tegnede følgende billede af de politiske tilstande i Sydslesvig: Der var og havde især under valgkampen til kommunalvalgene i september og oktober 1946 været en forbitret stemning mellem SSF (Sydslesvigsk Forening, som fik vedtægter fastsat af den britiske militærregering 9/9-1946, videreførte SF's arbejde) og de tyske partier: »Væksten i Sydslesvigsk Forening har affødt en skarp reaktion fra alle de tyske politiske partier nord for Eideren. Mens konflikten kun har ført til få episoder med fysisk vold, har den ført til en situation i nogle Kreise, hvor mange vælgere i realiteten er blevet bedt om at vælge mellem troskab til Tyskland eller Danmark. Nationalistiske følelser er blevet tændt, sandheden om de ideologiske emner er gledet i baggrunden, og en usund atmosfære hersker i områdets politiske liv.« Derefter blev det beskrevet, hvor hårdt de store partier var blevet ramt af vælgerflugten til SSF, og det konkluderedes ikke overraskende, at SPD var blevet hårdest ramt: »Bestående af, som SSF gør, for størstedelen folk fra

arbejderklassen og den lavere middelklasse, er foreningens politiske holdning til indenrigspolitiske affærer (for så vidt som det overhovedet giver mening at tale om SSF som et politisk organ) tættest på de synspunkter som repræsenteres af SPD og FDP. Men siden grænsespørgsmålet stadig er fuldstændigt dominerende i det politiske liv i Sydslesvig, er det usandsynligt, at noget effektivt samarbejde mellem SSF og de tyske partier vil finde sted, undtagen på rent lokale spørgsmål, indtil spørgsmålet om grænseændringer glider i baggrunden.«³⁰ Her fremstod SSF altså som et parti, der splittede, og dermed destabiliserede Sydslesvig. Man forstår Steels indvendinger mod at give det lige rettigheder med de øvrige partier. Men da oktobernoten³¹ blev kendt et par dage senere, var det for FO i London (og for Steel i Berlin for den sags skyld) lige pludseligt et mindre problem at have et separatistisk parti i Sydslesvig. Uden støtte til sine grænsekrav fra Danmark var SSF for englænderne blot et lille lokalt tysk parti. Fra nazisterne var man vant til lidt af hvert inden for politisk retorik, og når SSF ikke havde det officielle Danmark i ryggen, var deres stærke agitation kun ord fra en gruppe mennesker i en besejret nation under militæradministration.

Frygten for Sovjet

Hvilken rolle spillede det engelske ønske om at holde Sovjetunionen uden for indflydelse for tilblivelsen af septembernoten? Grundlæggende står det klart, at den store indflydelse, Danmark blev tildelt af England i det sydslesvigske spørgsmål, i vid udstrækning var affødt af ønsket om at binde danskerne tættere til England. Ligeledes er der ingen tvivl om, at man i London var nervøse for en evt. udvikling over mod et tættere forhold Danmark og Sovjetunionen imellem, samt at man ikke var helt sikker på, hvad der foregik mellem de to lande.

Randall var opmærksom på muligheden for dansk-sovjetisk tilnærmelse. I et brev til FO, hvor han redegjorde for danske forhold som oplæg til mødet mellem Sargent og Rasmussen d. 23/1-46, skrev han, at der var grund til at tro, at der foregik en tilnærmelse mellem Danmark og Sovjetunionen i Sydslesvigsagen.³² Han gentog advarslen efter Rasmussens ophold i Moskva i juni 1946 (i brev til udenrigsminister Bevin 27/6-46)³³, og han sørgede også for, at FO d. 10/6-46 fik at vide, at dansk presse mente at disse tilnærmelser var sket.³⁴

Randall var – for FO – at betragte som den bedste informationskil-

de omkring dansk-russiske forhold. Han vurderede 15/4-1946 i et »privat og fortroligt« brev til lederen af Northern Departement R. M. A. Hankey de danske motiver som følger: »Sagen er, at alle danske offentlige udtalelser med hensyn til Rusland omkring vores tropper her, har, som jeg mere end en gang har påpeget, været dikteret af taktiske overvejelser ... et lille land som dette, desperat for at holde sig ude af enhver konflikt, og ikke i stand til at forsvare sig selv mod en stormagt ... vil altid reagere på denne måde. Denne politik fik overordnet set Danmark nådigt gennem den tyske besættelse, under hvilken landet led forholdsvist lidt, men ikke desto mindre drog fuld fordel af det udviste mod og dygtighed fra den meget lille modstandsbevægelse til at blive anerkendt som en kæmpende allieret. Indtil der eksisterer en modvægt til den russiske indflydelse i Danmarks nærområde, med andre ord indtil Tyskland er genrejst, vil vi, tror jeg, være nødt til regne med denne taktiske opførsel. Dette burde ikke, vil jeg tilføje, ændre på den kendsgerning, at Danmark fundamentalt set er et vestligt land og en ægte beundrer af britiske institutioner, og også fast tilknyttet til de demokratiske principper som vi selv tror på.«³⁵

Randall brugte brevet til at fremhæve, at danskerne måske nok var svære at forstå, men at de var på Englands side. Randall sendte to og en halv måned senere – på et tidspunkt hvor alle kræfter i FO arbejdede hen imod et ultimatum til Danmark vedrørende Sydslesvig – et memorandum til udenrigsminister Bevin, der beskrev Danmarks og danskernes forhold til Sovjetunionen. I dette hed det: »Selv den engelskuddannede og vestligsindede minister i den nuværende danske regering, Per Federspiel, har argumenteret mod den massive markedsmæssige forbindelse mellem Danmark og Vesten, og formentlig ville flertallet af den danske befolkning virkelig gerne se en større udveksling af varer med Rusland; nogle ville ikke finde muligheden uvelkommen for i prisspørgsmål at spille Storbritannien ud mod Rusland og omvendt. De fleste er klar over, at østmagten ikke markedsmæssigt i længden kan sikre Danmark den samme form for sikkerhed som Storbritannien med hensyn til afsætning af landbrugsprodukter, men så længe Tyskland er ude af billedet, er Rusland den eneste modvægt mod at putte alle æg i en kurv, hvilket danskerne ser som at gøre deres økonomi for sårbar. Dette har også en politisk side. Det er unødvendigt at betone, at efter befrielsen og især efter tiltrædelsen af den nuværende danske regering – samt også p.g.a. traditionelle danske interesser i Sydslesvig, er det politiske kommet i fokus. I denne sammenhæng er den britiske administration af den britiske zone uheldigvis impliceret, og der er mange danskere, der mener, at de vil blive bedre hørt i denne sag, hvis de kan få russerne til

at gå ind i sagen. Muligheden for, at selv den danske regering vil følge en sådan politik i nær fremtid, kan ikke udelukkes, mens jeg skriver dette, og det er unødvendigt for mig at fremhæve, hvilke politiske konsekvenser enhver aktiv russisk involvering i den danske nationalistiske sag vil betyde. Jeg er bange for, at dette ikke er sidste gang, det bliver nødvendigt for mig at henlede opmærksomheden på dette emne.»³⁶

På dette tidspunkt må denne karakteristik have givet genlyd i London. Randall var den engelske ekspert, hvad angik Danmark. Når han vurderede, at der var en reel risiko for, at danskerne ville vende sig til Sovjetunionen i det sydslesvigske spørgsmål, måtte man foretage sig noget i London. Han understregede, at Danmark fundamentalt var vestligt orienteret med de samme værdier som England, men at problemet lå i Danmarks traditionelle neutralitetspolitik: *»Alle danskere, uanset om de har østlige eller vestlige sympatier, håber, at de på en eller anden måde, enten ved dygtighed eller held, vil være i stand til at undgå at komme i en situation, hvor de bliver tvunget til at vælge mellem Øst og Vest.»* I samme åndedrag advarede han mod *»alt hvad der kan gøre Rusland i stand til, med en hvis plausibilitet, at pege på Danmark som et »britisk lydland«.* Jo dygtigere dette kunne undgås *»jo mere effektivt vil vi være i stand til at samarbejde med Danmark i at fremme de vestlige politiske og sociale idéer, som er en essentiel del af dansk mentalitet, og som Storbritannien bliver set op til som den eneste stærke beskytter af.»³⁷*

Som ambassadør i Danmark blev Randall antaget at besidde et bedre kendskab til danske forhold end nogen anden i FO. Derfor må det være blevet tillagt en enorm betydning i London, at man skulle undgå en situation, hvor danskerne vendte sig til russerne i håb om at blive bedre hørt her omkring Sydslesvig. En sådan situation ville ud over et stort prestigetab for englænderne medføre en ændret magtbalance i Nordeuropa. Randall's opskrift på at undgå et sådant skrækscenario var simpel; man skulle lade danskerne føre deres balancepolitik. I det lange løb ville den være i Englands favør. Og så skulle man høre på dem, så de kunne mærke, at man lyttede, når det gjaldt Sydslesvig. Randall påpegede også, at Danmark på langt sigt ville være nødt til at orientere sig mod England rent markeds-mæssigt, så i bund og grund handlede det om en ting for London: At sørge for at danskerne ikke blev stødt eller følte sig uværdigt behandlet af englænderne.

Hermed var der også givet et godt motiv til englænderne for at udforme septembernoten. Hvis der var en fare for, at danskerne ville

vende sig mod russerne i håb om at få en bid af landsdelen, kunne englænderne lige så godt eliminere denne mulighed ved selv at tilbyde danskerne dette.

Overvejelser i Foreign Office

Randall skrev 14/6-46 til FO, at man ved at presse danskerne i spørgsmålet om Sydslesvig ikke kunne udelukke, at et flertal af danskerne ville støtte ideen om en øjeblikkelig folkeafstemning i Sydslesvig. Men netop dette foruroligede ikke FO. Her ville man ikke have at Randall afviste »any Danish idea which may develop«. En intern kommentar fortsatte: »I lyset af de konsekvenser en senere folkeafstemning vil have (ustabilitet i landsdelen etc.), bør vi kun gå med til en afstemning i en meget nær fremtid, i så tilfælde vil det også være muligt at sammenkæde den med en befolkningsudveksling, således at de danske i Sydslesvig bliver placeret i Flensborg med omegn – hvis dette område bliver indlemmet i Danmark. Dette vil også fjerne den danske frygt for deres »naboer« og fjerne de fleste af Danmarks undskyldninger for at blande sig i sydslesvigske forhold. Det er dog meget usandsynligt, at de vil medvirke til en sådan løsning.« Endvidere skrev lederen af German Department, Patrick Dean, 4/7-46 til Randall: »Vi tror ikke, nu da doktrinen om den faste grænse er blevet forladt, at der er nogen grund til at råde danskerne imod, i nær fremtid at komme med – til os i første omgang – konkrete forslag angående en mulig grænseændring eller en folkeafstemning.«³⁸

Der var her tale om to topebedsmænd i FO i London, som begge mere end antydede – den ene endda over for den britiske ambassadør i København – at man gerne så grænsen flyttet, blot det blev i nær fremtid. Samtidig viser udtalelserne, at man var lidt i vildrede om, hvad danskerne egentlig ønskede. Brevet fra Dean til Randall kan meget vel have været en af de faktorer, der afstedkom Rasmussens voldsomme jultale³⁹, da Randall har haft Deans instruktioner i baghovedet under sine samtaler med Rasmussen. Dean gav her endvidere udtryk for, at det var FO's ønske, at Randall støttede den danske udenrigsminister i dette spørgsmål. Der er intet her, der tyder på andet end, at det i juni/juli var officiel engelsk politik, at man ønskede et dansk udspil, en »ønskeseddel«, man kunne opfylde. Dette var ikke et spil for galleriet. Der var tale om tophemmelige drøftelser internt i det engelske diplomati.

Der var mange ideer til, hvordan man skulle løse problemet. I FO

skrev Brown et internt memo d. 20/6-1946: »Vi har altid fastholdt, at det sydslesvigske spørgsmål udelukkende hører under den britiske regering, inklusive flygtningeproblemet. Det samme synes at være gældende hvad angår en folkeafstemning eller en grænseændring. Så vidt jeg ved, er spørgsmålet om en mindre grænseændring ved den tysk-hollandske grænse ikke blevet behandlet af alle fire magter, men er udelukkende blevet behandlet som en sag mellem den hollandske og den britiske regering. Det samme synes jeg, bør være gældende i den danske sag.«⁴⁰

Han fik svar på tiltale af sin overordnede Dean d. 22/6-1946, der skrev, at spørgsmålet om en grænseændring mellem Danmark og Tyskland var et spørgsmål, der måtte tages op af de allierede som helhed, men at det ville være bedst, om Danmark først kunne formulere et krav til Storbritannien, som så kunne tage det videre til det allierede Kontrolråd for Tyskland. Dette synspunkt fik tilslutning af FOs direktør Sargent, efter at han havde læst Randall's indberetning om mødet mellem ham, Rasmussen og den amerikanske ambassadør i København, Marvel. Men Sargent skrev også, at en sådan anmodning fra dansk side formentlig »vil blive behandlet med hensyn til de mindre justeringer af den hollandsk-tyske grænse, som for tiden bliver diskuteret mellem den hollandske og den britiske regering«.⁴¹ Disse drøftelser endte med en mindre grænserevision i hollandsk favør, og der er intet i Sargent's udtalelser her, der tyder på, at han ikke mente, at en dansk anmodning ville modtage samme behandling af de allierede.⁴²

Forslaget om befolkningsudveksling eller grænseændring blev også bragt frem for den danske gesandt grev Reventlow.⁴³ D. 29/6 foreslog C. A. Warner i Northern Department, at man gav Danmark et lille område, hvor alle dansksindede sydslesvigere samledes, mens de tysksindede i området skulle udvises. Reventlow svarede ham, at den danske regering ingen sådanne planer havde for øjeblikket, hvortil Warner svarede, at det i så fald var et »oplagt tidspunkt at tænke i de baner«.⁴⁴ Endnu en indikering af, at man fra engelsk side ventede på et dansk udspil i slutningen af juni og starten af juli 1946.

Dean skrev på omslaget af sagen fra Randall angående Rasmussens forudsigelser om julitalen dateret d. 6/7-1946: »Det synes oplagt, at vi ret snart vil nå et punkt, hvor vi bliver nødt til at beslutte, om det vil være til vores fordel snart at få en folkeafstemning i områderne lige syd for grænsen – forudsat at vi kan sørge for, at de mange flygtninge ikke får indflydelse på en sådan afstemning – eller om vi skal tillade, at dette spørgsmål bliver ved med at stå åbent, som danskerne synes at foretrække, indtil forholdene i

området er blevet så normaliserede, at en ægte folkeafstemning kan afholdes. Personligt foretrækker jeg den første løsning, skønt jeg til dels forstår danskerne holdning. Jeg mener ikke, at den danske regering kan forvente, fortsat at have sagen kørende på deres præmisser.«⁴⁵ Dean var næstkommanderende i FO og dermed absolut ikke hvem som helst. Nu ventede briterne kun på det danske udspil.

Hvis Danmark i juli 1946 havde ønsket Flensborg med omegn inkorporeret i Danmark, ville England have sat al deres indflydelse bag et sådant dansk ønske, især hvis det kom fra danskerne selv og ikke som et forslag fra briterne.

Septembernoten

Septembernoten blev i realiteten til allerede d. 7/8-1946. Denne dag var der møde i London mellem repræsentanter for de øverste britiske myndigheder fra England, Tyskland og Danmark. Noten blev finpudset flere gange i løbet af den næste måned, men der blev ikke tilføjet afgørende ændringer i forhold til det oprindelige udkast. Den indeholdt for så vidt ikke noget nyt, i og med at den blot gentog over for Danmark, hvad der populært udtrykt hele tiden havde været FO's holdning: »Enten tager I selv ansvaret for Sydslesvig, eller også lader I os gøre det i fred.« Det eneste nye var, at den danske regering nu blev tvunget til at klargøre sin stilling officielt. Dette var enden på et langt spil mellem danskerne og englænderne. For offentligheden havde det set ud som om, englænderne ikke havde givet den danske regering klare retningslinier at forholde sig til. Denne illusion havde den danske regering selv dygtigt skabt. Men med septembernoten forelå der et klart udspil, og regeringen blev nødt til at komme med en offentlig erklæring. Skønt englænderne i realiteten havde en mere end god idé om, hvad svaret på noten måtte blive, formulerede de noten, som om de ikke havde den fjerneste idé om, hvad den danske regering ville svare.

Dagsordenen for mødet 7/8 var næsten identisk med en rapport udarbejdet af Rodney Gallop fra Research Department.⁴⁶ Denne er dateret 24/7-1946, men er først registreret i FO's arkiv d. 26/8-1946.⁴⁷ Brown i FO har læst den 3/8-1946, hvilket er samme dag som mødedagsordenen for mødet 7/8-1946 er udformet, og skrev på omslaget: »Et møde er arrangeret for at diskutere alt dette d. 7. august.«⁴⁸ Gallop beskrev i rapporten dansk mentalitet og dansk-engelske relationer, som de oplevedes af en englænder i Danmark i sommeren 1946. Han

John Bull: - Say when?

Septemberrnoten indeholdt tilsyneladende et tilbud om deling af Sydslesvig. Arne Ungermann har noget overdrevet illustreret det med denne tegning 14. september 1946.

var uden tvivl blevet bistået af Randall, som ved andre lejligheder demonstrerede stor indsigt i dansk mentalitet, for rapporten viste i høj grad forståelse for, hvad der på dette tidspunkt rørte sig i Danmark, og hvad danskernes bevæggrunde i hele Sydslesvigsagen var. Han (Gallop) beskrev, hvorledes englænderne, da de først ankom til

Danmark som befriere, mødtes med en kæmpe goodwill. Men da danskerne af natur er kritiske, kunne englænderne ikke hvile på laurbærrerne for evigt, og nu var man ved at få et problem angående Slesvig: »Det slesvigske spørgsmål har dybe rødder i deres nationale bevidsthed, og der har fra første færd været en fare for, at en dårlig håndtering fra vores side ville få seriøse konsekvenser for det engelsk-danske forhold.« Med henblik på anglo-danske relationer måtte man aldrig glemme »to permanente langsigtede faktorer; landets geografiske placering og indbyggernes mentalitet.«

Rapporten beskrev Danmark som »et lille fladt og meget sårbart land, liggende præcis på den linie der deler Øst- og Vesteuropa ... Indtil nu har relationerne mellem Sovjetunionen og de vestlige magter resulteret i langt mere tilfredsstillende forhold i Nordeuropa end i sydøst. Dette fortsætter måske, måske ikke.« Og England »har formentlig ikke råd til at glemme muligheden for, at spændingerne i sydøst kan sprede sig til nord, med det resultat – hvis ikke krig – at der i hvert fald bliver god del taktik omkring interesser i området, og her har Danmark en nøgleposition.« Skulle det værste ske (russisk invasion af Danmark) »vil passiv og aktiv dansk modstand igen blive et værdifuldt aktiv.« Men der var også et andet og mere håndfast argument for at bevare et godt forhold til Danmark, nemlig det økonomiske: »Vi er afhængige af dansk goodwill, så længe vi ikke er parate til at konkurrere med alle andre købere i de priser vi tilbyder danskerne for deres madprodukter.«

Om den danske holdning til Sydslesvig skrev han, at den handlede om andet end traditionel aggressiv ekspansionspolitik: »At betragte den danske holdning til Sydslesvig og dets danske mindretal som et simpelt udtryk for national chauvinisme, og at tro, at man kan ændre grænserne og/eller udveksle befolkningen efter samme retningslinier som foretaget i andre dele af Europa, er en farlig og vildledende forenkling.« Motivet skulle snarere søges i den traditionelle forsigtige danske udenrigspolitik (grundet landets placering): »Den »midt på vejen« danske holdning er grundlæggende fornuftig, og det vil være farligt for os at overse denne kendsgerning, uanset i hvor høj grad vi er i stand til at imødekomme danske ønsker.«

Det er vigtigt her at bemærke, at Gallop havde forståelse for den frygt, danskerne nærede for de mange flygtninge i Sydslesvig, og forstod, at danskerne med mellemkrigstiden in mente havde grund til at frygte et fornyet pres på grænsen, når Tyskland atter blev stærkt. Dette udtrykte rapporten således: »Danmark er interesseret i Sydslesvig ud fra følgende motiver: (i) det er den del af Tyskland der ligger tættest på

Danmark, (ii) en bufferzone mellem Danmark og hvad jeg – i mangel af et bedre navn – vil kalde det rigtige Tyskland, (iii) eksistensen af et antal mennesker som er danske enten sprogligt eller i sindet eller på anden måde er af dansk afstamning. Danskerne er dybt og legitimt bekymrede over, hvad de betragter som en centrifugal ekspansionisme fra Tysklands side. De mener, at vi lever i en ny folkevandringstid, og at tyskerne, på langt sigt, vil brede sig udover de eksisterende nordlige og vestlige grænser af Tyskland. Det er derfor nemt at forstå deres frygt for det store antal tyskere, som nu er ankommet til Sydslesvig, og som truer med at ændre landsdelens etniske balance og karakter. Den ideelle situation for danskerne i denne sammenhæng ville være, hvis man kunne opretholde status quo. Det danske mindretal er stærkt knyttet til deres hjem, og stærkt imod enhver snak om befolkningsudveksling, men de ville hilse en grænseændring velkommen. Danmark derimod, stritter kraftigt imod tanken om at indlemme et område med et nyt og potentielt disloyalt [tysk] mindretal indenfor landets grænser. Besættelsen har bestyrket danskerne i deres opfattelse af værdien af at leve i en ægte nationalstat. De ønsker ingen grænseændringer på nuværende tidspunkt, hverken med eller uden en forudgående folkeafstemning, da en sådan under de nuværende omstændigheder åbenlyst vil blive mere påvirket af opportunisme end af ægte nationale sympatier. Hvad danskerne derimod virkelig ønsker, er fjernelse af de mange flygtninge fra landsdelen snart, og indtil det sker, at flygtningene ikke får de politiske rettigheder, som de lokale indbyggere nyder. Derudover ønsker de muligheden for en folkeafstemning om ti-femten år, når de ved hjælp af fredelige midler igen har vækket den sovende danske bevidsthed i det fortyskede Slesvig med henblik på en afstemning afholdt i en tid, hvor de afgivne stemmer kan regnes for at være ægte. Hvor irriterende dette end må forekomme os, er deres uvillighed mod en umiddelbar befolkningsudveksling eller grænseændring altså ikke urimelig.« Denne vurdering var i det store og hele en gentagelse af, hvad udenrigsminister Gustav Rasmussen i månederne forud igen og igen havde udtrykt over for både FO i London og gesandt Randall under deres indbyrdes samtaler, og den rammer meget skarpt.

Gallop konkluderede i sin rapport: »Denne politik har ikke udsigt til at lykkes, grundet omstændigheder uden for vores kontrol – især beslutningerne truffet på Potsdamkonferencen. Men det synes vigtigt at anerkende fornuften i den, og være lydhøre overfor danskernes ønsker, og selv om vi ikke kan opfylde de fleste af dem, bør vi være sikre på, at vores grunde for dette bliver rigtigt forståede, og at prøve at være imødekommende i nogle sager, også selv om dette kommer til at koste os ekstra besvær, så længe der

ikke er overvældende grunde til ikke at gøre dette.« Danmark var en vigtig brik i Englands sfære på dette tidspunkt, og som Gallop selv påpegede, stod der også praktiske økonomiske interesser på spil: Danmark havde varer – landbrugsprodukter – som englænderne ville have.

Denne rapport lå i høj grad til grund for mødedagsordenen d. 7/8-1946.

Mødets sidste punkt hed: »IV. At diskutere mulig revision af vedtaget politik i O.R.C. (45) 31. Skal danskerne nu spørges officielt om, hvad deres holdning er til en folkeafstemning med henblik på en grænseregulering nu, og samtidig fortælles, at hvis de afslår dette, kan de ikke blande sig i sydslesvigske affærer i samme grad fremover?«.⁴⁹ O.R.C. (45) 31 hentydede til principbeslutningen truffet i kabinettet i oktober 1945.⁵⁰ Dengang var konklusionen, at der ikke var »tilstrækkelige grunde til en grænseændring«, samt at der ville være praktiske problemer forbundet med en evt. befolkningsudveksling, men at disse kunne overvindes, og at »der i princippet ikke var indvendinger mod en sådan udvikling ...«.⁵¹

På mødet lød konklusionen hvad angik en grænseregulering: »Effekten på tyskerne i Slesvig-Holsten og i den britiske zone som helhed ville være alvorlig, men dette måtte accepteres. Det var på den anden side af vital betydning at sørge for, at tyskerne [mindretallet, som jo bestod af tyske statsborgere] ikke troede, at de selv kunne bede om grænseændringer, forslaget skulle komme fra den danske regering.«⁵² Det blev også fremhævet, at det slet ikke var utænkeligt, at der inden for 3-4 år i samme spor som hidtil ved en folkeafstemning ville være flertal i befolkningen for en indlemmelse i Danmark. Det konstateredes endvidere, at »den nationalistiske bevægelse« i Danmark fandt stadig stigende støtte i befolkningen fra kongen og nedefter, og at danskerne trods dette ville være enstemmigt imod en befolkningsudveksling, samt at den danske regering på nuværende tidspunkt »formentlig« ikke ville kunne samle flertal for en omgående grænseregulering. Endvidere blev der ytret frygt for, at der snart i de allierede magters Kontrolråd ville blive stillet spørgsmål omkring det faktum at »en udenlandsk regering blandede sig i tyske forhold«. Om de andre tre allierede magters holdning til Danmarks Sydslesvigpolitik vurderedes det, at »Russerne vil formentlig ikke støtte danskerne, skønt et hurtigt skift i deres politik desangående ikke kan udelukkes. Franskændene (på analogien Saar) vil muligvis støtte danskerne, og USA vil muligvis være lydhøre.« Det blev i samme åndedrag foreslået, at England for at forebygge kritik fra de andre allierede selv kunne fremføre problemet i Kontrolrådet.

I referatet hed det videre: »En grænserevision behøver ikke være betinget af en folkeafstemning, der kan forhandles om den, og den vil indebære fraflytningen af flygtningene fra det meget lille område, der er tale om.« Dette var en vigtig passus, som viser to ting. For det første mente FO selv at kunne bestemme, hvor grænsen skulle ligge uden om de øvrige allierede. Ellers ville de ikke internt kunne fastlægge, under hvilke præmisser grænsen evt. skulle kunne ændres. For det andet viser omtalen af »det meget lille område der er tale om«, at man under alle omstændigheder ikke regnede med, at andet end en mindre grænseregulering kunne eller ville blive aktuel. En grænseregulering hvor hele Sydslesvig kom til Danmark, var der i alle tilfælde ikke tale om.

D. 12/8-1946 skrev FO-næstkommanderende Patrick Dean om den påtænkte note: »Det er essentielt, at vi snart afsender den for at generobre initiativet. Jeg forstår, at det er ministerens opfattelse, at Tysklands grænser på udenrigsministrenes møde i Tyskland 1. november som noget af det første vil blive diskuteret, og at han er meget ivrig efter at nå en aftale i denne sag nu, før diskussionen om Tysklands fremtidige stilling begynder.«⁵³ Derfor var det Dean meget magtpåliggende, at danskerne blev adspurgt så snart som overhovedet muligt. Dette tyder også på, at en grænseændring i dansk favør ikke var utopisk set fra britiske ønsker.

Nu var man i FO enige om den officielle Sydslesvigpolitik. Det har formentlig ikke været meningen, at der skulle gå over en måned fra noten blev formuleret, til den blev afleveret til den danske regering. Man havde i realiteten i et års tid fisket efter et endegyldigt dansk svar på, hvad Danmark ønskede sig i Sydslesvig, men ikke været i stand til at fremtvinge et. Hvis Dean regnede med, at Tysklands fremtidige grænser skulle aftales 1/11-46, kunne han ganske enkelt ikke længere leve med ikke at kende de danske intentioner. Selvom man kendte det danske Folketings politiske sammensætning, var det som om, man fra engelsk side ikke var helt sikker på, at danskerne ville afslå en grænserevision, når det med noten gik op for dem, at der var tale om et uigenkaldeligt »nu eller aldrig« tilbud. Og man ville være sikker på, at forholdet til Danmark ikke blev skadet af, at Danmark evt. senere ville bebrejde England, at man ikke havde fået tilbuddet om Sydslesvig. Ved mødet blev man også enige om, hvilken ordlyd noten til den danske regering skulle have, og skønt der inden den endelige aflevering en måned senere blev lavet kosmetiske ændringer, så blev indholdet reelt ikke ændret efter 7/8-1946.

Burrows i FO sammenfattede to måneder senere i et brev til Healy (parlamentsmedlem) de engelske mål således: »Vores mål var at forsøge at få danskerne til at beslutte sig for, om de ønskede at bede om et stykke af Tyskland eller en befolkningsudveksling, eller om de foretrak at lade Sydslesvigerne vedblive at være en del af Tyskland og den tyske befolkning. Vi ville væk fra den situation, hvor den danske regering følte, at de havde ret til at blande sig til sydslesvigerens fordel som et mindretal indenfor Tysklands grænser.«⁵⁴

Oktobernoten

Det danske svar på septembernoten blev til i lange Folketingsforhandlinger, og blev efter vedtagelse d. 19/10-1946 overrakt til Dean i FO af den danske gesandt Eduard Reventlow d. 24/10-1946. I FO kommenterede Burrows d. 7/11-1946 svarnoten internt på denne måde: »Følgende er de essentielle punkter i den danske note:

1. Den danske regering ønsker hverken en grænseændring med eller uden folkeafstemning, eller en befolkningsudveksling.
2. De vil have kulturel og politisk frihed for de dansksindede på lige fod med den ikke-dansksindede del af befolkningen.
3. De tillægger det den største betydning at flygtningene i området snarest fjernes.
4. De ønsker at være repræsenteret ved fremtidige internationale forhandlinger angående Tysklands fremtid.
5. De beder igen om en administrativ adskillelse af Sydslesvig fra Holsten.
6. De håber, at de kan fortsætte med frit at forhandle med den britiske regering i alle spørgsmål angående den dansksindede befolkning i Sydslesvig.
7. De har ikke i sinde at foreslå nogen ændring i Sydslesvigs nationale status, og overlader det til lokale befolkning at beslutte, om de vil rejse spørgsmålet om selvbestemmelse.«⁵⁵

Punkt 1. mente han, »kræver ikke noget svar«, og af de 7 punkter han havde summeret op, var dette det vigtigste. Der havde været mange spekulationer omkring Sydslesvigs fremtid, både i Danmark og Sydslesvig, men så sandelig også i FO. Man havde længe været i tvivl om, hvad Danmarks intentioner egentlig var. Til sidst havde FO følt sig presset til nærmest at opfordre danskerne til at rejse spørgsmålet. Men nu havde man spurgt Danmark direkte, og man havde fået et

Knud Kristensen putter Oktobernoten i postkassen – sammen med Christmas Møller (Konservative) og Jørgen Jørgensen (Radikale). Aksel Larsen er ikke helt tilfreds med at socialdemokraten Hans Hedtoft hjælper til. Blæksprutten 1946.

svar, der ikke gav nogen tvivl om, at det klare flertal i Danmark var imod en grænserevision. Man behøvede ikke længere tænke i de baner.

Omkring punkt 3. – fjernelse af flygtningene i Sydslesvig – mente han, at danskerne bad om det umulige. Der var ikke mulighed for at fjerne flygtningene, og slet ikke efter at englænderne havde lovet at tage deres del af de tyske flygtninge i Danmark. Han udtrykte forståelse for den danske frygt for, at flygtningene kunne komme til at true Danmarks sikkerhed ved deres blotte antal, men konkluderede altså, at der ingen mulighed var for at ændre på situationen. Som lovet allerede i forbindelse med Rasmussens møde med Sargent i januar 1946 ville danskerne få mulighed for at »udtrykke deres synspunkter« ved den kommende fredskonference, konkluderede han.

Omkring den administrative adskillelse af Sydslesvig fra Holsten skrev han, at det var det vanskeligste af de danske forslag at svare på, men at man – når man holdt fordele og ulemper op mod hinanden – måtte svare afvisende på følgende grundlag: En adskillelse ville medføre en dobbelt administration, og danskerne ville stadig være i klart mindretal i Sydslesvig alene. Endvidere ville Sydslesvig og Holsten alligevel blive lagt sammen igen, så snart tyskerne selv overtog styret. Og to så små enheder svarede ikke til den administrative struktur, man fra engelsk side forestillede sig for det fremtidige Tyskland.

Angående det sidste punkt specificerede han klart, at en evt. grænseændring skulle komme på foranledning af den danske regering: *»Jeg tror ikke, vi kan acceptere den lokale befolknings ret til at rejse spørgsmålet om selvbestemmelse, når de har lyst til det. Tysklands grænser må fastsættes i den meget nære fremtid, og vi kan ikke efterlade spørgsmålet om Sydslesvig åbent på ubestemt tid.»*⁵⁶ Her kom englændernes principielle holdning klart til skue: Det var af hensyn til Danmark, at man var rede til at strække sig vidt i Sydslesvig. Det var ikke hensynet til lokalbefolkningen. Der var også en anden dimension: Det var i rollen som allieret og dermed som en af krigens sejrherre, at Danmark kunne rejse spørgsmålet om Sydslesvigs fremtid. Man kunne blandt andet af præcedenshensyn ikke tillade, at lokalbefolkningen rundt omkring i det slagte Tyskland løsrev sig i mere eller mindre vilkårlige enheder.

Som konsekvens af den danske oktobernote konkluderede han: *»Den generelle holdning må være, at vi har gjort vores bedste for at undgå at skabe et mindretal i Tyskland, og give danskerne lov til at blande sig i forholdene på den anden side af grænsen. Men danskerne synes at foretrække denne uløste situation, som de synes giver dem det bedste af to verdener fremfor en klar beslutning, som en gang for alle ville bestemme, hvilke mennesker der var tyske, og hvilke der var danske. Det er klart, at vi ikke kan tvinge dem til at ændre grænsen eller til en befolkningsudveksling. En folkeafstemning nu ville være uretfærdig og urealistisk, og vi ønsker ikke at lade nogen tysk grænse være ubestemt for længere end højest nødvendigt for ikke at efterlade et håb om en senere folkeafstemning. Vi kan bruge den danske regerings afslag på en definitiv løsning som grund til ikke at tillade dem at fortsætte med fortsat indblanding på sydslesvigernes vegne. Men vi bør ikke narre os selv til at tro, at vi i praksis vil være i stand til at standse den danske regering i fortsat at betragte dette som et fuldt flyvefærdigt mindre-*

talsspørgsmål.»⁵⁷ Hermed havde han taget stilling til, hvad konsekvenserne af den danske note ville blive; danskerne ønskede ikke Sydslesvig, ergo kunne man ikke påtvinge dem området – eller rettere en del deraf. Men der ville (efter al sandsynlighed) ikke komme flere muligheder. Tysklands fremtidige grænser skulle ikke stå og blafre i vinden.

Randall beskrev i et brev til premierminister Clement Attlee d. 28/10-1946 den danske presses reaktioner på oktobernoten med disse ord: »*Det synes som det er tilfældet med mange kompromisløsninger, at notens ordlyd er blevet rigeligt utydelig, for at tillade hvert parti at komme med dets egen fortolkning af den. De Konservative og Venstre betragter stadig muligheden for en fremtidig folkeafstemning som eksisterende. Det er stadig et åbent spørgsmål, om statsministeren vil gøre brug af notens dobbelttydighed som undskyldning for at fortsætte sin hidtidige politik. De Radikale benægter, at noten kan tolkes så ekstremt, men ikke så stærkt som Socialdemokratiet, som nu må fortryde, at de tillod statsministeren at lade noten inkludere selv denne meget vage hentydning til en fremtidig folkeafstemning.*»⁵⁸ Ydermere skrev han, at det mest diskuterede punkt af noten i Danmark var det, der sagde, at det måtte være op til sydslesvigerne selv at rejse spørgsmålet om deres selvbestemmelse. Om denne ret vage formulering, som blev til for at skabe et kompromis mellem statsministeren og Socialdemokratiet, skrev han, at »*de forskellige partier har naturligvis valgt at tolke den i ret forskellige retninger*«. Der blev i den danske presse spekuleret i – fremhævede han – at den sydslesvigske bevægelse, nu da den havde mistet den direkte støtte fra Danmark, muligvis ville søge at udvikle sig mere regionalt og lægge mere vægt på adskillelsen fra Holsten og resten af Tyskland end på en genforening med Danmark. Fra uofficielle kilder havde han hørt, at denne nyorientering rent faktisk var på vej blandt SSF's ledere.

Fra engelsk side forberedte man nu et svar på den danske oktobernote. Burrows orienterede 20/11-1946 Randall om, hvordan FO havde tænkt sig at svare den danske note. Han bad Randall om at få dennes synspunkter før det endelige svar blev sendt til den danske regering. Han skrev også, at Dean havde haft en samtale med Reventlow, umiddelbart før englænderne modtog oktobernoten. Her havde Dean sagt, at »*vi var meget ivrige for at få eventuelt forslag til grænsemodifikationer i god tid før udenrigsministermødet i Tyskland*«. Herom bemærkede Burrows nu, at danskerne naturligvis ikke ville blive nægtet den love-

Sydslesvigsk Forenings konstituerende møde 15. november 1946. Fra venstre på første række I. C. Møller, Hermann Clausen, Nic. Reiser og oberst Steel. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

de adgang til at fremsætte deres synspunkter på et passende tidspunkt under de interallierede diskussioner vedrørende punkterne til den forventede traktat med Tyskland, men, fortsatte han, da danskerne selv sagde, at de ikke var interesseret i en grænseregulering, var de dansksindede sydslesvigeres fremtidige status »grundlæggende udenfor selve fredstraktaten, og dermed en del der bør bestemmes ved en bilateral aftale mellem den danske regering og den tyske regering, når en sådan oprettes«. ⁵⁹ På denne måde slap man helt for flere bekymringer angående grænselandet mellem Danmark og Tyskland: Danmark havde fået tilbuddet, sagt nej tak, og dermed accepteret tingenes tilstand rent statsretligt. Hvis de havde flere indvendinger, måtte de rette dem til tyskerne selv, når de engang fik en regering. Briterne havde gjort, hvad de kunne, og det var nu ikke mere deres problem. Dermed var der heller ingen grund til at fremdrage de fremtidige bilaterale forhold mellem Danmark og Tyskland for Kontrolrådet, når dette mødtes. Det var ikke længere de allieredes sag, men en sag internt mellem Danmark og Tyskland at forhandle om.

Med andre ord: Grænsen lå endegyldigt fast. Den var et spørgsmål mellem Danmark og Tyskland.

Englands Syn paa Svar-Noten: Sagen ikke et Skridt videre

Man havde paa britisk Side ventet, at Danmark vilde tage Stilling til et af de tre Alternativer

„Hvis Danmark ikke ønsker Afgørelse nu, maa Spørgsmaalet senere blive dansk-tysk Anliggende —“

Fra vor Korrespondent

LONDON, Onsdag Aften.

EFTER Offentliggørelsen af den danske Regerings Note om Sydslesvig har man paa britisk Side formet sig et Første-haandsindtryk, som indebærer Faren for en Skæmpelse af den dansk-britiske Meningsudveksling: Man hævder, at den danske Note ikke har bragt Sagen et Skridt videre.

Det er ikke her Spørgsmaalet om, hvorvidt det danske Svar er mere vidrækkende end Rigsdagens Jullerklæring. Det betydningsfulde er, at man fra britisk Side synes at have ventet, at Danmark vilde have taget Stilling til et af de tre Alternativer.

Der hersker i London Enighed om, at Afslutning af den danske Notes vigtigste, men det er netop paa dette Punkt, Udenrigsministeriets Talsmand erklærer, at man ikke kan udtale sig officielt, før man grundigt har sat sig ind i Notens Indhold. En saadan officiel Udtalelse vil maaske kunne ventes senere, selvom den danske Notes Form, saadan som den opfattes i Whitehall, ikke paakalder er direkte britisk Svar. Alligevel er her den britiske Regerings Syn nogenlunde klart: Naar Danmark ikke ønsker en Afgørelse nu, maa Spørgsmaalet om en Afstemning senere i høje Grad blive et dansk-tysk Anliggende.

Det er ingen Hemmelighed, at Storbritannien ønsker at staa i et godt Forhold til et nyt demokratisk Tyskland, og at man derfor viser Uvilje mod at træffe Dispositioner, som senere kan staa i det fremtidige britisk-tyske Forhold. Man frygter ogsaa, at Kravet om en senere Afstemning skal udvikle sig til et aabent Saar og afstøde permanent Uro i Sydslesvig til Skade for det gode Forhold, som efter britisk Opfattelse formentlig ogsaa Danmark ønsker at staa i til Fremtidens Tyskland.

Kontrolkommissionen er efterhaanden blevet et sort Faar i de britiske Planer for Tyskland, og det konservative Parti i Storbritannien har forlængst peget paa, hvad det er, der er galt: Mangel paa Politik og Mangel paa Kvalitet, hvad Personalet angaar.

Hvis det danske Ønske om en Adskillelse af Administrationen for Slesvig-Holsten staaer og falder med de britiske Besættelsesembedsmænds Synspunkter, skal man ikke gøre sig store Forhaabninger, og det vilde unægteligt være interessant at erfare flere Enkelt-heder om de „store tekniske Vanskeligheder“, Kontrolkommissionen taler om.

**Noten ikke drastisk nok
— efter engelsk Mening**

Hvad endelig Flygtningene i Sydslesvig angaar, bekræftes de Oplysninger, Deres Korrespondent tidligere har

givet. Problemet vil blive løst, men det vil ske paa længere Sigt, eftersom en Genopbygning af Industri og Bøllger kan finde Sted i de tyske Industri-distrikter.

En Opsummering af det britiske Syn paa den danske Notes samlede Indhold giver det overraskende Resultat, at Briterne ikke synes, at den er drastisk nok, og at Problemerne er kommet deres Løsning mange Skridt nærmere.

**Danmark og de hollandske
Krav**

Hertil vil man fra dansk Side kun haabe, at en mere grundig Gennemgang af Notens vil ændre denne Opfattelse. Sammenlignet med de drastiske Krav, som kan ventes fra Hollands Side om Annektering af et tysk Grænsesomraade med 400,000 tyske Indbyggere, er den danske Note et moderat Indlæg, et Problem, som naar alt kommer til alt angaar Danmark i høje Grad end Storbritannien, der ikke selv har Grænser af samme Karakter, som den dansk-tyske.

Hvad Notens sandsynligvis vil resultere i, er, at Sydslesvigerne vil opnaa Indrømmelser paa visse Punkter og Skuffelser paa andre — og at det egentlig Slag om Sydslesvig vil blive udkæmpet paa Konferencerne om den tyske Fredstraktat.

Gunnar Henriksen.

I Nationaltidende fra 24. oktober 1946 kunne man læse en gengivelse af Englands syn på den danske Oktobernote: Da Danmark havde sagt nej til tilbuddet, var Sydslesvigsspørgsmaalet fremover henlagt til drøftelse mellem Danmark og Tyskland.

LITTERATUR

- Brøndsted, G. K. (red.): Sydslesvig i dag. Den store Sydslesvig-Haandbog. København, 1955-1956.
- van Campden, S.I.P.: The Quest for Security. Some Aspects of Netherlands Foreign Policy 1945-1950. Netherlands Institute of International Affairs, Martinus Nijhoff/The Hague, 1958.
- Dethlefsen, Henrik og Lundbak, Henrik: »Fra mellemkrigstid til efterkrigstid«. I: Dethlefsen, Henrik og Lundbak, Henrik (udg.): Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen oktober 1998. Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet, 1998.
- Frederiksen, Bjarne W.: Danmarks Sydslesvigpolitik efter det tyske sammenbrud i 1945. Dansk Udenrigspolitisk Institut, København og Århus, 1971.
- Henningsen, Lars N., Klatt, Martin og Kühl, Jørgen: SSW, dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998. Studiefælleforlaget ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg, 1998.
- Leurdijk, J.H. (Red.): The Foreign Policy of the Netherlands. Sijthoff & Noordhoff, Alphen aan den Rijn, 1978.
- Mariager, Rasmus: Politik, Økonomi & Kultur, Danmark og Storbritannien 1945-1947. Speciale, Institut for Historie, Københavns Universitet, 1997.
- Noack, Johan Peter: Det sydslesvigske grænseoplysningsspørgsmål 1945-1947. Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa, 1991.
- Rerup, Lorenz: Grænsen. Fra grænsekamp til sameksistens. Det udenrigspolitiske forlag, Albertslund, 1969.
- Udenrigsministeriet. Aktstykker vedrørende det sydslesvigske Spørgsmaal, 1-3. København 1947-1950.
- Wiggers, A.J., Lissens, R.F., Devreker, A., Kooy, G.A., Lauwerier, H. A. og Presser, J. (udg.): Grote Winkler Prins. Encyclopedie in twintig delen, deel 8, G-Haai. Amsterdam, 1974.

- FO 371/47273, 55748-55763 (C688-C15711), 56105, 56108.
- Militærregeringen i Slesvig-Holsten: FO 1006/108, 208, 331, 711.

NOTER

1. Artiklen er en forkortet udgave af forfatterens speciale »Engelsk udenrigspolitik i det sydslesvigske spørgsmål 1945-46« (Københavns Universitet, Institut for Historie, 2001). Specialet er tilgængeligt i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.
2. »Sydslesvig i dag. Den store Sydslesvig-Haandbog«, 1955-1956 s. 422.
3. Noack, »Det sydslesvigske grænseoplysningsspørgsmål 1945-1947«, 1991, s. 460 ff, og Udenrigsministeriet: »Aktstykker vedrørende det sydslesvigske spørgsmål«, I, 1947, s. 383 ff.
4. Noack, »Det sydslesvigske grænseoplysningsspørgsmål 1945-1947«, s. 450 ff.
5. 29/4-1946 var dette tal 310.500, hvoraf 180.000 var fra de gamle tyske områder nu inkorporeret i Polen, og 75.200 fra den russiske zone. 35.200 kom fra Hamburg, og 20.100 fra de 3 vestlige zoner af Tyskland. FO 371/55755/C8242.
6. PRO: FO 371/55748/C1026.
7. Hertil svarede Warner »at tiden nu, hvor svære var under revision i forbindelse med fredsordningen, syntes at være det rette tidspunkt, om nogen sinde«. Noack, »Det sydslesvigske grænseoplysningsspørgsmål 1945-1947«, s. 275. Ifølge Noack blev hverken statsministeren eller regeringen orienteret om samtalen.
8. Ibid s. 277 ff.
9. PRO: FO 371/55750/C5589.
10. Noack, »Det sydslesvigske grænseoplysningsspørgsmål 1945-1947«, s. 281 ff.
11. Aktstykker vedrørende det sydslesvigske Spørgsmål, bd. 1. s. 365.
12. Mange indberetninger fra Randall i 1946 omkring forholdene i Danmark underbygger dette, f.eks. Randall til Bevin d. 15/5-46. PRO: FO 371/55750/C5507.
13. Der aftales faste priser over en læn-

IKKE TRYKTE KILDER

- Public Record Office, London (PRO): Foreign Office, General Correspondence:

- gere periode, f.eks. et år; problemet for Danmark og fordelene for Storbritannien ved sådanne aftaler var, at prisudviklingen i almindelighed samt usikkerheden om kursen mellem pund og kroner på ingen markeds-mæssig måde hang sammen med en fastprisaftale på landbrugsprodukter. Mariager, s. 54.
14. PRO: FO 371/55748/C688.
 15. PRO: FO 371/55748/C693.
 16. PRO: FO 371/55748/C1026.
 17. Begrebet »New Slesvig« blev brugt af en engelsk læjtnant, Lynden Bell, omkring flygtningene. I en udtalelse i Kreistag'en for Sydtønder fastslog han, at man lige så godt kunne se at få integreret flygtningene i området, da der ingen udsigt var til, at de ville kunne vende hjem igen. Udtalelsen blev kendt i Danmark, og forårsagede et ramaskrig. PRO: FO 371/55750/C5545.
 18. PRO: FO 371/55750/C4224.
 19. PRO: FO 371/55750/C5507.
 20. PRO: FO 371/55750/C5590.
 21. PRO: FO 371/55752/C6656.
 22. PRO: FO 371/55753/C7487, Randall til Bevin samme dag (1/7-46).
 23. PRO: FO 371/55755/C8218.
 24. »I am seriously concerned at the deterioration of our relations with Denmark owing to events in Germany. The change has come at a most inconvenient moment as we are just negotiating an agreement for a Danish division to participate in the occupation of Germany and for supply of British arms and equipment to Danish armed forces. We are also trying to clinch most important contracts for butter, bacon and other foodstuffs necessarily at prices which the Danes do not regard as remunerative - I therefore count on you to see that Danish questions in British Zone are handled with all possible sympathy for Danish susceptibilities so far as is possible within the scope of present policy. I trust that whenever we cannot meet their wishes, you will see that our case is fully and convincingly explained to them, either through our own publicity channels in Germany and the press or through His Majesty's Legation in Copenhagen, so that reasonable and friendly Danes at least shall be persuaded that we are not treating their interests in a high-handed manner.« PRO: FO 371/55755/C8218.
 25. Se Mariager s. 52 ff. Endvidere Sargent til Steel 25/7-46, PRO: FO 371/55755/C8218.
 26. Noack, »Det sydslesvigske grænse-spørgsmål 1945-1947«, s. 237 ff.
 27. PRO: FO 371/55755/C8219.
 28. PRO: FO 371/55753/C7521.
 29. PRO: FO 371/55756/C9004.
 30. PRO: FO 371/55756/C8868.
 31. PRO: FO 371/55762/C13281.
 32. »I have reason to think that an unofficial enquiry has been made of the Russians regarding their opinion on South Slesvig and that they replied to the effect that they sympathised with the Danish point of view and that the obvious solution was to purge Slesvig of all Germans, as the Poles had done in their spheres of interest. Without quoting me, it might be usefull to point out to the Danish Foreign Minister that the over-crowding of South Slesvig with Germans is the direct result of Russian and Polish policy. I am doing this here as opportunity offers.« PRO: FO 371/55748/C691.
 33. PRO: FO 371/56108/N8277.
 34. PRO: FO 371/55752/C6424.
 35. PRO: FO 371/56108/N5298.
 36. Randall til Bevin 27/6-1946, PRO: FO 371/56108/N8277.
 37. PRO: FO 371/56108/N8277.
 38. PRO: FO 371/55752/C6656.
 39. Tale holdt i Folketinget 9/7-46 som orientering omkring forholdene i Sydslesvig. Gengivet i »Aktstykker vedrørende det sydslesvigske Spørgsmaal«, bd. 1, s. 284 ff.
 40. PRO: FO 371/55752/C9767.
 41. PRO: FO 371/55752/C6656.
 42. Den hollandske regering anlagde gennem hele forløbet en linie, der aktivt arbejdede for grænseregulering, meget modsat den passive danske grænsepolitik. Se f.eks. S.I.P. van Campden: »The Quest for Security«.
 43. PRO: FO 371/55753/C7427.
 44. Ibid.
 45. PRO: FO 371/55753/C7487.
 46. Gallop havde indtil 9/4-1940 gjort tjeneste på den britiske ambassade i København, deltog under krigen i opbygningen af SOE's danske sektion, og arbejdede i FO med danske

- spørgsmål. Noack, »Det sydslesvigske grænse spørgsmål 1945-1947«, s. 41.
47. PRO: FO 371/55759/C10053.
48. Ibid.
49. PRO: FO 371/55757/C9340.
50. PRO: FO 371/55757/C9316.
51. PRO: FO 371/55757/C9340.
52. PRO: FO 371/55757/C9314.
53. PRO: FO 371/55757/C9314.
54. PRO: FO 371/55763/C14126.
55. PRO: FO 371/55762/C12892.
56. PRO: FO 371/55762/C12892.
57. Ibid.
58. PRO: FO 371/55763/C13432.
59. PRO: FO 371/55762/C12892.

Sct. Marie kirke i Sønderborg – portræt af en 400-årigs historie

af GÜNTER WEITLING

I efteråret 2000 fejrede Sct. Marie kirke i Sønderborg 400 års jubilæum. I den anledning belyser dr.theol. Günter Weitling, Padborg, tidligere sognepræst for den tyske del af menighederne i Sønderborg, her kirkens historie. Sct. Marie kirke havde på nogle punkter en historie meget forskellig fra andre kirker i Sønderjylland – og dog afspejler beretningen almene træk i sønderjysk kirkehistorie gennem mere end 400 år.¹

Middelalderens uafklarede forhold

For godt 1000 år siden blev Danmark kristnet. 600 år senere fik renæssancen og reformationen deres gennembrud, også i Sønderborg, og først på dette tidspunkt trådte det kirkelige liv fuldt og helt ud af sin anonymitet samtidig med, at Sct. Marie kirke blev bygget. 1½ gange så lang tid som de 400 år, der er gået, siden kirken blev indviet i 1500-tallets sidste år, har kristendommen været kendt blandt menneskene på øen Als.

Langt op i tiden var Sønderborg kirke anneks til Ulkebøl og udgjorde en del af dette sogn. I 1523 synes det endnu at have været tilfældet. I 1541 omtales Sønderborg dog ikke mere som anneks til Ulkebøl. En ændring af forholdene er sandsynligvis indtrådt i tidsrummet fra 1523-1541.

Sønderborgs middelalderlige kirker er som byen i sin helhed vokset op i skyggen af Sønderborg slot. I modsætning til slottets historie foreligger der dog ikke mange skriftligt dokumenterede oplysninger om kirkerne. Middelalderens persongalleri er bortset fra store herskeres og kendte kirkefolks liv anonymt. Også kirke- og menighedslivet i Sønderborg træder først ud af anonymiteten, samtidig med at Sct. Marie kirke blev bygget. I renæssance- og reformationstiden bliver kirkebygningens historie kirkehistorie i den forstand, at bygningen forbindes med mennesker, hvis identitet synliggøres i et stadigt

større omfang. Kirken og menigheden træder ind i historien og efterlader sig spor.

Indtil da er præsterne blot navne. Ældst er Arnold Bentzen eller Arnoldus de Bentzin, som omtales i midten af 14. århundrede. Godt 100 år senere nævnes Wilhelm Hermansen, der fik sin udnævnelse den 4. november 1458. Kendt er også Johannes von Alckendorp, hvis virke vil blive omtalt nedenfor. Peter Ankersen overtog sit embede i 1517, efter at Johan Grote måtte opgive det på kongens og hertugens foranledning. Ankersen var tillige domherre ved kollegiatkapitlet i Haderslev og sognepræst i Fjelstrup, til hvilket sogn Ulkebøl og Sønderborg var annekser. Peter Ankersen havde studeret i Rostock og Bologna og blev formodentlig afskediget fra embedet i Fjelstrup, fordi Thomas Petersen (Petri) fra Slesvig havde formået at skaffe sig et paveligt ventebrev på embederne i Fjelstrup og Sønderborg. Ankersen førte en årelang proces for kurien i Rom, og opgav først sagen i 1523 – tre år efter, at Thomas Petersen havde tiltrådt embederne.

Også Petersen blev et offer for de kaotiske kirkelige forhold og pavernes stadige indblanding i embedsbesættelserne. Henricus Brandis (Brandt) fik således den 4. november 1520 pavens løfte på, at han kunne overtage de to embeder. Han stammede fra Bremen og havde været vikar ved Sct. Peter Paul alteret i Sct. Nikolai kirke i Flensborg. Han havde endvidere beklædt et embede som arkivar ved kurien i Rom. Ej heller Brandis formåede dog at hævde sig i praksis.

Pave Hadrian VI (1522-1523), den sidste ikke-italienske pave og en asketisk, virkelighedsfjern personlighed med en fortid som inkvisitor i Spanien, gav i et brev dateret den 25. august 1523 den kun 18-årige klerk Henrik Holck *provisio* på kirkerne i Ulkebøl og Sønderborg på den betingelse, at han lod sig ordinere inden syv år.² Den pavelige provision, d.v.s. den lovformelige besættelse af et ledigt embede, har i det foreliggende tilfælde formodentlig kun omfattet det første led, der var udpegelsen af kandidaten. Om de følgende led – stadfæstelsen af embedets overdragelse og indsættelsen i embedet – i Henrik Holcks tilfælde nogensinde har fundet sted, turde være mere end tvivlsomt.³ I 1528, på et tidspunkt, hvor det lutherske røre var ved at opbygge nye kirkelige strukturer, var Henrik Holck immatrikuleret i Wittenberg. Her blev han uden tvivl påvirket af de nye tanker og Luthers kontroverser med Zwingli og dennes ligesindede, der kulminerede i netop dette år. Den til nomineringen knyttede betingelse har han tilsyneladende ikke overholdt. I 1536 var han degn i Bergen og

Sct. Marie kirke, Sønderborg i jubilæumsåret. Foto P. W. Weber, Sønderborg.

sættes i 1538 i forbindelse med Hellig Kors kapellet i Roskilde.⁴ I 1546 fulgte han ikke længere kravet om cølibat, men giftede sig med Magdalene Andersdatter Reventlow til Søbo på Fyn.

Henrik Holck hører til en kendt alsisk adelsslægt og blev opdraget på herregården Rønhave, der sammen med Ballegård og yderligere jorder i Ulkebøl ejedes af hans far Bertel Holck. Ved dennes død arvede sønnen Henrik Rønhave og kom siden også i besiddelse af Ballegård samt vidstrakte jorder, i 1573 bl.a. fem gårde i Ulkebøl, der havde tilhørt hertug Hans den Ældre i Haderslev.⁵

Ulkebøl kirkes prædikestol blev i 1547 skænket af Henrik Holck og hustru og også den fremragende fløj-altertavle fremstillet i Antwerpen i begyndelsen af 1500-tallet samt andre inventargenstande siges at være doneret af Henrik Holck. Det giver dog anledning til eftertanke, at netop en mand, der stod reformatoren Luther nær, skal have skænket et alter med bl.a. fremstillinger af den Hl. Franz af Assisi. Muligheden for, at Henrik Holck har siddet inde med sognepræsteembedet i Ulkebøl indtil sin død i 1579, forekommer ikke særlig stor. I en årrække virkede han som sekretær ved Frederik Is og Christian III's kancelli. Nogle af hans sønner og nærmeste slægtninge beklædte høje positioner i samfundet. Den yngste af Christian Holcks sønner var rigsråd under Christian IV. Ditlev Holck, den tredieældste af fire sønner, var først lensmand på København slot og derefter på Kronborg.

Selvom der foreligger en del oplysninger om Henrik Holck, er hans biografi dog behæftet med en del uafklarede spørgsmål. Det er bl.a. vanskeligt at se hvordan han har kunnet koordinere udøvelsen af de nævnte embeder. Hans holdning til det lutherske røre under studieopholdet i Wittenberg og vejen til antagelse af den nye lære foreligger der ingen nærmere oplysninger om. Fremtrædende medlemmer af den indflydelsesrige slægt skal have sympatiseret med den katolske reaktion. Det turde dog være utænkeligt, at Henrik Holck har kunnet udføre hvervet som kancellisekretær under Christian III uden at have været lutheraner.

Det er yderst vanskeligt at gøre rede for middelalderens præsteembeder. Nederst i hierarkiet stod de jævne præster i den lavere gejstlighed, over dem stod sognepræsten. Sidstnævnte stilling var også attraktiv for medlemmer af ansete adelsfamilier. Dette gjaldt bl.a. embederne på landet, efter at det i løbet af middelalderen var blevet muligt at lægge den egentlige udøvelse af præstetjenesten i hænderne på

en fast ansat personlig vikar. Det var ikke usædvanligt, at en højere rangerende gejstlig lod samtlige gudstjenester forrette af stedfortrædere. Domherren Peter Ankersen har givetvis ladet sig repræsentere af vikarer. På denne måde har han været i stand til at beklæde flere også mindre embeder på landet.

Til gruppen af »evige vikarer« der beklædte faste embeder knyttet til bestemte altre og formaliserede stiftelser, må Johannes von Alckendorp regnes. Disse »evige vikarer« kaldtes *capellanei*, hvis de havde til opgave at betjene et kapel eller et betydeligt alter tilknyttet et sådant. Købstadskirker gik i øvrigt ofte under betegnelsen »kapeller«, fordi de var grundlagt senere end de landsbykirker, hvortil de oprindelig hørte.

Sct. Nikolai kirke

Sønderborgs ældste bykirke var indviet til Sct. Nikolai. Som det var normalt i middelalderen, var der knyttet flere præster til en bykirke. De var ofte forbundet i et præstegilde, et såkaldt kaland. I Sønderborg var præstegildet viet til Vor Frue. Præsten Johan Grote fra Bremen, der bl.a. medvirkede ved udstedelsen og oversættelsen af byens latinske skomagerskrå til nedertysk, og de allerede omtalte præster var kirkens sognepræster hhv. designerede sognepræster eller vikarer. Som allerede antydnet har de dog i de sjældneste tilfælde varetaget deres embede personligt. Altertjenesten blev forrettet af vikarer, medens sognepræsterne selv nød deres indtægter andetsteds. Sct. Nikolai kirke havde flere sidealtre og dermed flere vikarer. Der var altre for apostlene Sct. Peter og Sct. Povel, to helgener der efter middelalderens opfattelse var de vigtigste i apostelskaren, selvom Paulus i Bibelen ikke henregnes til »de tolv«. Peter repræsenterede med sit attribut nøglen den kirkelige magt, medens Paulus med skriftrullen var symbolet på kirkens lære. I overensstemmelse med disse helgeners centrale position havde deres fester en omfattende og rig liturgi.

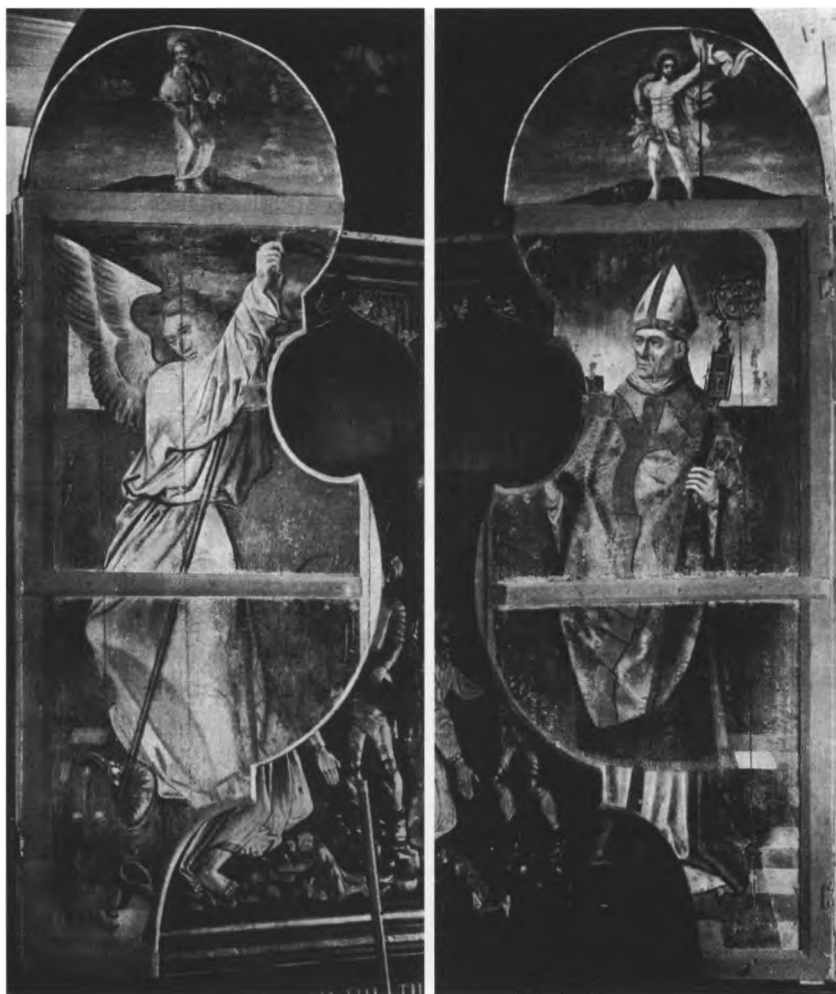
Et alter var inviet til Sct. Gertrud. Den populære abbedisse, der levede i det syvende århundrede, påkaldtes især af rejsende. 12 gårde udgjorde alterets økonomiske grundlag. Til et alter for den folkelige nødhjælper Sct. Erasmus el. Rasmus, der under de romerske kejsere Diokletian og Maximian overvandt usigelige pinsler, var der knyttet seks gårde. Sct. Rasmus kom sent til landet, og navnet blev almindelig kendt i anden halvdel af 15. århundrede.

Endelig havde Sct. Jørgen eller Georg et alter i kirken. Ligesom Rasmus var han en af de 14 nødhjælpere, hvis bønner i særlig grad mentes at blive hørt. Muligvis har der været endnu flere sidealtre i den ældste sognekirke.

Sct. Nikolai kirke lå i nærheden af slottet og tingpladsen. Dens endegyldige forfald har været en kendsgerning i første halvdel af 16. århundrede. Som årsager nævnes tidens ugunst, men også de indre forhold f.eks. afladshandelen, der nåede et højdepunkt på denne tid og førte store summer ud af landet. I 1501 blev der på Gottorp slot sluttet en aftale mellem afladshandlerne og hertug Frederik. Den gik ud på, at alt, hvad der blev indsamlet, skulle nedlægges i kister forsynet med tre låse og føres ud af landet for bl.a. at financiere kampen mod tyrkerne. Sønderborgs navn faldt dog sjældent i denne forbindelse. Byen var heller ikke p.g.a. mangelen på klostre direkte vidne til klostertugtens forfald. De store indre problemer i det kirkelige liv voldte alligevel besvær bl.a. i forbindelse med forholdene vedr. præsteembedets besættelse. For den gejstlige stands pengegriskhed og forargelige levned har de været ganske symptomatiske. Ydre politisk uro og kirkens indre problemer har tilsammen ført til den gamle sognekirkes forfald.

Det er ikke meget, der med sikkerhed kan siges om Sct. Nikolai kirke. Richard Haupt, der i tysk tid beklædte det vigtige embede som »Landeskonservator« for Slesvig-Holsten, har i 1908 udarbejdet et responsum i forbindelse med en påtænkt restaurering af Sct. Marie kirke.⁶ Han fastslog deri, at der ikke fandtes andre levn fra den ældste kirke end dele af et vievandskar, der blev opbevaret i museet på Sønderborg slot og muligvis et alter i form af en gotisk skabstavle fra ca. 1450-1475 med malerifløje fra en noget senere tid identisk med alteret i Kegnæs kirke. Et af malerierne på dette alter viser biskoppen Sct. Nikolai.⁷ Endnu i første tredjedel af det 19. århundrede skal der have ligget ruiner på grundstykket, hvor den gamle kirke har stået. En port, der fører fra Batterivej til præstegården på Rosengade, kaldtes i folkemunde »æ kapitelsport« – formentlig et minde om Sct. Nikolai kirke.

Kirken omtales endvidere i procesakter fra det 16. århundrede. Adelen bestræbte sig dengang på at købe fast ejendom i byerne, dels for at sikre sig et behageligt vinterophold, dels som kapitalanbringelse. Hertug Hans den Yngre og hertuginde Agnes Hedvig købte flere ejendomme i Sønderborg. I forbindelse med en af disse handler opstod der i 1594 en strid mellem Margarethe Sievertsen født Meinstorff, en dame af gammel slesvig-holstensk adel, og hertugen. Hun anklagede denne

Altartavlen i Kegnæs kirke er muligvis taget fra Sønderborg kirke, hvor den kan have tjent som midlertidig alterprydelse til 1618, da denne kirke fik sin nye tavle. Kirken i Sønderborg var indviet til Sct. Nicolai, som her ses på fløjens malede bagside. Til venstre ærkeenglen Mikael's dragekamp. Gengivet efter Danmarks Kirker. Sønderborg amt s. 2391.

for at have tilegnet sig et hus, der retteligen tilhørte hende. Han havde taget det »med magt og revet det ned« for at bygge et nyt hus.⁸

Fru Sievertsen udtalte i denne forbindelse, at der »for adskillige, lange og næsten utænkelige år siden havde ligget en stiftskirke foran det fyrstelige hus og slot Sønderborg på bjerget«. Hertugens forfædre

og andre adelige havde betænkt denne kirke bl.a. med 14 gårde på Als og i Sundeved. Som årsag til kirkens forfald nævnes i denne kilde de »højtbesværlige krigstider«.

Der kan i denne forbindelse tænkes på uroen omkring Christian II og Frederik den Is heldigt gennemførte bestræbelser på at tilkæmpe sig hertugdømmerne Slesvig og Holsten med magt. Efter kong Frederik Is død opstod den blodige krig kaldet »Grevens Fejde«, hvori Lybeks lejetropper bl.a. havde til hensigt at befri Christian II fra fangenskab på Sønderborg slot. Følgen var, at slottet fik en stærk besætning af lejetropper og indkaldt mandskab fra Als og Sundeved. Den skulle i givet fald tage kongen i sikker forvaring og forsvare borgen til det yderste. Selvom de egentlige kampe kom til at foregå på Sjælland og i Nordjylland har forholdene i Sønderborg p.g.af Christian IIs fangenskab været præget af mangfoldige besværligheder og en del uro.

De omtalte gårde i kronens besiddelse havde Frederik I i 1529 for tro tjeneste overdraget en ridder ved navn Wolmar von der Herberge. Ridderen havde ligeledes fået det tidligere kalandhus, der lå ved siden af kirken. Huset hørte til fru Sievertsens arv, og havde givet anledning til retsstriden med hertugen. Om processens udgang foreligger der ingen oplysninger. Dette er så meget mere beklageligt, som kildens oplysninger forekommer at være troværdige.

Sønderborgs berømte »Keerkswarenbook«, kirkejuraternes protokol eller regnskabsbog, som omtales udførligt senere i artiklen her, anfører i regnskabet for år 1600/1601, at den byggegrund, som Sct. Nikolai kirke havde ligget på, var blevet solgt til hertugen. Han var interesseret i grunden, fordi den lå op til hans have. Han betalte med »Vademholte« d.v.s. Fadenholz (favnetræ), som blev fældet på Kegnæs og havde en værdi af 1001 Mark.⁹

At byens ældste kirke var indviet til Sct. Nikolai kan ikke undre. Biskop Nikolaus fra det lilleasiatiske Myra var en af tidens mest kendte og populære helgener. Han har bl.a. beskyttet søfolk og andre, der var kommet i nød uden egen skyld. Sønderborg by og menighed med tæt tilknytning til havet har haft en naturlig interesse i at vie sin sognekirke til denne helgen.

Sct. Jørgens kirke og jomfru Maria

I forbindelse med Sct. Nikolai nævnes som omtalt også den folkelige martyr-helgen Sct. Georg el. Sct. Jørgen. Den kappadokiske officer

blev en af østkirkens helt store helgener. I Danmark opnåede han anerkendelse i den sene middelalder og blev en af nødhjælperne. I løbet af 14. århundrede valgte samtlige danske spedalskhedshospita-ler Sct. Jørgen til deres skytshelgen og kaldtes Sct. Jørgensgårde. Mange kapeller indviedes til ham, ligesom der opstod en særlig forbindelse mellem Sct. Jørgen og Jomfru Maria. Ifølge legenden er det hende, der sender ham i kamp med dragen.

Der kan dog ikke herske tvivl om, at Sct. Jørgens kapel eller kirke, der efter Sct. Nikolai kirkes forfald og nedbrydning mellem 1500 og 1541 blev byens anden sognekirke, har været indviet til Sct. Jørgen og ikke, som nogle har hævdet, til Jomfru Maria.

At kirken siden fik navn efter Jomfru Maria har en anden grund. Vi finder den i et dokument udstedt af væbneren Peter Støt (Petrus Stoed). Selvom der i teksten står »Datum anno domini MCCC in vigilia assumptionis Marie« er udstedelsesdatoen påskedag 1400. I dokumentet nævnes Johannes von Alckendorp som vikar ved kapellets Mariaalter.¹⁰

Ca. 100 år tidligere – i 1307 – havde en adelsdame i Esrom, John Litles datter ved navn Cecilie Sevi, skænket hospitalet i Sønderborg 7 mark. Dengang var dette en betydelig sum, som formodentlig har været medvirkende til, at den til hospitalet knyttede Sct. Jørgens kirke kunne opføres.

I 1550'erne, da Christian III's dronning Dorothea havde fået Sønderborg som livgeding (underhold), tog hun sig også af hospitalet. Det blev omdannet til fattigstiftelse og alderdomshjem. Fundatsen af 1565 gengives sammen med forskellige oplysninger vedrørende hospitalet i en protokol og donationsbog fra 1587, der blev påbegyndt på foranledning af hertug Hans den Yngre. Institutionen havde et eget lille kapel i selve hospitalsbygningen, der i 1632 blev restaureret af hertuginde Dorothea – hertug Alexanders enke – og derefter modtog en del donationer i form af kirkeinventar m.v. Hertuginde havde sin egen stol i kapellet og kunne tre gange årligt overvære, hvordan der ifølge en ordning, som enkedronningen i 1571 havde truffet, blev prædikeret for de 15 såkaldte »lemmer«, der boede i institutionen. Hospitalet blev derefter iøvrigt hjemsogt af forskellige plager. I 1639 døde 12 beboere af pest, og i 1658 blev det under Svenskekrigene plyndret og ødelagt af de allierede dansk-brandenburgsk-polske tropper. Efter fuldstændigt at være berøvet sine midler og forsyninger blev der i den følgende tid skæn-

ket væsentlige beløb til institutionen, der med tiden kom i besiddelse af en anelig formue.¹¹

»Peter Støt von Sunderborg«, kaldes en »agtværdig og forstandig mand« af sønderjysk herremandsstand, og det var betydelige midler, som han sammen med sin hustru Katharina donerede vikariatet ved kirkens Maria-alter. Stiftelsen omfattede jordtilliggender i: Ulkebøl, Notmark, Sønderborg Mark, Ragebøl og Dybbøl, der kaldes Duttebull. Von Alckendorp måtte forpligte sig til at læse eller lade læse mindst fem messer ugentlig til minde om giverne og til ære for den Almægtige og Jomfru Maria.

Sammen med midler, som enkedronning Dorothea i 1571 har stillet til rådighed, menes Peter Støts stiftelse at have dannet grundlaget for Sct. Jørgens Hospitals anelige formue og for underholdet af byens latinske skolemester.

Der findes således i de nævnte dokumenter belæg for, hvorfor kirkens Maria-alter fik en fremtrædende placering i Sct. Jørgens kirke, hvilket iøvrigt var ganske i overensstemmelse med den åndelige udvikling i senmiddelalderen. Om kirkens øvrige altre erfarer vi intet. Jomfru Maria var størst af alle helgener, og dyrkelsen af hende tog i den sene middelalder kontinuerligt til. Der var en tydelig tendens til at sidestille hende med Kristus, hvis forsonergerning hun fik andel i. Jo mere Kristus blev opfattet som den strenge dommer, desto stærkere blev billedet af Maria som barmhjertighedens moder, der altid gik i forbøn for menneskene. Hun blev senmiddelalderens mest søgte medlem mellem Gud og mennesker. Kirker, kapeller og altre blev indviet til hende. I digtning, musik og den bildende kunst skabtes scener af hendes liv. Året rundt afholdtes Mariafester, og Ave Maria, bønner som hvert fromt menneske bad tre gange til aftenklokkens klang, var mere populær end selveste Fadervor. Selvsagt blev utallige messer holdt til Vor Frues ære.

I disse forhold finder vi baggrunden for, at Sønderborgs tredje sognekirke af borgerne og den troende menighed fik tillagt Marias navn og århundreder senere også fik dette officielt tilkendt.

Reformationstiden

Maria-navnet overlevede Maria-alteret. Siden begyndelsen af det 17. århundrede hed byens sognekirke Sct. Marie kirke. Hvordan det er

kommet til opførelsen af denne byens tredje sognekirke, foreligger der kun få informationer om.

Reformationen havde ændret det kirkelige liv. Tiden før det åndelige gennembrud havde været urolig. Christian II havde sat dagsordenen. Bl.a. Sct. Jørgens kirke havde dannet rammen om forhandlinger med afsendinge fra Lybek. Slottet var blevet belejret af hertug Frederik og måtte i april 1523 opgive efter hård kamp. Så fulgte tiden, hvor Christian II i 16 år sad som fange på slottet. Først efter den for landet sønderslidende krig ved navn »Grevens Fejde« fulgte afspændingen i 1544. Sønderborg tilfaldt Christian III på et tidspunkt, da reformationen allerede var kommet hertil.

Sammen med 23 andre gejstlige havde kongen i 1538 kaldt byens præst til Gottorp slot for at forhandle om en ny luthersk kirkeordning. Informationen tillader dog ikke at drage den slutning, at Sct. Jørgens kirkes præst på dette tidspunkt var evangelisk. Der blev så ved denne lejlighed af kongen udpeget fire »visitatorer«, der skulle gøre tjeneste som evangeliske tilsynsmænd.

Forholdene på Als har iøvrigt været komplicerede. I middelalderen hørte øen sammen med bl.a. Ærø til Odense bispedømme. Efter enke-dronning Dorotheas død i 1571 vendte også Sønderborg tilbage til Odense. Tilsynet skiftede dog atter. I modsætning til Als lå det fra den første evangeliske præsts udnævnelse frem til 1920 hos biskopperne i Slesvig.

Efter langvarige stridigheder mellem kongen og dennes bror, Hans den Yngre, fik hertugen i 1584 overraskende af kongen tilkendt kirkehøjheden over Sønderborgs kirker, d.v.s. Sct. Jørgens kirke og slotskuppet samt de kirker, som han fremtidigt måtte lade bygge. Mellem denne tildeling af kirkehøjheden og planerne om opførelse af en ny sognekirke i byen har der formodentlig været en forbindelse. Hertugen havde nu en personlig interesse i at fremme sagen. Som luthersk fyrste havde han en principiel interesse i at synliggøre sin møjsommeligt tilkæmpede kirkehøjhed, som kongen udover de givne beskedne indrømmelser iøvrigt holdt fast ved.

Der er ligeledes grund til at hæfte sig ved en beretning fra 1585, ifølge hvilken enkedronning Dorothea lod »gudshuset og hospitalet« gennemrestaurere. Men er der tale om Sct. Jørgens kirke eller om kuppet i selve hospitalsbygningen? Kunne der eventuelt være tale om forholdsregler, der blev truffet forud for den store ombygning af kirken? I 1585 havde den forlængst erstattet den forfaldne og nedbrudte

Hertug Hans den Yngre – 1571-1622 – var sammen med byens råd bygherre ved opførelsen af Sct. Marie kirke 1595-1600. Maleri på Frederiksborg museet fra ca. 1600.

Sct. Nikolai kirke som sognekirke, og menigheden skulle under alle omstændigheder fortsat have et sted, hvor dens gudstjenester kunne holdes.

Reformationen havde vundet sejr. I Landsarkivet opbevares et dokument, hvori Christian III kalder Johann Wechter til præst: »Inn unnsse Stadt Sunderborch tho Sunte Jürgenn«. Sct. Jørgen var det officielle navn, der iøvrigt ofte skiftede. Sommetider kaldes kirken »bykirken« eller »kirken i Sønderborg«. Den nye præst skal forkynde »Euanngelionn Lutter, Reinn uund clar ...« d.v.s. i evangelisk ånd. Dokumentet blev udstedt i Aabenraa, søndag efter Hellig Trekonger 1541. Fra det tidspunkt har der med sikkerhed været ansat en præst ved kirken, der har været forpligtet på den evangelisk-lutherske lære.¹²

I første halvdel af 1550erne og slutningen af 1560erne var Olaus Christiani sognepræst i Sønderborg. I et dokument fra 1550, ligeledes underskrevet af Christian III, er der tale om: præsten, kaplanen og

skolemesteren, der samtidig fungerede som kordegn. Kirken havde på det tidspunkt to præster og fik i 1617 den tredje. Fra 1570 til 1694 var der desuden knyttet en hofprædikant til Dorotheas kapel i slottet.

Reformationen kom ikke til Sønderborg sydfra, men fra bispesædet i Odense. Den synes først at have vundet fodfæste på Ærø og er efter 1530 nået til otte sogne på Als bl.a. Havnbjerg, Hørup, Ketting, Lysabild, Nordborg og Notmark.

Sønderborgs »Keerkswarenbook«

Visse antydninger i kilderne kunne tyde på, at forberedelserne til opførelsen af den såkaldte »nye kirke« påbegyndtes i 1584. Dette understøttes også af den på flere måder interessante regnskabsbog, »Keerkswarenbook«, der iøvrigt er det eneste pergamenthåndskrift, der findes i Landsarkivet i Aabenraa.¹³ Protokollen er påbegyndt i 1554, og den sidste afregning er dateret til den 4. februar 1733.

Keerkswarenbooken aflægger på 57 pergamentblade, indbundet i solidt brunt læder, regnskab over kirkens formueforhold. Derudover indeholder håndskriftet oplysninger om mange andre ting: fyrstelige donationer, menighedsmedlemmernes gaver, højtstående borgeres begravelse, anbringelse af kirkens ikke ubetydelige kapitaler, særlige kirkefester, præster, rådsmedlemmer og de borgere – og det forekommer at være næsten alle i byen – der havde opnået et lån, en såkaldt »hovedstol«, hos kirken til deres huse.

Amtmand Thomas Sture har udfærdiget regnskabsbogens indledende autorisation og borgmesteren, byens råd og især to kirkejurater, der senere blev reduceret til en, havde ansvaret for dens korrekte førelse. Kirkejuraterne var ansatte borgere, som oftest medlemmer af byens råd. De var betroet med det særlige hverv at forvalte kirkens midler, sælge begravelsespladser inden og udenfor kirken, tage imod betaling for lån af brudekrans og for bryllups- og begravelsesringning m.v. Endvidere skulle de bogføre gaver til kirken og selvfølgelig alle udgifter.

Indtil 1623 blev regnskabsbogen ført på nedertysk, d.v.s. plattysk. Den samme hånd, der indtil slutningen af 1623 havde skrevet på nedertysk, fortsatte i 1624 på højtysk. Her fremgår kirkesprogets overgang fra neder- til højtysk klarere end noget andet sted. Til sammenligning kan anføres, at overgangen til højtysk kirkesprog i Aabenraa fandt sted betydeligt senere. Den første højtyske prædiken blev så-

ledes holdt i 1659. Anledningen var en barnebegravelse, som blev foretaget af præsten Jørgen v. Hübschmann. Han noterede i kirkebogen: »Jeg har holdt ligprædikenen i det meissnerske sprog«. ¹⁴

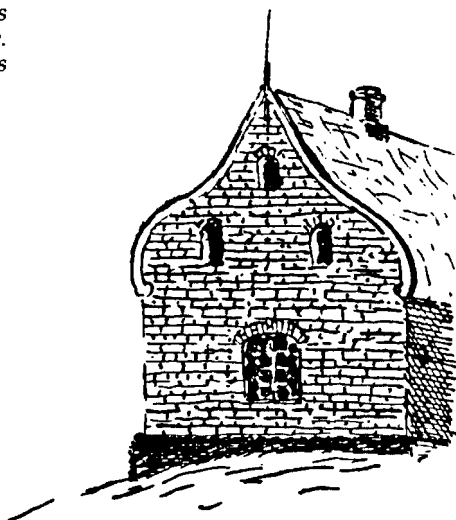
At det var højtysk, der blev det nye kirkesprog, kan kun begrundes teologisk. Det var et af Luther skabt enhedssprog, sammensat af det saksiske kancellisprog, som alle fyrster og konger i Tyskland fulgte, og folkesproget, som blev brugt ved oversættelsen af Bibelen, ved affattelsen af katekismernerne m.v. Det var således anakronistisk, når tidligere tiders historieskrivning tillagde sprogskiftet i det 17. århundredes kirkeliv nationale motiver. Noget sådant kunne først komme på tale i begyndelsen af 19. århundrede, da den nationale tanke var opstået og efterhånden også blev bestemmende for kirkens dagsorden.

Deraf følger, at ejheller de tyske indskrifter på kirkeinventaret er blevet til af nationale grunde. Der er dels tale om indskrifter på nedertysk, der – som nævnt ovenfor – var kirkens sprog indtil begyndelsen af 1600-tallet, dels om den lutherske orthodoxis »hellige sprog«, højtysk, der blev indført af konkrete teologiske årsager, og bemærkelsesværdigt nok især blev fremmet af generalsuperintendenterne i hertugdømmernes kongelige dele, fremfor alt Stephan Klotz, der som kongens rådgiver prægede udviklingen i midten af 17. århundrede i mere end tre årtier. Som et kuriosum, der tydeligt klassificerer kirkens sprogbrug som et teologisk fænomen, kan der henvises til forholdene i Nykøbing Falster, hvor sognepræsten, magister Gregers Zimmer, prædikede højtysk i sin danske menighed. Kristian V så sig derfor i et brev af 27. februar 1692 nødsaget til at pålægge biskop Thomas Kingo: »at Du hannem derfor tilbørligen reprimander«. ¹⁵

Sct. Marie kirkes opførelse

I forbindelse med Sct. Marie kirkes bygningshistorie synes årstallet 1584 at have haft en hidtil overset betydning. Det kan ikke udelukkes, at visse hændelser i 1583 eller snarere 1582 har ført til særlig eftertanke og til øgede kirkelige aktiviteter. Afregningen pr. 11. februar 1584 nævner bytjenerne (Stadtdiener), der hver skulle have 1 Mark, fordi de i pesttiden havde udført deres tjeneste på forbilledlig vis. En epidemi må altså kort forinden have hærget byen. Hjem søgelsen skete i 1582. Sønderborg, der dengang var en by med ca. 2000 indbyggere,

Renæssancegavlen på Sct. Jørgens Hospital i midten af 1880'erne. Tegning af museumsinspektør Jens Raben 1963.

havde ved den lejlighed 300 dødsfald at beklage, hvilket ud fra tidens opfattelse særdeles vel kunne have fremmet visse kirkelige tiltag.

Til de store udgiftsposter hørte i 1584 bl.a. en kirkerestaurering. I regnskabet taler kirkejuraterne gentagne gange om »der nien Kerccken« – den nye kirke. En beretning om Sct. Jørgens Hospitalet fra 1585 indeholder ligeledes en oplysning om, at enkedronning Dorothea »dath nyd gottshus und Hospital tho Sunderburg Sancti Georgius heff genomt, uth lauesamer mildicheit hefft upbuwen laten«. ¹⁶ Der er tale om en restaurering af Sct. Jørgens kirke, idet formuleringen »gudshuset og hospitalet« udelukker, at restaureringen gjaldt det lille kapel i selve hospitalsbygningen. Vi kan således antage, at der omkring 1584 er udført arbejder på Sct. Jørgens kirke. I forbindelse med aktiviteterne i 1584 blev der bl.a. nedbrudt flere huse sandsynligvis også kapellanden Jørgen Bruns bolig ved kirken. Udgifterne til dette arbejde beløb sig til 270 Mark lybsk, et anseligt beløb, som hertugen har hjulpet med at udrede. Det synes at være kirkejuraternes opfattelse, at den indledte ombygning skulle fortsætte, indtil en total renovering var gennemført.

Keerkswarenbookens oplysninger er dog vanskelige at gennemskue. De tillader imidlertid den forsigtige slutning, at man fra 1584 har planlagt og påbegyndt de bygningsmæssige aktiviteter, der førte til Sct. Marie kirkes indvielse ca. 16 år senere.

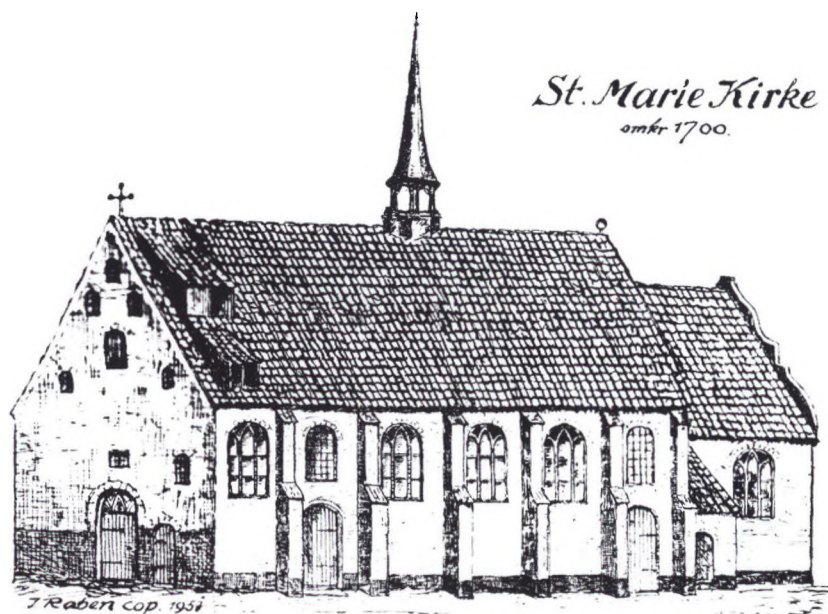
Koret blev på hertugens og byrådets forlangende et snarere middelalderligt virkende rum, hvis gavl dog har set noget anderledes ud, end den gør idag. Bygmesteren udformede den som en svungen renaissancegavl, der ved en senere lejlighed er blevet erstattet af den nuværende lige taglinie.

Keerkswarenbooken giver ingen nærmere oplysninger om byggeriet i slutningen af 1590erne. Bygherrernes forestillinger om kirkens dimensioner og arkitektoniske udformning kan man derimod få et indblik i ved at læse deres kontrakt med bygmesteren Peter de Castella. Der er tale om et velholdt dokument, der opbevares i Landsarkivet i Aabenraa.

Ifølge kontrakten, der den 24. marts 1599 blev underskrevet af hertugen med egen hånd (*manu propriae*), borgmesteren og 16 rådsmedlemmer og forsynet med bygmesterens eller »Murmeisterens« segl – et våbenskjold med murske – og bogstaverne P. K., skal Peter de Castella nedbryde det gamle tag og korenden og derefter bygge kirken op »ud dem Orde, dar nu de olde gebuвет«, så den bliver dobbelt så stor som før, d.v.s. 22 favne lang, 18 favne bred og en favn højere end den gamle kirke. Koret skulle fornyes og de indre mål være 6×5 favne. Da det gamle danske længdemål favn svarer til 3 alen, d.v.s. ca. 1,9 m, er den nye kirkes dimensioner ca. 41,4×33,9 m, korets er ca. 11,4×9,5 m, medens den nye højde på 4 favne svarer til ca. 7,6 m. Også korhvelvingen skulle fornyes, og endelig skulle der til vestgavlen bygges et firkantet tårn, et »Torm vp dem Westerende«, der ragede to favne op over kirkens tag.

Bygmesterens honorar for den »Nye Kerke«, der skulle opføres »Godt dem Allmechtigen to Ehren, vnd menniglichen dißer Stadt Sunderborch thom besten« androg 1320 Mark lybsk i rede penge og en læderdragt. Fra første til sidste arbejdsdag skulle de Castella underholdes af borgerskabet. Også murerarbejdsmændene, de såkaldte »plegeslüde«, skulle underholdes. Arbejdstiden fastlagdes på følgende vis: Arbejdet blev påbegyndt, når kirkeklokken slog fire om morgenen, og arbejdsmændene skulle om aftenen gå hjem på samme tid som murmændene. Der var således tale om en arbejdsdag af mindst 14 timer.

Der rejser sig mange spørgsmål i forbindelse med byggeriets gennemførelse og formelle tilrettelæggelse. Man var fire til fem år henne i processen, før der blev opstillet en kontrakt, hvori enkelthederne var nedfældet. Muligvis har man ved byggeriets start ikke an-

Sct. Marie kirke i århundredet efter opførelsen. Det ydre: Kvadratisk kor, seksfags treskibet langhus, murværk af røde munkesten i renæssanceskifte, kampestenssokkel, dele af murværket opført på den ældre kirkes sokkel. Det indre: Treskibet kirkehal med høje smalle sideskibe, koret bredere end midterskibet, kor, hovedskib og sideskibe dækket af ottedelte hvælvinger, vindeltrappe i sydvesthjørnet opført 1600 som led i planlagt tårnbyggeri. Tegning af museumsinspektør Jens Raben 1957.

set det for at være nødvendigt at formalisere tingene. Peter de Castella, hvis navn tyder på italiensk herkomst, var ikke nogen ukendt person i byen. Hertugen kan have haft ham i god erindring fra opførelsen af Glücksborg slot i årene 1582-1587. I 1590 var de Castella blevet borger i Sønderborg. Der er dog visse ting, der taler for, at han kom i økonomiske vanskeligheder og valgte at forlade byen uden at have gennemført kirkebyggeriet i henhold til den indgåede kontrakt. I Keerkswarenbooken noteredes bl.a., at kirkejuraterne modtog 24 Mark fra en Kirstine Steffens, som denne skyldte de Castella. Under de givne omstændigheder tilfaldt de dog kirken.

Bygherrerne entrerede derefter den 11. april 1600 med »mester Jacob« for at få kirkebyggeriet afsluttet. Der foreligger ingen informationer om denne murermester. Regnskabsbogen tillader dog den slutning, at der må være tale om en mester fra regionen, muligvis fra Flensborg eller Glücksborg. Kirken har udbetalt ham godtgørel-

se for en vandredag, hvilket var den tid, han brugte, for at nå til sit nye arbejde. I de følgende seks måneder har »mester Jacob« gennemført byggeriet med en arbejdsstyrke, der varierede fra 10 til 15 mand.

En præcis angivelse for afholdelse af den officielle kirkeindvielse findes ikke. Byggeriet var kort før jul år 1600 så langt fremme, at højtideligheden kunne gennemføres. Indvielsen blev foretaget af Hans den Yngres hofpræst, provst Peter Fabricius, der få år tidligere havde tiltrådt et præsteembede i Broager og i 1598 var blevet udnævnt til provst. Han stod på det tidspunkt endnu højt i hertugens gunst og var en både rig og indflydelsesrig person.

Slutningen af hans embedstid blev derimod formørket af modgang og elendighed. Der var permanent uorden i hans regnskaber, og hustruen blev henrettet som heks, bl.a. fordi hun angiveligt skulle have forgivet degnen Knud Knudsen »så han blev et usundt menneske«. Han opnåede alligevel at efterfølge Fabricius, hvilket fik folk til at sige: »Af een klotte Foel kand blive en Hest, af Knud Degn er blefven en Præst«. Udnævnelsen var belønning for at have giftet sig med en af den glücksborgske fyrstindes kammerpiger.¹⁹

Kirkens nygotiske tårn

Der gik mange år før kirken blev helt færdig. Ret beset blev kirken i henhold til de oprindelige planer først færdigbygget i 1883. Før dette år opfyldte de svære piller i vestfaget og vindeltrappen i sydvesthjørnet ikke det formål, der var tiltænkt dem.

I 1881 besluttede menighedsrådet imidlertid, at kirken skulle have et tårn, og to år senere blev byggeriet sat igang. Enkeltheder vedrørende dets gennemførelse fremgår af et dokument, der blev fundet i kuplen under den sidste restaurering i 1995.²⁰ Beskrivelsen skildrer, hvordan det 60 m høje tårn blev opført i et aldeles hæsblæsende tempo. Tages tidens tekniske muligheder i betragtning, bliver præstationen endnu mere imponerende.

Arkitekt A.W. Prahle i Flensborg stod for projekteringen og har samtidig ledet og overvåget byggeriet, der blev gennemført af bygmester I. Prüss fra Gråsten.

Følgende informationer taler deres tydelige sprog:

Byggeriet blev påbegyndt den 6. juli 1883.

Der kunne holdes rejsegilde den 8. september 1883.

Kirketårnet af 1883 med et hoved- og fire sidespir blev tegnet af arkitekt A. W. Prahle, Flensborg og opført af bygmester I. Prüss, Gråsten. Foto Heissel, Søndersborg før 1960.

Kuglen og korset anbragtes på tårnet den 10. oktober 1883 samtidig med, at de nye kirkeklokker og tårnuret blev installeret.

Indvielsen fandt sted på Martin Luthers 400 års fødselsdag den 10. november 1883.

Kirketårnet blev altså bygget på kun fire måneder, og det vel at mærke, uden at nogen kom til skade. En imponerende håndværksmæssig bedrift!

Landeskonservator Richard Haupt kritiserede det nygotiske tårn opført i tidens stil med ialt fem spir p.g.a. dets manglende sammenhæng med kirkens andre bygningsdele. Kritikken deltes af andre fagfolk, medens byens borgere ofte havde en anden opfattelse. Det vakte således en del postyr, da man i 1960-62 i forbindelse med den store restaurering, der blev gennemført ved arkitekt Helge Holm, København, fjernede de fire små hjørnespir og indkapslede de røde sten med nybrændte munkesten. Denne disposition forandrede tårnets hidtidige udseende og har – alt andet lige – givet helheden et tydeli-

gere præg af renæssance. Bevidst eller ubevidst fulgte man ved at gå frem, som det var tilfældet, Richard Hauptns intentioner.

Kirkens indre liv

Såvidt de ydre rammer. Men hvordan var da det kirkelige liv indrettet? I tiden umiddelbart efter opførelsen var der dansk froprædiken fra kl. 6-7. Højmissen, der indtil ca. 1625 blev holdt på nedertysk og derefter på højtysk, blev indledt af salmesang fra kl. 7.30-8.30, hvorefter var der prædiken til kl. 9.30 og kirkebøn til kl. 10.

Tysk havde førstepladsen som gudstjenestesprog indtil 1850. På dette tidspunkt opnåede dansk og tysk ligestilling, samtidig med at gudstjenesterne blev delt ligeligt mellem præsterne. Hovedpræsteembedet skulle oplås med dansk forretningsprog, medens diakonen foreløbig skulle besørge de tyske gudstjenester.

Den prøjsiske magtovertagelse i 1864 hhv. 1867 bragte endnu et vendepunkt. Det blev nu atter overladt hovedpræsten at holde gudstjenesterne på tysk, medens diakonen skulle besørge de danske eftermiddagsgudstjenester. Det var desuden diakonens opgave hver fjerde søndag at prædike i kapellet i Sct. Jørgens Hospital opført efter Flensborg-arkitekten, professor P. Winstrups planer fra 1860 på hjørnet af Kirke Allé.

Efter 1920 blev der i forbindelse med den nye kirkelige mindretalsordning for de sønderjyske byer med bl.a. ligestillede sognepræster for de danske og tyske dele af menighederne indført en gudstjenestefordeling, der i det store og hele er identisk med den nuværende og har fungeret upåklageligt. I tiden før den nybyggede Christianskirkes indvielse i 1957 var der dansk højmesse i Sct. Marie kirke alle søndage med undtagelse af tredje søndag om måneden, hvor der var tysk højmesse i kirken og dansk i Menighedshusets eller Sct. Jørgens Hospitalets kirkesal. Den tyske del af menigheden havde endvidere højmesse den første søndag i måneden enten i Menighedshusets eller Sct. Jørgens Hospitalets kirkesal. De øvrige tyske gudstjenester foregik i Sct. Marie kirke som morgen- eller aftensang, ligesom der var dansk morgen- og aftensang i kirken de fleste søndage. Efter 1957 blev en af de tyske morgen- hhv. aftensange henlagt til Christianskirken.

Løvrigt har kirkens indre liv ændret sig i takt med de skiftende kirkelige strømninger. Den lutherske ortodoksi afspejles bl.a. i de 61 bind, der opbevares i kirkens gamle bogskab fra 1629 og af et par af

Sct. Marie kirkes bogskab findes i dag i Museet på Sønderborg Slot. Bogskabet er skænket til kirken 1. juni 1629 af kirkeværgen, rebslager Hans Lüüdichsen. Skabet indeholder kirkens bogsamling på i alt 61 bind af hovedsageligt teologisk indhold. Den ældste bog er trykt i 1569, den yngste i 1692. Foto Hans Arne Hansen, Museet på Sønderborg Slot.

de bevarede epitafier i kirken. Bogskabet og dets indhold kan ses på museet på Sønderborg slot. Værkerne er trykt i perioden 1569-1692 og bærer præg af periodens strenge kirketugt og stridbare dogmatiske ånd.²¹ De medlemmer af menigheden, der ikke søgte kirken og dens alter kunne ikke regne med at blive begravet i kirkegårdens indviede jord. Og havde en pige mistet sin mødom i utide, foregik brylluppet i skam, d.v.s. uden kirkens brudekrans. I 1661 påbød en forordning, at den offentlige kirkebod skulle holdes foran kirkedøren, hvor synderen knælende modtog tilgivelsen fra præstens hånd. På denne tid var

kirkestolene formedelst et passende gebyr fordelt på familierne efter kald og stand, hvilket gav anledning til hyppige klager.

Fra 1617 blev der indført aftensang og hverdagsgudstjeneste om fredagen. Sct. Marie kirke havde nu tre præster: hovedpræsten, diakonen og vesperpræsten. En fjerde præst gjorde tjeneste ved slotskappellet.

Pietismen, der afløste den ortodokse periode, lagde vægten på »hjertets inderlige fromhed«, uden at den dogmatiske form iøvrigt blev ændret på gennemgribende vis. Det var holdningen til dans, kortspil, alkohol m.v. der i praksis blev kristenlivets målestok. I kirken provst Balthasar Petersen (1739-1747) og byens borgmester (Frederik Gorressen 1740-1749), der samtidig var musikanter, tørnede de to livsanskuelser i 1740'erne heftigt og hørbart sammen, da provsten nægtede at træde dansen. På grund af det efterfølgende postyr faldt Sønderborgs provst i en svær depression. Sønderborg omtaltes som en »syndens by« uden kirkegang, profaneret af søndagsarbejde, med spil og druk på helligdagene og plaget af en så total mangel på opdragelse, at børnene blev halvville. Pietisterne havde i alt det gode, de ikke mindst satte igang på pædagogikkens område, en tendens til at tegne et alt for sort billede af tilstandene i menigheden. På denne måde blev resultaterne af deres arbejde også mere synlige. For første gang kunne man nu også møde konfirmander i kirken. Excesserne i byen ophørte og begravelserne blev gennemført uden tidligere tiders pragtudfoldelse, omfattende spiseorgier m.v.

Fra 1782 kaldte klokkerne til gudstjeneste en time senere end før, og der indførtes hverdagsgudstjeneste også om onsdagen ved ærke-
deggen eller vesperpræsten, medens provsten stod for gudstjenesten om fredagen.

I midten af det 18. århundrede strømmede byens folk til kirke. Hovedpræsten blev på dette tidspunkt udnævnt af kongen, medens menigheden havde ret til at vælge diakonen blandt tre kandidater, der blev præsenteret af amtmanden.

I den efterfølgende periode satte rationalismen sit præg på Sønderborgs kirke- og menighedsliv. Følgen blev et drastisk fald i kirkebesøget og nadverdeltagelsen. I 1797 indførtes den berygtede Adlerske alterbog uden modstand fra menigheden, samtidig med at det private skriftemål ophørte. Generalsuperintendent Jacob Georg Christian Adler (1756-1834) havde fjernet alle de led og formuleringer i den hidtidige gudstjenesteliturgi, der ikke harmonerede med oplysningstidens

Epitafium i Sct. Marie kirke over amtsforvalter Hans Jepsen (1573-1650), sat af enken 1650. Storfeltets maler er Rembrandtlevnen Heinrich Jansen fra Flensborg. Foto Paul Willi Weber.

smag og blege slagord: Gud, dyd, udødelighed. Fadervor, velsignelsen og meget andet, der ikke harmonerede med fornuften (ratio), blev tilpasset periodens forestillinger. Barsedåben skulle ikke foregå ved kirkens gamle døbefont, men i hjemmene, og nadveren blev kun fejret to gange årligt. I mange andre sogne udløste alterbogens indførelse eller planer derom heftige protester og demonstrationer med langvarige stridigheder til følge.

Da økonomien i begyndelsen af 1800-tallet var katastrofalt dårlig, blev det ene præsteembede nedlagt og søndagsgudstjenesterne reduceret til to. Der var endvidere en del debat om præsternes løn, der blev udredet af byens kasse. Diakonen måtte tage en lønedsættelse til efterretning. Man ønskede samtidig at basere præstelønnen på diverse gebyrer for: skriftemål, dåb, barselkoners kirkegang, begravelse, hjemmealtergang, konfirmation m.v. Byens råd var af den mening, at præsterne med deres faste løn havde et »overflødigt og uafhængigt udkomme«, hvilket havde ligegyldighed overfor embedet til følge. De ansvarlige var derfor af den opfattelse, at det var bedre, at indtægterne rettede sig efter embedshandlingernes tal. Hovedpræsten protesterede dog højlydt, hvorefter alting forblev, som det var. Der skulle fortsat betales gebyrer for: trolovelse, giftermål, taksigelse fra prædikestolen, mindetaler og ligprædikener på prædikestolen.

Efterveerne fra denne u-kristelige rationalistiske periode i kirkens liv blev først overvundet henimod slutningen af det 19. århundrede, samtidig med at menighedsrådet lod kirkens himmelstræbende nygotiske tårn opføre. Det nye vartegn indvarslede en opblomstring i menighedslivet, der kulminerede omkring århundredskiftet fra 19. til 20. århundrede. I begyndelsen af 20. århundrede blev menighedshuset »Bethesda« i Østergade bygget til værn mod tidens sekteriske strømninger som det første i sin art i den slesvig-holstenske Landskirke.²²

Radikale forandringer efter 1920

Folkeafstemningen og genforeningen i 1920 affødte den dybeste cæsur i den kirkelige udvikling i Sønderjylland i tiden efter den lutherske reformations indførelse. Med rette blev dette, uanset hvad man æstetisk måtte mene, i 1924 markeret ved, at Sct. Marie kirke fik sine første og eneste danske inskriptioner på alterets nye vanger. Forslaget om at anbringe danske indskrifter med guld på sort grund i fløjfelterne på alteret i stedet for malerier, stammer fra Nationalmuseets

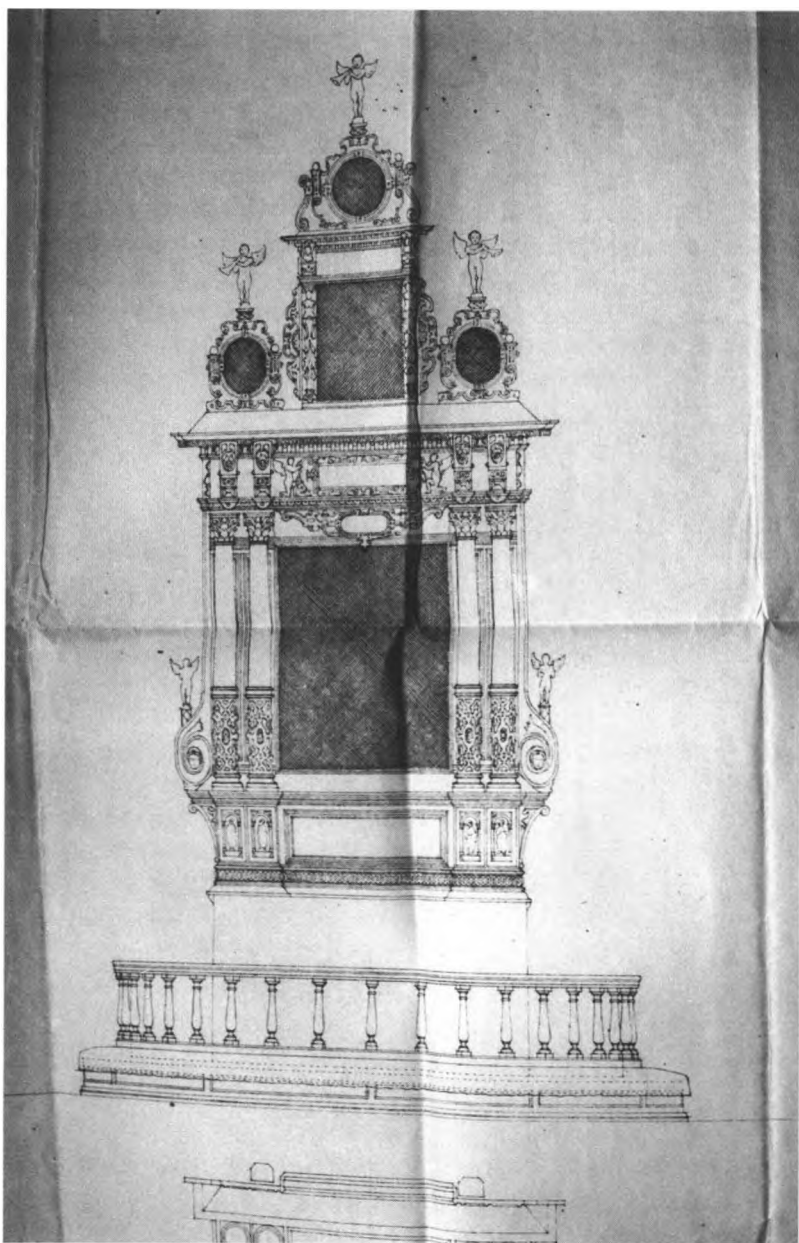
inspektør Chr. Axel Jensen.²³ De omfattende ændringer i de kendte forhold blev i disse år anledning til kontroversielle diskussioner.

Kirkerestaureringen i 1923-24 afspejler bl.a. en diskussion, som har bevaret sin aktualitet. En af debattens hovedaktører var museumsinspektør Jens Raben, der kendte forholdene omkring Sct. Marie kirke som få andre og bl.a. ledede udgravningerne af begravelserne under kirken. I sin kirkebeskrivelse fra 1957 lader han skinne igennem, hvad diskussionen har drejet sig om: »Ved restaureringen i 1924 blev alteret forandret, to smalle udskårne vanger på siderne, med et lille postament med musikengle blev fjernet og erstattet med nye »vinger« med skriftsteder. Disse vinger og den moderne skrift passer på ingen måde til den smukke gotiske skrift under alterbilledet. Man ser, at der er noget nyt »lappet« til og det forskønner ikke alteret. Man burde ikke have pillet ved Niels Tagsens gode arbejde. De fjernede stykker fra alteret har forfatteren gemt på Museet på Sønderborg Slot, og måske kan man engang komme til den indsigt, at det vil være rigtigere at føre alteret tilbage til sin gamle skikkelse«. ²⁴

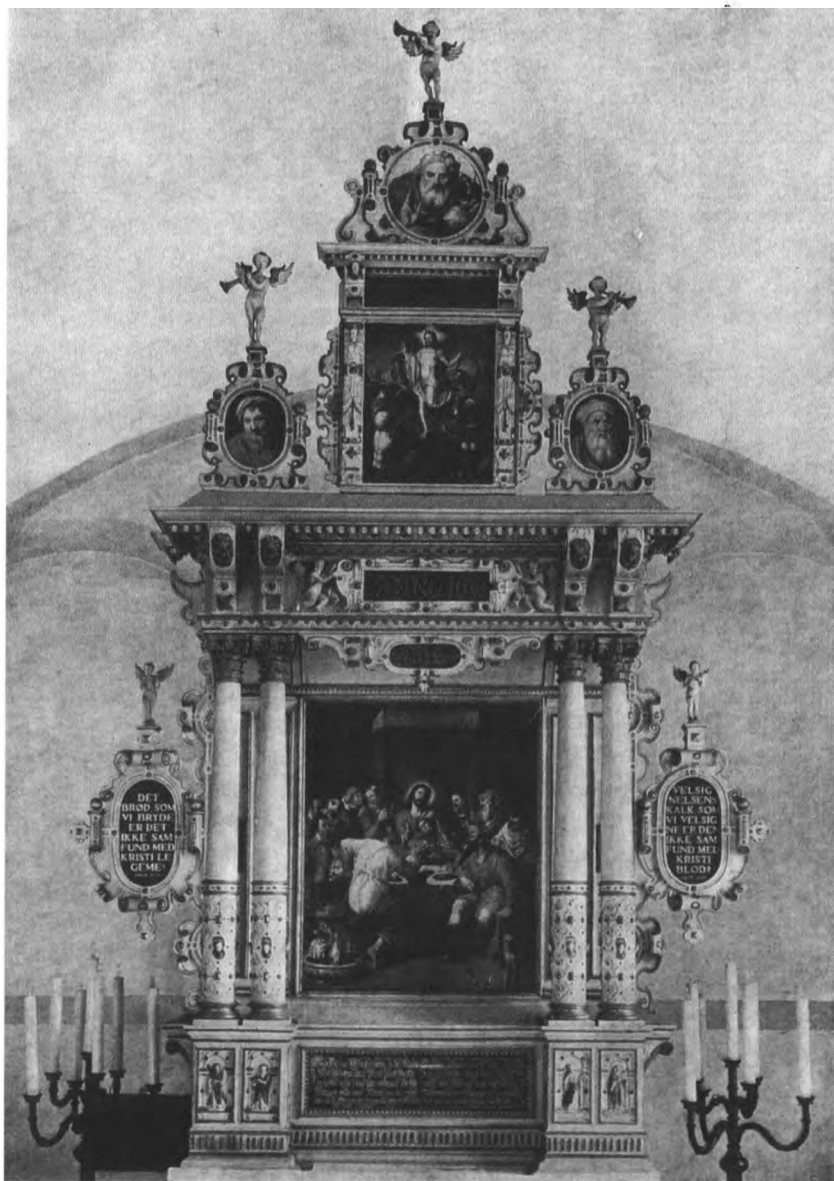
Jens Raben fokuserede imidlertid ensidigt på de æstetiske aspekter og glemte, at de kirkehistoriske forandringer i 1920, som i kirken alene genspejles af de nye altervanger, har været de betydningsfuldeste siden reformationens indførelse. De æstetiske synspunkter kan i høj grad diskuteres. Ændringerne af 1924 synes i sammenligning med det tidligere alter at have skabt en mere velfbalanceret helhed af større bredde og tyngde. Og muligvis var det smalle alter med to små musikengle slet ikke Niels Tagsens oprindelige opstilling.

Indgrebet i Sct. Marie kirkes alter i forbindelse med kirkens 400-års jubilæum i 1999 må derimod ud fra en kirkehistorisk betragtning anses for at være betænkeligt. Sognepræst Peter Grønlykke, Sønderborg, har præsenteret projektet i »Haderslev Stiftsbog 2000« i form af en billedmeditation.²⁵ De ikonografiske og æstetiske aspekter skal der i denne forbindelse ikke tages stilling til. Da menighedsrådet for Sct. Marie sogn har erhvervet retten til to billeder af Mette Ohlsen, Ertebjerg på Als, kaldet »Opstandelsen« og »Korsfæstelsen«, i »foreløbig to år«, skal der træffes en ny beslutning vedrørende anbringelsen af billederne, der af Grønlykke karakteriseres som »et moderne kunstnerisk udtryk for vor egen tid«. Artiklen omtaler imidlertid ikke, at forudsætningen for projektets genennemførelse har været fjernelsen af altervangerne fra 1924 med kirkens eneste danske indskrifter.

Nye kunstneriske former har selvsagt deres berettigelse som ud-

Sct. Marie kirkes altertavle, som den så ud før opsætningen af de to tekstvinger med danske indskrifter i 1924. Tegning af arkitekt Th. Havning, som forestod kirkens restaurering. Tegningen findes i Marie kirkes arkiv i landsarkivet i Aabenraa.

Alteret efter 1924 påmonteret vinger med danske indskrifter. Foto P.W. Weber, Sønderborg.

tryk for en stadig konfrontation med den historiske virkelighed. Fornyelsen bør dog ikke ske på bekostning af det kirkehistorisk unikke vidnesbyrd, som altervangerne udgør. Efter den lutherske reformation i 1500-tallet med sine radikale forandringer af kirkens ydre og indre forhold, er genforeningen i 1920 den historiske begivenhed, der har påvirket kirkelivet i Sønderjylland dybest og varigst. Den danske menighedsrådsordning repræsenterede kirkelige strukturer, der var vidt forskellige fra de hidtil kendte, der var fastlagt i »Kirchengemeinde- und Synodalordnung für die evangelisch-lutherische Kirche der Provinz Schleswig-Holstein« af 1876. Ændringerne på det liturgiske område med bl.a. en ny gudstjenesteordning, nye salmer, kirkedåb i stedet for hjemmedåb, hyppigere nadverdeltagelse m.v. var påfaldende. En ny præstetype flyttede ind i præstegårdene, og medlemmerne af folkekirken fik glæde af den danske kirkelige frihedslovgivning. Dansk fik som kirkesprog en central placering i kirkens liv, og i købstæderne indførtes en velfungerende kirkelig mindretalsordning. Slesvig bispedømme blev i den østlige del af Sønderjylland afløst af det pr. 30. juni 1922 nyoprettede Haderslev stift, medens Ribe i den vestlige del fik den nordlige del af Tønder provsti og Tørninglen provsti tilbage.

De nævnte eksempler kunne suppleres af betydeligt flere, og er udtryk for det markante brud i kirkelivet, der fulgte i den nye grænsedragning kølvand. Sct. Marie kirkes altervanger med de danske indskrifter bør derfor bevares på deres oprindelige plads, fordi de synliggør dette tidehverv, der blev skelsættende for såvel den danske som tyske del af menigheden.

NOTER

1. Artiklen bygger på to foredrag, holdt den 26/10 2000 i Menighedshuset, Sønderborg og den 19/11 2000 i Riddersalen på Sønderborg slot i anledning af Sct. Marie kirkes 400 års jubilæum samt en udstilling om kirkens bygningshistorie konciperet for »Deutsches Museum Nordschleswig«.
2. Acta Pontificum Danica, bd. VI, s. 402.
3. Vedr. begrebet pavelig provisio jfr. Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, bd. 13, Kbh. 1981, spalte 533 ff.
4. Jfr. Dansk Præste- og Sognehistorie. Sønderjylland II, Haderslev stift. G. Weitling; Sønderborg Sct. Marie sogn s. 574. Henning Mathiesen, Sønderborg skyldes tak for vigtige henvisninger om Henrik Holck.
5. Jfr. Trap Danmark 5. udg., Kbh. 1967.

- Aabenraa-Sønderborg amt, bd. X, 3, s. 1223 ff. og Jens Raben: Ein Beitrag zur Adelsgeschichte des Kreises Sonderburg i »Heimat-Blätter für den Kreis Sonderburg« 1919/3, s. 34 ff.
6. Richard Haupts responsum - »Die Kirche zu Sonderburg« - er trykt i »Heimat-Blätter für den Kreis Sonderburg« hæfte 5/1923 s. 21-27.
 7. Jfr. Danmarks Kirker XXIII, s. 2384 ff.
 8. På grundlag af akter fra det daværende »Staatsarchiv Schleswig« (Act. A. XIX nr. 292) skrev H. Wullenweber artiklen: Über die ehemalige St. Nikolai-Kirche in Sonderburg. »Heimat-Blätter für den Kreis Sonderburg« 1920/4, s. 50 ff.
 9. Sammesteds, s. 52.
 10. Landsarkivet Aabenraa (LAÅ) Sønderborg præstearkiv H 16, 1541-1618 og uden dato, Div. ældre sager. »Johannes de Alkendorp, perpetuus vicarius altare beate virginis Marie in capella Sancti Georgii in Sunderburgh«.
 11. Jfr. Jens Raben: Zur Geschichte des St. Jürgens-Hospitals in Sonderburg. »Heimat-Blätter aus Nordschleswig«, Aabenraa 1943, s. 216 ff. Jfr. også: Per Fog (red.) De borgerlige klostre i Danmark, Aalborg 1990, s. 53 ff. (Sct. Jørgens Hospital i Sønderborg).
 12. LAÅ Sønderborg præstearkiv H 16, andetsteds, Div. ældre sager.
 13. LAÅ Sønderborg præstearkiv Ca 1 1554-1733 Kirkeregnskabsbog.
 14. »Ick hebbe de lyckpredigt ... geholten in der Meißnischen Sprache«. Citeret af Thomas Otto Achelis i »Die großen Kriege des siebzehnten Jahrhunderts im Lichte nordschleswigscher Kirchenbücher 2. Teil: 1657-1659«. Deutscher Volkskalender Nordschleswig 1934, s. 55 f.
 15. Erik Pontoppidan: Det Danske Sprogs Skiæbne Udi Sønderjylland eller Førstendømmet Slesvig. Genudgivet af Grænseforeningen ved Gudmund Schütte, København 1943, s. 31, note 32.
 16. Gengivet hos Jens Raben: Das Kloster St. Jürgen in Sonderburg. »Heimat-Blätter aus Nordschleswig«, Aabenraa 1936, s. 38 f.
 17. »Danmarks Kirker« bd. XXIII, s. 2063.
 18. Jfr. Neues Staatsbürgerliches Magazin udg. af N. Falck, X, Schleswig 1841, s. 565 f. Jfr. »Danmarks Kirker« bd. XXIII, s. 2063.
 19. Dansk Præste- og Sognehistorie, andetsteds, s. 635.
 20. Dokumentet med mange informationer om byggeriet og informationer om byens og kirkens forhold blev den 1/12 1995 læst og oversat af forf. for Sct. Marie sogns menighedsråd i Sønderborg. Kapslen med dokumentet blev sammen med kuglen og korset indviet af sognepræst Peter Hinrichsen Godt (1877-93) under tilstedeværelse af kirkekollegiet, tilloddet, lagt i kuglen og fastgjort på tårnets spids.
 21. Titlerne er opført i »Danmarks Kirker«, andetsteds, s. 2095-2098.
 22. LAÅ Sønderborg Præstearkiv H 7, 1903-1917 Menighedshus.
 23. LAÅ Sønderborg præstearkiv H 5, 1923-1924 Restaurering.
 24. Jens Raben: St. Marie Kirken i Sønderborg. Fra Als og Sundeved, hefte XXXVI, Sønderborg 1957, s. 19.
 25. Peter Grønlykke: To billeder i Sct. Marie Kirke, Sønderborg. i »Haderslev Stiftsbog 2000«, Haderslev, s. 81-85.

Skibsklokken fra »Die Perle« af Flensborg – et gådefuldt forlis år 1801

af HANS RÜHMANN

Skibe fra købstæderne i Slesvig kom vidt omkring i 1700-årene. Typisk sejlede de i fragtfart mellem Østersøhavne og Middelhavet. Fhv. direktør Hans Rühmann, Kgs. Lyngby, fortæller her om et af de mange skibe fra Flensborg. Det alsidige kildemateriale gør det ofte muligt at rekonstruere skibenes sejlads med stor detalje. I tilfældet »Die Perle« er forfatteren dog stødt på en uløst gåde.

Mange spændende ting ligger endnu gemt på havets bund. Ved at dukke op fortæller de os om, hvor datidens skibe har færdedes, og hvor strengt det var for søfolkene at skulle tjene til føden på verdenshavene. Det gælder mange søfolk fra Flensborg, der gennem årene har fundet deres grav langt borte fra hjemstavnen, ikke mindst i de urolige år omkring 1800, der var præget af Napoleonskrigene.

Således dukkede i 1999 en skibsklokke fra et Flensborg-skib op ud for Tenerife, en af De Kanariske Øer. Hvordan klokken er havnet dér, kunne den ikke fortælle. Men af indskrifterne fremgik, at skibet hed »Die Perle« og var hjemmehørende i Flensborg. Et årstal på den, 1791, viste hvornår skibet var bygget. Disse tre oplysninger var nok til, at det var muligt i skibskartoteket i Flensborgs byarkiv under nr. 1401 at konstatere, at det drejede sig om briggen »Die Perle«, bygget i Flensborg i 1791. Også redere og kaptajner fremgik af kartoteket. Men så dukkede et problem op, nemlig at skibet iflg. skibsregistret i Flensborg var forulykket i 1801 i Nordsøen og ikke på vej til eller fra Tenerife.¹ Der er unægtelig langt fra Nordsøen til Tenerife.

Hvordan skibsklokken er havnet ved Tenerife, måtte vi derfor gætte os til. Man kan stille mange spørgsmål. Er skibet rent faktisk forlist ved Tenerife? Er skibsklokken undervejs kastet over bord af kapere eller sørøvere, eller er det sket under en voldsom storm? Skibsregistret kan være forkert informeret om forliset. Eller er klokken taget

Skibsklokken, der blev fundet ved Tenerife. Foto i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

over i et andet skib, der så er forlist ved Tenerife? Hvis der er tale om, at skibet er forlist med mand og mus, så har der ikke været overlevende, der kunne berette om det nøjagtige sted for forliset. Men i dette tilfælde ved vi, at i hvert fald kaptajnen har overlevet.

Hvad »Die Perle« angår, fremlægges i det følgende den dokumentation, der kan findes om skibets og dets kaptajners historie gennem de kilder, der er til rådighed. Først vil vi se lidt på den historiske ramme. Det var jo en spændende og urolig tid, »Die Perle« færdedes i. Ganske vist havde anden halvdel af det 18. århundrede for Danmark været en periode, hvor den danske søfart tjente store penge takket være landets neutralitet. Men det varede ikke ved. England og Frankrig var krigens hovedparter, og de pressede på for at få Danmark til at gå ind i krigen. Til sidst valgte kronprinsen, den senere Frederik VI, at slutte sig til Napoleons blokade. Da England ikke ønskede, at Frankrig skulle få gavn af den danske flåde, tog englænderne i 1807 størstedelen af den danske flåde.

Men også forinden var danske skibe, selv om de var neutrale, udsat for angreb fra fremmede skibe, ikke mindst på deres sejlads i Atlanterhavet. Men de store tab af skibe kom i 1807 og i årene derefter med

Englands angreb på den danske flåde. Dermed var de gode tider forbi for landets søfart, og også for Flensborg. Mange flensborgske søfolk faldt i engelsk fangenskab. Flensborg² tabte fra 1807 til 1816 146³ store skibe, og det varede efter fredsslutningen i 1814 længe, inden byens søfart kom nogenlunde i gang igen.

Skibsklokker

Inden vi ser på skib og kaptajner, kan det være nyttigt at se lidt nærmere på skibsklokkerne og deres betydning om bord. Skibsklokkerne hang i høj grad sammen med skibenes vagtsystem;⁴ her havde man inddelt døgnet i vagtperioder og mandskabet i vagthold. Før man benyttede sig af ure, bestemte man tiden ved at måle solens stilling og beregne, på hvilken længdegrad skibet befandt sig. Derefter lod man timeglasset udmåle tiden og lod så skibsklokken dagen igennem bekendtgøre, hvad klokken var. Vagtperioderne var på hver 4 timer. De var igen inddelt i »glas« på en halv time. Man slog glas på skibsklokken, og dermed vidste skibets besætning, hvornår det var tid til at skifte vagt. Dagen inddeltes i 6 vagtperioder. Den første gik fra 12-16, den anden fra 16 til 20 o.s.v., den sidste fra 8-12. Skibsklokken er uløseligt forbundet med timeglasset og med rytmen om bord. Den var et nærmest uundværligt meddelelsesmiddel. De ældste bevarede skibsklokker stammer fra ca. 1400. Endvidere kunne skibsklokken benyttes til mange andre opgaver, til at markere advarsel, bøn, gudstjeneste, begravelse og spisetider, og den var desuden advarselssignal i tåget vejr. Det siger noget om, at en skibsklokke har været nærmest uundværlig. En skibsklokke kastede man ikke frivilligt over bord. Men kunne gøre det f.eks. for at genere sørøvere ved en erobring af skibet.

Både i Søfartsmuseet i Flensborg og i Handels- og Søfartsmuseet i Helsingør er man i besiddelse af skibsklokker. Et eksemplar i Flensborg stammer fra fregatten »Variable« på 74 kommercelæster, der blev opbragt af englænderne i 1810, men som blev tilbagekøbt af købmændene Rickleff Ingwersen og Jacob Petersen Schmidt i forening. Dette skib forliste i 1837 ved Tyne. Skibsklokken benyttes i vore dage i Helligåndsklostret i Flensborg.⁵ Endvidere har Flensborg i Søfartsmuseet skibsklokken fra briggen »Frau Metta Catharina«, der 1786 forliste ud for Plymouth, hvor den blev fundet af sportsdykkere i 1973.

Den klokke, som befinder sig i Helsingør, stammer fra den danske fregat »Constantia Maria«, der blev opbragt af englænderne i 1808. Kaptajnen var den navnkundige Niels Peter Holbech; om ham og hans usædvanlige hustru, der i vanskelige situationer overtog roret, kan bl.a. læses i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1944. Hans hustru var i øvrigt født i Flensborg som datter af en storkøbmand Thyssen.

Die Perle under den første kaptajn

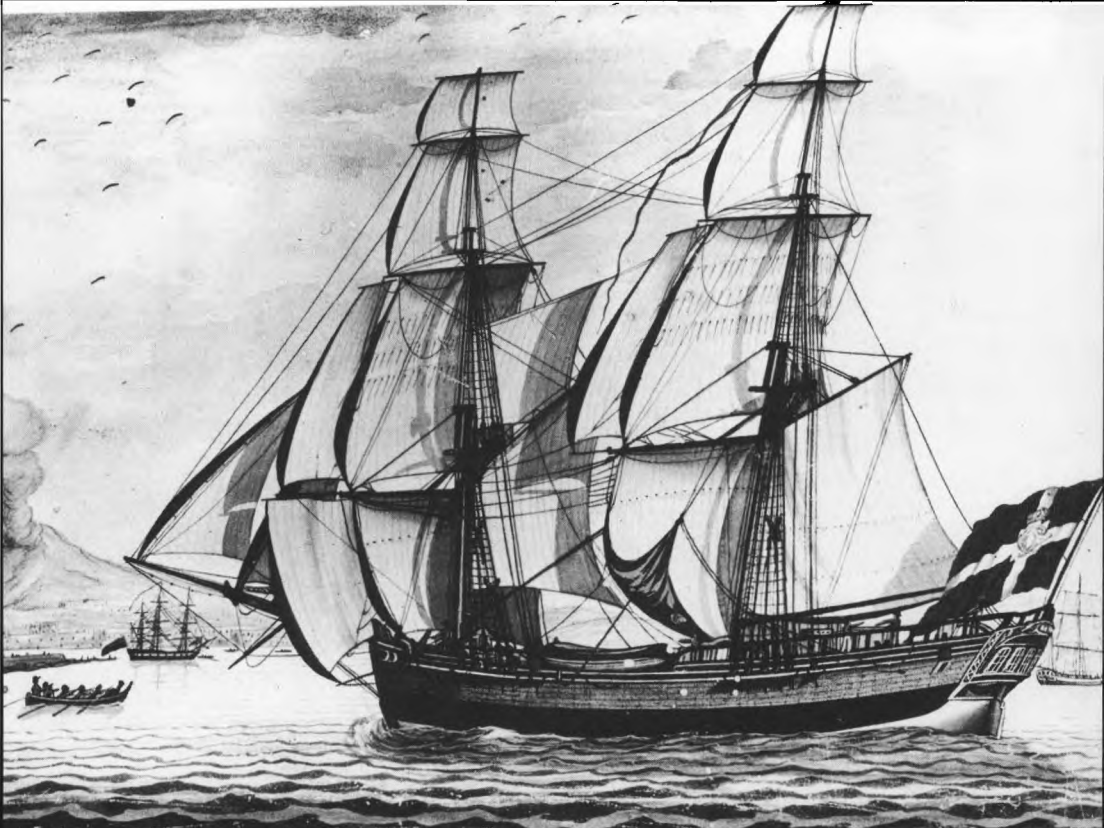
Briggen »Die Perle«s liv begynder i 1791, skibets byggeår, og her begynder også skibsklokkens saga. Skibets kaptajn var i 1791 iflg. toldvæsenet Asmus Henningsen Hee (1743-1798).⁶ Derefter kan mangfoldige dokumenter på Rigsarkivet, i Stadsarkivet i Flensborg og på Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg fortælle om skibets færd.

»Die Perle« var en brig og havde med 61 kommercelæster (à 5200 pund) en størrelse, der gjorde den velegnet til sejlads på Østersøen, Nordsøen og Middelhavet. Kilderne viser, at skibet ofte anløb Lübeck, Danzig, Reval og St. Petersburg. I Nordsøhavne forekom skibet først og fremmest i Bergen, hvortil det især bragte korn og brændevin. På rejsen fra Bergen medtog skibet især tørrede fisk, som blev sendt til katolske lande i Sydeuropa. Muligvis har skibet også været på Island, med stort set de samme varer.

For at sejle på Middelhavet og verdenshavene var det nødvendigt at sikre sig mod især overgreb fra nordafrikanske pirater. Det havde de europæiske stater i midten af 1700-tallet fået en ordening på ved at indføre to slags søpas. De latinske søpas blev benyttet i krigstid over for krigsførende magter, de algierske søpas til beskyttelse over for algierske kapere. Havde skibet ikke pas, eller blev det ikke godkendt, betød det opbringelse eller i værste fald, at kaperne solgte mandskabet som slaver.

De latinske og algierske søpas, der er udstedt til »Die Perle«, er udstedt til mange forskellige havne, som Marseille, Ancona, Cette, Livorno, Messina, Genua, Triest, Malaga, Barcelona og Bordeaux. Især Lissabon nævnes hyppigt som destination. Der hentes varer som vin, frugt, rosiner, figner og nødder. Fra Lissabon medtog skibet især salt, der var en meget efterspurgt og livsnødvendig vare.

Redere for skibet var Rickleff Ingwersen og Erich Jacobsen fra Flensborg. Det var købmænd, der havde poster i forholdsvist mange skibe. Rickleff Ingwersen betegnes i Flensborgs borgerbog (nr. 5780)

Briggen »Hoffnung« Capt. Christian - Jürgensen. = (Saples) Anno 1792

Briggen »Die Hoffnung« på 104 kommercelæster, bygget 1792 i Stenbjerghav. Skibet blev solgt til Hamburg i 1795. Foto i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig.

som specialiseret i vestindiske, østersøiske og norske forretninger og som interessant i en østersforpagtning. Han deltog også som reder i grønlandsfarter. Rickleff Ingwersen stammede fra øen Sild.

Som noget særligt for Asmus Henningsen Hee kan nævnes, at han var leder af et team på 11 skibstørmere under skibsbygmesteren Christian Carl Böttger omkring 1780.⁷ Om det også er dette team, som har bygget »Die Perle«, ved vi ikke.

Asmus Henningsen Hee tilhørte en slægt med mange kaptajner. I samme generation omtales broderen Hans Christian Hee og fættren Jürgen Hee.⁸ Om der eksisterer en forbindelse til landsbyen Hee ved Ringkøbing, ved vi ikke. Derimod har slægten muligvis haft en forbindelse til Kværn sogn i Angel, hvor navnet Peter Hee omkring 1700 forekommer gennem to slægtled (sognekronik s. 497-98). Den sidste af disse mænd havde i øvrigt en datter, Anna Margreth Heehes. Fra

Tag der Ankunfts des Schiffes	Namen des Schiffes	Namen des Schiffers	Der Ort woher das Schiff ist	Wohin das Schiff kommt	Wann es abge- gangen	Früch- sigkeit Commer- ciales Lafus	Die einge- führte La- den des	Namen und Wohnort des algarinischen Fiskus	Befreiung des gedachten türkischen Fiskus	Die Akteure des Schiffes sind:
1796 7 Mars	Louisa Augusta Kornberg	Peter Hansen	Offenburg	Venedig	6 Mars	130	Bullast	1786 deute 1785 deute 1794	26 Februar	Nik. Melan. Neth
28. Januar	Die Perle	Asmus Henningsen Hee	Flensborg	Ancona	23 Jan	61	Bullast	1790 deute primus August 1795	10 Mars	Richte. Jenson
28 Jan	Revolution	C. Peter Bojsson	Flensborg	Venedig	26 Jan	50 1/2	Bullast	1789 deute 26. März 1795	19 Mars	Christian Renschamp
29 Jan	Die Lichtacht	Johann Hansen	Bergen	Venedig	28 Jan	52	Bullast	1787 deute 1788 deute 1795	18 Mars	Dana Pundhorst
22 Mars	Die Ernde	Nicolaus Nepfen	Flensborg	Livorno	26 Feb	76 1/2	ehwas Kuchgüter als Bullast	1786 deute 16. Mars 1795 von Livorno 1786 deute 1796 primus August		Hans Peter Schmit Johan Heinrich Con

Skibslisten fra den danske konsul i Triest for 1796. »Die Perle« ses i anden linje. Rigsarkivet.

hende nedstammer skibsbyggerlægten Diederichsen ved Stenbjerghav.⁹

Asmus Henningsen Hee var kaptajn på »Die Perle« indtil sin død i april 1798. Den 28. januar 1797 ankom han til Triest. Herfra gik han med stykgods til København og Stettin. I København blev skibet omålt fra 54 til 52 kommercelæster. Samtidig blev skibets bemanning registreret hos mønstringsmyndigheden i København, den såkaldte Waterschout. Mandskabslisten fra 15. juni 1797 så således ud:

Stilling	Navn	Hjemsted	Månedsløn
Kaptajn	Asmus Henningsen Hee	Flensborg	
Styrmænd	Christian J. Kollerup	Slesvig/Flensborg	31 mark
Matros	Hans P. Kyhn	Sjælland/København	20 mark
Matros	Peter Lassen	1. Dist. HM (?)	20 mark
Matros	Ole Halvorsen	Bragm.Forsg. (?)	20 mark
Matros	Niels Thorsen	Bragm.Forsg. (?)	20 mark
Matros	Anders Halvorsen	Bragm.Forsg. (?)	20 mark
Ungmand	Asmus H. Hee	Slesvig/Flensborg	14 mark
Dreng	Christian Mortensen	Nordmark	16 mark

Om aflønningen hedder det i protokollen: »Maanednen begynder at dreje, naar vi sejler med Skibet igennem Bommen ved Toldboden og

abgefabrnen königlich dänischen Schiffen vom Jahr 1790.

Abfahrts von Triest	Wohin es bestimmt ist	Die ausge- führte Lan- dung bestände	Kisten und andere Vorgüter	Conf. Lat. Gelder	Was für En- neuerung des Pafus arbor ten	Anzahl des Schiffsvoll	Alhier adressierte
26 Februar	Hamburg	Nachgüter	/48 54	/21 40	nichts	18	an H. Beggiera & Comp ^t
10 März	Oppodengen Peters Stettin	Nachgüter	/29 36	/10 10	nichts	8	an H. Dobler & Comp ^t
19 März	Petersburg	Nachgüter	/23 12	/9 25	nichts	7	an H. Dobler & Comp ^t
18 März	Hamburg	Nachgüter	/27 34	/1 42	nichts	8	an H. Dobler & Comp ^t
						9	an H. Beggiera & Comp ^t
<p>J. M. Schickel</p>							

vedbliver at dreje med fuld Gage indtil vi med bemeldte Skib enten her til Staden, eller anden dansk Losse Plads ere ankomne og Maanden os bliver opsagt.«

I 1794 kommer »Die Perle« fra Altona til Bergen, hvor der udfærdiges en opgørelse over de indtil da foretagne rejser.¹⁰ Opgørelsen tegner følgende oversigt over sejladserne:

1. rejse (1791-92) fra Riga forbi Kap Finisterre til Venedig, Barcelona og Lübeck.
2. rejse (1793-94) fra Petersborg forbi Kap Finisterre til Genua, Marseille, Cette, Barcelona og Liverpool.
3. rejse (1794) fra Libau til Lissabon, Altona og Bergen.

Til Bergen ankom »Die Perle« den 16. sept. 1794. Her blev der afregnet med mandskabet for de tre ture. Skibet medbragte en ladning med salt og citroner fra Lissabon. Den 10. oktober 1794 foretoges en opmåling af skibet. Drægtigheden (lasteevnen) blev nedsat fra 61 til 54 kommercelæster. Skibet fortsatte herefter til den Engelske Kanal (her kaldt »Strædet«) for her at afvente en ny ordre fra rederne.

Der er løst latinske søpas i hvert af årene fra 1793 til 1798, derimod

ikke i årene 1799 og 1800. Algierske søpas er udfærdiget i årene 1793-95.

1792 havde »Die Perle« et mindre havari i Middelhavet. Her beskylder rederne og kaptajnen en dansk konsul for at have afregnet ukorrekt. Konsulen har således til brug for betalingen af reparationer bedt kaptajnen om fra skibet at efterlade 8 kasser gods (sukker) og senere endnu 2 fade med indigo af ladningen til betaling af havariomkostninger. Striden drejer sig endvidere om den provision, den danske konsul har beregnet sig. Sagen føres i Flensborg ved Rådsretten.¹¹ Striden var endnu ikke afsluttet i 1806.

I årene fra 1794 til 1797 besøgte »Die Perle« følgende steder med Asmus Henningsen Hee som kaptajn:

1794 Bergen.

1795 Danzig, Malaga, Ancona, Triest.

1796 Swinemünde, Lissabon, Cadiz. Ancona, Havre de Grace.

1797 København, Stettin, Riga, Livorno.

Kaptajn Asmus Henningsen Hee døde i april 1798. Han efterlader sig kone og 5 børn. En søn, der bar samme navn som faderen, Asmus Henningsen Hee, tog eksamen i København som styrmand og skipper i 1797. Han er medlem af Københavns Skipperlav fra 1804-16. Han deltager bl.a. i en kapertur ved Marstrand og tilbringer derefter godt to år som fange i England. En datter af afdøde, Ingeborg, blev gift med skibsportrætmaleren Jacob Petersen, der inden han tog til København i en årrække var kaptajn på Flensborg-skibe.¹²

Wolle Christensen Thyboe

Næste kaptajn og den sidste på »Die Perle« blev fra 1798-1800 Wolle Christensen Thyboe. Rederne for »Die Perle« var fortsat Rickleff Ingwersen og Erich Jacobsen. Wolle (også kaldt Ole) Christensen Thyboe var født i Stollig på halvøen Løjt i 1760. Han viderefører i 1798 skibets hidtidige aktiviteter og besejler bl.a. Middelhavet og Lissabon. Til disse steder blev der flere gange løst søpas for ham. Vi har iøvrigt meget lidt kendskab til kaptajn Thyboes rejseruter. Tænkeligt er det, at han på en rejse til Lissabon har foretaget en afstikker til De kanariske Øer og her ved er forulykket ved Tenerife. Men dette er i så fald ikke gået op for toldvæsenet, der nøjes med at lade skibet forulykke i Nordsøen.

Efter således i 1801 at have mistet »Die Perle«, bliver Wolle Chri-

stensen Thyboe igen antaget som kaptajn hos rederne Rickleff Ingwersen og Erich Jacobsen, nu på den store fregat »Bernstorff« på 110 kommercelæster. Dette tyder ikke på, at forliset med »Die Perle« har svækket tilliden til ham. Han havde forinden sejlet som kaptajn på et skib, der havde Aabenraa som hjemsted. Hvorledes ansættelsen sker på »Bernstorff«, fremgår af beretninger fra den danske konsul i Liverpool. Dokumenterne er bevaret i Rigsarkivet. Konsulen beretter den 14. oktober 1801,¹³ at skibene »Bernstorff« og »Argonaut« var ankommet fra St. Croix under engelsk flag, fordi de begge havde ligget i St. Croix, da øen blev taget af englænderne. I Vestindien var danske skibe blevet frataget alle deres skibsdokumenter.

I december 1801¹⁴ oplyser konsulen, at han nu har modtaget skibsdokumenterne for skibene »Bernstorff« og »Argonaut«, og de er overgivet til de respektive skippere, og han fortsætter: »Kaptajnen, som tog hjemmefra med skibet »Argonaut«, er død i Amerika, og derfor har førstestyrmanden Hans Olsen overtaget kommandoen.

Kaptajnen fra skibet »Bernstorff« overgav i Vestindien kommandoen til sin styrmand Sommer og kom som passager med på skibet, men ulykkeligtvis var han på rejsen faldet overbord og druknet. Så snart rederne erfarede dette, sendte de en anden kaptajn ved navn Wolle Christensen Thyboe, som nu har kommandoen på skibet og skal bringe det hjem.«

I de følgende år, indtil 1807, fortsætter kaptajn Thyboe som kaptajn på »Bernstorff«, fortrinsvis i sejlads fra Østersøen til Middelhavet. Fra Waterschout-protokollen i København har vi en oversigt over mandskabet fra den 8. maj 1804, der viser følgende besætning:

Stilling	Navn	Hjemsted	Månedsløn
Captajn	Wolle Christensen Thyboe	Flensborg	
1. styrmand	Johs. Jørgensen Moos	Aabenraa/Stollig	32 rdl.
2. styrmand	Peter Joh. Nissen	Slesvig, Flensborg	20 rdl.
3. styrmand	Peter S. Kruhe	Slesvig/Aabenraa/Kirkeby	14 rdl.
Bådsmænd	Johan S. Maack	Flensborg	20 rdl.
Tømrer	Peter Wollesen	Vestjylland	29 rdl.
Kok	Thomas Andresen	Flensborg/Tønder	16 rdl.
Matros	Hans Hansen	Haderslev/Ærø	16 rdl.
Matros	Laue N. Jessen	Aabenraa/Barsøe	16 rdl.
Ungmand	Greis Lausen	Aabenraa	14 rdl.
Ungmand	Nis Matzen	Aabenraa/Bodum	12 rdl.
Ungmand	Hans C. Shagen	Aabenraa/Stollig	12 rdl.
Dreng	Jes P. Kjelsen	København/Flensborg	6 rdl.
Dreng	Nicolay Michelsen	Aabenraa	0?

1. Adam Henningsen Bør af St. Peder 31
 2. Christian J. Hollerup 6 43. Vær. Niels 31
 3. Hans O. Thyboe - 16. 113. Sæl. Niels 20.
 4. Peter Løjtnant - 18. 113. 1/2 20.
 5. Ole Thorsen - 16. 159. 1/2 20.
 6. Peter Thorsen - 16. 27. 1. 20.
 7. Anders Thorsen - 16. 20. 1. 20.
 8. Adam B. Bør - 16. 113. 1/2 14.
 9. Christian Thorsen - 16. 113. 1/2 16.
 10. Manden begynder at Dreje naar skibet
 11. Manden i det første Løb er 16. 113. 1/2

Waterschoutprotokollerne i København og Altona er vigtige kilder til søfartshistorien. Her ses mandskabslisten for »Die Perle«, noteret af Københavns Waterschout den 15. juni 1797. Teksten er transskriberet ovenfor side 120. Landsarkivet for Sjælland.

Den normale sejlads mellem Østersøen og Middelhavet fortsatte indtil august 1807, hvor konsulatet i St. Petersborg¹⁵ bl.a. beretter følgende: »Vicekonsul Niemann fra Cronstadt meddele, at de havde taget den pågældende fregat, skibet »Bernstorff« fra Flensborg, der var bestemt for Lissabon.«

I Flensborgs skibskartotek (nr. 1500) og også i en speciel fortegnelse over opbragte skibe¹⁶ er anført, at skibet »Bernstorff« igen blev frigivet i 1808. En akvarel af fregatten »Bernstorff« findes i Aabenraa Museum. I museets tekst til billedet er reder og kaptajn angivet som Jens Christensen Thyboe, Løjt Kirkeby.

Wolle (eller Ole) Christensen Thyboe er som nævnt født 1760 i Stollig på Løjt. Det er muligt, at familien stammer fra Ringkøbing-egnen. Jeg er således stødt på et skib, snekken »Haabet« på 16 kommercelæster, som 1732 blev ført af Christen Thyboe fra Ringkøbing. I Løjt finder vi i kirkebogen ved moderens død i 1808 Wolle Christensen Thyboe omtalt som skipper. Hvornår han er taget tilbage fra Flensborg til Stollig, og hvad han har beskæftiget sig med, efter at »Bernstorff« var blevet taget og igen frigivet, har jeg ikke fundet oplysninger om. Han døde i Stollig den 9. februar 1841, 80 år gammel.

Hermed vil jeg slutte min redegørelse. Målet var at finde frem til den rejse, hvorpå skibsklokken kan være tabt. Det er ikke lykkedes, muligvis fordi toldvæsenet ikke har taget det så nøje med en mere præcis oplysning om, hvor skibet er forulykket, selv om der både var »Die Perle«s kaptajn og formentlig også overlevende besætningsmedlemmer, man kunne spørge. Dokumenter især fra Rigsarkivet sandsynliggør, at skibet har gjort mange ture til Middelhavet og især Lisabon, hvorfor det kan være nærliggende at antage, at det på en sådan tur er kommet lidt tæt på Tenerife. I en anden rapport fra Liverpool fra 1800¹⁷ oplyses det, at man har givet et skib en fragt til Madeira, Tenerife og tilbage til Irland. Det kunne måske være på en sådan tur, at »Die Perle« er forlist nær Tenerife?

LITTERATUR

Ole Feldbæk: Dansk Søfarts Historie bd. 3 (1720-1814), København 1997.

Henning Henningsen: Rejs ud til Vagt! Om vagtsystemets forudsætninger og opkomst. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg Årbog 1985 s. 56-59.

Knud Klem: Skibsbyggeriet i Danmark og Hertugdømmerne i 1700-årene. København 1986.

Gerhard Kraack: Bürgerbuch der Stadt Flensburg. Husum 1999

Markus Martensen: Die Chronik der Kirchspiele Quern und Neukirchen, Schleswig 1960.

Hanne Poulsen: Danske Skibsportrætter. 1985

Hans Fr. Schütt: Schiffahrt und Häfen im Bereich der Industrie- und Handelskammer zu Flensburg. Flensburg 1971.

UTRYKTE KILDER

Stadtarchiv Flensburg:
Kartoteker over skibe og kaptajner.
Kirkebøger.

Altes Archiv: Skibslisters og Ratsgerichtsprotokolle.

Landsarkivet i Aabenraa:
Løjt sogns kirkebøger.

Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg:
Kartotek over skibe, kaptajner m.m.

Rigsarkivet:
Toldregnskaber, herunder Flensburg og Bergen.

Kommercekollegiet: Latinske og algerske søpas. Indberetninger fra konsulater.

Landsarkivet for Sjælland
Københavns Waterschout, protokoller.
Lavsarkiver, oldermandens dagbøger, borgerbreve.

NOTER

1. Begrebet »forulykket i Nordsøen« er anvendt både i toldregnskaberne og i Flensborgs årlige skibsliste.
2. Flensburg havde i 1806 haft 287 skibe, jfr. Ole Feldbæk s. 213.
3. Knud Klem bd. 2 s. 205.
4. Henning Henningsen i Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1985.
5. Schiffahrt und Häfen s. 105.
6. Han havde siden 1772 sejlet på 5 Flensburg-skibe, deraf det sidste hos samme reder som Die Perle.
7. Knud Klem Bd. 2, s. 204.
8. Kirkebøger Skt. Marie Flensburg i Stadtarchiv Flensburg.

9. I forfatterens hjem findes en dragkiste fra 1739 med hendes monogram.
10. RA Generaltoldkammeret, toldregnskaber, mikrofilm Bergen (1750-1809), Rulle 85, Pakke 276, ekstra lastepenge nr. 30, 19. september.
11. Stadtarchiv Flensburg A.A. 34. Bd. 51, folio 33.
12. Hanne Poulsen s. 126.
13. RA Komm. Koll. Rapporter fra kon-sulatet i Liverpool 1800-1816 Pk. 1755 no. 1325.
14. Sst. Liverpool Pk. 1755 nr. 1399.
15. RA Komm. Koll. St. Petersborg 1800-1807, pk. 1789, nr. 149.
16. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg 212/48, Erwin Nöbbbe.
17. RA Komm. Koll. Liverpool, pk. 1755, nr. 1025.

Sønderjyder i Finlands indbyrdeskrig

af SØREN SØRENSEN

Historien om de cirka 30.000 sønderjyder, som blev udskrevet til tysk krigsdeltagelse i 1. verdenskrig, er velkendt. Langt mindre kendt er det at danske sønderjyder også deltog på tysk side i den finlandske borgerkrig 1918. Forfatteren Søren Sørensen, Vedbæk, som har skrevet flere bøger om Nordens historie og om finlandske forhold, fortæller her om tre sønderjyder ved fronterne i Finland. Til Alfred Good's Fond, som har ydet støtte til artiklens publicering, rettes en varm tak.

I bogen *Slesvig og Holsten efter 1830*, som er andet bind i supplementet til Politikens Danmarkshistorie 1982, omtaler professor Lorenz Rerup uddannelsen af finlandske frivillige i lejren ved Lockstedt i omegnen af Itzehoe fra februar 1915 og fremefter. Uden at antallet angives, kaldes styrken *kimen til den finske¹ hær*, og det nævnes at de fleste generaler i Finland havde indledt deres militære karriere som jægere i Lockstedt. Dette forhold, nemlig at de prøjsiske myndigheder accepterede at varetage den militære uddannelse af frivillige unge mænd fra Finland, beskrives af Rerup som *et stykke nordisk historie i landet*.²

Den finlandske frihedsbevægelse og den tyske krigsledelse

De prøjsiske myndigheders interesse i sagen havde sin helt særlige forklaring. I 1809 blev Finland udskilt af det svenske rige, og den russiske tsar omdannede det til et storfyrstendømme med sig selv som regent. Det fik imidlertid samtidig garanti på at kunne beholde den nedarvede svenske lovgivning, svensk regeringssprog, og det blev styret af landets egne borgere. Den harmoniske udvikling i forholdet mellem Finland og Rusland blev dog brudt i 1890'erne; under indtryk af den tyske oprustning under kejser Wilhelm forlangte den russiske generalstab mere effektiv kontrol over finlandsk territorium. Derfor søgte regeringen i Sankt Petersborg at indskrænke det fin-

landske selvstyre, men mødte modstand fra en så godt som samlet befolkning. En udbredt værnepligtsstrejke bevirkede at værnepligten blev ophævet i 1904, og de følgende ungdomsårgange modtog derfor ingen militær uddannelse. Det var dette forhold der gjorde det nødvendigt for de frivillige at søge til Tyskland i 1915.

Selv om en række officerer af finlandsk afstamning loyalt udførte tjeneste i de kejserlige styrker, ikke mindst i flåden, og selv om et antal i 1914 meldte sig under de russiske faner som frivillige, og selv om stemningen i ikke ringe grad var ententevenlig, så måtte de russiske krigsmål opleves som fjendtlige. For flertallet af de politisk bevidste stod det klart at man måtte håbe på tysk sejr. Få kunne være i tvivl om at den russiske statsledelse havde både agt og magt til at indlemme storfyrstendømmet i kejserriget og sætte dets indre selvstyre ud af kraft.

På denne baggrund opstod der i studenterkredse i Helsingfors den tanke at søge til udlandet for at skaffe sig de nødvendige forudsætninger for at føre en befrielseskrig til sejr. Især i akademiske kredse var der en stærk tradition for tyskoriering, så det måtte da blive Tyskland. Op imod 1500 unge sneg sig ud af Finland, kom som strandede søfolk eller på en eller anden tredje måde i forbindelse med uddannelseslejren i Lockstedt.

For politikerne gjaldt det om at opnå kontakt med politiske organer i Tyskland med henblik på diplomatisk og politisk støtte for Finlands selvstændighed, for studenteraktivisterne at få organiseret en militær uddannelse til brug for en egentlig befrielseskrig.

I første omgang optog aktivisterne ganske vist kontakt med rigssvenske myndigheder; da det ikke gav det ønskede resultat, til danske, ligeledes uden held. Altså blev det Tyskland der gik ind på at uddanne finlandske frivillige til indsats i tilfælde af en tysk invasion over finlandsk territorium. I 1916 blev bataljonen indsat på fronten gennem Letland hvor den vandt betydelig krigserfaring.

Parallelt hermed var der politiske konsultationer. Fremtrædende politikere rejste ud af landet og tog til Berlin for at forhandle med tyske talsmænd. Den tyske krigsledelse havde forinden og samtidigt gjort sig overvejelser også angående Finland. Særligt interessant var sikringen af malmtilførslerne fra de nordsvenske lejer gennem Østersøen, og dermed kontrollen over Åland.³ Vigtigt var det desuden at blokere for en britisk landgang ved Murmansk og fremtrængen gennem Russisk Karelen til Petrograd.

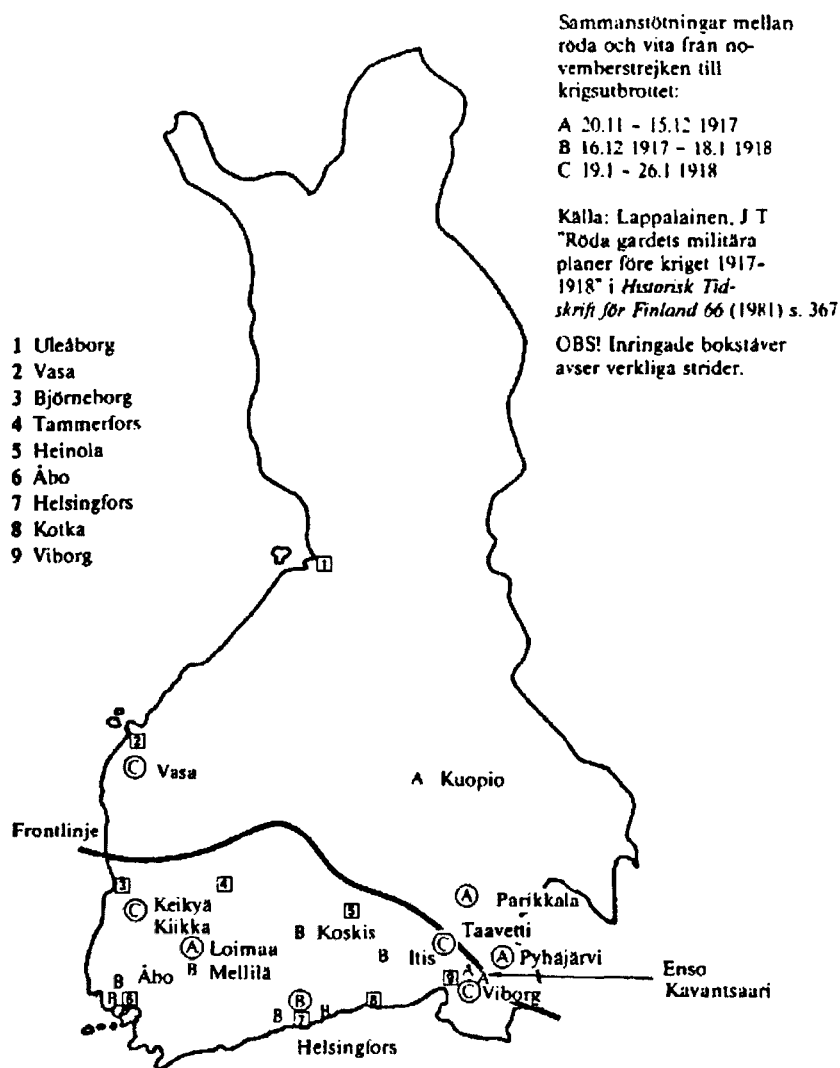
Historikerne har med vægt ført dokumentation for at det tyske engagement alt overvejende beroede på tysk egeninteresse.⁴ Bl.a. er det påvist at den krigsøkonomiske ledelse på ingen måde var blind for de muligheder der lå i det finlandske produktionsapparat – nu de oversøiske kolonier var gået tabt.

Ved et møde i kronrådet i august 1917 tog generalkvartermester Ludendorff spørgsmålet om Finland op. Nogen tid derefter fik de finlandske repræsentanter i Berlin af Ludendorff opfordring til at erklære landet selvstændigt, mens regeringskredse i Helsingfors til gengæld ivrede for at få tysk militær bistand straks for at få de store russiske garnisoner afvæbnet. Ved det midlertidige sammenbrud i våbenstilstandsforhandlingerne i Brest-Litovsk i de første måneder af 1918 blev den gensidige interesse i tysk intervention genopfrisket, og Ludendorff foreslog derfor at finlænderne gentog anmodningen om militær bistand.

Den rent borgerlige regering erklærede Finland selvstændigt den 6. december 1917. Den stod imidlertid med det problem at den ikke havde nogen ordensmagt at støtte sig til. Det tsaristiske politi var af forståelige årsager blevet opløst i marts, så nogen politistyrke fandtes ikke. De russiske garnisoner var naturligvis uanvendelige. I januar 1918 vedtog man så at oprette en national væbnet styrke til bl.a. at afvæbne og hjemsende de russiske styrker, sikre lagrene af brændsel og fødevarer. Til at organisere en sådan milits ansatte man den hjemvendte general C.G.E. Mannerheim, en finlandsk friherre der med held og dygtighed havde ledet en russisk division ved den rumænske front.

Oprettelsen af en sådan regeringsstyrke provokerede i den grad den organiserede arbejderbevægelse at den overalt i byerne og mange steder på landet tog magten, dels for at sikre at arbejderbefolkningen også fik del i de sparsomme leverancer af levnedsmidler og brændsel, dels for at modvirke at landet blev trukket ind i verdenskrigen. Socialdemokratiet dannede et »folkekommisariat« i Helsingfors som en rød modregering.

Dermed var indbyrdeskrigen en kendsgerning. Den lovlige regering sikrede sig kontrollen med landets nordlige og østlige dele, mens arbejderbevægelsen herskede i den befolkningstætteste sydlige og sydvestlige del. Fronten strakte sig fra Bottenhavets kyst nord for Bjørneborg til midt gennem det Karelske Næs. Den borgerlige regering var dermed stillet over for det dobbelte problem at den skulle

Finland ved krigsudbruddet januar-februar 1918.

slås med landsmænd i arbejderbevægelsens væbnede røde gardes og afvæbne og hjemsende de russiske garnisoner. I marts var de hvide klar til at indgå en egentlig alliancepagt der i realiteten gjorde Finland til en tysk vasalstat.

Grundstammen i regeringsstyrkerne udgjordes af hjemmeværns-

afdelinger fra land- og bykommuner i de regeringskontrollerede områder. En del officerer der ligesom Mannerheim selv var vendt hjem fra de russiske fronter, enkelte aktivister fra jægerbevægelsen og en del ældre instruktører fra den finlandske værnepligtshær fra før 1899 var hvad Mannerheim kunne disponere over i første omgang. Derfor ivrede han for at i første omgang svenske officerer burde melde sig som frivillige, i næste omgang danske og norske.

Opinionen i Danmark

Fra Danmark deltog i alt 7 frivillige på de hvides side under opgøret om Finlands fremtid. De rigsdanske frivillige har fremhævet deres nationale og nordiske sindelag som den væsentlige baggrund for deres engagement,⁵ en af dem nævner udtrykkeligt at hans deltagelse skal ses som et afdrag på taknemmelighedsgælden til Finland for de frivillige finlænderes indsats bl.a. ved Dybbøl i 1864.⁶ Ellers var de som nationalt sindede stærkt antityske, så det ville måske have været en lettelse for dem at vide at der blandt medkæmperne i arvefjendens uniform også var landsmænd og meningsfæller fra Nordslesvig. Efter kilder at dømme har de nemlig ikke været opmærksomme på at den mulighed forelå.

Interessen i Danmark var utvivlsomt allerede fra begyndelsen af 1800-tallet blevet væsentligt styrket af Finlands stilling som autonomt storfyrstendømme under Danmarks store allierede, Rusland. Kejserinde Dagmars varme følelser for denne del af imperiet kunne heller ikke undgå at have afsmittende virkning i hendes hjemland langt ind i 1. verdenskrig.

Da den russiske militærledelse under indtryk af Tysklands flådeoprustning gennem 1890'erne søgte at forstærke kontrollen over Finland, udløste det velartikulerede protester overalt i den civiliserede verden; en europæisk delegation, overvejende sammensat af videnskabsmænd og med deltagelse af den danske læge C. Normann-Hansen, tog til Sankt Petersborg for at forsøge at bevæge tsaren til at respektere selvstyreordningen for Finland. Tilsvarende gjorde ledende finlandske politikere brug af deres danske kontakter for om muligt at påvirke tsarstyret ad den vej.

Også i Norge tog man livligt del i Finlands skæbne; digteren Bjørnstjerne Bjørnson hvis betydning for Sønderjyllands forhold er velkendt, engagerede sig således også stærkt i finlændernes ret til selvbe-

stemmelse, noget der naturligvis også havde indflydelse i den danske offentlighed. Danske dagblade og tidsskrifter bidrog ivrigt til at give danske læsere indblik i forholdene derovre, og derfra spredtes informationerne gennem den dansksprogede presse i Nordslesvig til dennes læsere.

Under udviklingen af folkeoplysningen især i den finsksprogede del af befolkningen spillede den danske folkehøjskoletanke en stor rolle, og med den de grundtvigske ideer om sammenhængen mellem personlig og national identitet. Det er blandt sagkyndige en ikke usædvanlig opfattelse at Grundtvigs tænkning få steder har vundet større genklang end netop i finske højskolekredse.⁷

Verdenskrigen ændrede betingelserne for denne gensidige sympati. Desto tydeligere de borgerlige finlandske politikeres tyskorientering trådte frem, desto mere svækkedes med- og samhørighedsfølelsen i de tilsvarende kredse i kongeriget. Det kom skarpest til udtryk i hovedstyrelsen for Dansk Røde Kors, men det dækkede en udbredt opfattelse.

Når derfor den finlandske regering knyttede sig og landet så snævert til Tyskland og dets økonomiske og militære interesser i vinteren 1918, måtte mange danskere tage afstand derfra. Ledende medlemmer af hovedstyrelsen for Dansk Røde Kors trådte ud som følge af striden om hvor vidt der skulle sendes en ambulance til Finland. En sådan blev nu alligevel udsendt, men opinionen var stærkt splittet. Ifølge avisreferaterne samlede foredrag om Finland imidlertid store tilhørerskarer, og om sympatien for broderfolket var der ikke megen tvivl på det folkelige og følelsesmæssige plan. Det var først når politiske betragtninger kom ind, at usikkerheden opstod.

Dette bidrog til at kun en håndfuld danskere meldte sig til aktiv krigstjeneste i den hvide hær. I så henseende var indstillingen afgørende anderledes her til lands i forhold til sammenlignelige kredse i Sverige hvor højregrupeerne åbenlyst agiterede for tilslutning til Tyskland og deltagelse i verdenskrigen på dets side. I øvrigt viser enkelte presseudsagn fra finlandsk side forståelse for Danmarks vanskelige stilling.⁸

Det tyske felttog i Finland og de danske sønderjyder

Den 27. prøjsiske jægerbataljons finlandske frivillige ankom den 25. februar 1918 til Vasa. Den tyske overkommando havde frigjort dem

ved at opløse bataljonen, hjemsende mandskabet og overdrage våben og udrustning til private som derpå sørgede for at det hele var til rådighed for styrken, når den ankom til finlandsk havn.

Næste trin i den tyske bistand var så opbygningen af Østersødivisionen. Med hjælpemandskab kom den op på i alt 15.000 mand. Yderligere blev der dannet et detachement til indsættelse øst for Helsingfors; i de sidste måneder af 1917 havde tyskerne sat sig besiddelse af Letland og Estland – erobringen af den tidligere danske ø Øsel havde i december kostet bl.a. sønderjyden Hans Andersen fra Østerby livet.⁹ Af styrkerne på Tallinnfronten frigjordes et infanteriregiment (nr. 225), 1/2 eskadron af 2. husarregiment og noget feltartilleri under kommando af oberst von Brandenstein. Invasionsflåden kommanderedes af kontraadmiral Hugo Meurer (*Sønderverband Ostsee*).

Den 3. april gik den tyske Østersødivision under kommando af general Rüdiger von der Goltz i land ved Hangö. Heri indgik der også soldater fra Sønderjylland. Styrken bestod af den 95. reserveinfanteribrigade, den 3. reservejægerbataljon under major O. von der Schulenburg-Lieberose og med i hvert fald én sønderjyde blandt soldaterne, den 4. jægerbataljon, gardekavalleri og gardeulanregimenter, et saksisk karabinregiment og et bayersk bjergartilleribatteri, maskingeværafdelinger, et cykelkompagni, der interessant nok står under kommando af en løjtnant Lassen. Det er ikke lykkedes at identificere denne som sønderjyde. Hertil kom pionerer, telefonfolk, sanitærer og feltlazaret m.m. De saksiske og bayerske enheder kan vi se bort fra, men i de prøjsiske enheder kunne der være andre sønderjyder end de to vi kender fra tabslisterne.

Gennemgang af den af Poul Harris redigerede fortegnelse »over de til Monumentet i Mindeparken i Aarhus 4.140 indkomne Navne paa de i Verdenskrig 1914-1918 faldne dansksindede Sønderjyder«, indsamlet frem til 1. februar 1932, viser at der heri faktisk optrådte navne på tre sønderjyder der var faldet/omkommet i forbindelse med det tyske felttog i Finland, nemlig Niels Chr. Corneliussen fra Lille Emmerske, Carl Petersen fra Haderslev og Johan Andreas Schmidt fra Broager.

Følger man frontberetningerne i den nordslesvigske presse¹⁰ fra foråret 1918, kan man se at redaktørerne har været interesseret i udviklingen i Finland; en hovedkilde har de tyske presseagenturer været. Herudover blev der citeret fra kongerigske dagblade, f.eks. også hvad svenske og finlandske pressebureauer har viderebefordret. I al-

mindelighed var den nordslesvigske presse vel orienteret om udviklingen i Finland. Naturligvis var de relativt kortfattede pressemeddelelser fra øverste hærledelse, Wolffs Bureau eller de svenske og finlandske bureauer via de københavnske dagblade i højeste grad ensidige; hovedsagen er imidlertid at ingen i Nordslesvig i foråret 1918 behøvede at være i tvivl om at tyske styrker var indviklet i hårde kampe i Finland.

I nogle hjem, nøjagtigt hvor mange vides ikke, har man så også vidst at der var sønderjyder med i disse kampe.

I første omgang satte tyskerne sig i besiddelse af Åland. Ganske vist var øgruppen allerede besat af svenske styrker, men de modsatte sig på ingen måde den tyske invasion og blev efter nogen tid trukket hjem. Formelt stod de tyske styrker under general Mannerheims overkommando, men han havde ingen fysiske eller tekniske muligheder for at påvirke deres bevægelser. von der Goltz opererede derfor efter den tyske overkommandos planer. Ikke mindst af propagandamæssige hensyn var erobringen af Helsingfors af højeste prioritet.

Efter hovedstyrkens landgang ved Hangö rykkede den frem mod Helsingfors som blev angrebet den 12. april og efter forbitrede kampe, i visse kvarterer fra hus til hus, erobret den 14. von Brandenstein var den 7. april gået i land ved Lovisa og rykkede ind i landet i retning mod Lahtis for at afskære de røde forbindelserne østerud.

Østersødivisionen konsoliderede kontrollen over hovedstaden, og derefter rykkede dens enheder mod nord og mod vest for at slå de store røde styrker dér og om muligt få kontakt med Mannerheims hærafdelinger der trængte frem nordfra. I en række voldsomme slag med betydelige tab for invasionsstyrken blev de røde endeligt slået, og den 5. maj var felttoget i Finland slut for tyskernes vedkommende, et forløb Nordslesvigs avislæsere havde gode muligheder for at følge gennem de officielle frontberetninger og via de forskellige bureauer.

På dette tidspunkt var de indkaldte fra Nordslesvig ramt af to dødsfald. Det ene var indtruffet i forbindelse med erobringen af Helsingfors, den pågældende var blevet hårdt såret allerede under de tidligste skudvekslinger og døde samme dag på lazarettet. Det andet indtraf under minerydning »ved Finlands kyst«, hvorved en overfyrbøder på dampere »Klaus Groth« omkom. En måned efter at kampene var endt, døde endnu en sønderjyde på lazarettet i Sankt Michel (ca. 250 km nordøst for Helsingfors) efter at være blevet hårdt såret i de afsluttende meget hårde kampe mellem tyskerne og de røde garder.

Niels Christian Corneliusen, Lille Emmerske

Om Niels Chr. Corneliusen, født i Lille Emmerske ved Tønder den 18. marts 1883, er det oplyst at han døde den 4. juni 1918, altså en måned efter krigshandlingernes ophør og, som allerede anført, på militærhospital i Sankt Michel. Han er ikke omtalt på mindebladene der knytter sig til den overvejende del af krigsofrene, og andre oplysninger har det ikke været muligt at få frem. Den daværende tyske præst i Helsingfors Friederich Israeli udgav i 1918 en mindebog over *Deutsche Brüder in Finnlands Erde* (Hfors 1918), og han ved at fortælle at Corneliusen er druknet, hvor han så har den oplysning fra. Derimod oplyser han ikke hvilken enhed Corneliusen var knyttet til. Ud fra hans alder kan man ikke slutte noget, og stedet for hans død er umiddelbart egnet til at vække undren, idet Sankt Michel ligger ganske langt fra slagmarkerne, ad landevejen flere hundrede kilometer.

Ved erobringen af Tammerfors havde general Mannerheim forlagt sit hovedkvarter til Sankt Michel, som han i øvrigt også anvendte hertil under vinterkrigen 1939-40 og fortsættelseskrigen 1941-44. Her var der derfor ingen tyske forlægninger, idet Østersødivisionen efterfølgende blev forlagt i Viborg og Kouvola, d.v.s. ikke for langt fra grænsen til Sovjetrusland, og med staben i Helsingfors og et uddannelseskommando i Fredrikshamn.¹¹

Spekulationer har vist sig overflødige, den tyske præst har åbenbart været fejlunderrettet. Den 8. juni 1918 indrykkede nemlig de efterladte med hustruen Anna H. Corneliusen og hendes to små børn i spidsen en dødsannonce i Flensborg Avis, og heraf fremgår det at han er afgået ved døden *efter at være bleven haardt saaret den 30. april*.¹² I overensstemmelse med hvad der ellers gør sig gældende, angives det hverken hvor han døde, eller hvor han blev såret.¹³ Det er imidlertid bekendt at enheder af den tyske invasionsstyrke i dagene 27.-30. april var indviklet i meget hårde kampe omkring landsbyen Syrjäntaka midt mellem Tavastehus og Lahtis. Selv om det iflg. von der Goltz var det saksiske karabinierregiment der tog hovedstødet der, kan man imidlertid ikke ganske udelukke at Corneliusen kan have været med her, fordi 3. prøjsiske reservejægerbataljon hørte til den samme brigade.

De tyske tab ved Syrjäntaka var omfattende, næsten en tredjedel af samtlige tyske faldne og sårede under felttoget i Finland skal skrives

Vi har modtaget det tunge
Budskab, at min kære Mand,
mine to smaa Børns gode
Fader, min kære Søn og
Svigersøn, min eneste Bro-
der, Svoger og Onkel

Niels Chr. Corneliussen

er afgaaet ved Døden den
5. Juni efter at være b oven
naardt saaret den 30. April,
30 Aar gammel.

I dyb Sorg:

Anna H. Corneliussen og Børn

Anna og Magdalena,

P. Corneliussen,

Christian Jordt og Hustru,
født Toit,

Anton Cornelussen,

f. T. i Felten,

Familien Jordt

og Familien Christensen,

Lille Emmerske.

Vester Højstød, d. 6. Juni 1918.

Tænk, naar engang er løst hver
ordrig Gæde,
besvaret hvert „Hvorfor“ jeg
grunder paa,
men kunde ej med at min Grub-
len raade.

Tænk, naar jeg Herrens Veje
ska. klart forstaa.

Sørgedat omson vil blive
bekendgjort senere.

Dødsannoncen for Niels Chr. Corneliussen i Flensborg Avis den 8. juni 1918. Salmeverset er anden strofe af den norske digter W. A. Wexels salme Tænk, naar engang den Taage er forsvunden (nr. 653 i Den danske Salmebog).

på Syrjäntakaslagent konto, og slaget her er fra begge sider, både den røde og den tyske, blevet karakteriseret som det mest rasende under hele krigen. von der Goltz hævder i sine *Krigsminnen* 1920 at så kraftigt

ville næppe franskmændene være gået til angreb som disse fanatiske tilhængere af barbariets nye evangelium.¹⁴

Hvorledes de to oplysninger, den tyske præsts om druknedøden og familiens om sårskaderne, i givet fald kunne forenes, er det meningsløst at spekulere i. I slaget ved Syrjäntaka forsøgte tyskerne at undslippe de rødes kanon- og maskingeværild ved at svømme over en af de tusind søer, men uden journalen fra lazarettet kan der ikke siges noget herom.

Carl Petersen, Haderslev

Han vides at være født 13. september 1875 (iflg. andre kilder 19. marts) og at være omkommet den 18. april 1918 »ved den finske kyst«. På dette tidspunkt var han som ovenfor anført overfyrbøder på skibet »Claus Groth« hvorfra også andre søfolk ved samme lejlighed mistede livet.

Carl Petersen er født i Haderslev og figurerer derfor på lægdsrullen fra Gl. Haderslev sogn, men vel at mærke den over statsløse. Det bemærkes i den pågældende stamrulle, dateret 1916, at han er *vor Jahren mit den Eltern nach Dänemark verzogen*. Imidlertid må han altså være vendt tilbage til tysk territorium og er blevet forhyret på damperen »Claus Groth«.

Pastor F. Israeli nævner hans navn og stilling i *Deutsche Brüder* – uden tilsyneladende at vide at han altså faktisk er dansk – men heller ikke mere. Hans navn optræder ikke i den fortegnelse til monumentet i Århus der er afsluttet i efteråret 1931, først i den afsluttende fra februar 1932, og der findes heller ikke noget mindeblad i landsarkivet der kunne hjælpe os til forståelse af hans færden mellem stamrullen 1916 og dødsfaldet to år senere.

»Claus Groth« var som fiskeridamper inddraget til tjeneste i kontreadmiral Meurers *Sonderverband*, nærmere betegnet i den 9. minesøgerhalvflotille. I denne egenskab deltog damperen i minerydningen før landgangen på Åland, og ligeledes var den med til at etablere en minefri sejlrende fra Libau på Letlands vestkyst til Hangö på Finlands sydkyst. I de følgende uger blev halvflotille 9 sat til at udvide og sikre sejlrenden frem til Helsingfors som tyskerne havde erobret den 14. april. Den 18. løb »Claus Groth« på en mine 10½ sømil nordvest for den nordligste spids af Dagø; fartøjet ramtes lige under maskinrummet, og fyrbøderne gik til ved eksplosionen.

Joh. Andr. Schmidt, Broager, født 28. maj 1885, død 12. april 1918 på lazaret i Helsingfors. Foto i Museet på Sønderborg Slot.

Johan Andreas Schmidt, Broager

Mest har det været været muligt at finde vedrørende jægeren Johan Andreas Schmidt, født den 28. maj 1885 og død den 12. april 1918. Den 3. juli 1912 blev han nemlig gift i Broager kirke med Dora Andresen fra Sønderborg, og hans dåbsattest har da vist at han er født uden for ægteskab i Kgr. Bayern, landsbyen Leonrod, af en vis Anna Schmidt. Hans borgerlige erhverv var slagter. Nogle måneder før brylluppet var han flyttet fra Nordborg til Sønderborg, den 12. januar 1913 fødes en søn, og ugedagen efter opgiver Sønderborg Melderegister at familien er flyttet tilbage til Nordborg.

Dér forsvinder så sporene indtil Johan A. Schmidt den 12. april 1918 dør på soldaterlazarettet i Helsingfors som følge af skudsår i forbindelse med stormen på byen; da er han soldat i 3. prøjsiske reservejægerbataljon. Samlingen på Sønderborg Slot har et soldaterbillede af ham hvorpå der står at han er hjemmehørende i Broager. Der findes intet mindeblad over ham i landsarkivets samling, men inden 1. februar 1932 er han blevet tilmeldt monumentet i Århus og dermed erklæret dansksindet – trods det bayerske fødested.

Begravelsen af de tyske faldne i parken ved Helsingfors' gamle kirke. Billede i Krigsmuseet Helsingfors. Gengivet efter R. Arimo: Saksalaisten sotilaallinen toiminta Suomessa 1918 (1991).

Men da har hans navn allerede i mange år stået indhugget på en anden mindsten. På den gamle kirkegård i Helsingfors – som man har udsigt over fra den danske ambassadørs stuevinduer – blev der i 1918 rejst et stort monument over de tyske krigergrave fra stormen på byen. Begravelsen fandt sted allerede den 16. april, og Fr. Israeli refererer udførligt alle talerne ved den lejlighed.¹⁵ Jægeren Johan Schmidt er nævnt, og hidtil har ingen vidst at han regnedes som hørende til danskheden på Sønderborgeggen.

Schmidt var slagter, Petersen søfyrbøder, begge var arbejdere; om de var socialdemokrater som de finlandske modstandere de sloges med, var det, vides ikke, men selv general von der Goltz fremhævede at mange af hans soldater var det.¹⁶ Desuagtet var indbyrdeskrigen i Finland en ren klassekrig, og efter arbejderbevægelsens nederlag var klassetilhørsforholdet tilstrækkeligt som grundlag for arrestation, anbringelse i koncentrationslejr eller summarisk henrettelse. Tyske og danske arbejdere bidrog til det nederlag deres finlandske kammerater led, historiens ironi antager mange former.

Sønderjylland og Finland

I 1918 deltog danskere fra begge sider af Kongeågrænsen i kampene i Finland; på grund af indbyrdeskrigens karakter af et politisk og socialt væbnet opgør mellem forskellige samfundsklasser kan man ikke sige at de syv kongerigske officerer eller det ukendte antal nord-slesvigske soldater og søfolk kæmpede for Finlands sag; de kæmpede for opretholdelsen af en bestemt politisk orden og på kort sigt for at styrke den tyske krigsmaskine i det globale opgør om herredømmet.

Anderledes forholdt det sig i 1939-40 da danske frivillige i hundredtal meldte sig til indsats i Vinterkrigen. Kun de frivillige i flyvevåbnet nåede at komme i kamp, og af de danske flyvere satte mange livet til for Finlands frihed. Under vinterkrigen var det nemlig en enig nation der modsatte sig det sovjetiske angreb. Det var en anden situation.

I den finlandske debat op til verdenskrigen spillede sønderjyderne en rolle; det kan tænkes at have haft en vis sammenhæng med at finskhedsbevægelsen¹⁷ var påvirket af Grundtvigs ideer om folkelighed og folkeoplysning, men faktisk er det ikke nødvendigt at forudsætte noget sådant; dertil er paralleliteten for iøjnefaldende. Den senere så betydningsfulde finlandske statsmand, J. K. Paasikivi, var allerede i det første årti af 1900-tallet en fremtrædende politiker inden for den ideologi man betegner som eftergivenhedspolitikken, og han så ligheden mellem denne og de danske sønderjydernes legalitetspolitik over for den prøjsiske stat.

Omvendt var H. P. Hanssen-Nørremølle for sit vedkommende fyldt af forståelse for strømningerne i Finland. Han udtalte i 1902 bl.a. følgende:

*Forfatningsbrudet i Finland indleder et nyt Afsnit af en Nationalitetskamp, som er ført under skiftende Former, saa langt vor Viden rækker tilbage. Knuget af Sorg og afmægtig Harme, blændet af det første voldsomme Slags Smerte, er det finske Folk nu ført ind paa det Udviklingstrin, vi Nordslesvigere maatte gennemgaa i de første Aar efter Ulykkesaaaret 1864.*¹⁸

Ved folkemødet den 17. november 1918 på »Folkehjem« i Åbenrå opregnede H. P. Hanssen i sin tale¹⁹ de pladser der rummede sønderjydernes grave: *Spredd ud over Landene ligger nu vore faldne Brødres Grave. De findes i Ruslands susende Naaetræsskove og vidtstrakte Sumpe, langs Polens Floder og i Serbiens Dale, i Argonnerne og Karpaterne, i Makedonien og ved Dardanellerne, i Palæstina og Mesopotamien.* Han nævner

ikke stadskirkegården i Helsingfors eller heltekirkegården i Sankt Michel. Det er da heller ikke i tal noget der er værd at sammenligne med *Ruslands susende Naaetræsskove og vidtstrakte Sumpe*. Det drejer sig blot om tre faldne, en sømand, rettere: en søfyrbøder på et mine-rydningsfartøj, en jæger i Reservejægerregimentets 3. bataljon, og endnu en soldat om hvis tilhørsforhold de undersøgte kilder tier. Hverken i forhold til det samlede antal dansksindede sønderjyder der sammenlagt omkom under 1. verdenskrig, eller i forhold til de samlede tyske tab ved felttoget i Finland i 1918, er det noget iøjnefaldende tal. Men der var faldne, og det er hovedsagen.

NOTER

1. Uvist af hvilken grund anvendte Repup dette ukorrekte udtryk; idet *finnsk* alene angiver hvad der tilhører sproggruppen, de finsktalende, anvendes der i overensstemmelse med sprognævnets anbefalinger i denne tekst som nationalitetsbetegnelse *finlandsk*.
2. Op.cit. p. 305.
3. Den tyske Finlandspolitik er udforsket af bl.a. Osmo Apunen i bogen *Suomi keisarillisen Saksan politiikassa 1914-1915* Hki 1968, Yrjö Nurmio i *Suomen itsenäistymisen ja Saksan Suomen itsenäistymisen ja Saksan Hki 1957* og Hannu Rautkallio i *Kaupanteke Suomen itsenäisyydellä* Hki 1977, hhv. om Finlands rolle i Kejsertysklands politik 1914-1915, Finlands selvstændighed og Tyskland og Købslåen om Finlands selvstændighed.
4. Jvf. især Hannu Rautkallio: *Kaupanteke Suomen itsenäisyydellä*. Sakskan sodanpäämäärät Suomessa 1917-1918. Hki 1977.
5. Se f.eks. min artikel i *Krigshistorisk Tidsskrift* nr. 3/1995.
6. Næmlig Peter de Hemmer Gudme i forordet til bogen *Finland Nordens Østvold* Kbh 1940.
7. Et forhold der bl.a. understregedes ved et livligt finsk engagement i 200-års fejringen af Grundtvigs fødselsdag i 1983.
8. Den finsksprogede konservative Hel-singforsavis *Uusi Päivä* juni 1918 (iflg. Dybbøl-Posten af 27.6.1918).
9. HA, født 27.2.1896, faldet på Øsel 29.12.1917, jvf. opl. i Poul Harris 1914-1918 Monumentet i Århus. Optegnelserne dateret 1.2.1932. Mindeblad for HA savnes.
10. D.v.s. i denne sammenhæng Flensborg Avis, Dybbøl-Posten og Modersmaalet.
11. Jvf. R. Arimo *Saksalaisten sotilaallinen toiminta Suomessa 1918* Rovaniemi 1991 p. 94.
12. Flensborg Avis 8.6.1918.
13. I Dybbøl-Posten af 18.6. omtales han som faldet i Frankrig, men da øvrige kilder er enige om Finland, holder jeg jeg mig til det. Det kan ikke afvises, det er endog sandsynligt at der eksisterer et Sankt Michel i Frankrig, men heller ikke at en journalist i Sønderborg der har vidst at kampene i Finland var ophørt, har antaget det katolsk klingende stednavn som værende fransk.
14. I oversættelse efter den svenske oversættelse Hfors 1920 p. 110.
15. *Deutsche Brüder* p. 38ff.
16. *Krigsminnen* p. 103: *Därför lät jag även förklara för redaktören för den socialdemokratiska tidningen, att vi ingalunda förde krig mot hans parti, i våra led kämpade t.o.m. många socialdemokrater.*

17. D.v.s. den bevægelse der agiterede for en afsvenskning og for fremme af det finske sprog i Finland; formålet var primært dermed at forhindre en russificering.
18. Artiklen Nationalitetskampens Udvikling (1902). H.P. Hanssen: *Fra Kampaarene Afhandlinger og Foredrag Kbh 1929* II p. 58.
19. Her efter Franz von Jessen: *Haandbog II 1938* p. 40 med dagbladet Hejmdals referat som kilde.

Sønderjyske krigsinvalider fra 1. Verdenskrig

Sociale og lægelige aspekter

af ANTON MARCKMANN

Da Sønderjylland d. 15. juni 1920 indlemmedes i Danmark, blev det danske samfund konfronteret med en række nye opgaver og udfordringer. Foruden genopbygningen af den forarmede og af krigen udpinte landsdel trængte løsningen af en række sociale opgaver sig på. Fra Sønderjylland havde ca. 30.000 indkaldte gjort tjeneste i de tyske stridskræfter. Mellem fem og seks tusinde af disse døde eller blev meldt savnede som følge af krigshandlingerne.^{1,2} Ca. 4000 blev anerkendt som krigsinvalider. Der var derfor et stort behov for hjælp til krigsinvaliderne og de efterladte. I artiklen her undersøger fhv. overlæge ved Sønderborg sygehus, dr. med. Anton Marckmann, Høruphav, hvorledes det danske samfund løste denne opgave.

Invalidenævnet i Sønderborg

Versaillestraktaten af 28. juni 1919, som 1. verdenskrigs sejrende magter fik tyskernes modstræbende underskrift på, affødte folkeafstemningerne i Slesvig om det nationale tilhørsforhold. Ved afstemningen d. 10. februar 1920 i zone I, der omfattede det nordslesvigske område, var der 74,2% danske og 24,9% tyske stemmer. Efterfølgende blev grænsen trukket officielt d. 15. juni 1920.²

Løsningen af de mange praktiske detaljer, der fulgte med grænseflytningen, blev efter dansk-tyske forhandlinger udmøntet i »Traktat af 10. April 1922, København, mellem Danmark og Tyskland angående Ordning af de som Følge af Overgangen til Danmark af Suveræniteten over Nordslesvig opståede Spørgsmaal«.

I traktatens overenskomst 12, afsnit A siges i artikel 1, at Danmark fra den 15. juni 1920 overtager en fyldestgørende forsyning og pensionering af sådanne krigsinvalider og dissers efterladte, der i henhold til Versaillestraktatens Art. 112 var blevet danske statsborgere. Begrebet »krigsinvalider« omfatter også personer, som senere over for

den danske regering fremsætter og hos denne opnår anerkendelse af krav på forsørgelse ...^{3,4}

Den danske regering havde allerede spillet ud med krigsinvalidelovene, fremsat som lovforslag af finansministeren d. 7. oktober 1920.

I lov nr. 740 af 1. december 1920 siges i § 1, »at til militære Invalidider og sådannede Efterladte, der som Følge af de sønderjydske Landsdeles Indlemmelse i Danmark har erhvervet dansk Indfødsret eller senere erhverver dansk Indfødsret ved Option, kan der ... tilstås midlertidig Understøttelse af Statskassen. Som Invaliders Efterladte anses også Enker og Børn efter Personer, der er dræbt eller dødeligt såret under Tjenesten eller døde af en ved Tjenesten pådraget Sygdom«.

Krigstjenesteskadede og krigsenker, som før grænsedragningen i 1920 modtog erstatning (løbende pension) fra den tyske stat, fik indtil videre disse ydelser overført til månedsvis udbetaling til parikurs.

Lov nr. 658 af 20. december 1920 sikrede sygehjælp til militære understøttelsesberettigede invalider i de sønderjydske landsdele, omfattende lægehjælp, medicin, forsyning med proteser og bandager samt kur og pleje på statens eller kommunens sygehuse eller anden egnet helbredelsesinstitution.

»Til Fastsættelse af Understøttelsernes Størrelse« og til varetagelse af problemer, der knyttede sig til krigsinvalidider og efterladte, oprettedes i følge § 3 i omtalte lov nr. 740 af 1. december 1920 »*Invalididenævnet for de sønderjydske Landsdele*« med sæde i Sønderborg.

Nævnet havde fem medlemmer med en amtmand eller amtsassessor fra et af de sønderjydske amter som formand, desuden en repræsentant for de invalide og tre andre medlemmer, hvoraf een skulle være læge og een have dommerkompetence. Til nævnet knyttedes to lægekonsulenter: en mediciner og en kirurg.

Lovens § 6 levede den invalide eller de efterladte mulighed for inden for en frist på tre måneder fra en truffen afgørelse i Invalidenævnet at indanke denne for en overordnet instans: *Invaliderrådet* til endelig afgørelse. Invaliderrådet havde sæde på Slotsholmen i København og bestod af fire kongeligt beskikkede medlemmer: to med dommerkompetence, en læge og en repræsentant for »Foreningen for Krigsbeskadede og faldnes Efterladte«.

Antallet af repræsentanter for krigsinvalidider og efterladte blev fra 1932 øget til to, både i Invalidenævn og Invaliderråd. I en række love, lovændringer og bekendtgørelser (lov nr. 100 af 29. marts 1924, lov nr. 47 af 4. april 1932, lov nr. 127 af 15. april 1935, lov nr. 917 af 16.

Fig. 1. Hovedbygningen i den tidligere tyske marinekaserner i Sønderborg (fra ⁸⁾).

december 1986 og lov nr. 795 af 30. november 1990) blev der udførligt redegjort for Invalidenævnets funktioner, opgaver og beføjelser, de invalides/efterlattes rettigheder og de udbetalte forsørgelsesbeløb.

Lovene præciserede, at lovgivningen om invalide og efterladede var begrænset til værnepligtige, d.v.s. menige og officerer af reserven, mens officerer af linjen omfattedes af anden lovbestemmelse om pensioner til tyske tjenestemænd og sådanne efterladede i de sønderjyske landsdele.

Invalidenævnet i Sønderborg begyndte sit arbejde d. 1. februar 1921. Det havde til huse i den tidligere tyske marinekaserner, nu sergentskolen i Sønderborg (fig. 1). I 1933 flyttede det til den forhenværende amtmandsbolig på Brorsonsvej og i 1986/87, i takt med et lavere aktivitetsniveau, til mere beskedne lokaler i en ejendom på Holger Drachmanns gade. Indtil 1924 henhørte nævnet under Finansministeriets ressort, derefter under Socialministeriets.

Nævnets formand var i årene 1921 til 1926 daværende amtsassessor Andreas Karberg, Sønderborg, derefter stiftamtmand Christian L. Lundbye til 1944 og stiftamtmand Jens R. Pinholt indtil 1973.

Fig. 2. Dr.med. Jens Overgaard. Overlæge ved Krigsinvalideskolen 1920-1924, derefter ved Invalide-nævnet (fra: Den danske læge-stand, 14. udg., 1965).

1924 blev en stilling som overlæge ved nævnet besat med dr.med. Jens Overgaard, som i årene 1920-1924 havde været overlæge ved Krigsinvalideskolen (fig. 2). Han gik af i 1947, og samtidig blev stillingen nedlagt.

Nævnets to lægekonsulenter blev hentet fra Statshospitalet i Sønderborg (fra 1960 benævnt Landshospitalet og siden 1972 Sønderborg sygehus). Som medicinsk konsulent virkede overlæge, dr.med. Willie Leschly i årene 1921-1954 og herefter overlæge, dr. med. Chresten Faarup. Fra 1921 til 1946 var overlæge, dr. med. Johannes Ipsen kirurgisk konsulent, efterfulgt af overlæge dr. med. Peter Windfeld frem til 1971.

En stilling som kontorchef ved nævnets kontor blev oprettet i 1924 og besat med cand.jur. I.C. Kock, afløst i 1937 af cand.jur. Svend E. Wisse. Efter hans død i 1962 beklædte cand.jur. Vagn A. Harsberg stillingen frem til 1969, da han udnævntes til amtskommunaldirektør ved Sønderjyllands amtskommune. Fra 1970 til 1981 lededes nævnet af cand.jur. Edmund Nielsen, som i årene 1970-1973 var borgmester i Sønderborg. Endelig varetog daværende regnskabschef ved Sønder-

borg kommune Poul Louring-Andersen de efterhånden stærkt reducerede administrative opgaver indtil nævnets nedlæggelse i 1990.

I Invalidenævnets møder i Sønderborg deltog foruden de udpegede medlemmer også nævnets overlæge og kontorchef. Ved behov afholdtes konsultationsmøder i større byer og bebyggelser med deltagelse af en udsending fra kontoret og en af de lægelige konsulenter.

Kontorsektionen var i nævnets travleste periode omkring 1924 bemandedet med tre sekretærer, en journal- og regnskabsfører, syv kontorassistenter, en stenotypistinde og et kontorbud. De sidste år af nævnets funktionstid var bemanningen skrumpet ind til en halvtids kontorassistent.

Beretninger over Invalidenævnets virksomhed, der foreligger for årene 1923 til 1958/59, giver et godt indtryk af nævnets virke. Herfra kan sammenstilles følgende oversigt over antal forsørgelsesberettigede:

Tabel I. Invalider med erhvervsevnenedsættelse på 10% og derover, efterladteakter og udbetalte ydelser

År	Antal invalider (I-akter)	Antal efterladte-akter (E-akter)	Samlede årlige ydelser (afrundede)
1920	2185	1605	4.000.000 kr.
1924	2819	2007	4.930.000 kr.
1929	2511	1826	3.500.000 kr.
1935	2467	1333	2.700.000 kr.
1938	2592	1517	3.000.000 kr.
1942	2496	1344	4.580.000 kr.
1955	1909	932	5.000.000 kr.
1958	1659	811	5.000.000 kr.

Anm.: Den enkelte E-akt rummer enker, uforsørgede børn, evt. også forældre. Antal understøttede personer er derfor en del højere end antal E-akter.

Det fremgår, at antal invalider og efterladtesager først toppede i 1924. Forklaringen herpå er den, at det kunne tage sin tid at erhverve indfødsretsbeviset, og at udredningen af ansøgerens forhold under og efter krigen i mange tilfælde var en tidrøvende proces.

Antallet af krigsinvalider og efterladtesager aftog gradvist med årene, dog sås fra 1935 til 1938 en stigning i begge kategorier. For invalidernes vedkommende kan dette være forårsaget af, at en del fik forhøjet deres invaliditetsprocent fra under 10 til 10 eller derover, hvorefter de blev berettigede til forsørgelse. Stigningen i efterladtesager kan skyldes, at mange ældre krigsinvalider afgik ved døden i dette tidsrum.

I 1929 udgjorde udbetalingen af disse krigsydelser knap 1% af det samlede statsbudget på 390 millioner kroner.⁵ Da nævnet i 1946 havde virket i 25 år, var der ialt udbetalt 90 millioner kroner i forsørgelses-hjælp.

At Invalidenævnets kontor i 1940 fik overdraget administrationen af udbetalinger fra privatfunktionærforeningen (Reichsversicherung für Angestellte), der var en arv fra den tyske tid, hører med til om-talen af kontorets funktioner, men er iøvrigt Invalidenævnet uved-kommende.

Årene gjorde sine indhug i skaren af forsørgelsesberettigede. I 1980 var der 208 invalider og 106 enker tilbage, i 1986 var tallene henholdsvis 66 og 44 og i 1990 17 og 29. Den længstlevende krigsinvalid døde i sep-tember 1996, 97 år gammel, men endnu i september 2000 levede der fire enker efter krigsinvalider.⁶ I 1999 var der stadig fire »veteraner« fra 1. verdenskrig i live (uden anerkendt krigstjenestebeskadigelse).

Invalidenævnet i Sønderborg blev nedlagt ved lov af 30. november 1990. Sønderborg kommune overtog den fortsatte administration af ydelserne til krigsinvalider og efterladte, idet »staten afholder kom-munalbestyrelsens udgifter hertil«.

Krigsskadeerstatning før 15. juni 1920

Af tabel 1 fremgår, at der i 1920 var registreret 2185 invalider og 1605 akter for efterladte, hvor krigsskadeerstatning allerede var tildelt af de tyske myndigheder. Efter d. 15. juni 1920 fortsatte disse udbetalin-ger indtil videre via den danske stat.

Krigsskadesagsbehandlingen i tysk tid skal kort opridses. Efter un-dersøgelse af den invalide hos en militær- eller marinelæge blev der udstedt en lægeerklæring (»Militär/Marineärztliches Zeugnis«), der gjorde rede for omstændighederne omkring den pådragne skade/li-delse og for resultatet af lægens undersøgelse samt om, hvorvidt der forelå krigstjenestebeskadigelse (ktb). Endelig blev der afgivet skøn over graden af erhvervsevnenedsættelsen. Erklæringen blev udfær-diget og signeret af korpslæge og cheflæge.

Bataljonens/armékorpsets forsørgelsesafdeling forholdt sig til er-klæringen og fastsatte rentebeløbet.

Den invalide eller de efterladte kunne indklage afgørelsen til en appelinstans: »Militärversorgungsgesicht« (militærforsørgelsesdom-stol), der bestod af to byretsdommere, en bisidder fra militærfor-valtningen og to bisiddere fra den invalides amt (»Kreis«). Men der

kunne yderligere ankes til »Hauptversorgungsgericht« og endelig til »Reichsversorgungsgericht«, før afgørelsen blev truffet endeligt.

Krigsrenten indebar et grundbeløb, eventuelt suppleret med et skade-, »krøblingetillæg« (»Verstümmelungszulage«) og et krigstillæg (»Kriegszulage«), hvis lidelsen var forvoldt af en krigsbegivenhed, f.eks. ved skud.

I hovedtrækkene adskilte den danske sagsbehandling efter 1920 sig ikke fra den tyske, der dog rådede over flere klageinstanser, men hvor repræsentanter for de krigsinvalidede/efterladede og den medicinske profession var svagere repræsenteret end i de danske besluttende organer.

Sagsbehandlingen i Invalidenævnet

Som påbudt i loven, skulle renteansøgeren fremlægge dansk indfødsretsbevis (fig. 3) og have fast bopæl og varigt ophold i Danmark.

Spørgeskema for militære invalidere skulle rekvireres og udfyldes med angivelse af egne data, erhverv, ægtestand, antal børn og disses alder, af de tyske militære enheder, han havde tjenestegjort ved, hvilke skader/lidelser han herunder havde pådraget sig – hvor og hvornår, lazaretindlæggelser samt de aktuelle klager og eventuel given behandling.

Der skulle vedlægges en lægeerklæring efter undersøgelse hos egen læge eller anden dansk læge, udarbejdet på et fortrykt skema. Lægens honorar betaltes af ansøgeren.

Fristen for indsendelse af ansøgning om rentetildeling blev i lov nr. 100 af 29. marts 1924 sat til ét år efter lovens ikrafttræden. Imidlertid kunne der dispenseres herfra, dersom erhvervsevneindskrænkningen først viste sig på et senere tidspunkt. Den sidste ansøgning indløb så sent som i 1970.

I Invalidenævnets første år revurderedes hovedparten af de krigsrentesager, der tidligere efter behandling i det tyske system havde udløst løbende erstatning. Her var forhistorien allerede belyst gennem de tyske akter. Især de tidligere omtalte lægeerklæringer, udarbejdet af tyske militærlæger på specialniveaue, lagde et solidt grundlag for Invalidenævnets videre arbejde. Indtil sagen var færdigbehandlet, fortsatte renteudbetalingen med den fra tysk side tildelte rentesats.

I andre tilfælde kunne det være en regulær detektivopgave at udrede trådene fra krigens tid. Baseret på ansøgerens oplysninger i det omtalte spørgeskema søgte Invalidenævnet ved henvendelse til »Versorgungsamt« (i Flensborg, Slesvig, Altona m.fl.) at fremskaffe doku-

III. Østl. Inv. 1921 1923 f 1036

Midlertidigt Indfødsretsbevis.

①

At

Livsstilling: *Arbejder*

Fulde Navn: *Förjan Högenen*

Bopæl: *Wkehol*

der er født den *12. Februar 1891*

i *Wkehol, Sønderborg Amt*
Lindøys og Søges, By, Amt

og som efter de Amtet forelagte Hvevisligheder har haft fast Bopæl i de sønderjydske Landsdele i Tiden fra 1. Oktober 1918 til 15 Juni 1920, maa anses for at have dansk Indfødsret i Medfør af § 1 i Lov af 6. September 1920, attesteres herved.

Den danske Indfødsret fortabes, saafremt den paagældende ved Option eller paa anden Maade erhverver fiemmed Statsborgerret.

Gyldigheden af nærværende Bevis udløber den 15. Juni 1923.

Sønderborg Amt, den 10. Marts 1921.

hundtege

Hederværdige
Aabenheden
Sønderborg
Tusinde

Amts Register Nr. *A. 304*

Fig. 3. Midlertidigt dansk indfødsretsbevis, udstedt til en ansøger om krigsinvaliderente.

mentarisk materiale i form af bekræftet afskrift af de tyske myndigheders registreringer om militærpersonen. Således gav den ved session eller første indkaldelse udarbejdede undersøgelsesliste oplysning om den værnepligtiges fysiske status og eventuelle tidligere lidelser, og i »Kriegsstammrollenauszug« (uddrag af krigsstamrullen) var bl.a. nedfældet tid og sted for hans deltagelse i krigshandlinger, de pådragne sygdomme og krigsskader samt lazaretindlæggelser. Fra disse forelå grundigt udarbejdede »Krankenblätter« (militære sygejournaler) med f.eks. udførlige beskrivelser af kirurgiske indgreb. Journalerne var arkiverede i diverse »Krankenblattlagern« (journaldepoter). Hvis det omtalte »Militär/Marineärztliche Zeugnis« forelå, lettede

det i høj grad Invalidenævnets arbejde. Supplerende oplysninger kunne yderligere hentes fra den værnepligtiges soldaterbøger («Überweisungsationale», »Militärpass«, »Soldbuch«).

For nogle ansøgeres vedkommende var det ikke muligt at fremskaffe sådanne bilag. De kunne være gået tabt under krigshandlinger eller være umulige at opspore, hvis ansøgeren f.eks. var faldet i krigsfangenskab. Og nogle skader eller sygdomme blev slet ikke journaliserede. I disse tilfælde kunne »dokumentation« om ansøgerens helbredstilstand i tjenesten indhentes gennem erklæringer fra soldaterkammerater eller militære overordnede. Falske anmeldelser af krigsskader kunne også forekomme.

At trænge til bunds i hændelserne under krigen var et nødvendigt, men ofte et uhyre kompliceret og tidsrøvende arbejde, som kunne sætte ansøgerens tålmodighed på en svær prøve.

I enkelte tilfælde var det muligt på et tidligt stadium at afgøre, om der forelå ktb. og fastsætte en invaliditetsprocent. F.eks. kunne en invalid, der havde mistet begge ben, straks få fastlagt sit erhvervs-evnetab. Hovedparten af ansøgerne måtte gennemgå en lægeundersøgelse hos en af nævnets to lægekonsulenter eller hos andre speciallæger. I sager, der var særlig vanskelige at bedømme, blev ansøgeren indlagt på Rigshospitalet til observation og afklaring af, om han var berettiget til erstatning.

Som ktb. henregnedes også forværring af en i forvejen bestående lidelse eller udbrud af en lidelse, der hidtil havde været i ro. Om ansøgerens arbejdsevne og økonomiske forhold indhentedes oplysning fra de kommunale myndigheder.

Nævnets overlæge og kontorchef forholdt sig herefter til den lægelige indstilling, før ansøgningen blev behandlet på møde i Invalidenævnet, hvor afgørelsen blev truffet. Hvis denne gik ansøgeren imod, eller hvis han følte sig forkert vurderet, kunne han, som fastsat i loven, inden tre måneder anke til Invaliderrådet, hvor sagen så fandt sin endelige afgørelse. Dog kunne en afvist sag senere genoptages, hvis der var sket forværring af skaden/lidelsen, eller der var fremkommet afgørende nye momenter.

Rente udløstes ved en erhvervsevnenedsættelse på 10% og derover og var fritaget for statsskat. Beløbet blev anvist til udbetaling på det lokale posthus.

Invalidenævnet administrerede også den sygehjælp, som vedrørte den skade/lidelse, der berettigede anerkendelse af invaliditet, uanset

omfanget af erhvervsevnenedsættelsen. Udover udgifter til lægehjælp, medicin, forbindsstoffer og hospitalsindlæggelser dækkede hjælpen også udgifter til anskaffelse og vedligeholdelse af proteser, høreapparater, øjenproteser, selvkørere m.m., og blinde havde mulighed for at anskaffe sig førerhunde.

Krigsrenten

Invalideforsørgelsen blev beregnet ud fra graden af erhvervsudygtighed udtrykt ved invaliditetsprocenten og omfattede et grundbeløb, et tillæg for gifte og børn samt et krigstillæg. Der ydedes tillæg for »svær skade« og »krøblingetillæg« samt diverse regulerings- og dyrtidstillæg. En invalid landmand med tre børn og med en invaliditet på 25% fik således i 1924 udbetalt 51,60 kr. mdl., stigende til 100 kr. i 1952 og 203 kr. i 1968. I dag ville beløbet have en købekraft på godt 1.200 kr.⁷

En invalid med en invaliditetsprocent på 40 fik i 1924 udbetalt 600 kr. årligt i grundbeløb, i 1986 udgjorde beløbet 8.784 kr. Gifte modtog et tillæg på 25%, og værnepligtige officerer fik forhøjet grundydelsen med 30%.

For en 100% invalid var ydelsen i 1924 2.400 kr. årlig, i 1986 32.280 kr., inclusive svær-skadetillægget. Dertil kom for gifte 50% tillæg af grundbeløbet.

Renten kunne efter ansøgning kapitaliseres med udbetaling af en »affindelsessum een gang for alle« forudsat, at invaliditetsprocenten ikke oversteg 25, og der skulle være tale om »simpel kirurgisk skade uden komplikationer«, f.eks. et udhelet knoglebrud. Efter affindelsen udgik den invalide af nævnets regi, dog beholdt han adgang til sygehjælp som før. For en 40-årig invalid med en procent på 25 var affindelsessummen i 1924 $13\frac{1}{4} \times$ invaliderentens årlige grundbeløb, d.v.s. 3.975 kr. I dag ville det svare til ca. 80.000 kr.⁷

I særlige tilfælde kunne nævnet efter ansøgning udbetale den invalide et éngangsbeløb svarende til to års forsørgelse, hvis der herved kunne sandsynliggøres en forbedring af hans erhvervsforhold. Mange invalide udnyttede denne mulighed, f.eks. til udvidelse af landejendom, køb af kreaturer eller til køb af forretning. Forskuddet blev successivt afdraget i den månedlige udbetaling.

Renteprocenten kunne med årene ændres i takt med ændringer i den skade/sygdom, som krigstjenesten havde medført, eller som følge af forværring af ansøgerens sociale status. Med passende mellem-

rum blev han derfor indkaldt til lægeundersøgelse. Herunder skete der korrektioner op eller ned af renten, renten kunne sågar slettes helt, hvis følgerne efter krigsskaden/lidelsen ikke længere kunne påvises eller var ubetydelige.

Invalidenævnet gjorde også en indsats for at bringe de invalide tilbage til arbejdsmarkedet. En bestemmelse i lov nr. 127 fra 1935 bemyndigede nævnet til i samarbejde med Invalideforsikringsretten og »Foreningen for sønderjyske Krigsbeskadigede og Faldnes Efterladte« at virke for, at invalide med et erhvervsevnetab på mindst 50% blev anvist sådanne stillinger inden for stat, kommune eller det private erhvervsliv, som den invalide skønnedes egnet til at udfylde. Det kunne være kontorjobs eller arbejdsområder inden for post- og jernbanevæsen. Bestræbelserne syntes imidlertid ikke at have båret frugt, ledige stillinger hang ikke på træerne i 30'erne.

Invalidenævnet fulgte den krigsinvalid i hele hans tilværelse. Der- som han havde modtaget understøttelse, fik enken efter hans død udbetalt det tredobbelte beløb af hans månedlige renteudbetaling som éngangsydelse.

Hvis dødsårsagen var en direkte eller indirekte følge af den pådragne invaliditet, modtog familien hjælp til afholdelse af begravelsesudgifter (incl. gravsten). I trangstifælde kunne denne hjælp også ydes til efterladte efter en afdød krigsinvalid, selvom hans død ikke var forvoldt af krigsskaden.

Krigsenkeforsørgelse udbetaltes til enker, hvis mænd var døde eller dødeligt sårede under krigstjeneste, samt til enker efter krigsinvalider, hvis død skyldtes en lidelse, som var opstået ved militærtjenesten under krigsforhold. I trangstifælde kunne der også til enker efter krigsinvalider med en erhvervsevneindskrænkning på 50% og derover, og hvor døden ikke havde forbindelse med krigsskaden, tilstås forsørgelse, dog maksimalt 2/3 af den normale enkeforsørgelse. I 1924 udgjorde enkepensionen 720 kr. årlig med et tillæg på 300 kr. for det første barn og 180 kr. for hvert yderligere barn. I 1986 var enkepensionen 14.856 kr. årlig, og som det tidligere er nævnt, var der i år 2000 stadig fire krigsenker, der nød godt af denne understøttelse.

Klagesager

Hvis en ansøger ikke kunne affinde sig med Invalidenævnets afgørelse, det være sig med den tildelte rentesats eller med et eventuelt af-

slag, kunne han inden tre måneder indanke sagen til fornyet behandling i Invaliderådet. De fleste, der fik afslag, benyttede sig af denne lovhjemlede mulighed, dog var rådets afgørelse i de fleste tilfælde identisk med nævnets. Der var dog undtagelser.

Et indklaget afslag fra nævnet kunne i rådet vendes til anerkendelse, og klage over den af nævnet tildelte rentesats kunne resultere i en forhøjelse af satsen efter rådets behandling.

En 33-årig landarbejder fra Haderslevvegnen blev i 1915 indlagt på lazaret i Stryj i Galizien for kronisk mavesår. En ansøgning om rente fik afslag i nævnet, men blev tilstået i rådet, da der var tale om »forværrelse af en i forvejen bestående lidelse«.

Enkelte utilfredse ansøgere undså sig ikke for at klage direkte til kongen, statsministeren eller socialministeren med det resultat, at sagen blev vendt endnu engang.

En 22-årig murer fra Sønderborgegnen blev læderet af granatnedslag ved Verdun d. 19. april 1915. Nævnet anerkendte krigsskade, men satte renten til mindre end 10%. Den utilfredse krigsinvalid skrev i 1931 til statsminister Stauning, at han »føler sig uretfærdigt behandlet« og sluttede brevet »med socialdemokratisk hilsen«. Sagen blev ekspederet videre til Invaliderådet, der foranledigede den invalide undersøgt af en specialist på Rigshospitalet. Han fik herefter tilkendt en rentesats på 25%, senere forhøjet til 40%.

Invalideansøgeres utilfredshed kunne også give sig udtryk på anden måde. Således blev nævnets overlæge, J. Overgaard, en dag på sit kontor overfaldet af en ophidset invalid, der knuste et blomsterglas og kylede et ur i hovedet på overlægen. Tilkaldt politi sørgede for at få voldsmanden tvangsindlagt på Augustenborg sindssygehospital. En anden renteansøger, der gentagne gange havde fået afslag, fremsatte nedsættende udtalelser over for overlægen, lovede ham prygl og gik på ham med de bare næver!!

Langtrukne sagsafgørelser

De fleste ansøgninger nåede rimeligt hurtigt frem til en afgørelse, men nogle var mange år undervejs i systemet, før de fandt deres afslutning. Her skal omtales to sådanne sager.

1) En husmand fra omegnen af Sønderborg søgte i 1923, 36 år gammel, om krigsinvalidere på grund af rystelammelse (Parkinsonisme), der var opstået et par år efter krigsafslutningen. Krigstjenesten

var forløbet uden sygdomme eller lazaretindlæggelser. Nævnet afslag: »ingen krigsskade«. Sagen søgtes gang på gang genoptaget med uændret resultat, selv ikke en skriftlig henvendelse til socialminister K. K. Steincke eller en støtteerklæring fra 83 borgere fra lokalsamfundet ændrede den tidligere trufne afgørelse. Først efter at den invalide tog direkte kontakt til Invaliderrådet, skete der noget. Han blev indlagt på specialafdeling på Rigshospitalet, og det korte af det lange er, at han i 1936, 13 år efter at den første ansøgning var indsendt, fik tilkendt krigsinvalidforsørgelse med tilbagevirkende kraft fra 1924. Motiveringen for tildelingen var, at den lægelige tvivl om, hvorvidt sygdommens årsag kunne være betinget af forhold under krigstjenesten, »burde komme patienten til gode«. Han fik tilkendt en invaliditetsprocent på 100 og en efterbetaling for årene 1924-1936 på 33.323 kr., i dag svarende til godt en halv million kroner.

Divergerende lægelige opfattelser af årsagen til sygdommen må her tage skylden for det komplicerede og langtrukne sagsforløb.

2) I februar 1916 blev en tysk hjælpeskib »Greif« torpederet ved Orkneyøerne, da den forsøgte at bryde den engelske blokade i Nordsoen.¹⁶ En 23-årig skibskok lå tre timer i det iskolde vand, før han blev samlet op for senere at ende som krigsfange i England i Felthamlejren. I 1942, 26 år efter torpederingen, konstateredes svær slidgigt i hofterne. Han søgte nævnet om krigsrente for denne lidelse. I en årække bølgede diskussionen frem og tilbage mellem de lægelige eksperter, idet der var delte meninger om, hvorvidt den stærke afkøling kunne have startet gigtprocessen i hofterne. Atter kom tvivlen ansøgeren til gode, efter at sagen havde passeret Invalidenævn og -råd gentagne gange. Selv retslægerrådet blev, uden for den normale procedure, afæsket en udtalelse, og ansøgeren blev til sidst indlagt til observation på Rigshospitalet. Sagen blev definitivt afsluttet i 1950 med tildeling af en invaliditetsprocent, der i 1954 fastsattes til 90. Dette kringlede sagsforløb strakte sig over otte år.

Andre hjælpeforanstaltninger og foreninger

Krigsinvalideskolen i Sønderborg

Krigsinvalideskolen blev oprettet i 1920 til revalidering og rehabilitering af de sønderjyske krigsinvalider. Skolen byggede på et samarbejde mellem staten, Røde Kors og »Den sønderjyske Fond« og havde til huse i den tidligere tyske marinekasernes hovedbygning,

Fig. 4. Bruno G. Topff. »Præsident« over republikken Als (fra 9).

hvor også Invalidenævnet havde sine kontorer på 1. sal. På 2. sal var der en hospitalsafdeling med 30-40 senge, væsentligst belagt med ortopædisk-kirurgiske patienter og med dr.med. Jens Overgaard som chef frem til 1924. Afdelingen var yderligere indrettet med en operationsstue, et laboratorium og et røntgenrum. Af de lægelige årsberetninger⁸ fremgår, at der i perioden 26/9 1920 til 31/3 1922 var indlagt 358 handicappede, sønderjyske krigsdeltagere, de fleste med følger efter ekstremitetslæsioner, men også en del med tuberkulose i lunger, knogler eller led. Af otte døde i årene 1920-1922 havde de fem tuberkulose som dødsårsag. De fleste kirurgiske indgreb foregik i æternarkose med operationer på arme og ben som de hyppigste og omfattede bl.a. amputationer, stivgørelsesoperationer af led, fjernelse af dødt knoglevæv og fremmedlegemer i form af projektiler og granatsplinter.

Den navnkundige Bruno Gustav Eugen Topff (fig. 4), der ifølge

myten i den turbulente tid i november 1918 (som en udløber af matrosernes oprør i Kiel) op slog sig som præsident over republikken Als i dagene 6.-9. november, døde d. 9. november 1920 på Krigsinvalideskolens hospitalsafdeling, som det hedder »yderst medtaget af tuberkulose i bughulen«. ^{8,9}

Ved udgangen af 1923 var der kun to patienter på afdelingen, som herefter blev nedlagt, da den »nu i alt væsentligt havde løst sin opgave«.

Desuden fandtes en skoleafdeling, der havde til huse i barakker på kasernegrunden. Her blev indtil lukningen i 1925 omskoleet 130 invalider inden for skomager-, snedker-, træskomager-, bogbinder-, sadelmager-, skrædder- og mekanikerfagene (fig. 5). Af disse kunne 118 efter endt uddannelse ernære sig helt eller delvist ved det lærte håndværk med tilskud fra den tildelte invaliderente. ⁸

I hovedbygningens stueetage blev der indrettet et bandageri, som i 1925 blev videreført af Invalidenævnet i andre lokaler. En opgørelse fra 1946 viste, at bandageriet siden 1924 havde fremstillet ca. 5.500 proteser og foretaget godt 30.000 reparationer. I 1959 overgik bandagerifunktionen til »Samfundet og Hjemmet for Vanføre«.

»Den sønderjydske Fond«

Tilskyndet af fhv. minister I.C. Christensen tog en række fremtrædende danske borgere med professor, dr.med. Edvard Ehlers i spidsen i 1918 initiativet til en landsdækkende indsamling til fordel for betrængte 1) efterladte efter faldne sønderjyder i 1. verdenskrig også omfattende efterladte efter sådanne, der var døde af sår eller sygdom erhvervet under krigstjeneste, 2) sønderjyske krigsinvalidere og 3) sønderjyske krigsdeltagere, der ikke var anerkendt som forsørgelsesberettigede krigsinvalidere og deres pårørende samt 4) sønderjyske krigsdeltagere (eller deres børn) til faglig uddannelse og skolehjælp, også omfattende studerende ved højere læreanstalter og universiteter.

Indsamlingen mødte bred opbakning, og bidragene strømmede ind i et sådant tempo, at »Den sønderjyske Fond« i 1918 kunne disponere over godt seks millioner kroner. Da fonden blev nedlagt i 1959, havde den ydet hjælp til mangfoldige sønderjyske formål for mere end 15 millioner kroner. ¹⁰

Før fonden traf beslutning om, hvorvidt en ansøger var i en

Fig. 5. Snedkerværksted i én af Invalideskolens barakker (fra 8).

trangssituation, blev Invalidenævnet anmodet om en udtalelse om den invalides eller de efterlattes økonomiske forhold. Det syntes at være en stiltiende forudsætning for hjælp, at den blev ydet til dansksindede, selvom der ikke var fuld enighed om dette princip i fondsbestyrelsen.

Mange familier fik hjælp til anskaffelse af tøj til børns konfirmation eller bryllup. Konfirmander, hvis fædre var faldet i krigen, modtog et konfirmationsur med inskriptionen »Den sønderjydske Fond« og »Til minde om din Fader« og med de to sønderjyske (slesvigske) løver indgraveret i urkapslen (fig. 6). Ialt blev der ud-delt 2900 sådanne ure.

Blandt de mange universitetsstuderende krigsdeltagere, til hvem fonden ydede studielån, var den senere primas i den danske folkekirke, biskop, dr. theol. H. Fuglsang Damgård, kendt af mange sønderjyske krigsfanger fra ophold i den franske krigsfangelejr Aurillac i Auvergne. Som et andet eksempel kan nævnes den senere fører for de danske nazister Frits Clausen, der under krigen faldt i russisk fangenskab. Han fik hjælp til gennemførelse af sit medicinske studium i

Fig. 6. Konfirmationsur til sønner efter faldne sønderjyder. Urene til døtre var mindre (fra ¹⁰).

København, men var noget sen til at tilbagebetale lånet, måtte rykkes gentagne gange, og først d. 17. februar 1940 blev den sidste del tilbagebetalt!¹⁰

»Foreningen for sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte«

Foreningen blev oprettet d. 28. august 1920 og havde som formål at »varetage og fremskynde de krigsbeskadedes og de efterladdes sociale og økonomiske interesser og rettigheder«.

Den talstærke forening afløste en tilsvarende sammenslutning fra

den tyske tid med 11 lokalafdelinger. Medlemmerne repræsenterede både dansk og tysk sindelag, men i følge vedtægterne var »politiske og religiøse bestræbelser udelukkede i foreningens virke«. Foreningen udgav bladet »Krigsinvaliden«, der bl.a. viderebragte aktuelle love og bekendtgørelser. Der blev oprettet et kontor, hvor medlemmerne kunne søge råd, vejledning og hjælp hos foreningens konsulent. Han var tillige et aktivt medlem af Invalidenævnet, hvor han talte krigssofrenes sag, ligesom han øvede indflydelse på nævnets beslutninger. Foreningen var også repræsenteret i Invaliderrådet. Endelig skal nævnes, at foreningen oprettede og drev et rekreationshjem i Sønderhav, en feriekoloni ved Kelstrup strand og feriehjem ved Emmerlev Klev og i Lakolk på Rømø, institutioner, som i sommermånederne var fuldt belagte med krigsofre og deres familier. Omkring 1980 var foreningens rolle udspillet.¹¹

»Verband der Vereine ehemaliger deutsche Soldaten im abgetretenen Nordschleswig«

Forbundet, der siden 1922 havde lokalafdelinger i de større byer og bebyggelser i Sønderjylland, talte i 1929 ialt 1156 medlemmer. I lokalvedtægterne for Aabenraa-afdelingen¹² opridsedes foreningens formål: at pleje kammeratskabet blandt tidligere tyske soldater og at yde økonomisk hjælp til efterladte efter døde kammerater eller enker efter disse og til trængende medlemmer og deres familie. Ved begravelse af et medlem mødte foreningen frem med fane, og der blev afgivet gevær salut over graven. I en artikel i »Hejmdal« i 1923 angreb H. P. Hanssen forbundet for at udøve en maskeret form for militarisme (skytte- og sportsforening), hvilket dog på det kraftigste blev afvist fra foreningens side. I 1937 tog forbundet navneforandring til »Kameradschaftsverband Nordschleswig«. Efter 1933 og især i de første krigsåre i 40'erne trådte foreningens tysksindede holdning tydeligt frem. Medlemstallet var stigende i denne periode, ved medlemsmøderne afsluttedes formandens velkomsttale nu med et »dreifach Sieg Heil«, og efter den tyske besættelse af Danmark etableredes et snævert samarbejde med den tyske værnemagt. Forhandlingsprotokollen for Aabenraa-afdelingen slutter brat i 1943, men helt frem til 1945 offentliggjorde forbundet sine årsberetninger i »Deutscher Volkskalender Nordschleswig«.¹³ I den sidste beretning for året 1944 blev medlemstallet angivet til 1355. Af disse forrettede 51 tysk militærtje-

neste, 145 arbejdede for den tyske værnemagt enten i Danmark eller i Tyskland, 219 var »Zeitfreiwillige« og 102 tjente i »SK« (»Schleswigsche Kameradschaft«, en pendant til SA.). Forbundet blev opløst efter besættelsens ophør.

Foreningen af dansksindede sønderjyske krigsdeltagere (D.S.K.)

Denne forening blev oprettet i 1936 bl.a. som et modtræk mod det beskrevne »Verband« med lokalafdelinger i næsten hvert sogn og hver by over hele Sønderjylland og med et medlemstal, der i 1941 var over 7.000, heriblandt mange krigsinvalidere. Foreningen udøvede ingen økonomisk støttevirksomhed for sine medlemmer, men havde betydning ved at vedligeholde forbindelsen mellem gamle krigskammerater og ved at markere sig ved nationale møder og mindefester. Foreningen satte sig et varigt minde i form af de årbøger, der blev udgivet fra 1941 til 1972,¹⁴ hvori sønderjyske krigsdeltagere har berettet om hændelser fra krigstjenesten, beretninger, der giver læseren et indblik i mange dramatiske, men også en del fornøjelige oplevelser. Årbøgerne udgør et værdifuldt dokumentarisk materiale om 1. verdenskrig. Foreningen blev nedlagt i 1987.¹⁵ Mange faner fra lokalafdelingerne blev senere deponeret på Sønderborg slot.

»Foreningen af forurettede Sønderjyske Krigsinvalidere og Faldnes Efterladte«

Denne forening samlede en række krigsinvalidiansøgere, der var utilfredse med de afgørelser, der var truffet af Invalidenævnet og Invaliderrådet. I avisartikler, på møder (fig. 7) og ved udsendelse af ialt 500 skrivelser til prominente personer, bl.a. til kongen og en del politikere, med anklager mod nævnet og især mod dets daværende formand, amtmand Christian L. Lundbye, Sønderborg, søgte de i begyndelsen af 30'erne at skaffe sig opmærksomhed om deres sag. De krævede nævnet og rådet afskaffet og erstattet af uvildige domstole. I et indlæg i »Jydske Tidende«s søndagsudgave d. 6. maj 1934, underskrevet af foreningens formand, hed det bl.a.: »Foreningen har besluttet at opretholde de Beskyldninger for Bedrageri og Kæltringeri (!), som tidligere er rettet mod Invalidenævnets Formand, Amtmand Lundbye«. Foreningen havde dog ikke held med sine anstrengelser, og hovedmændene bag protesterne, nemlig foreningens formand og næstfor-

Foreningen af forurettede Sønderjydske Krigsinvalider og Faldnes Efterladte.

afholder

Stor Protest-Møde

Søndag d. 31. Juli Eftm. Kl. 2
hos Gæstgiver Thede, Nørregade.

Vort Program er imod den uretfærdige Behandling som vi er udsat for fra Rådets og Raadets Side.

Vi forlanger Rådet og Raadet fjernet og erstattet med Domstolen, for at fikre Krigsinvaliderne og Faldnes Efterladte deres berettigede Krav.

Vi forlanger den Danst-Tyske Traktat respekteret.

Vi forlanger at blive behandlet som første Kl. Borgere og ikke som anden Kl., og skal være et retsløs Folkefærd.

Vi forlanger fuld Opværdning for de Tab vi har lidt, under Rådets og Raadets Styrelse.

Og derfor skammerater med talrigt, og støt disse Krav som fuldstnd vil blive dokumenteret som berettiget.

Vi forlanger det indgivet for den internationale Domstol i Haag.

Alle interesserede indbydes venligst

Administrationen.

Fig. 7. Plakat: Indkaldelse til protestmøde i Haderslev (1932?).

mand, blev i 1935 idømt fængsel i henholdsvis 80 og 60 dage på grund af injurier, fremsat mod amtmand Lundbye.

Invalidenævnets arkiv – 827 udvalgte sager

Nævnets omfattende arkiv, der beslaglægger ca. 250 meter hyldeplads, blev i årene 1979 til 1990 afleveret til landsarkivet i Aabenraa, som på grund af pladsmangel har måttet deponere det på landsarkivet for Fyn i Odense.

Arkivet indeholder 4.016 akter vedrørende efterladte (E-akter) og dertil 6.496 invalideansøgninger, nummererede fra 1 og opefter (I-akter), fordelt i 1.518 pakker. 1/5 af I-akterne eller nøjagtig 1.299 invalideakter, udtaget repræsentativt, blev i tiden december 1998 til april 2000 gennemgået som forarbejde til denne artikel. Formålet hermed var at få et skøn over antallet af krigsinvalidere og omfanget og arten af de skader og lidelser, som betingede invaliditet.

Af de udtagne 1.299 invalideakter var 292 ikke anvendelige til en tilbundsående analyse, da de var henlagt af forskellige grunde, f.eks. hvis ansøgeren havde taget varigt ophold i udlandet. I nogle tilfælde manglede vigtige bilag, eller de var mangelfulde. Andre akter måtte udgå, da det drejede sig om fredsrente, d.v.s. en rente, der udbetaltes på grund af lidelse/skade opstået under tysk militærtjeneste i fredstid, eller krigsrente fra deltagelse i tidligere tyske krigshandlinger, f.eks. den fransk-tyske krig i 1870-71, Kina-felttoget 1897.

Af de resterende 1.007 ansøgninger meddelte Invalidenævnet (og Invaliderrådet) definitivt afslag til 180, fordi ansøgerens lidelse/skade ikke kunne anerkendes som forårsaget af krigstjenesten.

Tilbage af det oprindelige materiale var herefter 827 ansøgere, hvor Invalidenævnet anerkendte en krigsskade. Under forudsætning af materialets repræsentative fordeling vil dette kunne omregnes til, at af de ca. 30.000 sønderjyske (nordslesvigske) værnepligtige, der var indkaldt til tysk militærtjeneste i 1. verdenskrig, blev godt 4.000 eller 13,3% mærkede af krigen i en sådan grad, at de blev krigsinvalidere.

Blandt de 827 med anerkendt krigsskade var der 137, hvis invaliditetsprocent forblev uændret mindre end 10, og som derfor ikke modtog nogen understøttelse. 53 krigsinvalidere fik i tidens løb nedsat procenten fra 10 eller derover til under 10, ja, hos nogle kunne der ikke længere påvises mén, hvorfor deres sagsakter blev henlagt. Andre fik på et eller andet tidspunkt forhøjet en renteprocent på under 10 til 10 eller derover.

Reduceres det foreliggende materiale på 827 krigsinvalidere med

det anslåede antal, der havde en renteprocent under 10, ville der være ca. 600, som i hvert fald i de første efterkrigsår modtog invaliderente. Dette skulle så svare til ca. 3.000 rentemodtagere ialt. I invalidenævnets oversigt (Tabel I) angives, at der i 1924 blev udbetalt rente til ialt 2.819 invalider. Heraf kan sluttes, at det her udtagne materiale er vidtgående repræsentativt for samtlige med anerkendt krigsskade.

Renten blev inddraget, »når den forsørgelsesberettigede ved dom findes skyldig i en i den offentlige mening vanærende handling, dog tillægges forsørgelsen atter, når han har erhvervet æresoprejsning« (§ 32 i lov nr. 100 af 29. marts 1924).

Det er almindeligt antaget, at ca. 75% af de sønderjyske krigsdeltagere var dansksindede, en analogislutning fra afstemningsresultatet i zone I d. 10. februar 1920. Blandt de her udtagne 827 krigsinvalid kan det herefter skønnes, at ca. 200 var tysksindede. Efter 1945 blev 16 invalider fra dette materiale dømt for landsskadelig virksomhed i medfør af lov nr. 259 af 1. juni 1945 med strafammer fra eet års fængsel til »livsstraf«, senere ændret til livsvarigt fængsel. Domfældelse medførte fortabelse af bl.a. den tildelte invalidepension, men pensionen kunne generhverves efter strafafsoning.

Akterne for den enkelte ansøger er som regel komplette og ordnet kronologisk med relevante data fra den tyske tjenestetid, med journaler og lægeerklæringer, præget af tysk grundighed. Fra den danske tid foreligger også et stort materiale, bl.a. minutiøst udarbejdede speciallægeundersøgelser og en del røntgenfotos. Arkivet er således en eneste kilde til militærhistoriske, lægelige og sociale studier.

Blandt akternes mange data er til nærværende undersøgelse registreret følgende vedrørende den enkelte indkaldte:

- Højde, hjemsted, civile erhverv.
- Arten af krigsbeskadigelse/sygdom, omstændighederne ved skadens opståen, herunder ved hvilke frontafsnit, den givne behandling og efterbehandling, også efter krigsafslutningen.
- Eventuel revalidering på Krigsinvalideskolen, den tilkendte rentesats, indplaceringen i samfundet samt andre forhold af interesse frem til vedkommendes død.

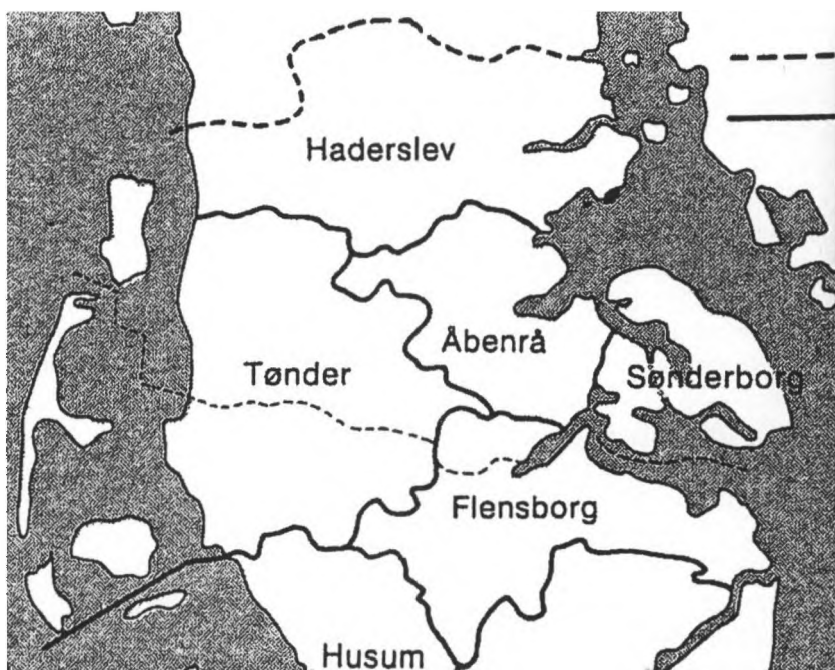

Fig. 8. Kredsinddelingen i Nord-Slesvig før 1920 (fra ²).

Hjemsted, erhverv, alder og højde

Først skal redegøres for en række »neutrale« (demografiske) data for de undersøgte sønderjyske krigsinvalidansøgere, som må antages at være et spejlbillede af samtlige indkaldte fra landsdelen.

For 1033 invalideansøgere forelå der oplysninger om deres hjemsted. I den tyske tid var Nord-Slesvig inddelt i fire kredse (amter): Kr. Hadersleben, Kr. Tondern, Kr. Apenrade og Kr. Sonderburg (fig. 8). Kr. Tondern omfattede også områder syd for den nuværende dansk-tyske grænse, og Bov-området hørte under Kr. Flensburg. Det største kontingent af ansøgere kom fra Kr. Hadersleben, nemlig 40,7%, fulgt af Kr. Apenrade med 20,7%, Kr. Tondern med 19,8% og Kr. Sonderburg med 16,9%. Endelig kom 1,9% fra Kr. Flensburg eller andre lokaliteter i Tyskland.

At Haderslevområdet ydede flest indkaldte skyldtes, at området både i areal og i befolkningstal overgik de øvrige tre områder. Efter d. 15. juni 1920 blev de vestlige dele af Haderslev amt henlagt under

Tønder amt, men selv da var der godt 56.000 indbyggere i Haderslev amt mod ca. 35.000 i hver af de øvrige sønderjyske amter med Sønderborg amt som det tættest befolkede.³

Analyse af de civile erhverv blev udført på 936 invalideansøgere. Ikke uventet var landbruget det dominerende erhverv, idet 389 eller 41,6% var beskæftiget her. Det drejede sig om en bred vifte af stillingskategorier fra tjenestekarle og landarbejdere over husmænd til gård ejere. Selvstændige erhvervsdrivende (købmænd, håndværksmestre, bagere, skræddere, gartnere, læger m.fl.) tegnede sig for 290 eller 31%. 236 personer (25,2%) var beskæftiget som arbejdere, dette begreb taget i videste forstand: arbejdsmænd, løsarbejdere, mekanikere, håndværkssvende og -arbejdere. Gruppen tjenestemænd udgjorde kun 2,2% (21 indkaldte).

Våbenføre mænd i en alder fra 18 til 45 år blev på et eller andet tidspunkt indkaldt til tysk militærtjeneste. Den værnepligtiges gennemsnitsalder i krigens første måneder var i dette materiale 29 år. Den ældste indkaldte var født i 1869, den yngste, der var født d. 13/9 1900, nåede i sin korte tid ved fronten at pådrage sig tuberkulose. En skoleelev meldte sig som krigsfrivillig i juni 1915, 17 år gammel.

Gennemsnitshøjden for 812 ansøgere var 169,99 cm, varierende fra 144 cm til 190 cm. At den tyske hær kunne bruge en soldat på 144 cm's højde har sin forklaring i, at han, der i det civile liv var skomager, udfyldte en vigtig opgave som feltskomager bag ildlinjerne. Den beregnede gennemsnitshøjde for de sønderjyske krigsdeltagere svarer til gennemsnitshøjden på 169,03 cm for danske værnepligtige i 1917.⁷

En 29-årig landmand fra Haderslevområdet, ca. 170 cm høj, var således »prototypen« på en indkaldt sønderjysk værnepligtig i de tyske stridskræfter under 1. verdenskrig.

Frontafsnit

Af interesse er her at afklare, på hvilke frontafsnit de indkaldte blev udsat for krigsskade. De hårdeste kampe udspillede sig på vestfronten, hvor de fleste sønderjyder kom i aktion. En gennemgang af 553 skudlæsioner viste, at 76% var påført ved Vestfronten, især ved Verdun- og Somme-afsnittene, 23% ved Østfronten og kun 1% ved Balkan-fronten, hvor østrig-ungarske og bulgarske tropper aflastede de tyske hær enheder. Løvrigt blev de tyske tropper forflyttede fra den ene front til

den anden, og adskillige soldater blev sårede ved flere frontafsnit. Men også ved fjerne frontafsnit blev sønderjyder krigsskadede:

En maskinarbejder fra Aabenraa gjorde tjeneste ved den tyske koloni Kiatshou i Kina, hvor han i november 1914 blev taget til fange, da japanerne erobrede fæstningsbyen Tsingtau. I japansk fangenskab pådrog han sig tuberkulose.

En mekaniker fra Haderslev, fører af en militær lastvogn under krigshandlingerne i Palæstina, fik her malaria, der gav symptomer mange år frem.

En maskinbygger fra Kegnæs sejlede som underofficer på et kamoufleret blokadeskib »Kronborg« under dansk flag med ammunition til de tyske tropper i tysk Østafrika. Ud for havnebyen Tanga blev skibet i februar 1915 sænket af englænderne. Sammen med den øvrige besætning reddede han sig i land, hvor han sluttede sig til den legendarisk berømte general Lettow-Vorbeck's tyske afrikakorps.¹⁶ Her blev han skadet på begge øjne ved en minesprængning og senere, i 1917, stærkt medtaget af malaria, taget til fange af englænderne. Efter ophold i en fangelejr i Sidi Bishir i Ægypten vendte han sammen med andre sønderjyske krigsdeltagere hjem til Danmark om bord på den danske krydser »Valkyrien«. I 1925 måtte hans ene øje fjernes som følge af den tidligere læsion.

Af de 827 krigsinvalidere, som indgår i analysen, gjorde 813 tjeneste i hæren, 12 i marinen og 2 som jordpersonale ved luftvåbnet. I de følgende opgørelser over de krigsskader eller sygdomme, der medførte invaliditet, indgår værnepligtige fra de tre værn under eet.

Skudlæsioner

Skudlæsioner (fig. 9) var den hyppigste årsag til krigsskade, idet ialt 512 (knap 62%) var invaliderede efter skud, og hos 485 af disse (knap 59%) var skudlæsionen eneansvarlig for det tildelte erhvervsevnetab. Hos 27 (godt 3%) vægtede den mindre i forhold til anden anerkendt krigsskade (f.eks. tuberkulose, hjertelidelse). Om projektillets art gav dokumenterne oplysning hos 514 skudlæderede, også omfattende invalider, hvor skudlæsionens følger var så ubetydelige, at de ikke indgik i udmålingen af invaliditetsprocenten.

263 (ca. 51%) ramtes af granatsplinter fra artilleri-, mortér- eller håndgranater. Granatstykkerne varierede i størrelse fra små splinter til meget store metalstykker. D. 17. november 1915 fjernedes på et

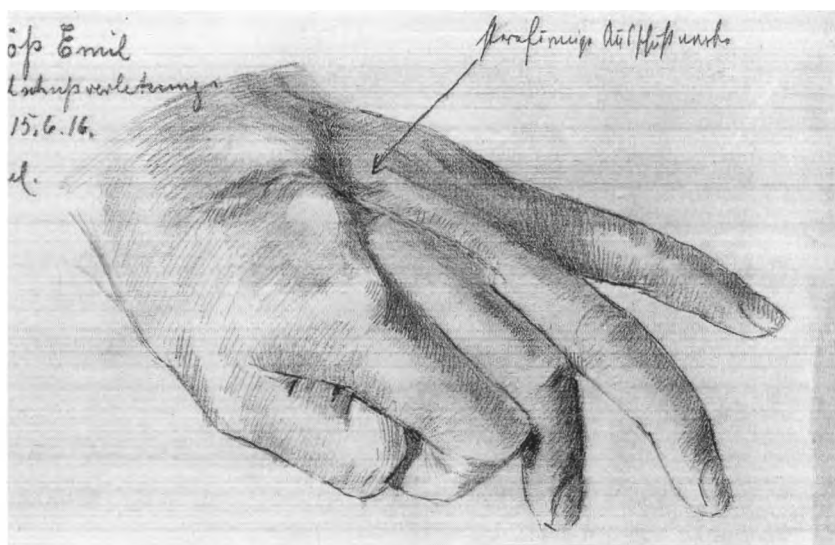

Fig. 9. Blyantstegning, der viser følgerne efter en skuldlæsion gennem hånden. Ukendt tysk kunstner. Bilag i en tysk militærlægeerklæring fra 1916.

»Feldlazarett« et $6 \times 2 \times 1,5$ cm stort granatstykke, der fem timer forinden under en træfning ved Aisne havde boret sig dybt ind i leveren på en 31-årig landmand fra Egersund.

Det var ikke usædvanligt, at en såret blev ramt af adskillige splinter samtidig: En 34-årig smed fra Aabenraa blev d. 22. april 1915 ved Gy i Nordfrankrig såret seks forskellige steder af splinter fra en eksploderende granat.

Projektiler fra infanteri- og maskingeværer læderede 191 (ca. 37%), og 5 blev ramt af pistolskud. Schrapnellkugler sårede 38 (ca. 7%) og minesplinter ca. 3%.

6 soldater (ca. 1%) blev ramt af eksploderende flybomber, heraf fem i 1918 og een i 1917. Bombning fra fly fandt stigende anvendelse i de sidste krigsår. Under de tyske troppers tilbagetrækning bombede de allierede Rhinområdet, og her blev en 37-årig landmand fra Toftlund d. 10. november 1918, dagen før våbenstilstanden, så svært læderet, at venstre arm måtte amputeres over albuen.

I den følgende oversigt over de 512 invalider med anerkendt skudskade er beskadigelserne inddelt efter deres art og angivet i absolutte tal. Da den enkelte soldat kunne have læsioner forskellige steder, og skaderne kunne være påført ved forskellige frontafsnit,

tjener det ikke noget formål at opgøre skudskaderne i procenter. Een og samme person kan således optræde i flere af de her beskrevne ramte grupper.

Tabel II. Hyppigste skudskader hos 512 krigsinvalider

	Antal
Læsioner af arme og ben	407
Kranielæsioner	29
Ansigtslæsioner	26
Øjenlæsioner	17
Bryst/lungeskud	16
Bugskud	9
Hals-/nakkeskud	9

26 soldater havde ansigtslæsioner, flere med alvorlige kæbebensbrud, der måtte behandles kirurgisk, og ikke så få med varige vansir trods plastikkirurgiske indgreb.

Øjenlæsioner, hyppigst forvoldt af granatsplinter, sås i 17 tilfælde. Hos 11 blev det læderede øje fjernet på »Feldlazarett« eller »Kriegslazarett«. En 28-årig landarbejder fra Broager mistede d. 27. juli 1915 på østfronten foran Warszawa synet på begge øjne efter et geværstrefskud.

Det ydre øre og øregangen blev skudskadet hos 5 soldater. I Somme-slaget blev en 22-årig landmand d. 7. oktober 1916 ramt af en schrapnellkugle, der borede sig ind bagved venstre øre. Kuglen blev fjernet ved operation, men hørelsen var varigt nedsat.

Stålhjelme blev først taget i brug ud på sommeren 1916,¹⁷ indtil da bar frontsoldaterne enten en pikkelhue eller en hovedbeklædning af stof.

Ialt 29 soldater fik kranieskud, heraf var 13 af overfladisk karakter, hvor kranieknoglen ikke havde taget større skade. Hos 8 skete der brud af kranieknoglen, eller knoglen blev presset indefter. 5 af disse fik fjernet knoglesplinter i narkose.

Alvorligere var det, hvis projektilet eller granatsplinten trængte gennem knoglen ind i hjernen (stikskud). Dette var tilfældet hos 5 soldater, hvoraf 3 blev opereret. En 32-årig arbejdsmand fra Haderslev blev ramt i baghovedet af et geværskud d. 25. august 1914 under fremrykningen gennem Belgien. Kuglen blev fjernet ved operation på Sct. Johann hospital i Bruxelles.

Den alvorligste læsion: kraniegennemskuddet, der medførte en dø-

delighed på mellem 73 og 100%,¹⁸ sås hos 3 soldater, hvoraf 2 blev opererede. En 25-årig landmand fra Ulkebøl blev d. 31. juli 1916 i Somme-slaget skudt tværs gennem kraniet med et geværprojektil. Efter en 600 km lang transport i lazarettog blev han d. 3. august opereret på et hospital i Magdeburg og overlevede mirakuløst med ubetydelige varige mén i form af tidvis hovedpine og kramper.¹⁹

Følgetilstandene efter disse kranieskud varierede fra neurose, hovedpine, døvhed og svimmelhed til kramper og lammelser.

Krigsdeltagere, der uretmæssigt forsøgte at opnå krigsinvalidident, kunne også forekomme, men sådanne blev afsløret ved grundig lægeundersøgelse. Et eksempel er en 45-årig tømrer fra Sønderborg-området, der søgte om rentetildeling på grund af epilepsi og nervesvækkelse. Han angav at være skudt gennem hovedet d. 5. juli 1918 ved la Fère, og at kuglen var gået ind i panden og ud ved venstre kæbevinkel. Krigsdokumenter kunne ikke bekræfte denne hændelse. Ved undersøgelsen fandtes et lille ar i panderegionen. I 1922 blev han på grund af vedholdende klager opereret med åbning af kraniet og undersøgelse af hjernehinde og hjernen i pandeområdet, uden at der herved påvist noget usædvanligt. Efterfølgende afsløredes, at arret i panden stammede fra en tidligere fjernelse af en godartet talgknode i huden, og at epilepsien var mere end tvivlsom. Ansøgningen blev herefter afslået.

9 soldater havde hals-nakkeskud. Flere havde svære følgetilstande i form af lammelser af armen og smertefulde udposninger på de store halskar.

Bryst-lungeskud var i 1. verdenskrig behæftet med en dødelighed på 50%,¹⁸ hyppigst på grund af blødning og/eller på grund af spændingstryk i brystkassen som følge af udsivende luft fra den beskadede lunge. I dette materiale overlevede 16 med denne skudlæsion. En 23-årig ekspedient fra Tønder blev d. 11. september 1915 i slaget ved Tarnopol i Galizien ramt bagfra af et projektil, der satte sig fast i lungen. Elleve dage senere fjernedes projektilet på et »Feldlazarett«.

Bugskud, der gik gennem bugvæggen ind i bughulen, havde i 1. verdenskrig ligeledes en dødelighed på 40-50%.¹⁸ Mange døde på selve slagmarken, nogle blev reddet ved operation, hvis der var en trænet mave-tarmkirurg til stede, men sådanne kirurger var dengang en mangelvare. Ni soldater overlevede bugskud, fire blev opererede: hos to fjernedes granatsplinter fra leveren, hos een kunne projektilet ikke lokaliseres, men heldigvis var kun blindtarmen læderet. Den fjer-

de havde en stor læsion fortil i urinblæren, hvorfra der fjernedes flere granatsplinter.

Fire soldater blev såret i mellemkødet og omkring endetarmsåbningen. En 20-årig arbejdsmand fra Løjt-Kirkeby blev ved Somme ramt af en granatsplint, hvorved bl.a. endetarmsåbningens ringmuskel blev ødelagt. Der måtte mange år senere anlægges en kunstig tarmåbning (colostomi) på grund af manglende kontrol over afføringen.

Læsioner på arme og ben

Ekstremiteterne (arme og ben) var sæde for mange skudskader, i de fleste tilfælde var der også knoglebrud.

Af overekstremitets-knoglebrud optaltes 138, de fleste efter gennemgående skud. Hånd- og fingerbrud udgjorde 66, brud af overarmsknogle og skulderknogler 36, albuebrud 16 og underarmsknoglebrud 20. I disse grupper var der 17 med beskadigelser af armens store nervestammer.

8 skudlæsioner af fingre på venstre hånd og eet fodskud var såkaldte selvskud eller »Heimatschuss«, som i de fleste tilfælde medførte midlertidig fritagelse for fronttjeneste og ofte en tilsigtet (?) orlov.

På underekstremiteterne var der ialt 127 brud, heraf 103 efter gennemgående skud. Brud af lårben forekom i 35 tilfælde, brud i knæregion i 20, af underben 40 og på foden og i tæer i 32 tilfælde. Hos fem var store nervestammer overskudte.

Rene bløddelslæsioner (uden knoglebrud) på arme og ben opstod hos 142 skudskadede. I 15 tilfælde var der tillige læsion af de store nerver.

Behandling af skudskader

I selve kampafsnittet gav kammerater, sygebærere eller sanitetssoldater en foreløbig behandling i form af forbindelse og eventuel understøttende bandage af primitiv art, før den tilskadekomne blev ledsaget, båret eller selv gik til troppeforbindingspladsen 1-2 km bag frontlinjen. Her blev bl.a. givet morfin mod smerter og stivkrampeserum. I ambulance, motoriseret eller hestetrukket, blev den skadede ført til hovedforbindingspladsen 6-10 km bag fronten, hvor der udførtes operative indgreb, hvis det drejede sig om en livstruende tilstand, f.eks. en kraftig blødning, der ikke kunne standses ved tamponade.

Fig. 10. Glasampul fra ca. 1920 med »Kochsalzlösung« (saltvand) til infusion under huden. (Museet, Sønderborg sygehus).

Hvis den sårede skønnedes egnet til yderligere behandling, transporteredes han til »Feldlazarett«, der kunne være indrettet i skoler, fabrikker eller på det lokale sygehus i god afstand fra fronten. Her var der større muligheder for at udføre operative indgreb. Endnu fjernere fra frontlinjen lå »Kriegslazarett« med endnu bedre behandlings- og plejefaciliteter, og var det nødvendigt, sendtes den skudskadede til specialbehandling i Tyskland. Efterbehandling og rekreation fandt ofte sted på lazaretter tæt på den såredes hjemsted.

Som det fremgår, var det især på »Feldlazaretterne«, at de store, akutte krigsskader blev behandlet. Man kan forestille sig den dramatik og travlhed, der herskede her under og efter en større kamphandling.

Blandt de ovenfor omtalte skudlæsioner af arme og ben blev der på feldlazaretter bl.a. udført 7 amputationer af armen og 35 amputationer af benet. Tre soldater fik foretaget amputation af begge ben. Fra 46 sårede fjernedes projektiler, projektildele og splinter. Efter overførsel til »Kriegslazarett« blev mange opereret påny. Indgrebene blev udført med patienterne i æter eller æter/kloroform narkose, hos andre blev der anlagt lokalbedøvelse. Da skudsårene hyppigt var forurenede med jord og andet, var sårbetændelse særdeles hyppig, antibiotika-æraen lå langt ude i fremtiden.

Enkelte soldater, der havde lidt et stort blodtab, fik infusion med saltvand (fig. 10). Nutidens væskebehandling og blodtransfusion havde endnu ikke vundet indpas.

Knoglebruddene blev så godt som alle behandlet med gipsbandage og lagt i stræk, mange lårbensbrud helede med stor forskydning mellem bruderne og med betydelig forkortning af benet.

Andre årsager til legemsbeskadigelse

Mange kom til skade ved *fald, slag eller stød*. Ialt 9 soldater kom til skade efter fald, de fleste fra en vogn. Et 22-årigt postbud fra Sønderborg i russisk krigsfangenskab i Sibirien faldt d. 22. marts 1917 ned fra et træ og pådrog sig et lårbensbrud. En 21-årig tjenestekarl fra Skast ved Tønder faldt i november 1918 i Ukraine ned på skrævs over en vognstang med en fistel på urinrøret til følge. Andre 4 blev varigt skadede efter slag og stød. Under træfældning ved vestfronten blev en 29-årig telefonarbejder ramt af en faldende træstamme og fik hjernerystelse og kraniebrud.

7 blev invaliderede efter overkørsel, de 4 af automobil, 3 af tog. D. 4. marts 1915 fik en 27-årig tømrer (jernbanepioner) begge ben amputerede efter at være kørt over af et tog i Ukraine.

7 soldater, 6 landmænd og en »fanemed« (beslagsmed ved rytteriet), kom til skade ved hestespark. Heste var meget anvendte, både i rytteriet og som trækdyr, f.eks. for det tunge skyts. En 24-årig landmand fra Bojskov blev d. 24. oktober 1917 sparket i panden af en hest, hvorved pandebenet blev trykket indefter. Knoglen blev sat på plads under efterfølgende operation.

Hos 3 soldater måtte adskillige tæer fjernes på grund af *frost- og kuldeskader* opstået under tjeneste på Østfronten og i Rumænien. En fjerde fik forfrysninger i hænderne med varige mén.

14 frontsoldater, der alle havde været udsat for kortere- eller længe-revarende, voldsom artilleriild, fik varige *høreskader* på grund af voldsom lydpåvirkning. Under kampe ved Verdun d. 4. november 1918 tjenstgjorde en 19-årig landmand fra Nolde ved en 10,5 cm feltkanon, der afskød 400 projektiler på een nat midt i trommeild og nedslag af fjendtlige granater.

Platfod og åreknuder blev anerkendt som krigstjenesteskader hos 7, begrundet med den fysiske belastning.

Følger efter bajonetstik var medvirkende årsag til tildeling af invaliderente hos 4 frontsoldater. To blev skadede på Østfronten, to på Vestfronten.

Hændelige uheld. 8 personer havde varige følger efter sådanne,

således fik to snittet fingerspidser af i en hakkelsesmaskine, andre to fik »bulne« fingre efter at have skåret sig på kødknive under madtilberedning. En 26-årig mekaniker fra Aabenraa, i tjeneste som flyvermath ved en vandflyverafdeling i Holtenau, skulle starte en flypropel. Propellen roterede tilbage og læderede hans venstre albue.

Giftgasser blev taget i brug af tyskerne i april 1915 ved Ypres,²⁰ men snart fulgte de allierede efter. Det drejede sig om sennepsgas og klorgas, der blev affyret i gasgranater. Blandt de udvalgte sager var der 6 soldater, som led under livslange følger efter gasangreb på Vestfronten; fem af disse var udsat for gasser i årene 1916-17 på den nordlige del af Somme-fronten, hvor de stod over for engelske tropper. Følgetilstandene var kronisk bronchitis, kronisk næse-svælgkatar med nedsat hørelse, og hos een blev øjnene påvirkede, så synet svækkedes. I de sidste krigsår udvikledes effektive gasmasker, som reducerede de skadelige virkninger.

Psykiske lidelser

Det er velkendt, at de belastende oplevelser, som krigsdeltagere udsættes for, kan give varige psykiske følger. På grund af sådanne følgetilstande blev 35 værnepligtige fra dette materiale anerkendt som krigsinvalid, nogle i forbindelse med anden krigsskade, f.eks. skudskade. De psykiatriske diagnoser, som blev stillet efter undersøgelse hos speciallæger, var: neurose, neurastheni, psykopati og »granat-chok«. Desuden blev tre soldater indlagt på sindssygehospitaller på grund af sygelige vrangforestillinger og tvangstanker, hvormed andelen af psykiske lidelser blandt samtlige anerkendte krigsskadede kom op på 4,7%. En 28-årig styrmand fra Rømø lå i april 1915 neddykket 18 timer i en U-båd ud for Gallipoli. Medens ilten langsomt slap op, fik han angstanfald og rysten. Denne tyske U-båd havde uset af fjenden gjort den lange rejse fra Wilhelmshafen gennem Gibraltarstrædet til Dardanellerne, hvor den i maj 1915 sænkede to store engelske slagskibe.¹⁶ Rømostyrmanden hjemsendtes 1918. En tyve år gammel landmand fra Tønderegnen fik en krigsneurose i september 1916 ved Somme, da »de sorte med knive i munden« (franske kolonisoldater) gik til angreb.

I materialet findes en enkelt kvinde. Hun meldte sig som frivillig hjælpesygeplejerske i 1915, 26 år gammel. Under tjeneste på lazaretter

ved Østronten udviklede hun en svær neurose og blev hjemsendt i 1917 med en tysk forsørgelse svarende til tabet af 1/3 af erhvervs-evnen. Forsørgelsen fortsatte i dansk regi med uændret erhvervs-evnetab.

Medicinske sygdomme

I dette afsnit af analysen af de 827 krigsinvalidere redegøres for sådanne sygdomme, der enten opstod, forværredes eller blussede op påny under krigstjenesten, og som i sig selv eller i forbindelse med anden krigsskade/lidelse talte med ved fastlæggelsen af erhvervsevnedesttelsen.

Tabel III. Hyppigheden af invaliderende sygdomme blandt 827 krigsinvalidere

Tuberkulose	7,7%
Sygdomme i bronchier/lunger	5,2%
Psyriske lidelser	4,7%
Hjertesygdomme	4,1%
Nervesygdomme	3,4%
Mave/tarmsygdomme	3,2%
Gigtsygdomme	3,1%
Nyre/urinvejslidelser	2,5%
Malaria	1,6%

Tuberkulose var en almindelig lidelse i begyndelsen af det 20. århundrede. De dårlige hygiejniske forhold og sammenstuvningen i skyttegravene og mandskabsrummene (»Unterstande«) begunstigede en genopblussen af »hvilende« tuberkulose hos soldaterne, ligesom smit-terisikoen var stor (fig. 11). I materialet til denne undersøgelse fik 64 soldater, eller 7,7% krigsinvalidere på grund af tuberkulose.

Tabel IV. Tuberkuloseangreb hos 64 sønderjyske krigsinvalidere

	Aggressiv	Kronisk	I ro	Ukendt
Lunger	22	6	19	1
Lunger, knogler, led	1	3	3	
Rygsøjle	1	3		
Lunger, urinveje, kønsorg.		4	1	
Ialt	24	16	23	1

Af de 24 med aggressiv tuberkulose var 14 døde frem til år 1925. Yderligere 5 døde de følgende fire år. En landmand fra Hvidding var

Fig. 11. Understand ved Vestfronten 1915. Institut for sønderjysk Lokalhistorie, Aabenraa.

gentagne gange under krigen indlagt på lazaretter med lungebetændelse. Han døde i hjemmet i 1921 af lungetuberkulose, 27 år gammel. Forældrene havde 10 sønner, der alle var udskrevet til militærtjeneste. 4 af disse faldt, og forældrene mistede således ialt 5 sønner som følge af krigen.²¹

Invalidenævnet dækkede udgifterne ved de syges indlæggelser og behandling på sanatorier rundt om i Danmark.

Varige krigsskader hos 43 soldater (5,2%) hidrørte fra sygdomme i bronchier og lunger. Det drejede sig om astma, kronisk bronchitis, »for store lunger«, kronisk hals- og strubekatar samt følger efter lungehindebetændelse og difteri. Mange soldater var indlagt under krigen med »Grippe«, en alvorlig, livstruende influenzalignende infektion, formentlig identisk med »den spanske syge«, som hærgede i Danmark på samme tid. Fire soldater var indlagt for difteri, der hos een gav anledning til varig skade af hjertemuskulaturen og hos to andre medførte forbigående lammelser af ekstremiteter.

Hjertelidelser som f.eks. »nervøst hjerte«, forårsaget af eller forværret ved militærtjenesten, fandtes hos 34 af de indkaldte. De værste medtagne blev hjemsendt som uanvendelige til krigstjeneste.

Lidelser i mave-tarmkanalen gav krigsinvalidere til 27 indkald-

te, til 9 på grund af kronisk mavesår eller mavekatar, til 18 på grund af kronisk eller tilbagevendende tarmlidelse. Desuden fik 3 anerkendt brok som krigsskade.

Diarré forekom hyppigt, mange var indlagt med »Ruhr« eller »Tyfus« (formentlig salmonellainfektion). Diarreerne var ofte blodige og langvarige. Alle indkaldte blev vaccinerede mod tyfus og kolera.

Gigttildelser udløste krigsinvalidaanerkendelse hos 26. 17 fik lededigt med forskellig lokalisation, 9 fik slidgigt, enten i de store led eller i rygsøjlen.

Sygdomme i nervesystemet sås hos 3,4% af materialets 827 krigsinvalider. 16 havde »ischias«, 5 lammelser af forskellig art og 5 epilepsi. Længe efter krigsafslutningen fik to soldater tilkendt rente på grund af Parkinsonisme (»rystesyge«).

17 indkaldte med varige nyrelidelser, som var opstået eller forværret under krigstjenesten, blev anerkendt som krigsinvalider.

16 soldater blev på et eller andet tidspunkt under krigen behandlet for malaria. 13 af disse havde senfølger, der bedømtes som krigstjenestebeskadigelse. 4 fik lidelsen ved den græsk-makedonske grænse, 6 på østfronten i de galiziske sumpe (»volhynisk feber«) og 2 i Palæstina. 2 krigsfanger i Ægypten og 2 i Marokko og Tunis påførtes lidelsen her. En 20-årig mejerist fra Haderslevkanten fik malaria i 1917 ved den makedonske front. Blev kininbehandlet under indlæggelse på lazaret i Ysküb (Skopje), hvor han udviklede en psykose, som efter krigen udartede til ungdomssløvsind. Der tilkendtes invaliderente, fordi malariaen måtte antages at have udløst sindslidelsen.

Blandt andre krigsskadeanerkendte sygdomme skal omtales kronisk mellemørebetændelse (hos 12 indkaldte), enten som forværring af tidligere bestående lidelse eller som følge af akut betændelse. Også diverse former for øjenlidelser (hos 9) udløste invaliderente.

Andre sygdomme og plager

Luseplagen (fig. 12) var udtalt, især i skyttegravene og »Unterstande«, men ejendommeligt nok blev der kun fundet eet tilfælde af plettyfus, der som bekendt overføres via lus. Derimod var betændelse i kradsårene ikke ualmindelige. Lusebekæmpelse fandt sted ved at behandle tøjet med karbol- og svovldampe, medens soldaten samti-

Fig. 12. Lusebekæmpelse ved Vestfronten. Institut for sønderjysk Lokalhistorie, Aabenraa.

dig blev grundig afvasket.²² Fnatmider blev aflivet ved at indsmøre kroppen med en blanding af svovlskum og sublimat.

Efter orlov med visitter til større byer (Wien, Hamborg, Bruxelles m.fl.) mødte ganske mange op hos lægen med gonorrhé, som blev kureret med gentagne indhældninger af en lapisopløsning i urinrøret.

Erhvervsevnetab

Den gennemsnitlige invaliditetsprocent for alle forsørgelsesberetigede invalider lå omkring 40. Her skal gives nogle eksempler på krigsskader og de deraf betingede procenter:

Tab af begge ben	100%
Tab af ben	66 $\frac{2}{3}$ -80%
Tab af arm	75%
Totalt synstab	100%
Tab af eet øje	40-50%
Aktiv tuberkulose	100%

Kronisk tuberkulose	60%
Lårbensbrud	33 $\frac{1}{3}$ %
Svær høreskade	op til 66 $\frac{2}{3}$ %
Ansigtsslæsion	20%
Hjertelidelse	20-66 $\frac{2}{3}$ %

De fleste invaliderede landmænd kunne genoptage deres erhverv i større eller mindre omfang og med hjælp, men en del måtte skifte erhverv. Af materialets krigsinvalider blev 31 omskolede på Krigsinvalideskolen, heraf 20 landmænd. 10 af disse blev skomagere og træskomagere, 3 blev mekanikere, 2 sadelmagere, 2 snedkere og 1 barber.

Invalideforsørgelsesrenten for en gift husmand med tre børn og en invaliditetsprocent på 33 $\frac{1}{3}$ udgjorde i 1924 68,35 kr. mdl. I dag ville beløbet have en købekraft på ca. 1.400 kr.⁷ Med de indtægter, der hidrørte fra diverse løse ansættelser og fra hans lille landbrug, kunne familien føre en tryk tilværelse uden egentlige økonomiske problemer (personlig meddelelse). En nu 75-årig søn af en anden invalid landmand erindrer invalideydelsen som et væsentligt og kærkomment supplement til dækning af familiens behov (personlig meddelelse).

Afsluttende bemærkninger

Gennemgangen af Invalidenævnets arkiv har hos forfatteren fremkaldt respekt for det store, solide og redelige arbejde, der gennem årene blev udført for at leve op til de forpligtelser, som lovgivningen havde pålagt det danske samfund at varetage over for Første Verdenskrigs sønderjyske krigsinvalider og efterladte, uanset disses nationale sindelag. De mange lægeerklæringer var grundigt udarbejdede og retningsgivende for nævnets stillingtagen til spørgsmålet om krigsskade eller ej. Lægernes bidrag til dette kardinalpunkt i sagsbehandlingen fortjener fuld anerkendelse. Nogle afgørelser har nok været i den invalides favør, et enkelt afslag kan diskuteres, men til gengæld er tvivlen i andre tilfælde kommet ansøgerne til gode.

Det foreliggende arbejde skal læses som en objektiv analyse, baseret på forvaltningens arkivmateriale. Hvad der rørte sig af tanker og følelser hos de indkaldte under krigen, eller hvad hjemmefronten måtte gennemgå af savn og ængstelser, falder uden for undersøgelsens rammer. Det gælder også for de hjemlige problemer, der kunne

opstå, når en mand, der drog rask ud, vendte hjem fra krigen som syg eller som krøbling.

Efter grænseflytningen i 1920 indvarsledes en ny epoke, hvor den sønderjyske befolkning så frem til, at landsdelen blev bragt på fode efter de tunge krigsår. At verdenskrigens invalider og efterladte ikke blev glemt i denne proces, vidner denne artikel om. Hvis den herudover kan føje en brik til Sønderjyllands historie i det 20. århundrede, har den tjent sit formål.

KILDER

Invalidenævnet i Sønderborg's arkiv. Landsarkivet, Aabenraa. Heri: Beretninger over Invalidenævnets Virksomhed 1923-1959 (pk. 299), I-akter (pk. 430-2057), E-akter (pk. 2245-2650). Supplerende aflevering (pk. 72-74).

NOTER

1. J. Kühl & J. Ødegaard: Dansksindede sønderjyske krigsdeltagere og faldne i første verdenskrig. Sønderjyske Årbøger. 1990, s. 167-174.
2. Lorenz Rerup: Slesvig og Holsten efter 1830. Politikens forlag, 1982, s. 302.
3. Franz von Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937. København. 1938, 3. bind, s. 105-109, 295, 312.
4. Troels Rasmussen: Den dansk-tyske traktat 1922, Aabenraa 1996, s. 147.
5. V. Dybdahl m.fl.: Krise i Danmark. Berlingske forlag. 1975.
6. Kilde: Socialforvaltningen, Sønderborg kommune.
7. Statistiske årbøger.
8. Krigsinvalideskolen i Sønderborg 26. september 1920-10. maj 1925. Beretning afgivet af skolens direktion. København. 1925.
9. Dorrit Andersen: »Præsident Topff« og republikken Als endnu engang. Sønderjyske Årbøger. 1985, s. 97-136.
10. Knud Kretzschmer: Den sønderjydske Fond. Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. 1960.
11. Haderslevafdelingen af »Foreningen for sønderjyske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte«. Forhandlingsprotokol. Landsarkivet, Aabenraa.
12. »Verein ehemaliger deutsche Soldaten im abgetretenen Nordschleswig, Apenrade«. Forhandlingsprotokol 1921-1943. Landsarkivet, Aabenraa.
13. »Deutscher Volkskalender Nordschleswig«. Apenrade. 1939, s. 130-133 og 1944, s. 123-124.
14. Dansksindede sønderjyske Krigsdeltageres Årbøger 1941-1972. Hejmdals bogtrykkeri. Aabenraa.
15. »Museet på Sønderborg slot. 1998«. I: Sønderjyske Årbøger. 1999, s. 260.
16. Verdenskrigen. I: Salmonsens konversationsleksikon. København. 1928, 2. udg., bind 24, s. 765-926.
17. Niels H. Kragh-Nielsen: Sønderjyder i den store krig 1914-18. Aabenraa. 1993.
18. A. Borchard & V. Schmieden: Kriegschirurgie. 3. Auflage. Leipzig 1937.
19. Anton Marckmann: Et kraniegnemskud. Bibliotek for Læger. 2001.
20. Carl Grimberg: Verdenshistorien. Politikens forlag. 1961, bind 16, s. 33.
21. N.H. Jensen: Nyt fra vestfronten. Marine Jensen og sønners breve fra første verdenskrig. Odense universitetsforlag. 1998.
22. H. Alnor: Dagbog. En ung sønderjyde fortæller om begivenheder i 1. verdenskrig 1917-1919 på vestfronten. Amtscentralen for undervisningsmidler i Sønderjylland. 1986.

Oberst S. B. Paludan-Müller og samarbejdspolitikken august 1943

Af RENÉ RASMUSSEN

I august 1943 nærmede spændingerne mellem den tyske besættelsesmagt og den danske regering sig bristepunktet. Måneden sluttede med samarbejdspolitikens sammenbrud og regeringens tilbagetræden den 29. august. I Sønderjylland var holdningerne lige så delte som i det øvrige land. I modsætning til den officielle samarbejdslinje stod blandt andre chefen for Grænsegendarmeriet, oberst S. B. Paludan-Müller. Hans protest kom frem under en festmiddag i Tønder 5. august 1943 i forbindelse med byens 700 års jubilæum. Arkivar René Rasmussen, Flensborg, fortæller her om obersten på kollisionskurs og kaster derved et skrålys ind over forhandlings- og samarbejdspolitikens sammenbrud, som det så ud set fra Sønderjylland.

Situationen i begyndelsen af august 1943

Krigen var i sommeren 1943 for alvor ved at vende for Hitlers Tyskland. Den 10. juli gjorde de allierede landgang på Sicilien, den 25. juli blev Mussolini styrtet og hensat i husarrest, Hamborg blev sidst i juli udsat for massive og ødelæggende bombeangreb gennem flere døgn, og den sidste store tyske offensiv på østfronten, »Operation Citadel«, der skulle knuse de russiske styrker i frontbuen ved Kursk, havde ikke givet tyskerne det afgørende gennembrud. Den 5. august havde den tyske hær efter kraftige russiske modangreb måttet rømme byen Orel nord for Kursk. Rømningen af Orel gjorde et meget stort indtryk både blandt venner og fjender af Tyskland. Det var tydeligt, at det nu gik tilbage for de tyske arméer på alle fronter.

I Danmark var stemningen ved at vende. Ved rigsdagsvalget den 23. marts 1943 havde befolkningen ganske vist givet de fem samarbejdende partier en overvældende majoritet. Men begivenhederne både hjemme i Danmark og ude på fronterne i foråret og sommeren 1943 medførte en stemningsforskydning rettet imod samarbejdspolitikken, der hidtil havde haft bred opbakning i befolkningen. Det havde været

den almindelige mening, at som tingene så ud, var der – selvom det forekom ydmygende – ikke meget andet at gøre, end at forsøge at fastholde så meget af det danske parlamentariske demokrati og så megen selvbestemmelse som muligt, med de midler, man nu havde til rådighed. Der havde ganske vist været stærk utilfredshed med dele af regeringens dispositioner, og det var den almindelige mening, at navnlig regeringschefen siden 9. november 1942, Erik Scavenius, var tilbøjelig til at gå for langt i sine indrømmelser til tyskerne. En kendsgerning er det da også, at den danske selvbestemmelse på et stigende antal vitale punkter blev mere og mere indskrænket. Men endnu i marts 1943 nærede størsteparten af befolkningen tillid til, at regeringen – bestående af de fire samarbejdende »gamle« partier – trods alt var bedst egnet til at føre landet frelst igennem krigen. Alternativet: »norske tilstande«, virkede endnu kun tillokkende på et mindretal, selvom flere givetvis var tiltalt af de »rene linjer«, som sådanne tilstande ville medføre. Men »norske tilstande« ville også betyde tysk militærstyre og terror mod befolkningen, og denne konsekvens var flertallet ikke indstillet på at tage. Den danske regering og hele embedsapparatet så det tvært imod som sit fremmeste mål at skærme den danske befolkning mest muligt imod krigens gru.

Rundt om i Danmark så modstandsgrupper og enkeltpersoner anderledes på den sag; de mente tvært imod, at den danske befolkning ville have godt af at mærke, at der faktisk var krig i Europa – og at det var danskernes pligt at bidrage mest muligt til den allierede krigsførelse og Hitlers fald. Det mindste, man efter dette modstandssynspunkt måtte kunne forlange af befolkning og politikere var, at man ikke ydede Tyskland nogen som helst bistand, hverken moralsk eller materielt. Det var bedre og mindre æreløst, at tyskerne tog sig selv til rette, om det så skulle betyde, at de tog det hele. For modstandssynspunktet gjaldt det om at bidrage mest muligt til Tysklands og nazismens nederlag – og i den kamp var man villig til at ofre akkurat de værdier, som tilhængerne af samarbejdssynspunktet så det som deres opgave at bevare.

De begyndende tyske nederlag i 1943 gav håb om, at krigen og besættelsen snart måtte få en ende, og med håbet steg også modet. Det forekom nu ikke længere umuligt for den enkelte dansker at bidrage til Tysklands nederlag. Juli 1943 bragte det hidtil største antal sabotager i løbet af en måned i Danmark, nemlig 84 tilfælde. I Odense reagerede værnemagten den 3. august på sabotagerne mod skibsværft-

tet med at placere vagtposter. Værftsarbejderne svarede med strejke, og krisen eskalerede, da værftet blev afspærret og andre virksomheder i Odense gik i sympatistrejker. Næppe var strejken i Odense endt med sejr til arbejderne, før en ny brød ud i Esbjerg den 5. august 1943, hvor situationen kulminerede med generalstrejke den 10. august og total bystrejke den 11. august. Også denne strejke endte til de strejkendes tilfredshed. Nu gik det stærkt med de begivenheder, der skulle føre til samarbejdspolitikens fald.

Men inden da skal vi en tur til Tønder, hvor de nationale spændinger fik udløsning på anden vis.

Byjubilæum i Tønder

Tønder by fejrede torsdag den 5. august 1943 700-året for sin stadsret. Jubilæet blev, på trods af besættelsen og de nationale spændinger i byen, fejret efter alle kunstens regler. Historisk Samfund for Sønderjylland udgav værket *Tønder gennem Tiderne*, redigeret af direktør for Nationalmuseet Mouritz Mackeprang og der var planlagt allehånde arrangementer fra både dansk og tysk side. På selve dagen byrådsmøde, gudstjenester, reception, frokost – og om aftenen holdt de nationale lejre hver deres arrangementer. Fra dansk side indbød man således til et festarrangement på Tønderhus. Der skulle være musik ved Lauritz Hansens Spillemandsorkester, der skulle være sang, oplæsning og recitation ved skuespillerinden Vera Huhs, og seminarielektor Claus Eskildsen skulle fortælle morsomme historier fra Tønder. Indbyderne var Danske Samfund, Forsvarsbrødrene, Dansksindede sønderjyske Krigsdeltagere, Læse- og Ungdomsforeningen og Kommunalforeningen.¹

Weekenden før, lørdag den 31. juli og søndag den 1. august, havde Tønder amts fire landboforeninger holdt et stort jubilæums-dyrskue. Dyrskuet fik et strålende forløb og var med 14.000 gæster meget velbesøgt. Solen skinnede fra en skyfri himmel, og dyrskuehumøret var efter pressereferaterne at dømme højt: »Aldrig har bonde og borger i den grad sluttet op om en foranstaltning, som tilfældet var ved dette skue, der formede sig som en smuk og værdig optakt til Tønders 700 års jubilæum som købstad på torsdag«, hedder det f.eks. i *Flensborg Avis'* referat. »Præcis på slaget 10 gik Dannebrog til tops over dyrskuepladsen, der var festligt indrammet i et hav af Dannebrogflag. Mens flaget langsomt gik til vejrs, spilledes *Kong Christian*. Denne

Morten Bredsdorff (1901-1990). Forstander for Tønder Statsseminarium 1937-1947. Morten Bredsdorff var en god iagttager. Han nedfældede sine indtryk fra Tønders byjubilæum i sin dagbog. Foto i Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

enkle, men såre skønne indledning til det store skue sagde mere, end ord vil kunne udtrykke. Det var en gribende bekendelse til kongen og til flaget, til land og til folk«. ²

Selvom man i grænselandet ikke var bange for at bruge store ord, når det gjaldt nationale følelser, så forstærkede besættelsen og den spændte situation i det hele taget det dansk-nationale præg på dyrskuet.

Det samme var tilfældet ved sammenkomsterne i løbet af dyrskuedagen. Ved dommerfrokosten på *Hotel Tønder* blev der holdt en lang række taler; bl.a. holdt skovrider Kr. Fromsejer en tale for politimester E. Brix, der kvitterede for de smukke ord og – ifølge *Flensborg Avis'* referat – lovede, »at vi ingen politistat skulle have her i landet«. Også om aftenen, da der var spisning af medbragt mad på *Tønderhus*, blev der holdt taler. Bl.a. talte formanden for Slogs Herreds landboforening, Hans Linnet fra Store Tønde, for kongen og Hans Skau fra Styding talte for »et frit og selvstændigt Danmark«. ³

Der blev tilsyneladende talt fra karsken bælg om de emner, der optog befolkningen i tiden. ⁴

Selve jubilæumsdagen var torsdag den 5. august 1943. I *Flensborg*

Postmester Koblen overrækker borgmester Paulsen jubilæumsposten. Foto: Jubilæums-fotoalbum 1243-1943 ved J.N. Jepsen. Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

Avis' referat fra festdagen hedder det bl.a.: »Klædt i rødt og hvidt fejrer Tønder i dag 700 års købstadsjubilæum. Klokkerne 8 blæste et 18 mands orkester under ledelse af musikdirektør J. Ribel reveille i gaderne. På det sidste stykke fra posthuset gennem Vestergade og Storegade til Torvet red en kongelig posttrytter i gammel, malerisk uniform foran musikken. I sin brevtaske havde han posten til rådhuset. Stående på trappen til det 300-årige rådhus modtog borgmester, bankdirektør J. Paulsen, der i dagens anledning af kongen var hædret med ridderkorset, brevtaskens indhold«.

Kort forinden var der blevet afholdt et ekstraordinært byrådsmøde under overværelse af bl.a. indenrigsminister Jørgen Jørgensen (Radikale Venstre) og departementschef i Indenrigsministeriet Justus Saurbrey. Borgmesteren udtalte ved denne lejlighed bl.a.: »I skyggen af et blodigt verdensopgør fejrer vor by i dag 700-årsdagen for erhvervelsen af sine købstadsrettigheder. Gode og onde dage har Tønder oplevet. Omstridt har byen været, men altid elsket af sine indbyggere. Modsætningsforholdet mellem dansk og tysk har ikke hæmmet byens udvikling, og alle større kommunalpolitiske opgaver har altid kunnet løses i fællesskab.« Borgmesteren sluttede sin tale med at udtale ønsket om, at de ansvarlige for bystyret også i fremtiden måtte have viljen til at løse opgaverne i fællesskab.

Der blev herefter sendt et telegram til kongen, underskrevet af samtlige byrådsmedlemmer – danske og tyske. Formanden for den tyske byrådsgruppe, skolekonsulent for de tyske skoler i Nordslesvig og formand for den tyske lærerforening, Claus Elholm, foreslog, at man også sendte et telegram til overborgmesteren i Lybæk. Det var nemlig den lybske ret, Tønder i 1243 havde overtaget. Også dette forslag blev vedtaget enstemmigt og ført ud i livet.⁵ Dermed var de historiske forbindelser både mod nord og mod syd plejet på behørig vis og gensidigheden vedligeholdt.

Festgudstjenesten i Kristkirken – de første mislyde

Klokken ni var der festgudstjeneste i Kristkirken, hvor det samlede byråd – foruden en række andre af byens notabiliteter – overværede pastor Hans Magles prædiken over 2. Mosebog, kapitel 20 vers 1-6. I sin prædiken fremhævede pastoren, at danske og tyske trods indbyrdes forskelle begge hørte til »det døbte folk«. Men ellers var det ikke forsonligheden, der prægede Hans Magles valg af skriftsted: Gud var en nidkær Gud, »der indtil tredje og fjerde led straffer fædres brøde på børn af dem, som hader mig, men i tusind led viser miskundhed mod dem, der elsker mig og holder af mine bud«, hedder det i det pågældende skriftsted. De Tønder borgere kunne ifølge Hans Magle se tilbage med taknemmelighed på deres fædre, thi det var deres fortjeneste, at Gud viste miskundhed imod dem. Men Gud straffede jo også indtil fjerde slægtled. Hvordan så nu fremtiden ud for børnene? »Det kommer an på, om vor bekendelse til vore fædres Gud er redelig og sand.« Men den bekendelse, der forpligtede, var den, »der driver det døbte folk til at frasige sig alle former for afgudsdyrkelse, både i gammeldags og moderne forstand ...«.

Det kunne kirkegængerne så tygge lidt på. Hans Magle forstod at udlægge teksten. Selvom han fra 1937 var formand for det fælles dansk-tyske menighedsråd i Tønder, blev han i løbet af besættelsen involveret i illegalt arbejde og sad i ledelsen af præsternes illegalt organiserede organisation PUF (Præsternes Uofficielle Forening). Han blev arresteret af Gestapo for illegalt arbejde (modstandsorganisationen Ringen) i december 1944 og sad i Frøslevlejren indtil befrielsen i maj 1945.⁶

Efter festgudstjenesten skulle der være tysk jubilæumsgudstjeneste. Men allerede inden da begyndte det at gå skævt. Forstander for Tøn-

Byrådet i procession til jubilæumsgudstjenesten. I spidsen indenrigsminister Jørgen Jørgensen, borgmester J. Paulsen og departementschef Saurbrey. Foto: Jubilæumsfotoalbum 1243-1943 ved J. N. Jepsen. Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

der Seminarium, Morten Bredsdorff, der var til stede ved lejligheden, noterede dagens første mislyd i sin dagbog:⁷ Da den danske gudstjeneste var færdig og der var tegn på opbrud, hviskede Tønder bys tidligere politimester, der i mellemtiden var blevet politimester i Aabenraa, Tyge Martensen-Larsen, til sin efterfølger, E. Brix og et par andre uniformerede embedsmænd, at de var nødt til at blive også til den tyske gudstjeneste, »ministeren bliver også«, sagde Martensen-Larsen. Men det var dommer H. H. Stegmann ikke indstillet på. Han så på forstander Bredsdorff og udbrød: »Jeg går sgu min vej« – hvad han gjorde. De to politimestre og Bredsdorff gik med – og traf udenfor museumsdirektør Mackeprang, der altså heller ikke havde følt nogen stærk trang til at blive i kirken for at overvære den tyske gudstjeneste. Bredsdorff fik dog den modstræbende Mackeprang overtalt til at deltage i receptionen på rådhuset lidt senere på formiddagen.⁸

Den tyske sognepræst, pastor G. Rühmann, måtte nøjes med at prædike for det fuldtallige byråd – foruden indenrigsministeren og departementschefen, ikke at forglemme. Rühmann talte om den tønderske tyske menigheds historiske opgave: At danne bro mellem syd og nord og nord og syd. Netop som tysk menighed havde man en stor tradition bag sig, men dette forpligtede og måtte »i svære tider

som de nuværende ... varetages med særlig indsigt, kærlighed og fasthed«. At være grænsebo var snart at være bro, snart at være dige; dette var den tyske menigheds væsen, udtalte pastor Rühmann.⁹ Selvom pastor Rühmann som folkekirkepræst var kendt for sit loyale standpunkt, var det alligevel usædvanligt forsonende toner, der her blev slået an fra den tyske side straks fra morgenstunden.

Reception og frokost

Da pladsforholdene på rådhuset lod en del tilbage at ønske, blev receptionen klokken elleve holdt i amtsrådssalen. Ifølge Bredsdorffs dagbogsoptegnelser fik receptionen et »roligt og værdigt« forløb, hvor borgmester J. Paulsen og byrådet modtog gratulationer på både dansk og tysk. Borgmesteren »svarer roligt og værdigt, ikke uden variationer og altid på dansk«, hedder det i Bredsdorffs notat.¹⁰

Efter receptionen var der kl. 12.30 frokost for i alt ca. 100 indbudte gæster på *Hotel Tønder*. Blandt gæsterne kunne nævnes: Indenrigsminister Jørgen Jørgensen, departementschef Saurbrey, amtmand lensgreve Schack, politimestrene T. Martensen-Larsen og E. Brix, oberst S.B. Paludan-Müller, sognepræsterne, den danske Hans Magle og den tyske G. Rühmann, folketingsmand, forpagter P. Petersen, Røj, som repræsentant for amtsrådet, og sognerådsformand Jørgen Tingleff, Lund, som repræsentant for Tønder Amts Sognerådsforening. Endvidere sås borgmestrene Andr. Thulstrup (Haderslev), Holger Fink (Aabenraa), Hans Nielsen (Sønderborg), Hans Andersen (Højer) og J. Kjems (Løgumkloster). Som repræsentant for købstadsforeningen borgmester Juhl (Kolding). Endvidere bemærkedes museumsdirektør Mackeprang, Nationalmuseet, amtsskolekonsulent Nic. Svendsen, statsarkivdirektør dr. Hoffmann, Kiel, provst Erik Christensen, Tønder, fhv. folketingsmand pastor Johs. Schmidt-Vodder, dommer Gjessing, skovrider Kr. Fromsejer, Skærbæk, seminarieforstander Morten Bredsdorff, gårdejer Niels Skrumsager, Visby Hedegård, forpagter Hans Linnet, Store Tønde og mange flere.

Ifølge seminarieforstander Bredsdorffs kortfattede referat forløb frokosten således: »Borgmesteren indleder med hyldest til kongen, og der synges *Kong Christian* 1. vers, skønt flere tyskere ser noget misfornøjede ud,« bemærker Bredsdorff. Det har åbenbart voldt nogen vanskelighed for dele af mindretallet at gemme de vante kampsignaler bort og erstatte dem med forsonlig tale. Bredsdorff iagttager

Reception i amtsrådssalen. Indenrigsministeren overbringer ministeriets lykønskning. Yderst til venstre i uniform med kasketten i hånden ses oberst Paludan-Müller. Foto: Jubilæums-fotoalbum 1243-1943 ved J.N. Jepsen. Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

slagets gang; endnu opretholdtes et skin af samdrægtighed, men protesterne mod det nazistiske pres på den danske regering og administration og mod de daglige hjemmetyske udfordringer lurede lige under overfladen: »3 timers spisen og drikken. Ministeren taler; officiel lykønskning; nogle klare ord om dansk retspleje; alle er lige for loven i Danmark, alle skal behandles ens, det fraviger vi ikke. Gid livet i Tønder fortsat må trives fordrageligt mellem de to nationaliteter. Amtmanden [lensgreve Schack] taler, klogt, varmt og forsigtigt, om grænsebyens særlige kår. De andre sønderjyske borgmestre taler kort.«

»Man kneb sig i armene ...«

Morten Bredsdorff fortsætter: »Så kommer de tyske taler; vel forbedret, oratorisk unægtelig bedre end adskillige af de danske præstationer, hvoraf flere særlig hen mod slutningen var rene tilfældige improvisationer. Først lærer Glæser; historisk om Tønder, som *eine Stadt der Bürgerschaft*, om pietisme og social hjælpsomhed, om Brorson og Schrader, så – overraskende – om *die Politik der nationalen Versöhnung, die Klosterpolitik des Cornelius Appel*. Derefter tidligere folketingsmand

Jubilæumsfrokosten på Hotel Tønder. Endnu hersker der fordragelighed, men det varedes ikke ved. Foto: Jubilæums-fotoalbum 1243-1943 ved J. N. Jepsen. Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

pastor Schmidt: Om menneskets vækst fra hjem til hjemstavn, videre til borgerskab og landsmandsskab, endnu videre, 'in die grosse Völkerfamilie hinein – ich will nicht propagandieren, aber die Geschichte will es, es kommt eines Tages – durch Leiden und Streit ein hohes Ziel, das friedliche Zusammenleben der Völker als Brüder. Ich habe es in meiner Politik immer angestrebt'. Så pastor Rühmann om dagens begyndelse med gudstjeneste i Tønders ånd, om det åndelige livs kår, om 'die freisinnigen dänischen Kirchengesetze', og de gode kår, som disse skænkede også den tyske menighed her. Man kneb sig i armene, en forbløffende ny tone.«

Det var en forbløffende ny tone, og man forstår Morten Bredsdorffs forbløffelse. Lige siden genforeningen i 1920 havde mindretallet – ikke altid lige kræsen i sit valg af midler – tilstræbt en grænserevision, og utilfredsheden med de forhold, Danmark bød mindretallet, havde været et stadigt omkvæd i dets udtalelser. Siden nazismens gennembrud og mindretallets ensretning op igennem 1930'erne var dette blevet endog forstærket, og siden besættelsen af Danmark den 9. april 1940 havde mindretallets adfærd virket stærkt provokerende på flertalsbefolkningen. Frygten for grænsens fremtid lå tung og ildevars-lende over grænselandet. Hidtil havde det ikke været den *rigstyske*

ledelses vilje at gennemføre en grænserevision, men det havde ikke skortet på opfordringer fra *mindretallets* side. Stemningen i salen har næppe været den mest hjertelige; en del af de tilstedeværende tyske hyldede ganske vist illusionen om det gode og venskabelige dansk-tyske samarbejde, men en anden del demonstrerede ved sin adfærd sin uvilje imod samme. For eksempel noterede Bredsdorff, at det hjemmetyske byrådsmedlem i Tønder, Claus Elholm, *ikke* talte, og at han »næppe gad rejse sig, da der indløb telegram fra kronprinsen«. Al den fordragelighed bekom tydeligvis ikke alle tyskere – og heller ikke alle danskere. De tilstedeværende danskere gjorde alle mere eller mindre gode miner til slet spil: hvis tyskerne havde interesse i at foregøgle samdrægtighed og venskab, så var dette at foretrække fremfor åben konflikt, navnlig, når det udenrigspolitiske styrkeforhold mellem parterne var så ulige, som det var. Efter pastor Rühmanns tale fulgte flere danske og tyske taler, bl.a. gav dommer Gjessing Tønder-minder til bedste, og en anden Tønder-dreng, Friedrich Andresen, sekunderede ham.

Paludan-Müllers korte tale

Så blev det oberst Paludan-Müllers tur. Bredsdorffs referat fortsætter: »Mod slutningen blev tonen noget støjende, øl og snaps gjorde deres virkning visse steder, indtil Grænsegendarmeriets oberst, Paludan-Müller, Gråsten, rejste sig og holdt den korteste tale: 'Det er meget godt med al den tale om naboskab og fordragelighed. Der er bare det i vejen, at det er ødelagt for de første 200 år af det, som skete den 9. april!!' Hyssen og almindelig uro, protest fra tyskerne, nogen flovhed blandt danskerne.«¹¹

Paludan-Müller havde tydeligvis fået nok. Obersten var, selvom han var en stærk modstander af nazismen, ingen principiel modstander af godt naboskab og fordragelighed med tyskerne, men selskabet syntes efter oberstens mening aldeles at lukke øjnene for den kendsgerning, at Tyskland havde overfaldet Danmark militært og endnu holdt landet besat. Et sådant spil var mere, end obersten ville stå model til.

Oberstens tale fik festlighederne til at gå i opløsning. Bredsdorff fortsætter: »Borgmesteren måtte redde situationen ved at beklage den faldne udtalelse, der ikke hørte herhen; vi har kunnet leve som naboer i fordragelighed, vi bør fremdeles kunne dele Vorherres gaver. 'Velbe-

komme!' – Ved udgangen spurgte ministeren [Jørgen Jørgensen] mig, om jeg kendte Paludan-Müller, og tilføjede selv: 'han er jo tosset, han må væk!' Opbrud og nogen uorden, en del fortsatte i restaurationen, hvor det vist nok gik ret drabeligt til mellem enkelte ophedede hoveder, dog endte alt vist i brændevinsforsoning.«

Det er muligt, at de tyske armeers tilbagegang har haft indflydelse på dagens forsonlige tyske toner. Men de hjemmetyske forsoningstaler – hvor ærligt de har været ment er et åbent spørgsmål – gjorde deres virkning på de tilstedeværende danske. Bredsdorff fortsætter: »Jeg gik min vej og fulgtes ned til seminariet med dr. Mackeprang; vi var forundrede og på en måde grebne af de tyske taler – 'men Orel er faldet i morges', sagde Mackeprang, 'Orel er faldet!!' – Vi var enige om, at den sidste tale burde være undgået, den var dum og taktløs og bragte os danske i defensiven. Derimod havde det været værdigt, om vi i tavshed havde påhørt de tyske taler med deres fredstilbud; lad dem nu snakke, vi har et åbent sår, som vi foreløbig ikke taler om. Solskin i seminariegården, hvor Mackeprang og jeg stod og talte og tog afsked.«

Bredsdorff tog med 17.40-toget til Tinglev; i toget traf han amtslæge Lausten-Thomsen: »Han var spydsk: 'En forloren fest' – 'uærlighed og tomme ord det hele', 'burde aldrig have fundet sted o.s.v.' Måske har han ret. Fra Tinglev cyklede jeg i en stille, ret mild sommeraften over Gråsten, Dybbøl, Sønderborg, Fynshav til Nallose; hjemme ved 22-tiden efter en ejendommelig og indholdsrig dag.«

Så vidt seminarieforsøger Bredsdorff.

Første reaktioner på Paludan-Müllers tale

Flensborg Avis kommenterede ikke det passerede med et ord. *Hejmdal* gik også meget let hen over sagen. Heller ikke *Jydske Tidende* og *Sønderborg Socialdemokrat* brugte mange ord på affæren. Dette kan naturligvis skyldes ministerielle pålæg om ikke at omtale sagen – straks efter den 9. april 1940 var den danske presse blevet underlagt en række begrænsninger, der blev administreret af det danske udenrigsministeriums pressebureau. Men Paludan-Müllers tale blev også kommenteret forbløffende spagfærdigt i det tyske mindretals avis, *Nordschleswigsche Zeitung*, der ellers plejede at puste selv de allermost ubetydelige hændelser op som »danske provokationer.«

Mindretalsavisen lagde tvært imod vægten på dagens *forsonlige to-*

Pastor Johannes Schmidt-Vodder (1869-1959). Det tyske mindretals politiske leder 1920-1938. Han afløstes af nazisten, dyrlæge Jens Møller. Johs. Schmidt-Vodder ses her mens han holder en festtale ved Tønder byjubilæum i 1943. Det er dog næppe talen ved jubilæumsfrokosten, vi ser, men snarere festtalen ved det tyske arrangement samme aften. Foto i tysk pjece, Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

ner; man fremhævede i sit referat den 6. august 1943 pastor Schmidts ord om, at danske og tyske ved dette jubilæum var samlet i fælles stolthed og glæde over den fælles fædrene by. Dette ville Schmidt gerne understrege som »et glædeligt tegn på vor tid« og et bevis på, at der på trods af al national strid alligevel altid havde været noget, der bandt sammen, først og fremmest kærligheden til hjemstavnen. *Nordschleswigsche Zeitung* berettede i øvrigt fyldigt om jubilæumsfestlighederne, som ifølge bladet var forløbet næsten eksemplarisk. Og dog: »Desværre blev der indført enkelte mislyde i denne på alle måder harmoniske sammenkomst ved nogle udtalelser af oberst Paludan-Müller, der sagde, at det dansk-tyske forhold var ødelagt for de næste mindst 200 år p.g.a. begivenhederne den 9. april.« Men, føjede bladet til: »Hos langt hovedparten af de tilstedeværende mødte denne helt uanbragte bemærkning tydelig afvisning. Den blev også straks tilbagevist af borgmesteren. Oberstens opførsel er så meget mere

upassende [»befremdlich«], da han, som det erfares, slet ikke hørte til byens oprindeligt indbudte gæster.«¹²

Begrundelsen for *Nordschleswigsche Zeitungs* tilbageholdenhed skal formentlig findes i det forhold, at det i august 1943 ikke var i tysk interesse at medvirke til at skabe vanskeligheder for samarbejdspolitikken ved at slå den slags uoverensstemmelser for stort op. Det fremgik tydeligt af samtlige tyske taler, at det var de forsonlige strenge, der skulle anlås; det kunne altså ikke nytte noget at fare for voldsomt frem offentligt imod Paludan-Müller.

Amtmand Refslund Thomsen klager over Paludan-Müller

Var de reaktioner, offentligheden umiddelbart havde adgang til, forholdsvis begrænsede, så skete der så meget desto mere i kulisserne. Den 11. august 1943 aflagde amtmand Refslund Thomsen et besøg i Finansministeriet, hvorunder Grænsegendarmeriet sorterede. Her traf han Michael Kofoed, der var kontorchef i Departementet for Told- og Forbrugsafgifter og Grænsegendarmeriets umiddelbart foresatte.

Amtmanden havde meget på hjerte, som det fremgår af Kofoeds indberetning til sin overordnede, generaldirektør for skattevæsenet Knud Korst:¹³ »Amtmand Refslund Thomsen har i dag aflagt mig et besøg og forebragt mig anke over den optræden, som ved forskellige lejligheder er udvist af chefen for grænsegendarmeriet, oberst Paludan-Müller«, hedder det i Kofoeds notat til Korst. Vedlagt notatet var de to eksemplarer af *Nordschleswigsche Zeitung*, hvori var omtalt dels den tale, som tidligere folketingsmand pastor Schmidt havde holdt, og dels den »svartale«, som derefter fulgte af oberst Paludan-Müller. Kofoed havde i øvrigt ikke været ganske ubekendt med episoden, da indenrigsminister Jørgen Jørgensen allerede mundtligt havde omtalt det »meget uheldige intermezzo, der var en følge af oberstens optræden.« Om indenrigsministeren ved denne lejlighed forlangte Paludan-Müller afskediget, fremgår ikke af akterne.

Både indenrigsminister Jørgensen og amtmand Refslund Thomsen havde fremhævet, at det med stort besvær var lykkedes at træffe bindende aftaler mellem de tyske og de danske repræsentanter om, at jubilæet i Tønder skulle forløbe gnidningsfrit. Og så spolerede Paludan-Müller det hele med sin tale. »Oberstens udtalelse, der efter indenrigsministerens meddelelse gik ud på, at Tysklands overfald på

Kresten Refslund Thomsen (1884-1960) personificerede som amtmand og politiadjutant om nogen i Sønderjylland samarbejdspolitikken 1940-1943. Han blev derfor skydeskive for kritik fra modstandsbevægelsens side. Foto i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Danmark den 9. april 1940 ville få hadet til at flamme i den danske befolkning i mindst 200 år, var oven i købet fremført på en meget stærk og udfordrende måde. Udtalelsen havde i forsamlingen en meget forstemmende virkning. Borgmesteren søgte at afbøde denne virkning ved en udtalelse om, at oberstens tale alene stod for dennes egen regning og ikke var et udtryk for den danske befolknings indstilling over for vort nabofolk.«

Amtmand Refslund Thomsen, der ganske vist ikke selv havde deltaget i frokosten, kunne oven i købet over for Kofoed oplyse, at oberstens optræden *ikke* skyldtes en spontan bevægelse fra dennes side. Der forelå oplysninger om, at obersten om formiddagen havde truffet pastor Schmidt, der havde fortalt Paludan-Müller om, at det var hans hensigt at holde en »forsoningstale« ved festen. Obersten havde derefter sagt til pastor Schmidt, at *han* i så tilfælde agtede at svare, som han rent faktisk senere også gjorde. Denne oplysning havde amtmanden fra politimester Brix, der havde den fra Paludan-Müller selv. Politimesteren havde umiddelbart efter frokosten spøgefuldt spurgt obersten, hvor mange snapse han havde fået. Hertil havde obersten svaret »to«, hvortil Brix havde bemærket: »Det er i hvert fald den ene for meget!«

Amtmand Refslund Thomsen henviste over for Michael Kofoed til, at oberst Paludan-Müller allerede tre gange tidligere havde henledt opmærksomheden på sig selv på en uheldig måde. Første gang var under konflikten med Abessinien, anden gang ved et offentligt møde om mørklægningsbestemmelserne og tredje gang i forbindelse med afsløringen af en mindesten over de tre grænsegendarmer, Hansen, Albertsen og Birk, der var blevet skudt tidligt om morgenen – som de første danske dødsofre – ved besættelsen den 9. april 1940.¹⁴

Kontorchef Michael Kofoed udbad sig nu, i august 1943, hvad tolddepartementet måtte ligge inde med af oplysninger »om de foran fremdragne tilfælde af uheldig optræden fra grænsegendarmeriets chef, og jeg vil også gerne høre, hvad tolddepartementet i øvrigt mener om hans virksomhed – specielt om der er flere forseelser departementet ubekendt«, skrev kontorchefen. Michael Kofoed havde været en god støtte for Paludan-Müller igennem alle årene, men nu var selv han ved at være betænkelig: »Det må nu alvorligt overvejes, om vi kan være tjent med at beholde en mand af denne type på så ansvarsfuld en stilling ved grænsen. Der er jo brug for en chef her, som forstår en taktfuld optræden. Amtmand Refslund Thomsen svarede, når jeg spurgte om manden var fanatiker eller kun en dumrian, med en udtalelse i retning af, at dumhed var det mest fremherskende ved ham, men en dum mand egner sig jo heller ikke til at være chef på en ansvarsfuld post i en vanskelig tid.« Samtidig tilføjede amtmanden dog over for Kofoed, at han før sin afrejse til København havde talt med amtmand i Tønder, grev O.D. Schack, om sagen, og at grev Schack havde bedt ham over for Kofoed at gøre det synspunkt gældende, at man ikke skulle gøre Paludan-Müller til martyr. »Dette synspunkt må naturligvis også tages med ved de overvejelser, som nu bør finde sted om mandens eventuelle fjernelse.« Michael Kofoed udbad sig altså nærmere oplysninger fra Finansministeriet, og sluttede sin forespørgsel med at gøre opmærksom på, at han, inden han traf afgørelse i sagen, ville forelægge den på et ministermøde.¹⁵

Ministeriet undersøger sagen

Generaldirektør Knud Korst undersøgte sagen og skrev dernæst et udkast til et svar til finansministeren. Departementet havde alene akter vedrørende Abessinien-sagen. De øvrige sager var ikke departe-

mentet bekendt. Men »efter departementets kendskab til obersten, der nu i over 10 år har gjort tjeneste i korpset, må man karakterisere ham som en dygtig, energisk og flittig embedsmand med en udpræget national indstilling. Han kan efter departementets mening ingenlunde betegnes som dum, men han er meget impulsiv og rask i replikken, og han vil derfor undertiden kunne komme for langt ud med sine udtalelser, således som det nu er sket ved festen i Tønder forleden. Hans tjenstlige forhold til de tyske myndigheder syd for grænsen synes i øvrigt både før og efter 9. april 1940 at have været korrekt og upåklageligt, og det er ikke kommet til departementets kundskab, at han har begået andre forseelser. En tid lang var justitsministeriet meget skeptisk indstillet over for ham, muligvis inspireret af amtmand Refslund Thomsen som politiadjutant, idet det er departementet bekendt, at forholdet mellem amtmanden og obersten igennem de sidste år har været ret spændt. Da nu den anden grænse-amtmand, grev Schack, i den foreliggende sag har advaret imod at gøre obersten til martyr, skal man henstille, om der ikke snarest, forinden der foretages videre i sagen, burde indhentes en udtalelse fra grev Schack om hans syn på denne. Samtidig må der formentlig omgående fremskaffes et nøje referat af oberstens tale, som vi jo i trykt gengivelse kun kender i kort uddrag fra det tyske blads referat, samt yderligere en udførlig erklæring fra obersten om samtlige nøjere omstændigheder ved talen,« hedder det i Knud Korsts udkast til redegørelse til finansministeren.¹⁶

To standpunkter

Uoverensstemmelserne mellem Paludan-Müller og Refslund Thomsen var til dels af ældre dato, og de skal kort rides op her.

Som et resultat af den såkaldte »påskeblæst« i 1933, hvor en overskridelse af grænsen af SA-tropper havde syntes overhængende, havde man i 1934 oprettet et særligt politiadjutantur for Sønderjylland. Leder blev netop amtmanden i Aabenraa, Kresten Refslund Thomsen. Det var hensigten, at denne – til forebyggelse og imødegåelse af uroligheder i landsdelen – skulle samle alle beføjelser af politimæssig art under sig. Dette omfattede også Grænsegendarmeriet. Grænsegendarmeriet var, som det er fremgået, underlagt Finansministeriets Departement for Told og Forbrugsafgifter. Politiet derimod var underlagt Justitsministeriet. Der blev fra Justitsministeriets og politi-

adjutanturets side midt i 1930'erne arbejdet på at overtage ansvaret for Grænsegendarmeriet fra Finansministeriet, hvilket imidlertid blev kraftigt afvist af både Departementet for Told og Forbrugsafgifter foruden af Grænsegendarmeriet selv. Grænsegendarmeriet opfattede sig selv som en del af toldvæsenet, tillige med opgaver, der var nærmere forbundet med militæret end med politiet. Op igennem 1930'erne blev tankerne om en enhedsledelse af politi og Grænsegendarmeri ved med at spøge, hvilket – med historikeren Lars Bjørneboes ord – havde det resultat, »at der i 1930'erne og under krigen herskede en atmosfære af gensidig mistillid mellem Grænsegendarmeriet og politiet.«¹⁷ Denne mistillid prægede naturligvis også forholdet mellem Grænsegendarmeriets chef og politiadjudanten.

Besættelsen forbedrede ikke forholdet mellem de to indbyrdes så forskellige personligheder, amtmand Refslund Thomsen og oberst Paludan-Müller. Amtmanden havde dybe rødder i den gamle, H. P. Hanssenske forhandlingslinje, der havde været dominerende i Sønderjylland i tiden før 1920. Refslund Thomsen havde siden sin grønneste ungdom været rigsdagsmand H. P. Hanssens mand, medarbejder ved dennes dagblad *Hejmdal* – og siden 1911 også hans svigersøn. Ligesom sin svigerfar ønskede han efter 1920 at sikre en rolig udvikling i Nordslesvig, der ikke gav tyskerne anledning til at provokere en grænserevision. Hele grundlaget for Refslund Thomsens arbejde var omsorgen for grænsen og de danske sønderjyder. Den danske regerings politik under besættelsen gik ud på ved loyalt samarbejde med besættelsesmagten at lempe landet, befolkningen – og grænsen – så uskadte gennem krigen som muligt. Det var Refslund Thomsens opfattelse, at han som embedsmand var forpligtet til loyalt at føre denne politik ud i livet. De ansvarlige ledere i Danmark og Sønderjylland var ikke i tvivl om, at landet kun havde så megen selvbestemmelse, som tyskerne tillod det at have. Det gjaldt derfor om at undlade at give tyskerne nogen som helst anledning til at beskære selvbestemmelsen yderligere. Tyskerne havde endvidere den 9. april 1940 lovet at respektere den danske »territoriale integritet« – altså at undlade at ændre den dansk-tyske grænse. Lige akkurat dette løfte havde været en af grundene til, at den danske regering så hurtigt bøjede sig for de tyske krav om at nedlægge våbnene.¹⁸ Det var ikke let at vide, hvor meget dette løfte var værd, men det måtte under alle omstændigheder forekomme uklogt ved danske demonstrationer at lade det

komme an på en prøve. Set fra et sønderjysk synspunkt ville en grænserrevision blandt mange andre forfærdelige ting f.eks. også have den konsekvens, at der ville blive udskrevet værnepligtigt mandskab til den tyske krigsførelse. Den generation af sønderjyske mænd, der under besættelsen sad i førende positioner, vidste af egen bitter erfaring, hvad deltagelse som soldat i en moderne krig ville sige.

Selvom der også i den sønderjyske lejr var nogen uenighed om, hvor forsigtigt man skulle omgås tyskerne, og selvom der var dem, der holdt på, at man burde sige tyskerne tingene lige ud, så lå det egentlige modstandssynspunkt, forstået som vilje til illegal aktivitet, fjernt fra den traditionelle sønderjyske måde at håndtere tyskerne på.¹⁹ Der var enighed blandt de ansvarlige sønderjyder om, at en voldelig bekæmpelse af besættelsesmagten var uønskelig og farlig, men der var uenighed om, hvor forsigtigt man i øvrigt skulle markere sin taknemmelighed eller optræde over for besættelsesmagten. Nogle mente, at situationen indbød til yderligere skærpet forsigtighed, andre at man ikke kunne gå på akkord med uretten og at der skulle siges klart og tydeligt fra.

Spørgsmålet blev drøftet gentagne gange i *Dansk Samråd*, der i august 1940 konstituerede sig som »det organ, der havde adkomst til under de nuværende alvorlige tilstande at optræde for den sønderjyske danskhed, hvor det måtte være tiltrængt«. ²⁰ Dansk Samråd bestod af de danske sønderjyske rigsdagsmænd med den konservative A. Svensson som formand, redaktørerne for de danske aviser i Nord-slesvig, formændene for de demokratiske politiske partier, formændene for de nationale foreninger, formanden for Arbejderbevægelsens sønderjyske Landsforening og de seks amtsformænd inden for Danske Samfund. Det var kort sagt alle de førende sønderjyder, der var repræsenteret i Dansk Samråd.

Det var Dansk Samråds holdning, som den blev fastslået umiddelbart efter den 9. april 1940, »at vi fast og frimodigt opfører os som danske i et dansk land«. ²¹ Men »fast og frimodigt« var ingenlunde det samme som provokerende og dumdrigt. Dette kunne nemlig bringe grænsen i fare. Under folketingsmand A. Svenssons ledelse blev Dansk Samråd eksponent for en fast dansk linje, der imidlertid tog afstand fra »unødvendige« provokationer, for »ledende tyske nazister ønskede intet hellere, end at modsætningerne skærpedes, så der kunne blive lejlighed til at gribe ind«. ²²

Gentagne gange blev det i Dansk Samråd drøftet, om man skulle

bøje sig for ydmygende tyske krav, eller om man skulle stå fast – og tage konsekvensen ved at »gå ind under lidelsen«, som pastor N.P. Nielsen udtalte det på et møde den 29. november 1941 i forbindelse med Danmarks tiltrædelse af anti-komintern-pagten. Men – som amtsskolekonsulent Novrup sagde ved samme lejlighed: »Det er ingen bagatel at gå ind under den lidelse, der er tale om«, og som A. Svensson pointerede: »Hvis Danmark ikke gik med [i anti-komintern-pagten], ville Tyskland ikke mere føle sig bundet ved løfterne af den 9. april om ikke at antaste landets territoriale integritet og politiske uafhængighed. Hvad det kunne komme til at betyde for grænsen, ville formentlig ingen være i tvivl om.«²³

Først og sidst gik denne kreds af mænds bekymringer i retning af grænsen. Men den forsigtige linje, der blev anbefalet fra officiel side, vakte modsigelse – også i egne rækker. Det mødte for eksempel stærk modstand navnlig i de kredse, der havde med ungdomsidrætten at gøre, da amtmand Refslund Thomsen på et møde på Folkehjem den 9. januar 1942 udtalte betænkeligheder ved at tillade danske optog i forbindelse med mærkedage og lignende, fordi sådanne optog kunne animere tyskerne til at stille videregående krav, og at det »under de nuværende forhold« var mest værdigt »at være så tilbageholdende som muligt«.²⁴

Protestholdningen blev stadig mere udbredt, efterhånden som besættelsen skred frem og tålmodigheden med tyskerne begyndte at slides. En mand havde i efteråret 1942 i anledning af Scavenius' udnævnelse til statsminister spurgt A. Svensson: »Men glider vi ikke mere og mere?«, hvortil Svensson havde svaret: »Selvfølgelig glider vi. Men der var kun to veje at gå, enten at vinde tid eller at vove det store styrt. Jeg har, bl.a. for at undgå muligheden af en grænseflytning og sønderjysk ungdoms udskrivning til tysk krigstjeneste, sluttet mig til dem, der valgte det første. Og lad os så yde ministeriet den støtte, det har behov. Det bliver det sidste af den art. Efter det kommer syndfloden.«²⁵ Dette var en meget præcis analyse af samarbejdspolitikens dilemma – og Svensson var villig til at drage *sin* konsekvens.

Paludan-Müller drog den stik modsatte konsekvens. Han, der var født i Nørrejylland og opvokset på Sydsjælland, hørte til iblandt dem, der havde svært ved at være tilbageholdende. Set fra hans synsvinkel var den nationale ydmygelse, som indrømmelsespolitikken og forsigtigheden medførte, næsten værre end selve besættelsen. Der måtte

Oberst Svend Bartholin Paludan-Müller (1885-1944) havde vanskeligt ved at finde sig i samarbejdspolitikken, som han fandt nationalt ydmygende. Hans djærve facon vandt genklang i vide kredse, og han engagerede sig i det militære illegale arbejde. Med sin beslutning om at modsætte sig anholdelse tog han den 26.5.1944 den yderste konsekvens af sin holdning og blev med sin død et symbol på modstandskampen i Sønderjylland. Foto i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

efter hans mening tvært imod siges klart fra, så ingen – og navnlig ikke omverdenen – var i tvivl om, hvor Danmark stod. I modsat fald mistede hele verden – Tyskland inklusive – respekten for Danmark og danskerne deres selvrespekt. Og uden selvrespekt kunne nationen ikke overleve på langt sigt, mente han. Oberst Paludan-Müller var en impulsiv natur, der intet havde imod at bære konsekvenserne af de handlinger, hans samvittighed bød ham at foretage. Hans standpunkter var rene og klare, og han forfulgte sin overbevisning med en imponerende konsekvens. Samarbejdspolitikken var en stor prøvelse for obersten, der gik meget vidt for at fastholde overensstemmelse mellem sin overbevisning og sine handlinger.²⁶

For Paludan-Müller var protesten og modstanden den eneste mulighed. Men at lige akkurat en sådan optræden i den sidste ende kunne få fatale følger, viste begivenhederne efter hans død i ildkamp med tyskerne den 26. maj 1944. Oberstens skæbne forstærkede indtrykket af ham som en rank personlighed, der ikke gik på kompromis med uretten. Hans kamp og død fik stor symbolsk betydning i samtiden, navnlig i Sønderjylland. Han blev et forbillede for flere, der sluttede sig til den voksende modstandsbevægelse. Hans kamp fandt sted på et tidspunkt præget af clearingmord og schalburgtager, og man fandt, at Paludan-Müller havde givet det rette svar på den tyske besættelse, på nazismen og dens metoder, nemlig et klart, utvetydigt – og bevæbnet – nej.²⁷ Men prisen blev høj: Den kendsgerning, at Paludan-Müller var engageret i illegalt arbejde og at han modsatte sig anholdelse med våbenmagt, var efter alt at dømme medvirkende til, at 291 grænsegendarmere den 19. september 1944 blev interneret i Frøslev, hvorfra de 141 blev deporteret til Neuengamme allerede den 5. oktober. 38 grænsegendarmere døde eller forsvandt i lejren og tre døde kort efter befrielsen som umiddelbar følge af kz-opholdet.²⁸ Det klare og rene standpunkt havde sin pris. Om prisen skulle betales eller ej – det var lige akkurat dette, amtmand Refslund Thomsen og oberst Paludan-Müller var dybt uenige om. Det viste amtmandens reaktion på Paludan-Müllers tale i Tønder. Men det var som nævnt langt fra første gang, de to standpunkter var kollideret.

En mindesten i Padborg²⁹

Første gang amtmanden og obersten stødte alvorligt sammen under besættelsen var i begyndelsen af 1941.³⁰ En kreds af borgere, de fleste

fra Padborg, havde i efteråret 1940 sat sig for at rejse en mindsten over de tre grænsegendarmer, der blev dræbt af *Abwehr*-agenter ved viadukten i Padborg tidligt om morgenen den 9. april 1940. Der var blevet dannet en komité, der bl.a. bestod af postmester Grøn Madsen, købmand N. Wind, oberst Paludan-Müller og biskop Noack. Man havde i oktober 1941 taget kontakt til billedhuggeren Bomand Utzon Frank i København, der havde indvilliget i at hugge stenen, og i efteråret 1940 foranstaltede komitéen en indsamling, der fik et overvældende godt resultat.³¹ Alt tegnede således lyst og godt for projektet, da man i Statsministeriet fik nys om affæren.

Ifølge Refslund Thomsens forklaring, der er nedfældet 14. januar 1944, tog forløbet sig således ud: En dag i slutningen af 1940 [skal være begyndelsen af 1941] blev amtmand Refslund Thomsen ringet op af departementschef Andreas Møller, Statsministeriet, der meddelte amtmanden, at han havde hørt, at den sten, det var påtænkt at rejse over de dræbte grænsegendarmer, skulle bære indskriften:

Skudt af civilklædte Personer
den 9. april 1940³²

Hvor departementschefen havde sin viden fra, har ikke kunnet opklares. Muligvis er ordlyden kommet ham for øre, da visse ændringer i teksten blev drøftet i februar 1941.³³

Der var i det hele taget en stigende ængstelse hos myndighederne for, hvad befolkningen kunne finde på at provokere tyskerne med og en stigende bekymring for, hvordan tyskerne ville reagere. Ængstelsen var ikke ubegrundet. Den tyske gesandt havde været ganske uforblommet i sine meldinger over for den danske regering i forbindelse med f.eks. flagning med Dannebrog på de nationale mærkedage: afstemningsdagen og genforeningsdagen. Man ville i Berlin ikke kunne forstå, hvis danskerne benyttede 10. februar eller 15. juni »til at demonstrere, at her stod Versailles-traktaten endnu ved magt«, havde gesandten sagt.³⁴ Men Refslund Thomsen havde også måttet konstatere, at forståelsen for den forsigtige linje over for besættelsesmagten var dalende, og nu ville de gode borgere i Padborg så tilsyneladende til at rejse en mindsten med en efter hans opfattelse helt unødvendigt provokerende indskrift.

Departementschef Andreas Møller var altså, meddelte han Refslund Thomsen i telefonen, betænkelig ved brugen af ordene »skudt

Mindestenen over de dræbte grænsegendamer. Fotografiet er taget i begyndelsen af 1941, mens stenen endnu befandt sig i atelieret hos billedhuggeren, Bomand Utzon Frank – inden den famøse nederste linie blev fyldt op med stenkit. Foto i Bov Lokalhistoriske Arkiv.

af civilklædte personer«. De indeholdt en anklage, som man fra tysk side sikkert ikke ville finde sig i at se fremsat på den måde. En anklage af denne art hørte efter departementschefens mening heller ikke hjemme på en mindsten. Han bad derfor amtmænd Refslund Thomsen om at tale med den komité, der stod for stenens rejsning, og søge udvirket, at inskriptionen blev ændret.

Amtmand Refslund Thomsen orienterede formanden, postmester Grøn, om situationen og bad komitéen om et møde. Dette møde fandt sted i Kruså i begyndelsen af marts 1941. Refslund Thomsen bad også oberst Paludan-Müller deltage i mødet, da han regnede med i ham at finde støtte i sagen. Det var en fejltagelse.

På mødet i Kruså fremlagde Refslund Thomsen departementschefens indvendinger, som amtmænden erklærede sig enig i. Refslund Thomsen fandt også, at den påtænkte inskription burde ændres. Til sin overraskelse måtte amtmænden se sig kraftigt imødegået af obersten, der erklærede, at det var sandt, hvad der stod i inskriptionen, og sandheden skulle frem! Paludan-Müller syntes ikke, at der for komitéen var nogen anledning til at tage denne, »sikkert fra udenrigsminister Scavenius stammende henstilling« til følge.

Refslund Thomsen forklarede, at henvendelsen kom fra departementschefen i Statsministeriet og ikke fra udenrigsministeren, og han erklærede, at han delte førstnævntes syn på sagen. Det kunne »ikke være vor opgave at volde regeringen vanskeligheder«, erklærede amtmænden.

Hertil svarede Paludan-Müller, at det »kun ville være godt, om vi fik både forviklinger og vanskeligheder. Det var det bedste for det danske folk.«

Postmester Grøn erklærede, at spørgsmålet havde været forelagt den samlede komité, der imidlertid havde afvist at ændre inskriptionen. »Jeg meddelte d'hr., at der herefter for mig ikke var andet at gøre end at indberette, at komitéen fastholdt inskriptionen«, hedder det i amtmænd Refslund Thomsens redegørelse. »Det måtte så afventes, om regeringen ville akkviescere [affinde sig] derved. Det troede jeg ikke.«

Inden Refslund Thomsen havde fået afgivet sin indberetning til Statsministeriet, blev han dog ringet op af postmester Grøn, der forklarede, at Paludan-Müllers modstand imod ændringer i teksten formentlig hang sammen med, at det var ham selv, der havde foreslået den. Grøn kunne også fortælle Refslund Thomsen, at han ved nærmere

eftertanke var kommet til det resultat, at inskriptionen, der ganske vist allerede var indhugget, burde ændres. Komitéen havde holdt et nyt møde, hvor det blev besluttet, at man kun ville fjerne indskriften efter *skriftlig* ordre fra ministeriet. Men postmester Grøn valgte en noget anden fremgangsmåde, idet han den 14. marts 1941 skrev til Statsministeriet, at komitéen nu »i anledning af den modtagne ordre gennem *amtmanden over Aabenraa-Sønderborg* [forf. fremhævelse] fra det høje Statsministerium« havde bedt billedhuggeren fjerne den allerede indhuggede famøse sætning. Postmester Grøn lod altså Statsministeriet forstå, at man betragtede amtmandens *mundtlige* fremførelse af besværingen som en »ordre«, som han nu selv bekræftede *skriftligt*. Denne disposition fik et andet komitémedlem, købmand N. Wind, til samme dag at meddele, at han efter »postmesterens egenmægtige handling« nu ikke længere betragtede sig som medlem af komitéen.³⁵

Ændringsforslaget skabte en ikke ringe blæst, og »en mand fra sognet« sendte udvalget et forslag til en anden tekst: »*Jer unge Aand / ved Morderhaand / udlukkedes paa Stand / ved Morgengry / da Kampens Gny / sig bredte til vort Land*«. ³⁶ Det er et godt og stærkt lille digt, der naturligvis var endnu mere umuligt end den sløjfede inskription.

Det blev aftalt at udskyde indvielsen, indtil der atter var faldet ro over sagen. Datoen for afsløringen af mindestenen blev ved et pudsig tilfælde en anden dato, der fire år senere skulle blive historisk, nemlig den 4. maj.

Afsløringen af stenen blev et tilløbsstykke. I *Flensborg Avis'* referat den 6. maj 1941 hedder det: »Padborg oplevede ... en mærkedag, der vil blive stående i byens historie. Fra alle flagstænger vajede Dannebrog mod den lyse forårshimmel. (...) Om eftermiddagen lidt før 3 strømmede beboerne i Bov sogn sammen ... mange var også kommet udensogns fra. Der var over 1000 mennesker til stede, da højtideligheden indledtes med *Kongernes Konge*. Under sangen stod Biskop Noack i sit ornat som en støtte foran det tilslørede mindesmærke. I en halvkreds udenom stod en æresvagt med 11 faner, Grænsegendarmariets store smukke fane i midten.« På stenen stod indhugget: »Overgendarmerne A. S. Albertsen, J. P. Birk, A. A. Hansen.« Over teksten rakte en engel en laurbærkrans frem. På bagsiden stod et digt forfattet af Hansigne Lorenzen: *Pligtro I satte Livet til / med eders Kald i Pagt. / Hav tak fra Fædreland og Folk / for trofast Grænsevagt. Rejst af Landsmænd*.

Oberst Paludan-Müller, der oprindeligt skulle have foretaget afslø-

Efter befrielsen blev mindestenen over de dræbte grænsegendarmer indviet endnu engang – denne gang med den fulde tekst. Fotografiet forestiller genindvielsen. Foto i Bøv Lokalhistoriske Arkiv.

ringen, nægtede at medvirke. I stedet talte biskop Noack, både ved afsløringen og ved mindehøjtideligheden i Padborghus.

Der var mødt repræsentanter for de stedlige myndigheder, for amtet, for militæret, for toldvæsenet ved toldinspektør Andersen, Aarhus. Men der blev lagt mærke til, at chefen for Grænsegendarmeriet demonstrerede ved sin fraværelse, og han havde også fået Grænsegendarmeriets kaptajner til at holde sig borte.

Den upassende sætning under de dræbtes navne: »Skudt af civilklædte personer 9. april 1940« var blevet fyldt op med kit – men i regnvejr kunne de gode borgere i Padborg skimte, hvad der skulle have stået, hvis Paludan-Müller havde fået sin vilje.³⁷

Pågribelsen af engelske flyvere

Næste sammenstød mellem Paludan-Müller og amtmanden kom i efteråret 1941. I september tilgik der fra politistationen i Tønder Grænsegendarmeriet i Sæd en efterlysning af en flygtet engelsk flyversergent. Det fik oberst Paludan-Müller til at reagere, idet han den 16. september 1941 sendte et brev til sin personlige ven, politimeste-

ren i Tønder indtil 1943, Tyge Martensen-Larsen.³⁸ Heri hedder det bl.a., at han »med væmmelse og den dybeste skamfølelse« havde læst efterlysningen, hvor signalementet havde været »nøje angivet som på en tugthusfange«. Harmen blev ikke mindst fremkaldt af, at det af efterlysningen fremgik, at det var meget magtpåliggende for politiet, at englænderen blev pågrebet. Nu tøvede obersten ikke med at meddele politimesteren sin mening om denne sag:

Ifølge Paludan-Müller var forholdet før 9. april 1940 dette, at både engelske og tyske soldater, der ufrivilligt kom ind på dansk territorium, ifølge internationale aftaler skulle interneres. Dette havde han intet at indvende imod, heller ikke at politi eller gendarmere medvirkede ved anholdelsen af sådanne personer. Men efter den 9. april 1940 så det efter oberstens mening anderledes ud: »Der føres krig i Danmark, og Danmark er ikke deltager i denne krig. Hvorledes kan så danske civile myndigheder deltage i krigshandlinger mod den ene parts soldater. Foruden den nationale vanære, som det er, at danske politifolk deltager i krigshandlinger på tysk side og imod en englænder, der har sat livet på spil for Danmarks befrielse, er forholdet i folkeretlig henseende så forrygende, at englænderne, når de til sin tid kommer marcherende ned gennem Jylland, vil være fuldt ud berettigede til at henrette de ledende politimænd, der har arrangeret denne modbydelige klapjagt på en engelsk soldat.« Paludan-Müller, der – som han skrev – ikke tvivlede på, at politimester Martensen-Larsen så på sagen på samme måde, nægtede derfor at samarbejde med politiet, når det drejede sig om at fange nedskudte englændere. Han havde derfor forlængst givet ordre til sine gendarmere i overensstemmelse hermed. »Det er derfor unødvendigt at sende Grænsegendarmeriet efterlysninger på engelske (russiske, amerikanske) soldater.«

Skrivelsen tilgik også amtmand Refslund Thomsen. Enten har Paludan-Müller sendt ham en kopi eller også har Tyge Martensen-Larsen videresendt oberstens skrivelse til Refslund Thomsen, hvad han jo også havde pligt til, eftersom Refslund Thomsen var politiadjutant: Det var jo en såre alvorlig sag, at Grænsegendarmeriet ikke ville hjælpe politiet med denne opgave.

Refslund Thomsen drøftede i øvrigt sagen med formanden for Dansk Samråd, A. Svensson, der i et brev, dateret 1. juledag 1941, havde følgende kommentar: »Det er egentlig utroligt, at en dansk embedsmand kan præstere en skrivelse af den art, og man må jo nok med nogen grund frygte for, hvad han ellers kan finde på under for-

hold som dem, vi lever under. Efter min mening er det næsten farligt at have ham siddende på den post, han beklæder.«³⁹

»Vore venner, englænderne ...«⁴⁰

Næste gang, oberstens konfrontationskurs kom frem, var på et luftværnsmøde den 7. marts 1942 i Gråsten. Her tilkendegav Paludan-Müller atter sin klare modstand imod enhver forholdsregel, der kunne gavne den tyske krigsførelse. Mødet var offentligt og havde samlet en del tilhørere fra byen, ligesom også repræsentanter for pressen var til stede. Hovedtaler var politikommissær Kleberg fra Kolding. Ifølge politimester Bjerres senere redegørelse forløb mødet på følgende måde: Kleberg talte om luftværn i almindelighed og påviste betydningen af, at luftværnsforskrifter og mørklægning nøje overholdes. Til skræk og advarsel sluttede politikommissærens foredrag med lysbilledforevisninger af virkningen af flyverangreb i Danmark.⁴¹

Efter foredraget kunne der stilles spørgsmål. Paludan-Müller var den første, der tog ordet, idet han erklærede, at han talte som »manden på gaden.« Der hersker nogen uenighed om den nøjagtige ordlyd af Paludan-Müllers udsagn. Politimester Bjerre gengav i februar 1944 Paludan-Müllers udtalelser således: Han havde sagt, at det var »meningsløst af politiet at håndhæve mørklægningsreglerne så nøje som tilfældet var, idet vi, hvis det var tilladt, burde have fuldt blus på, således at englænderne kunne se, hvor grænsen var.« Politimester Bjerre mente personligt at kunne huske, at Paludan-Müller havde omtalt englænderne som »vore venner«, hvorimod fuldmægtig Moltke og overbetjent Larsen, der også havde været til stede ved mødet, ikke kunne huske om disse ord blev nævnt.⁴² Hvad der end blev sagt på mødet, så var det dog så kontroversielt, at politimester Bjerre sørgede for at henstille over for de tilstedeværende pressefolk at undlade at referere diskussionen.⁴³

De tilstedeværende politifolk med politimester Bjerre i spidsen var ikke just begejstrede for Paludan-Müllers indlæg. De opfattede det som et forsøg på at undergrave befolkningens respekt for luftværnsforanstaltninger og et forsøg på at insinuere, at luftværnsmyndighederne ikke havde begreb om, hvad de beskæftigede sig med. Politimester Bjerre, Gråsten, noterer om Paludan-Müllers optræden ved denne lejlighed: »Som tidligere officer i hæren, hvilken stilling understregedes ved at han var iført dansk dragonofficersuniform [Paludan-

Müller var oberst af reserven i den danske hær], måtte hans udtalelser af størstedelen af forsamlingen betragtes som sagligt underbyggede.« Politimesteren imødegik da også energisk obersten.⁴⁴

Som det til overflod er fremgået, var Paludan-Müller ikke en mand, der yndede at lægge skjul på sine anskuelser. Men der var ved de nævnte tilfælde ikke fra de øvrige ansvarlige myndigheders side truffet videre foranstaltninger for at få gjort noget ved den obsternasige oberst. Man havde ladet det passere. Men så holdt Paludan-Müller sin korte tale ved byjubilæet i Tønder i august 1943, og dét var dråben, der fik tålmodighedens bæger til at flyde over for i hvert fald amtmand Refslund Thomsen, og som fik ham til at rette henvendelse til Finansministeriet. Og hermed er vi tilbage ved de overvejelser, man måtte gøre sig i Finansministeriet i denne anledning.

Paludan-Müllers forklaring

Paludan-Müllers chef, generaldirektør Knud Korst i Finansministeriet ville gerne høre Paludan-Müllers version af Tønderhistorien, inden han traf afgørelse vedrørende sin indstilling til ministeren. Forklaringen kom i form af en skriftlig erklæring fra obersten, dateret den 15. august 1943.⁴⁵

Paludan-Müller forklarede: »Det er ikke rigtigt, at jeg under jubilæumsfestlighederne i Tønder har udtalt mig 'kraftigt i anti-tysk retning'. Ved frokosten sagde jeg følgende: 'Flere af talerne, navnlig fra tysk side, kom ind på det nationale. Det er rigtigt, at der tidligere i Tønder har hersket idylliske tilstande mellem danske og tyske. Men lad os være ærlige og redelige og erkende, hvad jeg personligt dybt beklager, at det gode forhold mellem danske og tyske i Sønderjylland er ødelagt for de første 200 år som følge af de begivenheder, der knytter sig til den 9. april 1940.'

Heri er intet krænkende for Tyskland eller for tyskerne, det er blot en beklagelse af, at det gode forhold mellem danske og tyske i grænselandet efter min mening er ødelagt for lange tider som følge af de stedfundne begivenheder. Jeg tænker i denne forbindelse også på følelserne fra tysk side, som f.eks. får udtryk i *Nordschleswigsche Zeitungs* ledende artikler, der har en langt større skarphed over for danskerne end før besættelsen. Mig bekendt har tyskerne heller ikke følt sig krænkede over min udtalelse, omtalen i *Nordschleswigsche Zeitung*

var meget spagfærdig og gav ikke udtryk for nogen national krænket-hed. Og mange danske i Tønder har takket mig for mine ærlige ord, selvom de skurrede mod den kunstige feststemning. Forinden departementet tager stilling til sagen, beder jeg om, at der må blive indhentet udtalelser fra politimester Brix i Tønder og fra amtslæge Lausten Thomsen i Tønder, der begge påhørte min tale. Sidstnævnte er en af danskhedens ældste og mest fremragende førere i Tønder.

Når der rejses anklage imod mig – efter min mening uberettiget –, kan jeg ikke undlade at gøre opmærksom på, at jeg i hele min chefstid i gerning har vist, at jeg har forståelse for nødvendigheden af et godt og venskabeligt samarbejde med de tyske myndigheder.«

Paludan-Müller henviste i den forbindelse til sit radioforedrag ved Grænsegendarmeriets jubilæum, hvori han havde udtalt: »Grænsegendarmeriet står i det bedst mulige forhold til det dygtige og elskværdige tyske toldpoliti på den anden side af grænsen, og der foregår et vel indarbejdet samarbejde, som er i begge parter interesse.« Han havde allerede den 9. april 1940 om eftermiddagen genoptaget samarbejdet med de tyske militære chefer for grænsebevogtningstropperne, og dette var blevet fortsat på en sådan måde, at grænsegendarmeriet i det væsentlige havde kunnet udføre sine opgaver. Obersten vedlagde et brev fra sin tyske kollega, oberst Collani, af 25. august 1942 som dokumentation for det venskabelige samarbejde.

Så vidt Paludan-Müllers skriftlige erklæring.

Erklæringen var ikke fuldt tilfredsstillende for finansminister K. H. Kofoed (ikke at forveksle med kontorchef Michael Kofoed). Han udbad sig derfor en samtale med obersten. Paludan-Müller kom til København den 17. august til samtaler i departementet med bl.a. finansministeren selv og generaldirektør Knud Korst. Der er ikke bevarret noget egentligt referat af denne samtale, men obersten har formentlig fastholdt sin forklaring.⁴⁶ Hvad der i øvrigt blev talt om, vil fremgå af det følgende. For nu kom sagen op på et ministermøde.

Ministermøde 17. august 1943⁴⁷

Mens der blev fejret byjubilæum i Tønder, blev der som tidligere anført strejket i Odense og Esbjerg.⁴⁸ Der blev natten til den 6. august sat ild til fiskepakhusene på havnen i Esbjerg og titusinder af fiskekasser gik op i luer.⁴⁹ Sabotagen førte til tumulter, spærretid og fornyet uro og tumult. Den 9. august strejkede byens maskinindustri. Strej-

ken blev bekæmpet af byens politikere og af den socialdemokratiske fagbevægelse. Den 11. august blev strejken total – overalt hvilede arbejdet, ikke blot i industrien, men også i butikker, banker, kontorer og restauranter. Den første bystrejke i Danmark var en realitet. Der blev forhandlet på højeste plan i København, og forhandlingerne endte med ophør af både spærretid og strejke den 12. august. Men nu blev der atter strejket på Fyn, hvor det i Svendborg kom til skudveksling mellem den danske garnison og tyske marinesoldater og i Odense til gadeslagsmål mellem danske menige og civile og tyske soldater. Den 16. og 17. august sendte den tyske kommandant i Odense patruljer på gaderne for at slå uroen ned, hvilket blot førte til nye slagsmål. Den 18. august var Odense – med historikeren Hans Kirchoffs ord: »en by i åben revolte imod tyskerne og imod de danske myndigheder og organisationer, imod byrådet og imod politiet.« Således så situationen i Danmark ud i dagene omkring det ministermøde, der blev afholdt den 17. august – og som bl.a. havde Paludan-Müllers jubilæumsfest-tale på dagsordenen.

Ministermødet den 17. august klokken 14.00 var domineret af de katolske tilstande i landet. Statsminister Scavenius gav – som det hedder i mødeprototollen – »udtryk for den alvorlige situation, der var opstået dels på grund af den stigende sabotagevirksomhed og dels af de provokationer, som havde fundet sted i forskellige byer over for den tyske værnemagt« og tilbød at gå af. Flere ministre gav dog udtryk for, at en tilbagetræden kun burde ske som følge af et tysk krav. Forsvarsministeren og justitsministeren redegjorde for forholdene i Odense og Svendborg, der var de øjeblikkelige brændpunkter. Det var selve regeringens fremtid, der var på dagsordenen, men der var enighed om, at regeringen måtte fortsætte, så længe den havde rigsdagen med sig og indtil man eventuelt blev stillet over for krav fra tysk side, som man ikke kunne imødekomme.

Paludan-Müller-affæren kunne under disse omstændigheder ikke påkalde sig større opmærksomhed. I mødeprotokollen hedder det om sagen: »Finansministeren redegjorde for en episode, der var forefaldet ved Tønders 700 års jubilæumsfest, hvor chefen for Grænsegendarmeriet, oberst Paludan-Müller havde optrådt uheldigt. Obersten havde også tidligere udvist uheldig optræden. Finansministeren havde personligt irettesat obersten. Der var enighed om ikke at foretage videre i sagen.«⁵⁰

Finansminister Kofoed anførte senere, at han under forhandling med obersten havde »henstillet til ham at undgå episoder som den, der havde fundet sted ved en borgerfest i Tønder, men om nogen egentlig irettesættelse i dette ords tjenstlige betydning var der ikke tale.«⁵¹

At dette er rigtigt, fremgår af en redegørelse, som finansminister Kofoed skrev den 18. august 1943 til generaldirektør Korst om ministermødets forløb: »Efter at have modtaget fra Dem en mundtlig redegørelse, støttet på vedlagte udkast til indstilling fra Dem til mig, hvilken indstilling vi dog blev enige om, at De ikke tjenstlig skulle afgive, og efter at have gjort mig bekendt med oberst Paludan-Müllers brev til Dem af 15. d.m. med et bilag, samt efter at have haft den samtale med obersten af går's dato, som De overværede, har jeg forelagt hele sagen i et ministermøde i går. En af ministrene gjorde her opmærksom på, at udover de tilfælde, som jeg i min redegørelse nævnte, var der også episoden med oberstens ordre til at flage på grænsegendarmeriets bygninger på halv stang den 9. april 1941.⁵² Jeg gjorde herover for ministeriet bekendt med, at også denne sag var nævnt i min samtale med obersten, men at denne havde givet den efter min mening efter omstændighederne acceptable forklaring, at denne flagning fra hans side ikke var tænkt som en demonstration, men kun fordi han på årsdagen for de tre grænsegendarmers nedskydning ved Padborg ønskede, at korpset skulle mindes dem ved den påtænkte flagning på halv stang. Ordren blev efter oberstens oplysning taget tilbage af ham selv, da han erfarede, at man fra de centrale myndigheds side anså en sådan flagning for en demonstration. Jeg udtalte som min opfattelse, at man herefter måtte kunne se bort fra dette tilfælde.«

Finansministerens referat fortsatte: »Der blev af flere ministre, specielt statsministeren [Scavenius], fremsat afgørende betænkkeligheder ved at lade oberst Paludan-Müller fortsætte i sit embede. Men indenrigsministeren [J. Jørgensen], der havde overværet episoden ved festlighederne i Tønder, gik ret stærkt ind for, at man skulle følge det synspunkt, som amtmand grev Schack havde givet udtryk for, da han gennem amtmand Refslund Thomsen havde henstillet til mig ikke at gøre oberst Paludan-Müller til martyr.

Herefter gav ministermødet mig tilslutning til at følge den fremgangsmåde, som jeg over for mine kolleger anbefalede, nemlig ikke på grundlag af det nu forefaldne at foretage en afskedigelse. Man var

af den opfattelse, at således som sindsstemningen i øjeblikket er her i landet, ville man kunne fremkalde uheldige modvirkninger og kommentarer, der skabte uro; på den anden side sluttede man sig til den opfattelse, som jeg har gjort gældende, at vi måtte sikre os mest muligt imod, at oberst Paludan-Müller ved kommende begivenheder handlede ud fra sit temperamentsfulde sind, som ved så mange lejligheder har voldt vanskeligheder.

Jeg mener, at affæren herefter kan afsluttes, uden at der afgår nogen egentlig tjenstlig skrivelse til obersten. Jeg vil anmode Dem om at give ham meddelelse om, at jeg som bebudet i den samtale, jeg havde med ham, har forelagt sagen i et ministermøde, og at regeringen var enige med mig i at beklage, at han ved festen i Tønder havde optrådt på en måde, der virkede afstikkende i forhold til den linje, som var lagt af bystyrets repræsentanter, såvel danske som tyske, og at dette var særligt uheldigt, da han intet mandat havde ved denne lejlighed til at optræde som talerør for visse danske stemninger; hvortil kommer, at han som højtstående dansk embedsmand og chef for grænsengendarmerikorpsset havde en særlig forpligtelse til ikke mindst under den nuværende vanskelige situation at undgå at optræde udæskende. Regeringen var imidlertid samtidig blevet gjort bekendt med, at han altid i sine tjenstlige funktioner havde optrådt på en korrekt måde og havde vist sig loyal over for de henstillinger eller påbud, som var fremkommet fra hans overordnedes side. Man nærede derefter den tillid til ham, at han også fremtidig ville følge denne linie og i påkommende tvivlstilfælde orientere sig om, hvorledes man fra departementets og regeringens side ønskede, han som korpssets chef skulle optræde. Finansministeren havde derfor besluttet sig til, at der ikke skulle foretages mere i sagen.«⁵³

Og dette var også, hvad generaldirektør Knud Korst den 23. august 1943 skrev til Paludan-Müller. Som det er fremgået, var tålmodigheden med obersten ved at være sluppet op.

Samarbejdspolitikens sammenbrud

Samme dag, den 23. august 1943, besluttede arbejderne i Odense på et stormøde at genoptage arbejdet næste dag. Der blev proklameret sejr over værnemagten, der havde opfyldt de strejkendes krav. Men i mellemtiden var der udbrudt strejker andre steder: den 20. august i Nyborg, den 21. i Middelfart og den 23. i Svendborg, Bogense og

Fåborg. Også på Sjælland brød det løs: Den 22. august i Korsør og den 25. august i Helsingør. Det ulmede i København den 25.-26. august, men et masseopbud af politi fik uroen slået ned. Da var Jylland allerede grebet af uroen, der blev alvorligst i Ålborg. Det kom til hårde sammenstød mellem demonstranter og tyske tropper, der i modsætning til i de andre byer forsøgte at nedkæmpe opstanden med karabiner og kampvogne, hvorved adskillige demonstranter blev dræbt. Også i Sæby, Frederikshavn og Skagen blev der indledt strejker, længere sydpå blev der den 24. august strejket i Kolding, Vejle og Fredericia og den 26. august i Århus.

Alle disse begivenheder, der var helt uden for kontrol af centrale og lokale myndigheder, førte den 29. august 1943 til regeringens fald. Dr. Best blev den 24. august kaldt til Berlin, hvor han måtte stå skole-ret. Den 27. august kom han tilbage til København med et ultimatum, formuleret af den tyske udenrigsminister von Ribbentrop. Det blev overdraget den danske regering den 28. august og rummede bl.a. krav om indførelse af undtagelsestilstand og indførelse af dødsstraf. Dette kunne regeringen ikke gå med til, og klokken fire om morgenen den 29. august var det slut med den samarbejdspolitik, der i tre år og fem måneder havde givet Danmark en særstatus i forhold til alle andre tyskbesatte lande i Europa.

Afslutning

Med samarbejdspolitikken sammenbrud havde Paludan-Müllers linje sejret. Hans standpunkt blev så at sige indhentet af begivenhederne ude i landet. Modstandssynspunktet sejrede også i eftertiden. Da mindesmærket over Paludan-Müller blev afsløret i Gråsten på tiårsdagen for hans død i 1954, udtalte kaptajn Svend Andersen, der havde været byleder for modstandsbevægelsen: »Med sit nej brød han ikke alene selv med det tyske voldsregime, men tændte også en fakkelt, der kastede sit skær ud over det ganske land. Hans kamp var en soldats kamp, et eksempel overfor verden, der også i fremtiden skal forpligte os som danskere til at kæmpe sammen med de frie nationer, der vil føre deres kamp for friheden og retten. Gør vi det, viser vi bedst, at Paludan-Müllers offer ikke var forgæves.«⁵⁴

En senere eftertid har i høj grad taget dette synspunkt til sig, og forståelsen for samarbejdspolitikken forudsætninger og bevæggrunde har ikke været stor. Men i samtiden var samarbejdspolitikken og

tilpasningen en forståelig reaktion og legitim overlevelsestrategi, når et lille land besættes af en overvældende overmagt. Lige netop i Sønderjylland talte mange ting for, at den pris, man ville komme til at betale for et nej, ville blive meget høj. Dette var – sammen med landsdelens historiske forudsætninger – baggrunden for, at sønderjyderne i endnu højere grad end den øvrige danske befolkning sluttede op bag den danske regering til den bitre ende – og baggrunden for, at én af de førende sønderjyder, landstingsmanden for Venstre Hans Jepsen Christensen, kunne kalde den 29. august 1943 »den mørkeste dag, jeg kender.«⁵⁵

KILDER

Rigsarkivet (RA)

Tolddepartementet 1909-1965. Dept. f. Told og Forbrugsafgifter. Alfabetisk ordnede personalesager, C 1416. Paludan-Müller.

Landsarkivet for Sønderjylland (LA)

Aabenraa-Sønderborg Amt, Fortrolige Akter 1920-55. Sager i f.m. Politiajudanturet 1940-1955 pk. 19, »Paludan-Müllers sag«.

Politiajudanten for de sønderjydske landsdele. Indberetninger til rigspolitichefen, justitsministeriet m.m. 1940-44. pk. 221. jr.nr. 6434.

Private personarkiver, Refslund Thomsen, Kr. Vedr. Politiajudantembedet 2320.

Bov Lokalkiv (BL)

A 133, Udvalget for rejsningen af en mindesten for de tre overgendarmer, der faldt i Padborg den 9. april 1940.

LITTERATUR

Beretning til Folketinget afgivet af den af folkettinget under 8. januar 1948 nedsatte kommission i henhold til grundlovens § 45. Bind IV, Regering og Rigsdag under besættelsen. København, 1948.

Lars Bjørneboe: Ingen kender dagen. Grænsegendarmeriet under krig og besættelse 1940-1945. København, 1970.

Morten Bredsdorff: Uddrag af dagbogsblade fra Tønder under den tyske besættelse. Sdj. Årb. 1968.

Verner Bruhn m.fl.: Havneby og storkommune. Esbjergs Historie, bind 3, Esbjerg 1998.

Jes Peter Caspersen: Sådan var det. Erindringsbilleder. Aabenraa, 1990.

Hans Schultz Hansen: Mindretal og flertal i Nordslesvig omkring 1940. I: Nationale mindretal i det dansk-tyske grænse-land 1933-1945, Aabenraa 2001.

Johan Hvidtfeldt: Det sønderjyske politiajudantembedes arbejde. I: Sdj. Årb. 1957.

Jørgen Hæstrup: Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefsstyrets virke 1943-1945. København, 1966.

Jørgen Hæstrup m.fl.: Besættelsen og frihedskampen 1940-45. Hvem – hvad – hvor. København, 1993.

Hans Kirchhoff: Augustoprøret 1943 I-III. København, 1979.

Henrik Skov Kristensen m.fl.: Vestallierede Luftangreb i Danmark under anden Verdenskrig, Århus 1988.

Henrik Skov Kristensen: Grænsen og besættelsen. I: Henrik Becker-Christensen (red.) Grænsen i 75 år, Aabenraa, 1995.

Henrik Skov Kristensen: Jens Holdt: Brede Sogn under besættelsen. I: Sdj. Årb. 1995.

Johan Meyer: Pluk af erindringer fra besættelsestiden. I: Chr. Stenz og R.P. Sørensens (red.) »Bov sogn.«, Tønder, 1969.

Hans Mørup: På Fløjen. Aabenraa, 2000.
Jørgen Mågård: Fanger i Frøsløvlejren, København 1988.

René Rasmussen: Da oberst Paludan-Müller opsagde abonnementet, Sdj. Årb. 2000.

Marten Refslund Poulsen: Erindringer. Anden del. Genforeningen i Nordslesvig. København, 1957.

Sven Sabroe: Ene Mand mod Gestapo. Oberst Paludan-Müllers heltmodige kamp i Graasten. København, 1945.

A. Svensson: Dansk Samråd. Sdj. Årb. 1951.

Ingeborg Refslund Thomsen: Hjemme i Nordslesvig. København, 1961.

Aage Trommer: Modstandsbevægelsen i Åbenrå og omegn. Sdj. Årb. 1965.

Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede. Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark 1940-1945. Odense, 1973.

NOTER

1. Flensborg Avis 2.8.1943.
2. Flensborg Avis 3.8.1943.
3. Flensborg Avis 3.8.1943.
4. Det er i øvrigt påfaldende, så tilsyneladende frit der skrives om disse ting i *Flensborg Avis* – der tilmed som udkommende syd for grænsen var underlagt andre og langt strengere bestemmelser end de øvrige danske aviser. Flensborg Avis' situation var lidt speciel, idet mange af de pålæg om ikke at omtale begivenheder, der tilgik den indenlandske danske presse, ikke tilgik *Flensborg Avis*. Derfor kunne avisen lejlighedsvis omtale hændelser, som forblev uomtalte i den øvrige danske presse.
5. Flensborg Avis 5.8.1943.
6. Henrik Skov Kristensen, Sdj. Årb. 1995 s. 363-414 note 19 og 34. Se også J. Mågård.
7. Bredsdorff, 1968 s. 1-66.
8. Bredsdorff, 1968 s. 3.
9. Flensborg Avis 5.8.1943.
10. Bredsdorff, 1968 s. 3.
11. Affæren og dens forløb er tidligere ganske kort refereret hos Bjørneboe s. 50f. Bjørneboes vurdering er, at Palu-

dan-Müllers optræden virker »mindre velovervejet«, ikke mindst fordi der i de samme dage verserede rygter om, at tyske hjemmeværnsfolk skulle afvæbne Grænsegendarmeriet – og en afvæbning ville fjerne grundlaget for den militære indsats, som oberst Paludan-Müller og kaptajn Bartholdy arbejdede med i forbindelse med et muligt kommende tysk sammenbrud eller en mulig kommende allieret invasion. Men, som Bjørneboe anfører: »koldsindighed var ikke længere Paludan-Müllers sag.«

I Sven Sabroes udlægning s. 77 er forløbet, som Sabroe lader finde sted om aftenen, således: »I den almindelige feststemning blev man sentimentalt stemt. Danske roste tyske, tyske danske. Der blev talt rosenrødt om det gode forhold mellem gamle Danmark og det store Tyskland. Dette virkede ækelt på Paludan-Müller. Han væmmedes ved den tale, efter det, der var sket den 9. april og de overgreb, som tyskerne havde begået, og impulsiv som han var, rejste han sig pludselig fra sin plads. I den glade feststemning vendte alle deres ansigter mod obersten. Man smilede venligt, både danske og tyske. Nu glædede man sig til, at også Grænsegendarmeriets chef skulle tale skønne ord om det glimrende samarbejde mellem danske og tyske vagtposter på grænsen. Der var nogle, der klappede, andre fattede om deres glas for at være parat til den skål, som talen sikkert måtte munde ud i. Og så sagde obersten:

– Vi har i aften hørt så meget om det gode dansk-tyske samarbejde. Det er falsk tale. Gennem det, der skete den 9. april er et godt forhold til Tyskland ødelagt mere end 200 år frem i tiden.

Smilet på de glade ansigter blev til en grimasse. Hånden slap taget om vinglasset. Nogle blev alvorlige. Tyskerne foragede. Danskerne, der havde deltaget i den almindelige jubel, fløve. Det var fuldkommen rigtigt, hvad obersten havde sagt. Det var flovt, at der bare skulle en aftens festrus til, for at man forglemte sig

- selv. Efter den lille tale forlod obersten hurtigt festen, og det tør nok antydes, at stemningen var ødelagt. Men i dagene efter var gendarmene endnu mere stolte af deres chef.«
- Sven Sabroes udlægning af forløbet yder næppe de øvrige deltagere på dansk side fuld retfærdighed.
12. Nordschleswigsche Zeitung 6.8.1943.
13. RA, 38 nr. C 1416 Dept. f. Told og Forbrugsafgifter. C-sager. Paludan-Müller (Herefter: RA, 38 nr. C 1416). M. Kofoed til generaldirektør for skattevæsenet Knud Korst 11.8.1943.
- Se dog også: LA, Aabenraa-Sønderborg Amt, Fortrolige Akter 1920-55. Sager i f.m. Politiajudanturet 1940-1955 pk. 19, »Paludan-Müllers sag« (Herefter LA, Fortrolige akter pk. 19). Amtmand Refslund Thomsen har senere – som det fremgår af et udateret notat – erklæret, at »skönt det efter den for mit embede som politiajudant gældende instruks måtte påhvile mig at afgive indberetning til Justitsministeriet angående en tildragelse som Grænsegendarmarmerichef, oberst Paludan-Müllers tale ved byjubilæet i Tønder, er dette ikke sket. Sandsynligvis er forklaringen den, at indenrigsminister Jørgen Jørgensen og departementschef Saurbrey deltog i jubilæumsfestlighederne, således at regeringen ikke behøvede nogen underretning fra mig. Det er fortalt mig, at Grænsegendarmarmerichefens optræden er behandlet i to ministermøder, og at det på det sidste vedtoges, at obersten skulde kaldes til København og alvorligt irettesættes. Jeg kan ikke tro, at udtalelser fra min side har haft nogen som helst indflydelse herpå.«
- Det er sådan set korrekt nok, at amtmand Refslund Thomsen ikke i sin egenskab af *politiajudant* har indberettet sagen for Justitsministeriet. Men han henvendte sig dog – som det fremgår af kontorchef M. Kofoeds notat – i sin egenskab af *amtmand* til Finansministeriets Departementet for Told og Forbrugsafgifter. Dette skete dog, som det er fremgået, først 6 dage efter givenheden.
14. RA, 38 nr. C 1416. M. Kofoed til generaldirektør for skattevæsenet Knud Korst 11.8.1943. Se René Rasmussen, Sdj. Årb. 2000.
15. RA, 38 nr. C 1416. M. Kofoed til generaldirektør for skattevæsenet Knud Korst 11.8.1943.
16. RA, 38 nr. C 1416. Udkast til redegørelse ved Knud Korst.
17. Bjørneboe s. 19-24. Citat s. 19.
18. Henrik Skov Kristensen, 1995 s. 87.
19. Se f.eks. Marten Refslund Poulsen, 1957 s. 257f.
20. For Dansk Samråd se A. Svensson, Sdj. Årb. 1951. Dansk Samråd var oprettet forud for folketingsvalget i 1939. Se også: Hans Schultz Hansen, 2001. Citat Svensson s. 23.
21. Svensson s. 18.
22. Svensson s. 26.
23. Svensson s. 46ff.
24. Svensson s. 48ff. Se f.eks. Hans Mørup.
25. Svensson s. 58.
26. F.eks. Bjørneboe s. 26, billedteksten.
27. Bjørneboe s. 58ff, Trommer s. 237.
28. Bjørneboe s. 11.
29. Episoden med mindestenen i Padborg er gengivet hos amtmandens hustru, Ingeborg Refslund Thomsen s. 125f. Hun noterer her, at dette – marts 1941 – var første gang, de to modstridende opfattelser kom så klart til udtryk. Sagen er endvidere kortfattet beskrevet af Johan Meyer, 1969. s. 411f.
30. LA, Private personarkiver, Refslund Thomsen, Kr. Vedr. Politiajudantembedet 2320. Refslund Thomsens redegørelse for sagen, dateret 14.1.1944. Den er samme dato bekræftet af postmester Grøn, Padborg. Postmester Grøn var formand for den komité, der foranstaltede opsætningen af mindestenen for de faldne gendarmere. I redegørelsen forekommer den trykfejl, at sagen begyndte i slutningen af 1941; det skal være begyndelsen af 1941.
- Det er i øvrigt værd at bemærke, at amtmand Refslund Thomsen tilsyneladende omkring årsskiftet 1943-44 samlede kompromitterende sager om Paludan-Müller. Det lader formode, at Refslund Thomsen har ønsket at være forberedt på at medvirke til oberstens eventuelle afskedigelse,

- hvis denne skulle give anledning til en sådan.
31. Bov Lokalkarkiv, A 133, Udvalget for rejsningen af en mindesten for de tre overgendarmer, der faldt i Padborg den 9. april 1940 (Herefter: BL - A 133).
 32. Forslaget til indskrift lød: »Overgendarmerne A.S. Albertsen, J.P. Birk, A. A. Hansen. Skudt [departementschefen mente, at der stod »dræbt«] af civilklædte personer 9. april 1940.«
I Bov Lokalkarkiv, A 133, findes et udateret koncept med Paludan-Müllers håndskrift, der formentlig indeholder hans oprindelige forslag til en tekst. Den lyder: »På dette sted blev grænsegendarmerne A.S. Albertsen, J.P. Birk og A. A. Hansen under trofast udøvelse af deres tjeneste skudt af civilklædte personer den 9. april 1940. - Forfærdes ej du lille hob.«
 33. BL, A 133. Billedhugger Bomand Utzon Frank meddelte den 28. januar 1941 komitéen, at dens forslag til en tekst var bortkommet netop nu, da han stod for at gå i gang med indhugningen, men at der formentlig næppe heller ville blive plads til så meget tekst, som man havde forestillet sig. Han modtog efter alt at dømme dernæst forslaget »Overgendarmerne A.S. Albertsen, J. P. Birk, A. A. Hansen. Skudt af civilklædte personer 9. april 1940.« Den 10. februar 1941 bad Utzon Frank om at måtte udelade »personer« p.g.a. pladsmangel. Dette blev dog ikke tilstået. Men den 27. februar har komitéen tilsyneladende rettet henvendelse til Utzon Frank for at få den famøse passage ændret. Men den 1. marts 1941 meddelte sønnen, Bomand Jørgen Utzon Frank, at »Skudt af civilklædte personer« allerede var hugget ind i stenens forside og ikke længere stod til at ændre. Utzon Frank regnede i øvrigt med at sende stenen med statsbanerne den 10. marts og selv komme til Padborg den 20. marts for at stille stenen på plads. Dette blev dog udskudt.
 34. Svensson, 1951, s. 60. Caspersen s. 150ff. Ifølge Caspersen skal Refslund Thomsen være bragt i meget stærk affekt, da han konstaterede, at »Danske Samfund« ville sidde alle henstillinger overhørig og alligevel foranstalte flagning på afstemningsdagen.
 35. BL, A 133. Udvalget til Statsministeriet den 14.3.1941. I samme skrivelse hedder det, at udvalget ønskede stenen afsløret den 27. april 1941. N. Wind til Udvalget 14.3.1941.
 36. BL, A 133. Anonymt og udateret brev til komitéen.
 37. Johan Meyer s. 411f.
 38. LA, Refslund Thomsen. Oberst Paludan-Müller til Tyge Martensen-Larsen 16.9.1941 (afskrift). At en afskrift af dette brev befinder sig i amtmandens arkiv lader formode, at den er indgået i hans indsamling af materiale imod Paludan-Müller. Da oberst Paludan-Müller i sit brev henviser til eventuelle amerikanske soldater, kan brevet være fejldateret. USA trådte jo først ind i krigen på engelsk side i december 1941. Men at brevet eksisterede inden 1. juledag 1941, bekræftes af, at A. Svensson denne dag i et brev til amtmand Refslund Thomsen kommenterede dets indhold.
Se også Bjørneboe s. 43.
 39. LA, Politiajudanten 6434. A. Svensson til Refslund Thomsen 25.12.1941.
 40. LA, Refslund Thomsen. Refslund Thomsen rundsendte i januar 1944 forespørgsler til flere sider vedr. Paludan-Müllers optræden ved forskellige lejligheder. Til politimesteren i Lundtofte og Nybøl Herreder med tjenestested i Gråsten således den 11. januar 1944. Politimester Bjerre redegjorde den 1.2.1944 for forløbet, og på ønske fra Refslund Thomsen yderligere den 6.2.1944. Det springende punkt var, om Paludan-Müller havde omtalt englænderne som »vore venner«.
 41. Indtil da var Danmark flere gange blevet bombet af engelske fly. Se Henrik Skov Kristensen, 1988.
 42. LA, Refslund Thomsen. Politimester Bjerre til Refslund Thomsen 6.2.1944.
 43. LA, Refslund Thomsen. Politimester Bjerre til Refslund Thomsen 1.2. og 6.2.1944.
 44. LA, Refslund Thomsen. Politimester Bjerre til Refslund Thomsen 1.2.1944.
 45. RA, 38 nr. C 1416.

46. LA, Refslund Thomsen. I Refslund Thomsens privatarkiv ligger en redegørelse fra Paludan-Müller, dateret 25.8.1943. Heri reagerer Paludan-Müller på samtalen den 17.8.1943, idet han anfører, at ministeren med stor vægt havde fremdraget den gamle Abessinien-sag. Paludan-Müller havde afstået fra at påbegynde en diskussion om denne sag ved denne lejlighed, men sendte i stedet en 3½ sider lang redegørelse for Abessinien-sagen, som han opfattede den, til generaldirektøren, med bøn om, at den måtte blive forelagt ministeren og dernæst vedlagt hans sag. Dette er dog tilsyneladende ikke sket. Men en afskrift af oberstens redegørelse blev altså tilsendt amtmand Refslund Thomsen.
47. Gengivet efter Beretning til Folketinget afgivet af den af folketetinget under 8. januar 1948 nedsatte kommission i henhold til grundlovens § 45. Bind IV, Regering og Rigsdag under besættelsen. København, 1948. S. 408f, 463 og 496f. (herefter: Parlamentariske Kommission).
48. For nedenstående redegørelse henvises til: Hans Kirchhoff, 1979 og opslag »Augustoprøret« i »Besættelsen og frihedskampen 1940-45. Hvem – hvad – hvor.«
49. Se f.eks.: Verner Bruhn, 1998 s. 146f.
50. Parlamentariske Kommission s. 497. Ministermøde 17.8.1943.
51. Parlamentariske Kommission s. 408f. K.H. Kofoed beder 4.3.1948 om at få korrigeret referatet som anført.
52. Episoden fandt ikke sted den 9. april 1941, men derimod den 9. april 1942. Den blev omtalt på et møde i statsministeriet den 10. april 1942. I protokollen hedder det om episoden: »Justitsministeren redegjorde for, hvorledes 9. april var forløbet. Det havde vist sig, at dagen i al almindelighed var forløbet roligt. Det blev oplyst, at chefen for Grænsegendarmeriet, Paludan-Müller, havde beordret flagene hejst på halv stang, hvilket dog i almindelighed var blevet forhindret. Spørgsmålet om Grænsegendarmeriets stilling blev drøftet og ville blive taget op til overvejelse af finansministeren.« Parlamentariske Kommission s. 463.
53. RA, 38 nr. C 1416. Finansminister K. H. Kofoed til generaldirektør Knud Korst 18.8. 1943.
54. Citeret efter Berlingske Tidende 27.5. 1954.
55. Svensson, 1951, s. 84.

Rektor A. Egeberg Jensen – en sønderjysk skolemand

af KAJ SØRENSEN

A. Egeberg Jensen er i dag mest kendt som forfatter af hjemstavns-sangen »For en fremmed barskt og fattigt«. Vigtigere var hans virke som gymnasielærer og rektor og hans indsats i dansk kultur- og ungdomsarbejde fra Genforeningen til pensioneringen i 1958. I tidens stærke nationale spørgsmål stod Egeberg Jensen for en forsonende holdning, og under besættelsen var han klar tilhænger af samarbejdspolitikken. Det gav anerkendelse i Undervisningsministeriet i København, som nærmest tvangsforflyttede den kloge gymnasie-mand til den vanskelige post som rektor i Sønderborg. Organist Kaj Sørensen, Taastrup, kaster i artiklen her lys over denne ret ukendte side af nyere sønderjysk skolehistorie.

Andreas Egeberg Jensen blev født den 31. juli 1889 i Gl. Sole i Øster Snede sogn som søn af gårdejer Jens Peter Jensen og Marie Kristine Sørensen. I 1896 begyndte han i Gl. Sole Kommuneskole og fortsatte i 1902 på Vejle Latinskole, hvorfra han blev matematisk student i 1907.

Egeberg ville være lærer i den såkaldte 'højere skole', d.v.s. i gymnasieskolen, og begyndte derfor straks at læse ved Københavns Universitet med historie som hovedfag og dansk og engelsk som bifag. I juni 1912 bestod Egeberg bifagseksamen i dansk og engelsk, og i sommeren 1914 afsluttede han hovedfaget historie. Han havde nu skoleembedseksamen med første karakter og var cand. mag.¹

I august 1914 blev han ansat som timelærer ved Johannesskolen på Frederiksberg, og sideløbende hermed forberedte han sig til prøven i undervisningsfærdighed (pædagogikum) på Henrik Madsens Skole.

I august 1915 blev Egeberg ansat som adjunkt ved Sorø Akademi skole, og her faldt han godt til. Til stillingen var knyttet hvervet som inspektør for kostskoledrengene, d.v.s. at han skulle føre tilsyn med skolens kostelever (alumnierne) i deres fritid og bo på skolens kostafdeling.

Genforeningen

Men så kom Genforeningen i 1920, og den ændrede radikalt tilværelsen for den unge gymnasielærer.

I det sidste krigsår, 1917-18, stod det klart for de fleste, at Tyskland ville gå ud af krigen som taber. Samtidig var der en sikker forvisning om, at der efterfølgende ville blive rejst krav om afståelse til Danmark af i hvert fald en del af de landområder, som vi efter krigen i 1864 måtte give afkald på til Tyskland.

Der er ingen tvivl om, at Egeberg på et tidligt tidspunkt under 1. verdenskrig fik den tanke at søge til Nordslesvig, såfremt landsdelen på et tidspunkt skulle blive genforenet med Danmark. Hans interesse for den sønderjyske sag kan føres tilbage til 1908, da danskheden i Sønderjylland havde sit strålende landdagsvalg, ikke mindst på Als, og siden da havde han interesseret sig for grænselandets politik.² Da han ved sit universitetsstudiums afslutning skulle skrive speciale i hovedfaget historie, valgte han helt naturligt emnet »Danmarks Historie 1848-1866«,³ den periode, hvor netop det slesvigske spørgsmål så vel indenrigs- som udenrigspolitisk spillede så stor en rolle.

Den 2. marts 1920 blev lærerembederne ved de højere skoler i Sønderjylland opslået, d.v.s. ved de to statsgymnasieskoler i Haderslev og Sønderborg og ved de to statsrealskoler i Aabenraa og Tønder, og allerede den 9. marts sendte Egeberg sin ansøgning om en stilling i Sønderjylland til ministeriet. Det var ham en personlig trang at tilbyde ministeriet sin tjeneste i Sønderjylland, hvis man skulle have brug for ham, skrev han, og han anførte videre, at det ville være ham en glæde at få lov til at være med i arbejdet på at »vinde Sønderjylland helt for Danmark«. Han søgte primært Haderslev Katedralskole, sekundært Sønderborg Statsskole, men da han i Sorø havde diverse biindkomster, søgte han kun forflyttelse, hvis han kunne opnå et lektorat, idet et adjunktur ville betyde en væsentlig indtægtsnedgang for ham. Han ønskede først og fremmest at undervise i dansk i mellem-skolen og gymnasiet, i anden række i historie, og det sidste dog kun, hvis han samtidig kunne få dansktimer.⁴ Hensigten var klar: Han vil være med til at gøre det genvundne land dansk og skabe interesse for dansk sprog, litteratur og kultur.

Som nævnt var det ministeriets hensigt at oprette to statsgymnasieskoler, i Haderslev og Sønderborg, og to statsrealskoler, i Aabenraa og Tønder. Efter at stillingerne var blevet opslået, viste det sig imid-

Andreas Egeberg Jensen som nybågt cand.mag. i 1914. Foto i privateje.

lertid, at der i både Aabenraa og Tønder var et udbredt ønske om også at få gymnasieskoler dér. Undervisningsinspektøren støttede helhjertet ønsket, og undervisningsministeren sørgede for de bevillende myndigheders tilslutning.⁵

Som rektor for statsskolen i Tønder udnævnte ministeriet den 40-årige adjunkt ved Metropolitanskolen i København, Axel J. West. Egeberg og West kendte hinanden fra Sorø Akademi, hvor de havde været kolleger fra 1915 og tre år frem. Vi ved, at West på et tidspunkt i foråret 1920 henvendte sig til Egeberg og tilbød ham et lektorat i Tønder,⁶ men vi ved ikke, hvad Egeberg svarede. Dog fremgår det, at han meldte sig som ansøger til et lektorat i Tønder, da stillingerne her og i Aabenraa blev opslået 15. maj. Stadig prioriterede han dog ansættelse ved skolerne i Haderslev eller Sønderborg højest.⁷

Egeberg opfattede ikke ansøgningen som et valg for livet. Han rejste ikke til Sønderjylland med en livsstilling for øje. Nej, han ville opleve en grænseflytning i praksis og i nogle år »være med i arbejdet på at vinde Sønderjylland helt for Danmark«. Når så tingene var faldet på plads, han regnede selv med en 7-8 år i det sønderjyske, ville

han tilbage, hvor han kom fra: Til Sorø Akademi.⁸ Det kom imidlertid til at gå ganske anderledes!

Tønder Statsskole

Åbningen af Tønder Statsskole fandt sted den 25. august 1920, og elevtallet var i begyndelsen kun 126, men voksede i årets løb til lidt over 200. Det var i høj grad »sammenbragte« børn, lærerne fik at arbejde med: Eleverne kom fra så vel danske som tyske skoler, nogle elever havde gået i fællesskole, andre havde gået i drenge- eller pige-skole. Nogle elever talte dansk, andre havde svært ved at udtrykke sig på og forstå dansk. En del elever var tydeligt præget af krigstidens

Ledige Embeder og Bestillinger.

Efter Genforeningen vil der i de under 1. Afstemningszone hørende sønderjydske Landsdele blive oprettet følgende Statsskoler:

En Gymnasieskole i Haderslev (med 3 Linier).

En Gymnasieskole i Sønderborg (med nysproglig og matematisk-naturvidenskabelig Linie).

En Realskole i Aabenraa.

En Realskole i Tønder.

Ved disse Skoler vil der være at ansætte et Antal Lærere (Lærerinder), hvorved bemærkes, at der ved Gymnasieskolerne vil kunne ansættes baade Lektorer, Adjunkter og andre Lærere, se Tjenestemandslovens §§ 1137—1139, ved Realskolerne Lærere af de 2 sidste Kategorier.

Med Stillingerne vil der være forbundet Lønning som for de tilsvarende Stillinger ved Statsskolerne med Tilleg efter Tjenestemandslovens Regler.

Tjenestealderen for Adjunkter og andre Lærere vil blive beregnet efter Reglerne i Tjenestemandslovens § 1138, 3. Stk., og § 1139, 1. Stk., dog uden Tidsbegrænsningen til 8 Aar.

Dette opslag vedrørende gymnasie-lærerstillinger i Sønderjylland i Statstidende fra 4. marts 1920 blev indledningen til Egeberg Jensens kommende virke i den genvundne landsdel.

uro, og der var i det hele taget stor uvidenhed om alt, hvad der angik Danmark og danske forhold.

Egeberg underviste det første år i dansk, engelsk og historie i mellemkolen samt i dansk i Ig. Han havde også ønsket at få sang, men det ønske blev ikke opfyldt.⁹

I 1935 mindedes han de første år på Tønder Statsskole med bl.a. følgende ord: »Med stor glæde husker jeg mine timer i dansk fra de første år. Aldrig før eller senere har jeg haft så lydhøre tilhørere, når jeg læste op af dansk litteratur, og aldrig har mit eget sind følt glæden og rigdommen ved dansk åndsliv så stærkt som i disse år, og jeg tror, at alle mine fagkolleger havde det på samme måde. Men hvad jeg især mindes, er den forbløffende kærlighed til skolen og trang til samling om denne, som besjælede næsten alle elever«. ¹⁰

Der er ingen tvivl om, at det var sådan, Egeberg huskede det, men helt så rosenrød var situationen trods alt ikke. Efter et halvt år på Tønder Statsskole noterede han: »Efterhånden klares det for mig, hvor vanskelighederne ligger. De er i Ig og 4 m[ellem] meget store. Mange elever dér er tyskprægede og undertiden også tysksindede, og det er meget sværere, end jeg havde troet, at arbejde med dem«. ¹¹ Men arbejdet i dansktimerne bar frugt, og i efteråret 1922 kunne han skrive: »Jeg er ellers meget glad ved mine timer. De elever, der den første vinter var kritiske og overlegne over for alt dansk, er blevet mine gode venner og interesserede elever. Der er ikke én, som jeg ikke er glad for i hele skolens børneflokk«. ¹²

En af eleverne i Ig, Margrete Schultz, f. Andresen, mindedes 65 år senere de første år i Tønder Statsskole. Om lærerne skriver hun bl.a.: »De var så godt som alle unge, nogle havde søgt embedet af idealistiske grunde, og fordi de følte arbejdet som en stor udfordring, andre havde nok ladet sig lokke af et klækkeligt stedtillæg. Sværest var opgaven i dansk, men lektor Andreas Egeberg Jensen, der havde opgivet en stilling på Sorø Akademi for Tønder Statsskole, var opgaven voksen. Han måtte lade os skrive diktat hele Ig igennem. Han lærte sig at tale sønderjysk. Han var en storartet dansklærer, stærkt engageret i sit fag, meget levende i sin undervisning«. ¹³

Hen mod skoleårets slutning skulle lærerne for hver af deres klasser opgive til skolens rektor, hvad de havde arbejdet med i årets løb. Selv om papir som bekendt er tålmodigt, er disse pensaopgivelser et vigtigt kildemateriale. Hvad angår Egebergs fem ugentlige timer i dansk i Ig, blev der i begyndelsen arbejdet meget med diktater og

stileøvelser, senere kom hjemmestile til, og ordforklaringer og analyse af danske tekster var en vigtig del af timerne. Klassen læste i årets løb Jeppe på Bjerget (Holberg), Den politiske Kandestøber (Holberg), Aladdin (Oehlschläger), Aprilsnarrerne (Heiberg) og Sparekassen (Hertz), og for klassen oplæste Egeberg Præsten i Vejlbj (Blicher), Hosekræmmeren (Blicher), Svend Dyrings Hus (Hertz) og Gildet på Solhaug (Ibsen). Holbergs Erasmus Montanus blev gennemgået i tilknytning til Det Kgl. Teaters forestilling i Tønder. Desuden blev der læst 25 sider efter Bertelsens oldnordiske Læsebog.¹⁴

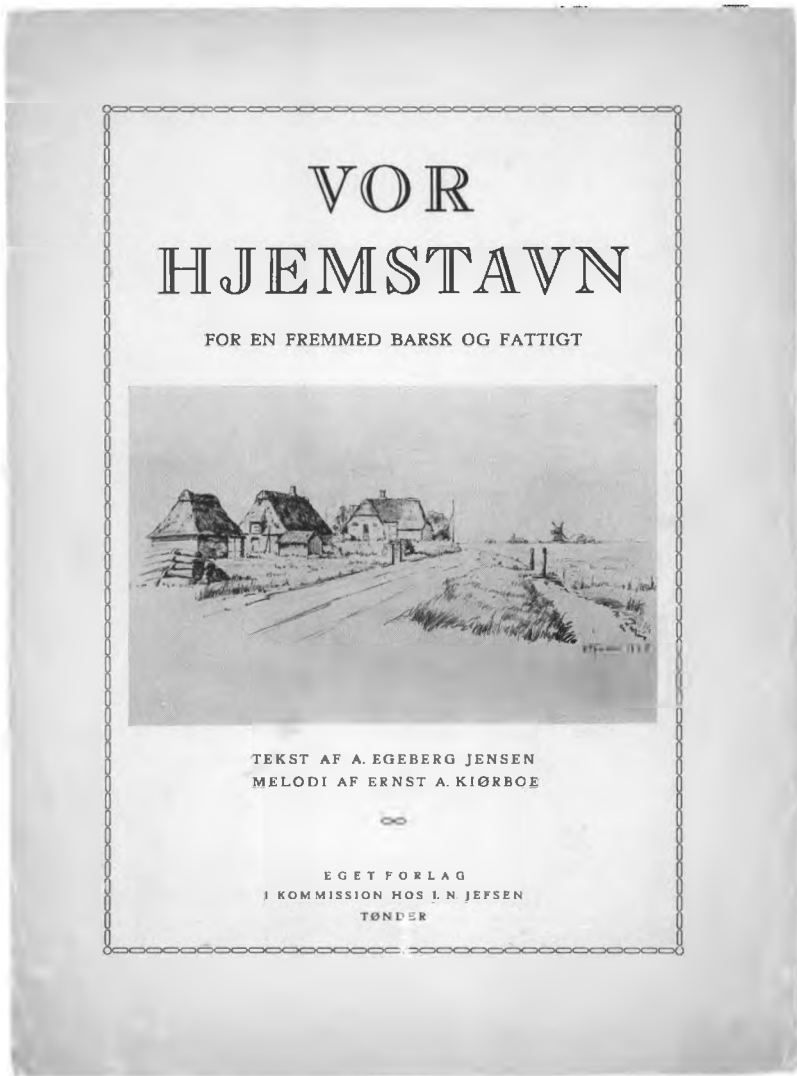
Tønder var i 1920 en ret så provinsiel by, der i mange år havde stået i skyggen af Flensborg. Alligevel fandt Egeberg byen henrivende, især den indre by med den fine bygningskultur. Men han, der var vant til at gå i Sorøs alleer og skove, fandt i begyndelsen omegnen trist. Han forstod ikke med det samme fladernes poesi. Hans trøst var Kloster Kirke, og Møgeltønder, der var det smukkeste, han nogensinde havde set, næst efter Oxford!¹⁵

Hurtigt tog Egeberg fat på et aktivt ungdomsarbejde. Festlighederne i anledning af skolens åbning var knap overstået, før han og et par andre lærere nogle eftermiddage om ugen samlede interesserede elever til forskellige former for leg og sport. De arrangerede også vandre- og cykelture for eleverne i fritiden,¹⁶ og her blev der sunget meget. Egeberg var en poetisk natur, og han skrev bl.a. sangen »Vi drenge fra Tønder«. I foråret 1922 besluttede han, at han ville lave en skolesang, en der kunne synges af alle – også af pigerne – og så skrev han »For en fremmed barskt og fattigt«. Hans kollega Ernst A. Kiørboe satte melodi til teksten, og sangen blev første gang sunget officielt ved skolens translokation i juni 1922.¹⁷

Ud over den daglige undervisning og deltagelse i diverse fritidsaktiviteter for eleverne påtog Egeberg sig også hvervet som Tønder Statsskoles første bibliotekar. Dette hverv beholdt han i hele 16 år og blev således den, der kom til at lægge grunden til skolens store bogsamling.¹⁸

Foredrag

Egeberg havde kun boet i Tønder i et par måneder, da han gik i gang med at udarbejde et foredrag om de danske fædrelandssange gennem tiderne. I et brev fortæller han selv, at han havde på fornemmelsen, at de danske nordslesvigere sad rundt omkring i landsdelen og ventede

Titelside af tekst- og melodiblad til A. Egeberg Jensens hjemstavnsang, her med titlen »For en fremmed barsk og fattigt« – ikke barskt, som det hedder i Højskolesangbogen. Tryksag i Tønder lokalhistoriske Arkiv.

på, at nogle af »dem nordfra« skulle komme og fortælle. Og da han nu var kommet derned, og da han så gerne ville lære befolkningen at kende, ville han da ikke være en utro tjener, men sætte sin plov i jorden.¹⁹

Den 12. december 1920 holdt Egeberg så i Jynde vad sit foredrag om de danske fædrelandssange gennem tiderne, og det var, så vidt vi ved, det første af hans ca. 500 foredrag i Nord- og Sydslesvig. Kort tid efter gentog han foredraget i Jejsing. Efter nytår var der allerede planlagt to foredrag: et i det nyindviede Tønderhus om de danske folkeviser samt et på Tønder Statsskole om dansk litteratur i det 19. århundrede. Derefter fulgte en foredragsrække om danske digtere, først et portræt af H.C. Andersen og senere et af Steen Steensen Blicher.²⁰ På baggrund af sin omfattende foredragsvirksomhed kom Egeberg på den måde til at bidrage til det, man har kaldt Nordslesvigs åndelige genforening.²¹

Politik

Fra sit barndomshjem medbragte Egeberg en stor politisk interesse.²² Årsagen, til at han aldrig trådte aktivt ind i politik, skal nok findes dels i hans lange sygdomsperioder – han var livet igennem plaget af astma og af en aldrig fuldt helbredt tuberkulose og led ofte af en svælg- og strubelidelse – og dels i hans mange fritidsbeskæftigelser, ikke mindst hans meget omfattende foredragsvirksomhed. Han indrømmede dog altid åbent og ærligt, at han var venstremand, og som sådan var han i felten. Han deltog som Venstres våbendrager i vælgermøder før folketingsvalgene og byrådsvalgene i 1920'erne og blev i hvert fald en enkelt gang opfordret til at opstille som Venstres kandidat til byrådet, men takkede nej.²³

Når det gjaldt det store nationale spørgsmål, tyskerne, kom Egeberg godt ud af det med de enkelte tyskere, han kendte, men han var nervøs for Tyskland som en eventuel kommende stormagt. I sine breve skrev han om sin frygt for konstellationen Rusland-Tyskland imod Frankrig, samtidig med at Amerika var koldt, England lunkent og Italien fantastisk, som han udtrykte det,²⁴ og han var harmdirrende over og tog skarp afstand fra den politiske indflydelse, som tyskerne via den økonomiske krise prøvede at få i Nordslesvig: »Den økonomiske krise har slået mange førende danskere til jorden, den danske bank i Tønder står, skønt den er rekonstrueret, meget svagt, de to direktører,²⁵ ubestridt de to bedste danske mænd i Tønder, har mistet deres indflydelse over befolkningen; Høyer-Trøjborg, en af vore allerbedste mænd på landet,²⁶ siges at være helt færdig til foråret, og mange, mange sidder i det på samme måde. Under disse forhold er det nærmest dødbringende, at ty-

ske pengeinstitutter prioriterer gårdene langt over deres nuværende værdi mod at få forkøbsret til gårdene. Det giver dem naturligvis store økonomiske tab, men da de sikkert finansieres både af den preussiske stat og af private foreninger, betyder det mindre over for den store fordel at få fat i Nordslesvigs jord. Og på dansk side står der en lille flok trofaste + det store gros, der ganske vist to gange om ugen synger, at gamle Danmark skal bestå, men som underforstår, indtil studepriserne i Hamborg når en vis højde. Og vi andre »dem nordfra«, ja, de fleste af os er vist – som jeg selv – lammede i vor foretagsomhed, fordi vi føler os som fremmede hernede, føler, at vore ord har ingen vægt, fordi vi regnes for mindreværdige, og så har vi vel alle fået en lede ved den slesvigske form for patriotisme, højrøstet og fraseflommende i medgangens dage, og skældsordslyrisk i modgangen«. ²⁷

Men forholdene bedredes i slutningen af 1920'erne, og langsomt vendte Egebergs livsmod tilbage. Økonomien var i bedring, om end det gik langsomt, og stemningen var efterhånden rigtig god. Men så kom den store verdenskrise i 1930'ernes begyndelse med mange tvangsauktioner. De overbeviste danske nordslesvigere svingede ikke over til tyskerne af økonomiske grunde, men krisen lagde en stærk dæmper på glæden ved Genforeningen. De truende toner sydfra og nazisternes fremmarch fik atter Egeberg til at vakle, og i perioder var han ramt af alvorlige depressioner. Tysklands indmarch i Østrig og Tjekkosllovakiet, og Ruslands angreb på Finland fik Egeberg til at udbrøde: »Gid Fanden vil hente sin gesandt Stalin og tage Adolf med«! ²⁸

Ved den tyske besættelse af Danmark den 9. april 1940 var Egeberg indlagt på Kolding Sygehus. Han kunne imidlertid ikke i denne situation ligge uvirksom hen og forlangte at blive udskrevet øjeblikkeligt, så han dagen efter kunne være på Haderslev Katedralskole, som han på det tidspunkt var rektor for.

Besættelsesårene blev frygtelige for Egeberg. En af hans gode venner, Poul Andersen i Højer, besøgte ham to dage efter tyskernes besættelse af Danmark og fortæller følgende: »Sammen med min kone besøgte jeg ham [Egeberg] den 11. april 1940. Jeg var rystet over at se, hvordan begivenhederne havde mærket min ven; det var en syg og træt mand, vi besøgte«. ²⁹

Egeberg troede fuldt og fast på forhandlingspolitikken: »Jeg er bange for følelspolitik. Det er godt, at hovedparten af befolkningen er arbejdere og bønder, de er mindre modtagelige for følelsspsykose«, skrev han. ³⁰

Og da så frihedens time oprandt i 1945, stillede han sig – ikke uventet – på den side, der manede til besindighed og overbærenhed. Han gjorde det, fordi han var overbevist om, at det ville tjene fremtiden bedst. »Jeg har altid syntes, at hævn er en plebejerfølelse«, sagde han.³¹ Og han kunne se, at en af de gode ting ved besættelsesårene havde været, at de havde drevet det gamle land og Nordslesvig tættere sammen og forenet dem. »Nazismen har gjort os den kæmpetjeneste at få os til at glemme småting, der skiller«, skrev han.³² Og det var han lykkelig for, også selv om han endnu omkring 1950 mente at kunne spore – ikke som en politisk bevægelse, men som en følelse – en vis slesvigsk separatisme hos de ældre.

Rektoransøgninger

Det vides ikke nøjagtigt, hvornår Egeberg besluttede sig til, at han ville være rektor, men tanken om at blive skoleleder er sikkert vokset i takt med, at han blev klar over, at hans helbred i virkeligheden ikke kunne tåle det vestslesvigske klima. Og da hans læge i 1925 i anledning af en stadig tilbagevendende bronchitis anbefalede ham at søge til Østkysten eller til Øerne,³³ så har han sikkert på det tidspunkt truffet sit valg: Når han nu alligevel skulle væk fra Tønder Statsskole, hvorfor så ikke søge et rektorembede? På en måde ligger tanken jo lige for, på den anden side forstår man ham ikke helt.

På Sorø Akademi havde han – hvor glad han end var for at være der – været ked af den på stedet herskende faste og gamle tradition, som ikke altid stemte overens med hans pædagogiske målsætning,³⁴ og selv om han satte pris på Tønder Statsskoles rektor, har den noget håndfaste ledelsesform sikkert været ham imod. Det er i hvert fald klart, at fik han sin egen skole, ville han som rektor have langt større mulighed for at præge den med de pædagogiske tanker, som optog ham, end hvis han blot var lektor. På den anden side: Han nød – som få – samværet med eleverne i klasselokalerne. Og ikke nok med det, han nød samværet med eleverne i fritiden. Hvordan kunne han dog få den tanke at skulle bruge næsten al sin tid på administrative opgaver på et rektorkontor i stedet for ude blandt eleverne? Desuden havde han de første år i Tønder haft så mange, og også enkelte meget lange, fraværsperioder på grund af sygdom, at en ansvarlig undervisningsminister helt bestemt måtte være yderst betænkelig ved at overdrage ham den daglige ledelse af en skole.

I maj 1925 søgte Egeberg det ledige rektorat ved Horsens Statsskole. Da ansøgningsfristen var udløbet sendte ministeriet som sædvanlig de indkomne ansøgninger til undervisningsinspektøren for gymnasieskolerne med anmodning om en vurdering samt en indstilling til det ledige embede. Sådan var proceduren altid, og i langt de fleste tilfælde udnævnte undervisningsministeren den person, som undervisningsinspektøren pegede på. Undervisningsinspektøren udtalte sig om de enkelte ansøgere på baggrund af oplysninger i undervisningsinspektionen, på baggrund af personligt kendskab til ansøgerne, som altid søgte foretræde for undervisningsinspektøren, i hvert fald før de første gang søgte et rektorat, men også af og til ved senere ansøgninger, eller på baggrund af oplysninger fra den stab af faglige medhjælpere, som var ansat i undervisningsinspektionen, og som tog rundt på skolerne og overværede undervisningen hos de lærere, som underviste i den enkelte medhjælperes egne fag.

Egeberg var givetvis til samtale hos undervisningsinspektøren i anledning af ansøgningen om rektoratet i Horsens. Her havde han dog ikke mange chancer, dels på grund af sine kun 36 år og dels på grund af de mange sygedage. På den anden side skriver undervisningsinspektøren i sin vurdering af Egeberg, at han regner ham for at have adskillige forudsætninger for med tiden at blive en dygtig rektor. Egeberg har da nok fået et lille skulderklap med opfordring til at søge igen om nogle år.³⁵

Og det gjorde han! I sommeren 1927 søgte han rektorembedet ved Svendborg Statsskole, og i 1929 rektorembedet ved Kolding højere Almenskole.

I foråret 1930 søgte Egeberg rektorembedet ved sin egen skole. Det var blevet ledigt, da A. J. West efter eget ønske, p.g.a. sygdom i familien, blev forflyttet til Sønderborg Statsskole.³⁶ På trods af et massivt ønske fra kolleger og forældre om at få Egeberg til rektor, udnævnte ministeriet dog lektor ved Sønderborg Statsskole Jakob Randrup til ny rektor i Tønder.³⁷

I juli 1932 søgte Egeberg stillingen som rektor for Viborg Katedralskole. Af brevvekslingen mellem ministeriet og undervisningsinspektøren fremgår det, at Egeberg nu er med helt fremme i førerfeltet, og valget kommer da også til sidst til at stå imellem Egeberg og en anden, en fem år ældre, ansøger. Det bliver alderen, der gør udslaget. Den ældste udnævnes, så Egeberg må vente endnu en gang.³⁸

I maj 1936 søgte Egeberg rektoratet ved sit eget gamle gymnasium,

Vejle kommunale Gymnasium, men trak en uge efter ansøgningsfristens udløb ansøgningen tilbage. Vi kender ikke årsagen, men ministeriet har muligvis stillet ham rektorembedet ved Haderslev Katedralskole i udsigt. Ministeriet vidste nemlig, at dette embede ville blive ledigt året efter p.g.a. pensionering, og vi ved, at man i ministeriet betragtede Egeberg som selvskreven til denne stilling.³⁹

Den 26. maj 1937 blev rektorembedet ved Haderslev Katedralskole opslået. Egeberg søgte stillingen, og det fremgår tydeligt af sagens akter, at der på intet tidspunkt, hverken i undervisningsinspektionen eller i ministeriet, har været nogen som helst tvivl om, at den stilling var Egebergs. Den 5. juli 1937 modtog Egeberg den kongelige udnævnelse til rektor i Haderslev pr. 1. august 1937 at regne.⁴⁰

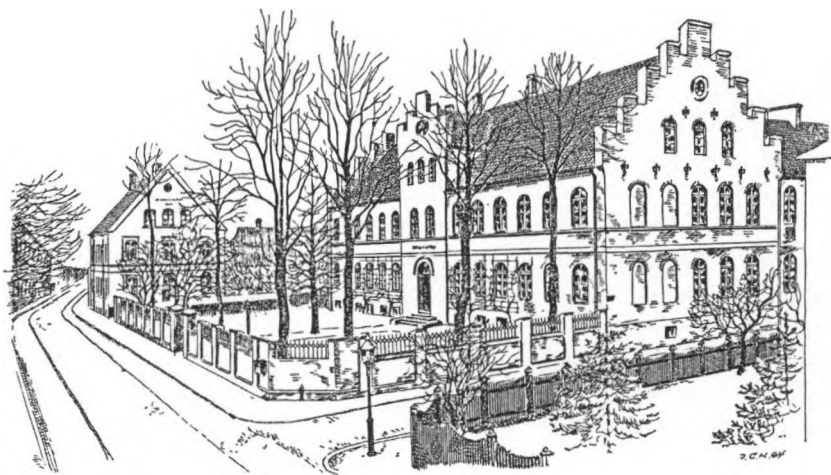
Haderslev

I begyndelsen af august 1937 flyttede Egeberg ind i rektorboligen i Laurids Skaugsgade 13, og den 16. august begyndte det nye skoleår. Man var i Haderslev vidende om, at Egeberg ved sin faglige dygtighed og sin stilfærdige ro havde skabt sig en smuk position i Tønder, og det havde derfor blandt Katedralskolens lærere været et udtalt ønske at få ham til ny rektor, et ønske som forældrenævnet fuldt ud bakkede op. Der var derfor glæde og store smil overalt, da man mødtes den første skoledag efter ferien, og Egeberg fik fra alle sider en hjertelig velkomst.

Senere har han fortalt, at han fandt Haderslev mere hyggelig og meget mere dansk end Tønder og tonen mere lyrisk. Der var på Katedralskolen færre tyske elever end i Tønder Statsskole, men det skyldtes nok især, at det tyske gymnasium i Aabenraa nu var kommet godt i gang, så en del tyske elever søgte derhen.⁴¹

I Tønder havde forbindelsen mellem statsskolen og seminariet ikke været speciel god, og Egeberg havde oplevet, hvordan nogle af lærerne på statsskolen så lidt ned på seminariets lærere. I Haderslev lagde han derfor straks fra starten vægt på at få opbygget en god kontakt til seminariets forstander og til dets lærere. Egeberg fandt det vigtigt, at alle skoler i byen støttede hinanden og arbejdede hånd i hånd, og han vidste, at der mange steder blev konstrueret modsætninger mellem gymnasium og folkeskole. Derfor henvendte han sig også til byens folkeskoler og fik skabt en fin kontakt til dem.⁴²

Det var imidlertid ikke alle modsætningsforhold, der lod sig løse så let. På grund af den stigende trussel fra syd, trådte de politiske

Haderslev Katedralskole, hvor Egeberg Jensen var rektor 1937-1941.

modsatninger efterhånden tydeligere frem og kunne godt, også i begyndelsen af Egebergs rektortid, påvirke hverdagen på Haderslev Katedralskole. Egeberg forsøgte at mægle og appellerede til menneskelig forståelse, og det lykkedes også at undgå sammenstød inden for skolens mure. Da tingene senere spidsede til, forbød han på det kraftigste skolens lærere og elever at diskutere den politiske situation i timerne. Dagen efter tyskernes besættelse af Danmark sagde Egeberg ved morgensangen bl.a.: »Lad os prøve at holde modet og humøret oppe. Vi har længe levet trygt og godt i Danmark, mens andre led ondt, nu må vi bære vor part af verdens lidelser og byrder. Lad os ikke tabe modet for det. Det er mit indtryk, at de tyske invasionstropper i går optrådte med stor selvbeherskelse og ro og udæskede ikke. Lad os gøre vort til, at denne optræden ikke ændres, så kan den ulykke, som i første øjeblik syntes umulig at bære, dog måske blive tålelig. Afhold jer fra alle demonstrationer og optræd værdigt og tilbageholdende. Og husk så, at selv om natten er aldrig så mørk og lang, så kommer der igen en dag«. ⁴³ Vi skal senere se, at det var toner, som vakte anerkendelse i ministeriet.

Forholdet til eleverne

Egeberg var god til at fange sine tilhøreres opmærksomhed. Han kunne tale, så ikke kun voksne, men også børn og unge mennesker for-

stod det. Bl.a. med sine skoletaler banede han vejen for det, som han mest af alt ønskede sig: Et godt og tillidsfuldt forhold til eleverne.

Da Egeberg blev udnævnt til rektor, frygtede han, at den tætte forbindelse mellem ham og eleverne ville forsvinde. Han havde svært ved at forestille sig, at eleverne kunne være lige så åbne og naturlige over for deres rektor som over for deres lærer. Men her regnede han forkert! Han måtte ganske vist til en vis grad indstille sig på en ændret tilværelse med en række administrative og repræsentative forpligtelser, men gymnasiasternes personlige problemer blev ved med at interessere ham stærkt.

Han havde en særlig evne til at komme i kontakt med børn og unge mennesker, og begge hans fag, historie og dansk, åbnede gode muligheder for det. Hans menneskelige indstilling fik dem til at føle sig trygge, når de var sammen med ham. I hans hjem kom og gik eleverne, og der blev aldrig skelet til, om de kom fra danske eller tyske hjem.

Eleverne kom til ham med deres sorger og glæder, ofte med en større tillidsfuldhed, end de gik til deres forældre, og han hjalp dem, når de var i vanskeligheder, og havde altid tid til at høre på dem, hvis de havde brug for det.⁴⁴

Men tag ikke fejl af ham! Han leflede aldrig for eleverne. Han var ikke elevkammerat. Han var deres voksne rådgiver, og selv om han mere følte sig som ungdomsvejleder end som højtstående skoleembedsmand, blev forholdet mellem ham og eleverne aldrig et forhold mellem to ligestillede parter. Han var i kraft af sin alder og sin stilling den erfarne, og han prøvede at påvirke eleverne og vise dem vejen frem, men ville de ikke tage ved lære af ham, var forholdet ganske vist stadig det samme, men de fik hans kritik at høre.

Sådan var også det budskab, han et år – i 1949 – lagde frem i sin dimissionstale: »Hvis jeg skal vurdere dette års dimittender, så vil jeg sige, at der næppe er mange af jer, der kommer til at dyrke videnskaben, ja, der er næppe mange af jer, der kommer til at gennemgå en akademisk uddannelse. Jeg holder meget af jer, og derfor er det bedst, at I af mig hører nogle sandheder, som I måske synes er ubehagelige. Jeg synes, at nogle af jer for meget har haft tilbøjelighed til at føle jer forurettede. Jeg tror, at adskillige af jer har overvurderet jer selv og jeres evner. I har troet, at I let kunne klare enhver situation uden alt for meget slid og al for megen opmærksomhed. Men uden flid og uden koncentration kommer man ingen vegne. Det gør ikke noget, at

man ikke når de store resultater, hvis man har gjort sin pligt, men det er altid lidt kedeligt, hvis man ved flid kunne have nået adskilligt højere. Nogle af jer har været mere ivrige til at stille krav end til selv at yde. Måske har eksamen bidraget til at korrigere jeres meninger om disse ting, og hvis der er mere tilbage, vil livet hurtigt belære jer om, at flid skal der til alle steder og koncentration om arbejdet, og jo før I forstår det og indretter jer efter det, jo bedre er det for jer selv ...«.45

Jo, kritikken kunne af og til være hård, men der bankede et varmt hjerte bag ordene.

Hvorfor?

Hverken inden for folkeskolen eller gymnasieskolen mærkede man de første måneder så meget til den tyske besættelse, men i begyndelsen af 1941 begyndte den at sætte sig sine spor, bl.a. i form af krav om betydelige besparelser. For Haderslev Katedralskoles vedkommende betød det bl.a., at en række vedligeholdelsesarbejder blev standset, og at lønnet tilsyn med skolens undervisningsmaterialer blev stoppet. Værre var det, at det et par uger senere p.g.a. rationering blev nødvendigt at skære kraftigt i skolens brændselstilførsler. Egeberg så da ingen anden udvej end at forkorte undervisningstiden. Der blev indført lektioner på kun 40 minutter, alle frikvarterer, undtagen spisefrikvarteret, blev skåret ned til 5 eller 10 minutter, og skolen begyndte først lidt i ni og sluttede allerede lidt i to.⁴⁶

I pinsen 1941 rygtedes det pludseligt i byen, at Egeberg ønskede at forlade Katedralskolen, og at han havde søgt den ledige stilling som rektor for Sønderborg Statsskole. Ingen vidste rigtig, hvor rygtet stammede fra, men sindene kom øjeblikkeligt i kog: Det kunne da umulig være rigtigt. Han var jo næsten lige kommet. Havde de ikke taget godt imod ham, og havde de ikke på alle måder vist ham, hvor glade de var for ham? Og så ville han vende dem ryggen? Umuligt!

Aldrig så snart var Egeberg vendt hjem 2. pinsedag, før en repræsentant for lærerkollegiet henvendte sig i rektorboligen og bad om en samtale. Egeberg beklagede dybt, at sagen var sivet ud på et tidspunkt, hvor han var bortrejst, men, jo, rygtet talte til dels sandt, mere kunne han ikke sige.⁴⁷

Alle var målløse, og mange fældede øjeblikkeligt en hård dom over ham. De kendte imidlertid ikke sagens rette sammenhæng og var slet

ikke klar over, hvilket både ydre og indre pres Egeberg havde været udsat for.

I dag kender vi baggrunden – den fremgår af sagens akter: Straks da det ledige rektorat ved Sønderborg Statsskole blev opslået i begyndelsen af maj, havde undervisningsinspektøren for gymnasieskolerne henvendt sig til Egeberg og havde opfordret ham til at søge stillingen. Undervisningsinspektøren begrundede sin opfordring med, at Egeberg på så udmærket vis havde forstået at overvinde de mange nationale vanskeligheder i Haderslev i de fire år, han indtil nu havde været rektor dér, og at der netop i Sønderborg, på den udsatte post tæt ved grænsen, var brug for en mand som ham.

Efter nogle dages grundig overvejelse, svarede Egeberg nej tak til opfordringen. Han befandt sig godt i Haderslev og var blevet så fint modtaget, og han var sikker på, at det blandt lærere, elever og forældre ville blive betragtet som utaknemmeligt af ham, hvis han så hurtigt brød op.

Efter ansøgningsfristens udløb henvendte undervisningsinspektøren sig imidlertid atter til Egeberg. Han *måtte* sige ja. Der var nationale spændinger på Sønderborg Statsskole, og det var meget vigtigt, at han tog derned. Der var *ubetinget* brug for ham i Sønderborg! Besættelsen af rektoratet i Haderslev ville ikke tilnærmelsesvis volde ministeriet lige så store vanskeligheder som rektoratet i Sønderborg, meddelte undervisningsinspektøren.

Det pres kunne Egeberg ikke modstå. Han ville meget nødig forflyttes, men ville på den anden side også meget nødig være afvisende over for sine foresatte i ministeriet. Efter at have overvejet sagen endnu et par dage, indtog han det standpunkt, at det til syvende og sidst måtte være hans pligt at gøre tjeneste dér, hvor man på højere sted mente, han kunne gøre bedst fyldest. Ligeftrem søge stillingen i Sønderborg ville han under ingen omstændigheder, men 24. maj meddelte han kortfattet ministeriet, at han stillede sig til disposition, hvis man skulle finde det formålstjenligt at forflytte ham. Det lod ministeriet sig ikke sige to gange. Sidst i juni blev han udnævnt til rektor for Sønderborg Statsskole pr. 1. august 1941.⁴⁸

Sønderborg

De nationale spændinger i Sønderborg var i begyndelsen af 1940'erne alvorligere end de fleste andre steder i Sønderjylland, og tonen var

skarper. Ulykkeligvis lykkedes det ikke for Sønderborg Statsskole at holde de nationale modsætninger uden for skolen. Det skyldtes bl.a., at en af lærerne både i foredrag og i artikler i aviserne ivrigt agiterede for en konfrontationskurs over for tyskerne. Det var med til at skabe modsætninger, ikke kun i lærerkollegiet, men også blandt eleverne, som flittigt diskuterede lærerens virksomhed. Da læreren angiveligt også benyttede sine historietimer til politisk agitation, klagede en af eleverne over undervisningen. Sagen nåede ministeriet, som forsøgte at få den ordnet i mindelighed. Det var imidlertid ikke muligt. Både Justitsministeriet og Udenrigsministeriet var, p.g.a. klager bl.a. fra politimesteren i Sønderborg, også indblandet, og Undervisningsministeriet blev tilsyneladende trods støtte til læreren fra bl.a. rektor West og fra en del af befolkningen i Sønderborg presset til i juni 1941 at fritage læreren for tjeneste og senere forflytte ham til Roskilde Katedralskole. – Læreren rejste, men det gjorde nu ikke de nationale spændinger på skolen og i byen mindre. Måske nærmere: Tværtimod!⁴⁹

Det var Egebergs evner som national brobygger, der havde fået ministeriet til at sætte så meget ind på at få ham til Sønderborg, og her ventede der ham en betydelig opgave af national-folkelig karakter.

Egebergs indsats for det nationale skal ses i lyset af hans ønske om at eliminere modsætningsforholdet mellem dansk og tysk i grænselandet. For Egeberg var nationalfølelse ikke noget med store folkefester og blafrende flag. Det var noget med tolerance, både nationalt, politisk og socialt, og noget med at gøre en indsats for at forstå hinanden på tværs af alle grænser. Han benyttede ofte sine taler og foredrag til at slå fast, at danskhed ikke er foreneligt med had til et andet folk eller til et politisk system. Egeberg mente, at det på det nationale område gjaldt om at virke mere ved sit væsen end ved sine ord. For ham var nationalfølelse intet værd, hvis den ikke blev praktiseret i hverdagen.⁵⁰

Det forklarer den store omsorg, som Egeberg altid viste sine tyske elever. Han tvang dem aldrig til at deltage i noget, der måtte være dem imod af nationale grunde, og han gjorde aldrig forskel på eleverne. Danske og tyske elever blev altid behandlet ens, og legater og flidsbelønninger uddeltes som en selvfølge efter behov og uden hensyn til nationalt sindelag. Han gjorde det ikke kun, fordi det politisk set var det klogeste, men fordi det var den eneste menneskeværdige kurs. »Skolen skal ikke prædike nationalhad. Vi har ikke lagt vor un-

dervisning om for at tækkes tyskerne, men når de tyske elever er loyale og viser os tillid, gengælder vi den. Man kan ikke straffe børn for, hvad deres forældre har gjort«,⁵¹ udtalte han i 1949.

Som rektor fik Egeberg altid ansøgningerne tilsendt, når en lærerstilling ved hans skole skulle nybesættes, og han havde ret til at indstille til ministeriet, hvilken af ansøgerne, han helst ville have udnævnt. Fra disse indstillinger ved vi, hvad Egeberg ud over de faglige kvalifikationer lagde vægt på, når der skulle ansættes nye lærere. Han ville for alt i verden undgå lærere, der ved deres optræden virkede nationalt ophidsende. Han foretrak lærere, der var udjævnende og forsonende, og som aldrig kunne finde på at såre børn fra tyske eller nazistiske hjem.⁵²

I 1945 lukkede det tyske gymnasium og en del tysksindede børn og unge blev overført til Sønderborg Statsskole. Det blev en barsk omvæltning for disse nye elever. En af dem, direktør Ejnar Møller, har mange år senere fortalt, hvorledes de desillusionerede og temmelig forvirrede og usikre begyndte på Sønderborg Statsskole: »I denne situation var det især én mand, der gjorde et stærkt indtryk på mig, nemlig rektor Egeberg Jensen. Hans livssyn var præget af tolerance og kærlighed til sine medmennesker, og det var så dybt forankret i hans personlighed, at han ganske naturligt handlede derefter uden at lade sig påvirke af den herskende opinion og uden at gå på akkord med sin nationale og politiske overbevisning«.⁵³

Kristentroen

Egeberg omtalte ofte den danske skole som en datter af den kristne kirke. For ham betød det, at børnene skulle opdrages i den kristne tro. Kristentroen var grundpillen i hele Egebergs tilværelse. En gang imellem beklagede han sig ganske vist over trosvanskeligheder,⁵⁴ men han var aldrig i tvivl om, hvorpå han byggede sit liv. Han udtrykte flere steder⁵⁵ tak til sine forældre, fordi han i sit barndomshjem modtog en stærk religiøs påvirkning. I Egebergs hjem var man grundtvigianere, og han forblev livet igennem tro mod Grundtvigs anskuelser og den deraf opståede åndsretning.

For Egeberg var det magtpåliggende at viderebringe det kristne budskab og at påvirke andre, så de kunne forstå, at den eneste vej til frelse går igennem troen på Jesus Kristus. I langt den overvejende del af Egebergs skoletaler kom han på et eller andet tidspunkt ind på

Rektor Egeberg Jensen fotograferet i forbindelse med pensioneringen i 1958. Foto i privateje.

kristendommen og dens betydning for mennesker, ja, nogle af skoletalerne er ganske enkelt udformet som én lang prædiken. Dette gælder ikke mindst juletalerne, men også nogle af dimissionstalerne er domineret af det kristne budskab og dets betydning for mennesker. Netop fordi kristendommen var centrum i Egebergs egen tænkning, kom kristentroen til at præge hans taler, uanset hvad emnet og anledningen så ellers var.⁵⁶ Da Egeberg i sommeren 1958 for sidste gang stod på talerstolen på Sønderborg Statsskole og dimitterede årets studenter, sluttede han da også således: »Jeg tror, jeg har mange venner her blandt elever og forældre, og jeg vil da gerne sige til dem, måske for sidste gang, at hvis I synes, at kun naive og tåbelige mennesker kan tro på kristendommens ideer, så står jeg blandt de naive og tåbelige mennesker, der mener, at vi er bundne til vore medmennesker«. ⁵⁷

Pensionering

Egeberg kom til at virke frem til 1958. I skolens festsal tog han om formiddagen den 30. september 1958 en bevæget afsked med eleverne, og her afsløredes et maleri af ham. Midlerne var fremskaffet ved en indsamling blandt lærere og elever og var en gave til skolen. Om aftenen samledes 450 mennesker i Teaterhotellets store sal for at hylde ham, og her fik han overrakt 5000 kr. til en rejse og 8000 kr. til en fond, der skulle bære hans navn.

Græd han, eller lod han sig pensionere med et: Gudskelov? Begge dele! Han indrømmede, at han ikke var i stand til at tage afsked med skolens elever uden at fælde tårer. På den anden side kunne han ikke nægte, at arbejdet, især i eksamensperioderne og ved de store optagelsesprøver, igennem nogle år næsten havde oversteget hans kræfter. Den øgede tilgang til gymnasiet havde i et par år nødvendiggjort en udvidelse af skolen, men han havde ikke haft kræfter til at påtage sig det store ekstra-arbejde, der ville følge med. Han måtte overlade projektet til sin efterfølger.⁵⁸

Som højststående skolemand på retræte undgik han naturligvis ikke spørgsmålet: »Hvad synes De om skoleungdommen nu til dags?« Egeberg beklagede meget, at ungdommen læste mindre end i gamle dage, og at det var svært at skabe interesse for guldalderlitteraturen blandt de unge. Men han måtte indrømme, at han holdt så utrolig meget af at færdes blandt børn og unge, at han indimellem kunne have lidt svært ved at se deres fejl. »Men som noget generelt må det nok siges, at børn og unge nu om stunder er langt mere adspredte og i nogen grad mangler koncentrationsevne«, udtalte han, og man kan næsten ikke lade være med at trække på smilebåndet, når han fortsætter: »Mon ikke radioen må tage noget af skylden?«⁵⁹

Afslutningen

Egeberg var som pensionist nødt til at skrue ned for blusset, men der var stadig bud efter ham, og han fortsatte sin foredragsvirksomhed, så langt som kræfterne rakte.

Selv om arbejdspresset aftog, blev Egebergs helbred dog ved med at volde ham vanskeligheder, og i begyndelsen af 1961 mente hans læge, at et ophold på Mallorca ville være den bedst mulige kur. Egeberg håbede at kunne komme til kræfter under det mildere klima, og de breve, han skrev hjem, tydede på, at han befandt sig godt og nød opholdet.⁶⁰

Den 25. marts døde han imidlertid pludselig, ramt af en hjertelamelse. De store dagblade bragte straks meddelelsen, og ikke mindst de sønderjyske aviser skrev fyldige nekrologer om Egeberg og alle de spor, som hans mangeårige arbejdsindsats havde sat i landsdelen. Nekrologen i Dannevirke den 27. marts 1961 slutter med følgende sammenfattende karakteristik af personen Egeberg: »Han var et fint

menneske, præget af hjertelighed og åbenhed og med sans for den fine humor, der forhindrer os i at tage os selv alt for højtideligt«.

Begravelseshøjtideligheden fandt sted i Christianskirken i Sønderborg den 5. april 1961, og Egeberg ligger begravet på Sønderborg Østre Kirkegård.

FORKORTELSER

Dept	Departement
Jo	Journal-sag
Kt	Kontor
LAA	Landsarkivet i Aabenraa
Pk	Pakke
RA	Rigsarkivet i København
Sst	Sammededs
Underv.min	Undervisningsministeriet

- Ej A. Egeberg Jensens privatarkiv. Lokalhistorisk Arkiv for Tønder Kommune.
- Es A. Egeberg Jensen: »Eksamensskolevæsenet«, i »Kulturelle forhold i Sønderjylland 1920-1942«. Udgivet af Dagbladet Dannevirke og Sprogforeningen. Haderslev 1943.
- FJ Franz v. Jessen: »Håndbog i det slesvigske Spørgsmåls Historie 1900-1937. I-III«. 1938.
- Gl Privatarkiv nr. 5457 Alfred R. Glahn. A.I.3. Pk. 2. RA.
- Ha Haderslev-Samfundets Årsskrift. Haderslev.
- Hk Haderslev Katedralskole 1920-1945. Udsendt i anledning af 25 års dagen for genoptagelse af dansk undervisning, 7. september 1945.
- Sm Sønderjysk Månedsskrift.
- Sn A. Egeberg Jensen: SelvbioGRAFISKE notitser. Ordenskapitlet. Amalienborg.
- Ss Sønderborg Statsskole 1920-1970. Udgivet af Sønderborg Samfundet 1970.
- Så Sønderjyske Årbøger.
- Tj Tønder Statsskoles Jubilæumsbog.

NOTER

1. Skoleembedseksamen 1903-1924. Københavns Universitet. Humanistisk fakultet. 35.10.07. RA.
2. Jydske Tidende 27/9-1958.

3. Som note 1.
4. Underv.min 2. dept 1. kt Jo 271/1920. RA.
5. A. J. West: »Den højere skole« i FJ bd. III s. 154. Udgivet af Grænseforeningen 1938.
6. A. Egeberg Jensen: »Lektor Rosenkjær«. En nekrolog. Tj 1945 s. 73ff + »Tre generationer om skolen«. Et interview. Tj 1995 s. 70.
7. Underv.min 2. dept 1. kt Jo 271/1920. RA.
8. Brev af 22/12-1920. Gl.
9. Brev af 7/9-1920. Gl.
10. A. Egeberg Jensen: »Erindringer fra Tønder Statsskole 1920-1930« i Tj 1935 s. 10.
11. Brev af 22/12-1920. Gl.
12. Brev af 21/10-1922. Gl.
13. Margrete Schultz: »Erindringer fra Tønder 1904-1923« i Så 1987 s. 157.
14. Tønder Statsskoles Årsskrift 1921 s. 30.
15. A. Egeberg Jensen: »En kærlighedserklæring til Vestslesvig« i Tj 1945 s. 85.
16. Es s. 56.
17. Om sangen og dens komponist se Kaj Sørensen: »Om Ernst A. Kiørboe. Komponist til den vestslesvigske hjemstavnsang *For en fremmed barskt og fattigt*«. Så 1998 s. 105-132.
18. Tønder Statsskoles Årsskrifter 1921-1937.
19. Brev af 30/11-1920. Gl.
20. Sst + Ej pk 13. Foredrag om litteratur m.m. 1921-59.
21. Om Egebergs foredrag se i øvrigt Hågen Kiil: »Rektor A. Egeberg Jensens foredragsmanuskripter«. Sm 1990 s. 292-299.
22. Sn s. 1.
23. Breve af 4/9-1928 og 23/2-1929. Gl.
24. Brev af 22/1-1923. Gl.

25. Sandsynligvis R.P. Rossen og Andreas Andresen.
26. Boy Høyer, Øster Lindet. Ejer af gården Trøjborg i Bredebro 1906-27.
27. Brev af 3/1-1927. Gl.
28. Poul Andersen: »Mine 9 år i Højer« i Så 1978 s. 152.
29. Sst.
30. Sst.
31. Ej pk 12. Dimissionstale Sønderborg Statsskole 1946.
32. Hågen Kiil: »Rektor A. Egeberg Jensens foredragsmanuskripter«. Sm 1990 s. 294.
33. Underv.min 2. dept 1. kt Jo 319/1925. RA.
34. Brev af 29/4-1918 til missionær H. P. Kampp. Privatarxiv 6773. J litra K nr. 73. A. I. 2. pk 24. RA.
35. Underv.min 2. dept 1. kt Jo 319/1925. RA.
36. Underv.min 2. dept 1. kt Jo 379/1930. RA.
37. Underv.min 2. dept 1. kt Jo 408/1930. RA.
38. Underv.min 2. dept 1. kt Jo 457/1932. RA.
39. Sst.
40. Underv.min 2. dept 1. kt Jo 459/1937. RA.
41. Jydske Tidende 27/9-1958.
42. Ha 1941 s. 51.
43. Ej pk 11. Skoletaler Haderslev 1939-41.
44. Ha 1961-62 s. 30f. + Poul Andersen: »Mine 9 år i Højer« i Så 1978 s. 150.
45. Ej pk 12. Skoletaler Sønderborg 1941-1958.
46. Rektors korrespondance D1 1939-1967. Skrivelser af 8/1-1941 og 27/1-1941. Haderslev Katedralskoles Arkiv. LAA.
47. Jydske Tidende 27/9-1958 + Dannevirke 21/6-1941 + Ha 1941 s. 51 + Ha 1961-62 s. 30-33.
48. Underv.min 2. dept 1. kt Jo 280/1941. RA + Rektors journal over afgåede skrivelser 1941-1950. Skrivelse af 23/8-1941. Sønderborg Statsskoles arkiv. LAA.
49. Underv.min 2. dept 1. kt Jo 285/1941. RA + Ss s. 48ff.
50. Ha 1941 s. 44 + Ej pk. 6. Avisomtale 1949-1958. Udkast til artikel i Jydske Tidende 27/9-1958.
51. Sønderjyden 13/7-1949 + Jydske Tidende 27/9-1958 + Ss s. 58.
52. Rektors journal over afgåede skrivelser 1941-1950. Sønderborg Statsskoles arkiv. LAA.
53. Ss s. 58.
54. Se fx Ej pk 5. Korrespondance 1935-61. Brev af 24/1-1961.
55. Se bl.a. Sn s. 1.
56. Ej pk 11. Skoletaler 1939-41 Haderslev + pk 12. Skoletaler 1941-58 Sønderborg + Hågen Kiil: »Rektor A. Egeberg Jensens foredragsmanuskripter«. Sm 1990 s. 299.
57. Ej pk 12. Skoletaler 1941-58 Sønderborg.
58. Ss s. 73 + 76.
59. Ej pk 6. Avisomtale 1949-1958. Udkast til artikel i Jydske Tidende 27/9-1958.
60. Ha 1961-62 s. 30.

Arkiver fra hertugdømmerne Slesvig og Holsten indtil 1864 – nu i Landsarkivet for Sønderjylland

af HANS SCHULTZ HANSEN

I efteråret 2000 blev en række arkiver fra hertugdømmerne Slesvig og Holsten overflyttet fra Rigsarkivet i København til Landsarkivet for Sønderjylland i Aabenraa. Landsarkivar Hans Schultz Hansen fortæller her om disse arkiver og deres tilblivelse i hertugdømmernes administration indtil 1864 – og om hvordan man finder rundt i dem.

Slesvig: Én region – mange hertugdømmer

Fra omkring år 1200 udgjorde Sønderjylland et særligt hertugdømme med medlemmer af kongeslægten's yngre linjer som hertuger. Især efter 1241 voksede hertugernes selvstændighed i forhold til de danske konger. Samtidig vandt de holstenske grever betydelig indflydelse i Sønderjylland. Fra 1386 til 1459 var holstenske grever tilmed hertuger af Slesvig – som landsdelen fra nu af stadig oftere kaldtes.

I 1460 blev den danske konge valgt til hertug af Slesvig og til greve (fra 1474 hertug) af Holsten. Denne tilstand varede indtil afståelsen af begge hertugdømmer til Østrig og Preussen i 1864. Imidlertid udgjorde betydelige områder af Slesvig og Holsten efter de gentagne delinger i 1500- og 1600-tallet i lange perioder selvstændige småhertugdømmer. Navnlige delingen i 1544 trak lange spor efter sig. Hertugerne af Gottorp regerede over en del af Slesvig indtil 1713 og af Holsten indtil 1773. På Als og Ærø, på Sundeved og ved Glücksborg havde fra 1564 og indtil 1779 hertug Hans den Yngre og hans mange efterkommere deres bittesmå dele af Slesvig – hertugerne af Sønderborg, Nordborg, Ærø, Glücksborg og Plön. Dertil kom hertugerne af Augustenborg, uden eget hertugdømme, men efterhånden med store godser.

De kongelige andele af Slesvig blev regeret fra København. Selv om de mange små hertugdømmer med tiden blev inddraget under kronen, beholdt hertugdømmerne som helhed alligevel indtil 1864 en særstilling i den kongelige administration. Fra 1523 til 1848/49 blev landene regeret fra det Tyske Kancellis Indenrigske Afdeling i København via kongens statholder i hertugdømmerne og de lokale regeringer i Glückstadt og Slesvig.

Treårskrigen 1848-50 skabte et opbrud i dette mønster. Under krigen fungerede en række kortvarige regeringer. Efter 1850 skete der en forenkling. De lokale regeringer forsvandt, og centraladministrationen blev delt med indførelsen af Ministeriet for hertugdømmet Slesvig og et tilsvarende ministerium for Holsten og Lauenborg.

Arkiverne og deres brug

De mange hertuger, kancellier og ministerier i København, statholderen og de lokale regeringer har alle efterladt sig mere eller mindre velbevarede arkiver, som i dag udgør hovedkilder til hertugdømmernes historie før 1864. Efter grænsedragningerne i 1864 og 1920 blev de fleste af dem delt mellem Danmark og Tyskland og opbevaret i Kiel (senere i Slesvig) og i København. Delingen af arkiverne medførte, at de danske og de tyske dele blev ordnet og fortegnet efter forskellige principper. Delingen har længe vanskeliggjort benyttelsen af arkiverne. For at fremme brugen af den danske del af arkiverne til udforskningen af de gamle hertugdømmers historie og som en håndsrækning navnlig til den slesvig-holstenske historieforskning, blev en række af arkiverne i 2000 efter beslutning i Statens Arkivers ledelse overført fra Rigsarkivet i København til Landsarkivet for Sønderjylland i Aabenraa – enten i original eller som mikrofilm. Dermed kom de meget tættere på de tyske dele af de samme arkiver i Slesvig, hvilket letter benyttelsen meget. I det følgende vil de vigtigste arkivgrupper blive nærmere præsenteret.

De sønderjyske fyrstearkiver

De mange sønderjyske hertuger er for længst en saga blot, men deres arkiver består. De originale arkivalier opbevares stadig på Rigsarkivet i København, men Landsarkivet for Sønderjylland har fået mikrofilm af sagerne på papir. Pergamentsdokumenterne må derimod fortsat

Hans den Yngre (1545-1622), hertug af Slesvig-Holsten-Sønderborg, blev stamfader til de mange sønderborgske hertuginjer. Her ses han afbildet på et maleri fra 1596, der hænger på Glücksborg Slot. Forkortelsen G.G.G.M.F. står for det fromme ønske: Gott gebe Glück mit Frieden. Efter foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

benyttes på Rigsarkivet. En betydelig del af dem foreligger imidlertid trykt. Det gælder navnlig pergamenterne fra de ældste hertugers tid.

De arkiver, som Landsarkivet nu har mikrofilm af, er for middelalderens vedkommende: *Hertugerne af Sønderjylland af Abels slægt 1269-1386, de schauenburgske hertuger af Sønderjylland og grever af Holsten 1260-1460, grev Gerhard af Oldenburg 1454-70, hertug Frederik (1.) 1483-1523 og hertug Christian (3.) 1523-1534.*

Ved delingen i 1544 blev der ud over den kongelige del oprettet to selvstændige hertugdømmer: Haderslev og Gottorp. *Hertug Hans den Ældres arkiv*, også kaldet *Hansborgarkivet*, omfatter arkivalier fra årene 1460-1587. De *gottorpske hertugers arkiver – Gottorparkivet* – har akter fra årene 1328-1714. Derudover findes *Fællesarkivet – Gemeinschaftliches Archiv 1542-1643*, som var et fælles arkiv for de regerende fyrster efter delingen i 1544, og arkivet fra *hertug Frederik, biskop af Slesvig og Hildesheim 1544-1553*, der ikke fik en del af hertugdømmerne, men i stedet en gejstlig karriere. Alle nævnte arkiver findes nu på mikrofilm i landsarkivet.

I 1564 blev kong Frederik 1.s yngre bror, hertug Hans den Yngre, tildelt en bid af den kongelige del. Han blev dog ikke regerende fyrste, men »afdelte herre«. Hans område blev Als og Sundeved, fra 1571 tillige Glücksborg og Plön. Landsarkivet har mikrofilm af *Hans den*

Yngres arkiv, og det samme gælder arkiverne fra de mange små hertugdømmer, der opstod ved arvedelingen efter hans død i 1622: *Hertugdømmet Ærø 1627-40, hertugdømmet Sønderborg 1619-1668 med tillæg: Augustenborg 1667-1816, hertugdømmet Nordborg 1649-1650, hertugdømmet Glücksborg 1502-1779 samt hertugdømmet Plön 1625-1729 (Plön, Plön-Nordborg og Plön-Søbygård).*

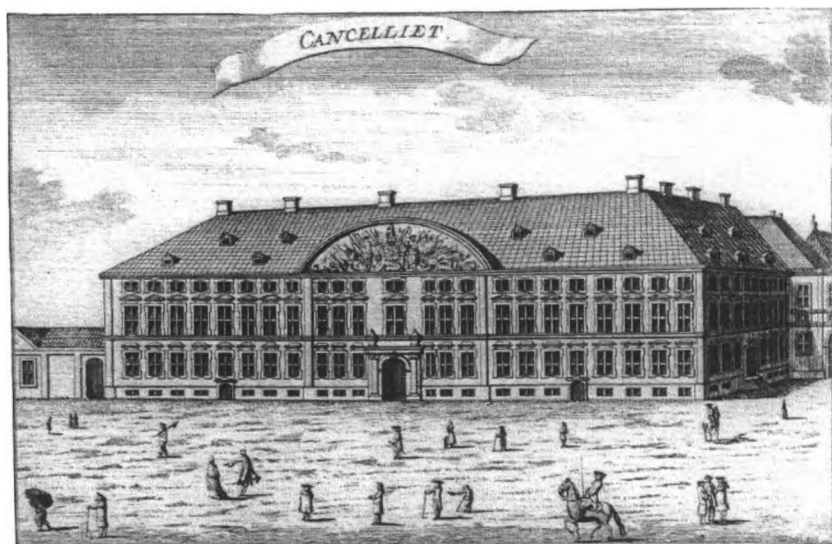
De sønderjyske fyrstearkiver er alle registreret i Erik Kroman: *De sønderjyske Fyrstearkiver (Vejledende Arkivregistraturer X)*, Kbh. 1959. Landesarchiv Schleswig-Holstein har betydelige dele af de ovennævnte arkiver, navnlig Gottorparkivet, se herom Kurt Hector: *Findbuch des Bestandes Abt. 7, Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf 1544-1713, I-III*. Slesvig 1977-83. Her findes også hovedparten af de plönske hertugers arkiver (Abt. 20) samt det augustenburgske husarkiv – »Primkenauarkivet« – (Abt. 22). Godsarkiverne fra de augustenburgske hertuger findes derimod i Landsarkivet for Sønderjylland, se fortegnelsen *De augustenburgske og gråstenske godser*, Aabenraa 1978.

Tyske Kancellis Indenrigske Afdeling

De kongelige dele af hertugdømmerne blev siden 1523 administreret af *Tyske Kancellis Indenrigske Afdeling* i København. Ved opløsningen af Det tyske Rige og indlemmelsen af Holsten i det danske monarki i 1806 ændredes navnet til *Slesvig-Holstenske Kancelli* og ved indlemmelsen af Lauenborg i 1816 til *Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli*. Dette navn beholdt kancelliet indtil ophævelsen i 1849.

Den danske del af arkivet er underinddelt i perioderne 1523-1670, 1670-1770 og 1770-1849 samt i en saggruppeordnet del omfattende perioden efter 1730, som igen er delt i en almindelig og en topografisk afdeling. Grundstammen i arkivet er de to rækker af brevkopibøger. Rækken med *Patenten* består af de såkaldte åbne breve med alment indhold beregnet til kundgørelse, mens *Inländische Registratur* rummer de lukkede breve, som blev stilet til en enkelt person eller en begrænset personkreds. Dertil kommer fra 1770 protokollerne med *Vorstellungen*, d.v.s. kancelliets indstilling til kongen i de enkelte sager med anførelse af majestætens beslutning.

En grundig oversigt over arkivets historie findes i Johanne Skovgaard: *Tyske Kancelli I (Vejledende arkivregistraturer VII)*, Kbh. 1946. Her findes tillige en udførlig fortegnelse over den danske del af arkivet, der befinder sig i original på Rigsarkivet, mens mikrofilm af arkivet er

Kancellibygningen, også kaldt »Den røde bygning«, i København blev opført i 1720 og har siden huset den danske centraladministration – selv om den umuligt kan rumme alle kontorerne fra nutidens ekspanderende bureaukrati. I helstatstiden havde Tyske Kancelli til huse her. Stik fra omkring 1740 i Det kongelige Bibliotek.

overført til Landsarkivet for Sønderjylland. På landsarkivets læsesal findes filmlister. Hovedparten af arkivet befinder sig imidlertid i dag i Landesarchiv Schleswig-Holstein som Abt. 65, der er delt i Abt. 65.1, tiden indtil 1730, og 65.2, årene 1730-1849. Over den første del findes en fortegnelse ved Konrad Wenn: *Deutsche Kanzlei zu Kopenhagen bis 1730*, Slesvig 1981. Til den anden del må benyttes håndskrevne fortegnelser, der findes i kopi på læsesalen i Slesvig. Det er hovedsagelig akterne efter 1730, som befinder sig i Slesvig.

Finansarkiver

Mikrofilm af Rigsarkivets forskellige samlinger af slesvigske regnskaber befinder sig nu på Landsarkivet for Sønderjylland. Det er især amtsregnskaber og jordebøger fra 1438 til 1864.

Rentekammeret i København svarede under enevælden til senere tiders finans-, økonomi-, erhvervs- og landbrugsministerier. Det havde en særlig *Tysk Afdeling*, som styrede hertugdømmernes finansielle forhold. Arkivet herfra er delt mellem Danmark og Tyskland. Den

danske del opbevares på Rigsarkivet og er fortegnet i en maskinskrevet registratur, hvoraf et eksemplar findes på Landsarkivet for Sønderjylland. På landsarkivet findes mikrofilm af forestillingsprotokoller, resolutioner og reskripter samt af akter fra undersøgelseskommissionen i Haderslev amt 1708-15. Benyttelsen sker på grundlag af maskinskrevne filmlister. Den tyske del udgør Abt. 66 i Landesarchiv Schleswig-Holstein og er registreret i W. Prange og K. Wenn: *Rentekammer zu Kopenhagen 1-3*, Slesvig 1993.

Hertugdømmernes provinsforvaltning indtil 1848

Mellem den lokale kongelige amtsforvaltning i hertugdømmerne og Tyske Kancellis Indenrigske Afdeling i København fandtes der flere melleminstanser med sæde i hertugdømmerne. Om dem alle gælder, at deres efterladte arkiver er delt mellem Danmark og Tyskland. De danske dele er fortegnet i Johanne Skovgaard: *Tyske Kancelli I*, Kbh. 1946, s. 101-164.

I 1545 indsatte kongen første gang en *statholder* til at varetage sine interesser i hertugdømmerne. Embedet bestod med mindre afbrydelser indtil 1848. Den danske del findes nu på Landsarkivet for Sønderjylland. Den tyske del udgør Abt. 10 i Landesarchiv Schleswig-Holstein.

I 1648 oprettede Christian 4. et særligt *regeringskancelli* for de kongelige dele af hertugdømmerne under forsæde af statholderen. Det fik sæde i *Glückstadt* og var tillige appeldomstol. Fra 1713 beskæftigede kancelliet sig kun med holstenske forhold. Den danske del af arkivet befinder sig fortsat på Rigsarkivet, men Landsarkivet for Sønderjylland har fotokopier af den topografisk ordnede afdelings sager vedr. Nordslesvig. Den tyske del udgør Abt. 11 i Landesarchiv.

Da de gottorpske hertuger blev fordrevet fra Slesvig i 1713, blev *Overretten på Gottorp* oprettet som kongelig regering og appeldomstol for dette hertugdømme alene. Den danske del findes på landsarkivet i Aabenraa. Den tyske del udgør Abt. 13 i Landesarchiv. Sammen med arkivet fra Overretten hører arkivet fra *Overkonsistoriet for hertugdømmet Slesvig*. Denne myndighed bestod af Overrettens embedsmænd suppleret med den slesvigske generalsuperintendent og de tre ældste provster i Slesvig stift. Arkivet indeholder kirke- og skolesager og er delt mellem Aabenraa og Slesvig.

Samtidig med indførelsen af stænderforsamlingerne for Slesvig og

Gottorp Slot ved Slesvig var gennem århundreder et centrum i hertugdømmernes administration. Det var fra 1544 sæde for de gottorpske hertuger og fra 1713 for Overretten på Gottorp med Overkonsistoriet for hertugdømmet Slesvig. Også den slesvig-holstenske provinsialregering havde fra oprettelsen i 1834 sine lokaler her. Postkort i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Holsten blev der i 1834 oprettet en fælles regering for de to hertugdømmer på Gottorp. Den overtog forvaltningen fra Regeringskanceliet og Overretten, der herefter udelukkende fortsatte som appeldomstole. Den danske del af arkivet findes nu i Aabenraa. Den tyske del udgør Abt. 49 i Landesarchiv Schleswig-Holstein.

Blandt de øvrige arkiver fra provinsadministrationen, som nu er overført til Landsarkivet for Sønderjylland, kan nævnes Censor i Kiel, Fr. Carl Clausewitz' embedsarkiv 1819-31, der rummer en pakke med censurprotokoller og korrespondance, og Kommissionen til udbredelse af den indbyrdes undervisning i hertugdømmerne 1829-1849.

Endvidere findes nu på landsarkivet en række helt små arkivfragmenter fra Landretten, Generalkrigskommissæren i Slesvig, Landskabet Nordstrand, Gottorp provsti, Sørup og Adelby sognekald, Flensborg latinskole, Medicinalinspektoratet for hertugdømmet Slesvig og fysikatet i Tønder, Ejdersted og Nordstrand, enkelte sager fra flere amts- og byarkiver. Indholdet af disse små arkiver er beskrevet i *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, I*, Kbh. 1983, s. 297-299 samt i en maskinskrevet fortegnelse på Landsarkivet.

Myndigheder under revolutionstiden 1848-51

Under den slesvig-holstenske opstand og Treårskrigen blev der oprettet forskellige midlertidige regeringsmyndigheder. Også her er arkiverne i flere tilfælde delt mellem Danmark og Tyskland, og de danske dele er nu overført til landsarkivet i Aabenraa. En oversigt over de danske dele af arkiverne findes i *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, II*, Kbh. 1991, s. 459-465 og s. 1880-1883. Landsarkivet har kopi af ældre seddelregistraturer.

Den provisoriske regering i Kiel 1848 blev dannet 24. marts 1848 af førende slesvig-holstenere, men allerede ophævet 22. oktober samme år. Den danske del indeholder kun nogle regnskabssager. Hovedparten befinder sig på Landesarchiv Schleswig-Holstein i Abt. 22 og Abt. 51.

På dansk side blev *Regeringskommissionen for Hertugdømmet Slesvig* nedsat den 4. april 1848 til at bestyre den del af Slesvig, som de danske tropper havde magt over. Den blev ophævet 31. marts 1849. Næsten samtidigt blev *Undersøgelseskommissionen for Hertugdømmet Slesvig* dannet med henblik på undersøgelse af de slesvigske embedsmænds stilling til den provisoriske regering. *Immediatkommissionen/Overbestyrelseskommissionen for Als og Ærø* blev oprettet 18. september 1848 som regering for hele Slesvig, men fik reelt kun myndighed over Als og Ærø, der holdtes besat af de danske tropper. Den blev ophævet i november 1849. Toldsager findes i Landesarchiv Schleswig-Holstein Abt. 52.

I sommeren 1849 blev der efter en dansk-preussisk våbenhvile indsat en dansk-preussisk-britisk *bestyrelseskommission*. Den påbegyndte sin virksomhed den 25. august 1849 og regerede Slesvig indtil den 13. juli 1850. Det danske medlem fungerede videre som overordentlig regeringskommisær indtil 5. marts 1851. Dette arkiv opbevares også fremover i original på Rigsarkivet, men mikrofilm vil snart tilgå Landsarkivet for Sønderjylland. Toldsager findes i Landesarchiv Schleswig-Holstein Abt. 53.

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig og andre myndigheder 1851-1864

Efter Treårskrigen samledes centraladministrationen af Slesvig i 1851 i *Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig* med sæde i København. Den

Offentlig Bekjendtgjørelse.

Undertegnede, som af Hans Majestæt Kongen af Danmark paa den ene og Hans Majestæt Kongen af Preussen paa den anden Side allernaadigst ere blevne bestilte til at installere den ved Artikel X i Waabenskiilstands-Conventionen til Berlin af 10de forrige Maaned anordnede Bestyrelsescommission, gjøre hermed til almindelig Efterretning og Efterlevelse vitterligt:

at til at udgjøre denne Commission ere blevne udsætte fra Kongelig dansk Side Cabinetsecretair, Kammerherre v. **Zillisch**, fra Kongelig Preussisk Side Regjerings-Vicepraesident, Kammerherre Greve til **Sulenburg** og fra Kongelig Storbritannisk Side, som den Bestyrelsescommissionen tilforordnede Opmand, Oberst og Chargé d'affaires **Godges**, og at undertegnede Justiceringscommissarier nu have indsat den af disse Medlemmer bestaaende øverste Regjeringsautoritet for Hertugdømmet Slesvig under Navn af Bestyrelsescommissionen for Hertugdømmet Slesvig, i dens Embede, til fra idag af under Waabenskiilstanden i Hans Majestæt Kongen af Danmarks Navn at regjere det hele Hertugdømme Slesvig med den samme ifølge den ovennævnte Waabenskiilstands-Conventions Artikel X tilkommende Myndighed.

Flensborg den 25. August 1849.

Pechlin.

Bonin.

Blandt de mange regeringer fra Treårskrigens tid var den dansk-preussisk-engelske bestyrelseskommission, som tiltrådte i august 1849 og fungerede i næsten et år indtil midten af juli 1850. Den offentlige bekendtgørelse viser, at kongerne af Danmark og Preussen stod bag, men modsat de svensk-norske tropper i Nordslesvig og de danske på Als-Ærø viste de preussiske besættelsestropper i Sydslesvig sig at være en upålidelig magtbasis. Opråb i Immediatkommissionens arkiv.

særlige provinsadministration blev samtidig ophævet. Ministeriets arkiv befinder sig på Rigsarkivet i København, se *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, II*, s. 459-476. Endvidere er der udarbejdet en *Generalregistratur*, der bl.a. findes i kopi på Landsarkivet. Landsarkivet for Sønderjylland har mikrofilm af forordninger, forestillinger, journaler, journalregistre og forskellige enkeltsager, se maskinskrevet filmliste på landsarkivet. En betydelig del af arkivet befinder sig i Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 79.

På tilsvarende vis blev der i 1852 oprettet et *Ministerium for Hertugdømmerne Holsten og Lauenborg*. Langt størstedelen af dette arkiv opbevares på Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 80. På Rigsarkivet findes forestillingsprotokoller og visse personalesager m.m., se *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, II*, s. 476-478. På Landsarkivet for Sønderjylland findes mikrofilm af forestillingsprotokollerne og af beretninger om forholdene 1863-64, se maskinskrevet filmliste.

Blandt de andre arkiver fra tiden mellem de slesvigske krige findes nu i landsarkivet i Aabenraa: Regnskaber vedr. de tyske forbundstropper i Slesvig 1849, Centralkassen for Hertugdømmet Slesvig 1849-64, Den Kongelige Kommissarius for Stænderforsamlingen i Hertugdømmet Slesvig 1853-63 samt Oversagføreren for Hertugdømmet Slesvig (sager vedr. Højer Forland og Ny Frederikskog 1861-68). Oversigter over disse arkiver findes i *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, II*, s. 1883-86.

Forskningsmuligheder

Kun fantasien sætter grænser for, hvad arkiverne fra central- og provinsforvaltningen for hertugdømmerne Slesvig og Holsten indtil 1864 kan bruges til. Det har imidlertid været en særlig hensigt med flytningen til Aabenraa at fremme studierne i det gamle hertugdømme Slesvigs omskiftelige historie. Tiden er navnlig kommet til en fordomsfri vurdering af hertugdømmets – og de mange hertugdømmers styreformers – frigjort fra det 19. og 20. århundredes nationalpolitiske problemstillinger. Gennem administrationshistoriske studier kan det belyses, i hvilken udstrækning hertugdømmet var selvstyrende. Det er klart, at sådanne undersøgelser også må inddrage de andre arkiver i landsarkiverne nord og syd for grænsen; her tænkes navnlig på arkiverne fra amter, landskaber, godser og købstæder.

Men også til den økonomiske og sociale udvikling og kirke- og skolehistorien rummer arkiverne fra hertugdømmernes central- og provinsforvaltning et stort stof. Sidst, men ikke mindst, udgør arkiverne et vigtigt materiale for lokalhistorikerne.

Forfatterliste

Inge Adriansen, museumsinspektør, ph.d., Kyshøj 24, Høruphav, 6470 Sydals

Steen Wulff Andersen, museumsinspektør, mag.art., Vejle Museum, Flegborg 18, 7100 Vejle

Jørn Buch, seminarielektor, cand.phil., Marielystvej 10, 6100 Haderslev

Jakob Gormsen, fhv. lærer, Tøndervej 197, 6200 Aabenraa

Hans Schultz Hansen, landsarkivar, ph.d., Ærholm 29, 6200 Aabenraa

Lars N. Henningsen, arkivar, dr.phil., Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa

Axel Johnsen, forskningsstipendiat, Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postbox 528, 6330 Padborg

Inger Lauridsen, museumsinspektør, cand.mag., Tønder Museum, Kongevej 51, 6270 Tønder

Anton Marckmann, fhv. overlæge, dr.med., Vesterbakken 45, Høruphav, 6470 Sydals

Jarvin Mellempgaard, cand.mag., Peter Bangs Vej 125, 2. th., 2000 Frederiksberg

Inge Lise Pedersen, universitetslektor, Institut for Dialektforskning, Københavns Universitet, Njalsgade 80, 2300 København S.

Kresten Philipsen, fhv. amtsborgmester, Lundtoftbjerg, Flensborg Landevej 65, 6200 Aabenraa

Hanne Poulsen, museumsinspektør, cand.mag., Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, 3000 Helsingør

René Rasmussen, arkivar, cand.mag., Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postbox 528, 6330 Padborg

Hans Rühmann, fhv. direktør, Skovfryd 11, 2800 Kgs. Lyngby

Gerret Liebing Schlaber, M.A., ph.d.studerende, Kroghs Kobbøl 47, 6100 Haderslev

Annette Østergaard Schultz, arkivar, cand. mag., Landsarkivet for Nørrejylland, Ll.Sct. Hansgade 5, 8800 Viborg

Kaj Sørensen, organist, Gartnervej 13, 2630 Tåstrup

Søren Sørensen, forfatter, Ellekrogen 28, 2950 Vedbæk

Günter Weitling, pastor emer., dr.theol., Ringgade 27, 6330 Padborg

Anmeldelser

Arkivfortegnelser

Tønder amt til 1867/Amt Tondern bis 1867.

Udg. af Landsarkivet for Sønderjylland og Landesarchiv Schleswig-Holstein, 2001, 377 s., kr. 105. DM 26,80.

Tønder kreds/Kreis Tondern 1867-1920 – Kreis Südtondern/ Sydtønder kreds 1920-1950.

Udg. af Landsarkivet for Sønderjylland og Landesarchiv Schleswig-Holstein, 1999, 353 s., kr. 95. DM 24,80.

Det grænseoverskridende samarbejde, som udvikler sig så stærkt i disse år, er nu også taget op af de to landsarkiver i Aabenraa og Slesvig. Et smukt resultat er to nyttige arkivfortegnelser, som på en ny måde åbner hidtil svært tilgængelige arkiver for alle interesserede.

Ved grænsedragningen i 1920 blev det store Tønder amt (i preussisk tid benævnt Tønder kreds) delt i det danske Tønder amt nord for grænsen og den tyske Kreis Südtondern syd for grænsen. Det medførte, at de store arkiver fra amtsforvaltningens forskellige grene blev delt mellem de to landsarkiver i hhv. Aabenraa og Slesvig. Historikerne har derfor siden været nødt til at besøge begge arkiver, hvis de ville til bunds i et emne vedr. Tønder amt – uanset om spørgsmålet gjaldt et område nord eller syd for landegrænsen. Ovenikøbet var registreringen af akterne længe ret mangelfuld, ikke mindst i Aabenraa. Det var derfor vanskeligt at forberede et arkivbesøg hjemmefra.

Det har de to arkiver nu gjort noget ved. Tønder-akterne er fortsat delt mellem Slesvig og Aabenraa, men alle de oprindelig sammenhørende papirer er omhyggeligt registreret og fortegnet i to fælles fortegnelser. Mest er medtaget fra arkivet i Slesvig. Fortegnelsen herfra dækker nemlig for tiden frem til 1867 ikke blot selve amtshusarkivet, men også de akter som stammer fra underordnede amtseembedsmænd, branddirektoratet, amtstuen og landskriveriet (med amts- og landskabsregnskaber), husfogeder, herredsfogeder, lensfogeder m.fl. For den del af amtet, som i 1920 kom til at ligge syd for grænsen, dækker fortegnelsen fra Slesvig-arkivet desuden tiden helt frem til 1950. Arkivbesøg og undersøgelser i akter fra mere end 400 års historie i Tønder amt er med disse trykte fortegnelser blevet lettet i overordentlig grad.

Begge fortegnelser redegør til indledning for amtets udstrækning gennem tiden. For perioden frem til 1867 gives også en god redegørelse for de mange arbejdsopgaver, som henhørte under amtmanden og hans underordnede embedsmænd. Efter 1867/89 blev beføjelser og forvaltning delt mellem amtmandens efterfølger landråden, som varetog den statslige forvaltning, og kredsudvalget, som varetog amtskommunale opgaver i henhold til selvforvaltningsloven. Det betyder i praksis, at der i papirerne fra de mere end 400 års amts- og amtskommunale administration kan findes materiale til belysning af næsten ethvert tænkeligt emne i området historie. Her er sager om amtets administration, bygninger, embedsmænd og regnskabsvæsen, om skatteopkrævning, civil- og kriminalretssager og politivæsen, om landvæsen, fattigvæsen og sundhedsvæsen, om erhvervsliv, kirker og skoler, om veje, diger og skove, post og militær m.m.m. For tiden efter 1867 er der sager om rigsdags- og landdagsvalg, om statens overvågning af politiske og nationale foreninger. I afdelingen for kredsudvalget sager om kommunernes styre og de amtskommunale institutioner og opgaver (skoler, fattigvæsen, sygehuse, biblioteksarbejde, museer, småbaner, byggetilladelser, tilladelser til industrielle anlæg, krosager, vejevæsen o.s.v.).

Amtmandens, landrådets og kredsudvalgets kompetencer var store – derfor er de akter, som udsprang af deres virke, så mangesidige, og rækken af emner, som her kan belyses, så bredt. Registre over personer, steder og emner i begge bind leder på sporet. Men registrene er kun en førstehjælp. Benytteren må selv læse sig ind i fortegnelsens mangfoldighed. Det må kunne inspirere enhver lokalhistoriker! Der gemmer sig mange opdagelser på de kompakte sider. Det lokalhistoriske arbejde på begge sider af grænsen har med disse fortegnelser fået et hjælpemiddel og en vejleder af første rang.

Lars N. Henningsen

Søren Balle og Niels Geert Bolwig (udg.): Christian III's

Rentemesterregnskaber. I-IV. 1551-1558.

Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1999, 349, 299, 283, 489 s., indb. 550 kr.

Trykte kildeudgaver er en herlig ting. Med dem i hånden kan man sidde i ro og mag derhjemme og dykke ned i fortidens mangfoldighed, i alt fald så vidt der er tale om væsentlige kilder. Og det er der

sandelig tale om i denne udgivelse. Rentemesterregnskaberne vedrører den centrale kasse ved kongens hof og var i 1500-årene de vigtigste af statens regnskaber. Regnskaberne fra årene 1551, 1554, 1556 og 1557-58 er de ældste bevarede, som dækker hele Danmark og Norge og kongens del af Slesvig og Holsten. De registrerer store dele af kongens indtægter, især fra lenene, fra byskatter og fra tolden, ikke mindst okse- og hestetolden. Dertil kongens mangfoldige udgifter. Gennem disse kasseregnskaber kan man følge indbetalinger og udbetalinger gennem rentemesterens centrale kasse og se hvordan datidens statsfinanser var indrettet.

For de fleste almindeligt historisk interesserede er udgiftssiden nok det mest interessante. Her får man et fascinerende indblik i datidens samfund. Der er oplysninger om udgifter til de offentligt ansatte, både i pengeløn og naturalier, klæder og andre ydelser. Det drejer sig om ansatte lige fra landsknægte, bøsseskytter, trommeslagere og organister til kongens livlæge, skrivere, sangemestre, præster og alle de andre ved kongens hof og i administrationen. Der er også udgifter til kancellierne og deres sekretærer, papir og blæk, og hvad der ellers skulle til for at få papirarbejdet udført. Udgiftsposter til investeringer i skibe og fæstninger dukker også op. Udenrigspolitikken antydes i indførsler som nævner gesandtskaber og bude. Kongens hertugbrødre Hans den Ældre og Adolf figurerer med en del udgiftsposter. De mangfoldige indkøb til hoffet omfatter f.eks. inventar og musikinstrumenter, juveler, smykker, portrætter, bøger og kunst og selvfølgelig levnedsmidler, tekstiler og alle daglige fornødenheder.

Vi kan desuden følge kongen på de mange rejser rundt i landet, bl.a. til Slesvig. I marts og april 1551 tog Christian III, dronning Dorothea og kronprins Frederik f.eks. ophold på Flensborghus – Duborg Slot. På vejen derned overnattedes i Haderslev, hvor kongen betalte godt til de tjenende ånder i køkkenet, i kælderen, i sølvkammeret – og til fadeburskvinden og tårnmanden. De fattige i hospitalet fik en skærv til at købe brød for. I Aabenraa fik Svarte Hans 2 daler at uddele til de fattige – Svarte Hans var kirkeværge og forpagter af byens St. Jørgensgård og kendes i øvrigt i dag som giver af den fine prædikestol fra 1565, som stadig pryder Sct. Nikolai kirke i Aabenraa. På Brundlund slot blev husfogeden og hans folk betænkt. På vejen videre var der et kort ophold på hærvejskroen i Toldsted. Det kostede bl.a. drikkepenge, og der måtte betales for vin til jomfruerne, »thi der var ikke øl som de kunne drikke af«.

Derefter opslog hoffet i mere end en måned sin residens i Flensborg på Flensborghus – Duborg Slot. Her blev der bogført udgifter, som giver et godt indtryk af regnskabernes alsidige og fængslende indhold. Til dagligt forbrug indkøbtes kød, fisk og brød o.s.v. og foder til hestene. Øl kom især fra Ekernfærde – det berømte kakkerbelle øl. Der blev også købt fine sager som pomeranser og granatæbler. De store Flensborg-købmænd fik ordrer om at levere fint klæde, guldsager og mangfoldigt andet. En plattenslager i Slesvig leverede kongen hjelm og sko til en rustning. Gang på gang blev der udbetalt penge til fordeling blandt byens fattige – og byens peblinge fik betaling for at synge messe for kongen på slottet. Under opholdet tog kongen initiativ til at få slotsgraven rensset og til forskellige bygningsarbejder. Kronprins Frederik og hans tugtemester, den kendte historieskriver Hans Svaning, var med på rejsen. En dag fik huslæreren lov at købe to toppe sukker til sin elev.

Listen over eksempler kunne fortsættes. De tilsyneladende så tørre regnskaber indbyder til lystlæsning. De kaster lys over mange sider af kulturhistorien, og samtidig er der uventede glimt ind over lokalhistorien og personalhistorien, som ellers henligger i totalt mørke for denne tid. For lokal- og slægtshistorikere er der meget at finde her. En genvej ind i den brogede rigdom af oplysninger får man gennem registre over personer, steder og skibe. Et sagregister mangler desværre og bør om muligt tilføjes i et supplerende bind.

Lars N. Henningsen

Per Ethelberg, Erik Jørgensen, Dirk Meier og David Robinson:
Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Sten- og Bronzealder.

Redaktion: Lennart S. Madsen og Orla Madsen. Udg. af Haderslev Museum og Historisk Samfund for Sønderjylland. 2000, 305 s., ill., indb. Kr. 298. Medlemspris kr. 198.

I 1988 udsendtes i anledning af 200-året for Stavnsbåndets ophævelse det store firebindsværk, *Det danske landbrugs Historie*, der alle fortræffelheder ufortalt havde den alvorlige mangel, at det kun i ringe grad beskæftigede sig med forholdene i Sønderjylland. Det fik en kreds af »historiens institutioner« i landsdelen til at sætte sig sammen og planlægge udgivelsen af en sønderjysk pendant til det nationale storværk. Første bind af denne sønderjyske landbrugshistorie, der udkom i 1994, omhandlede perioden 1830-1993, mens der med det fore-

liggende bind nu er taget hul på den modsatte ende: Stenalderens og bronzealderens landbrug.

Det er ikke for meget at betegne bindet om *Sten- og Bronzealder* som lidt af en bedrift. Ikke alene er det en del af et ambitiøst oversigtsværk; det er tillige en original og omfattende fremstilling af 3.500 år af Sønderjyllands oldtidshistorie med fremlæggelsen af en mængde nye fund og oplysninger, som ikke tidligere har været offentliggjort. Både for forfatterne og for Haderslev Museum og dets samarbejdspartnere har der været tale om et kæmpearbejde, der har krævet gennemgang af et meget stort antal arkæologiske udgravninger og fund, udarbejdelse af spredningskort og udgravningsplaner, nye dateringer og analyser, opstilling af statistikker o.s.v. Det er også bemærkelsesværdigt, at bogen ikke alene behandler Haderslev Museums virkeområde, Sønderjyllands Amt, men at der i vid udstrækning inddrages materiale fra Sydslesvig.

Bogen består af fire afsnit med hver sin specialist som forfatter. Afsnittene behandler separate perioder/temaer og er fra redaktionens side kun i et mindre omfang forsøgt tilpasset en fælles skabelon. Det betyder, at de fire bidrag er ret forskellige både i stilen og med hensyn til indholdet.

I det indledende afsnit beskriver Dirk Meyer fra Kiels Universitet meget instruktivt, hvordan det sønderjyske landskab er blevet til under påvirkning af is, vand og vind, og hvordan det i tiden derefter gradvist blev taget i brug af planter, dyr og mennesker. Vi er her længe før landbruget holdt sit indtog, men det virker relevant at få ridset både de naturhistoriske og de kulturhistoriske forudsætninger op, inden der tages hul på det egentlige emne. Særlig opmærksomhed vies naturligt »Landet i havet«, Nordsø-kysten og marsken, som med sine stærke naturpåvirkninger har givet helt særegne livsbetingelser.

Det følgende afsnit Yngre Stenalder eller Bondestenalderen, som perioden mellem ca. 4.000 og ca. 1.800 f.Kr. ofte kaldes, er skrevet af Erik Jørgensen fra Haderslev Museum. Her får man en veldisponeret og velskrevet gennemgang af det første landbrug startende med et fint udblik, hvor landbrugets udbredelse følges fra Mellemøsten og frem til vore breddegrader. Behandlingen af de sønderjyske fund er præget af forfatterens indgående kendskab til perioden og til hans mangeårige arkæologiske virke i Nordslesvig, der omfatter mange spændende og perspektivrige undersøgelser: Samlingspladsen ved

Lønt, storstensgrave på Haderslev Næs og i Gammelenge nær Højer for blot at nævne nogle stykker.

Kapitlet om Bronzealderen (der også omfatter bondestenalderens slutfase, Dolktiden) er med sine 146 sider bindets hovedafsnit. Det er skrevet af en anden af Haderslev Museums rutinerede arkæologer, Per Ethelberg, som siden midten af 1980'erne har ledet et utal af Haderslev Museums udgravninger. Her får man en fyldig gennemgang af periodens sønderjyske fund med bopladserne i centrum – bl.a. forfatterens egne epokegørende undersøgelser ved Højgård vest for Gram og Brdr. Gram i Vojens. Mange af resultaterne præsenteres for første gang samtidig med, at hustypernes udvikling og periodens kronologi diskuteres bredt. Endvidere fremlægges der adskillige spændende naturvidenskabelige undersøgelser, som er med til at give en mere præcis datering af husene og en analyse af, hvad de har været brugt til. Selv om der er flere af Per Ethelbergs konklusioner, som givetvis vil ægge til modsigelse, er der ikke tvivl om, at hans bidrag vil blive slugt af alle, der beskæftiger sig med den nordiske bronzealder.

Bronzealderafsnittet er på en gang bindets stærkeste og svageste – afhængig af hvilke forventninger, man læser det med. Det stærkeste, hvis man går efter de arkæologiske nyheder og den faglige diskussion; det svageste, hvis man forventer at finde en bredt fortællende landbrugshistorie. Med sine fagtermer og sin til tider indforståede sprogbrug er det vanskelig kost for ikke-arkæologer, ligesom afsnittet er præget af en skævvridning i forhold til det landbrugshistoriske udgangspunkt. F.eks. optager den omfattende gennemgang af husene og deres udvikling knapt halvdelen af kapitlet, ligesom der er brugt 7 sider på en kronologisk »ekskurs«, som ville have gjort sig langt bedre som en artikel i et arkæologisk fagtidsskrift.

Det sidste af kapitlerne er på kun 16 sider, men er samtidigt helt centralt for bindets tema. Det fortæller om agerbruget i yngre stenalder og bronzealderen, og er skrevet af botanikeren David Robinson fra Nationalmuseet. Med udgangspunkt i bl.a. Robinsons egne analyser af fund af planterester på sønderjyske udgravninger fortælles om hvilke kornsorter, der blev dyrket, og hvilke ukrudtsarter, man har kæmpet mod. Samtidig gives der på baggrund af analyser af jordprøver fra en nedbrændt hustomt fra Brdr. Gram bopladsen i Vojens en række meget interessante øjebliksbilleder og tolkninger af, hvordan planterne har været behandlet, og hvor i huset de forskellige

aktiviteter og funktioner har fundet sted. Man fascineres her uvilkårligt af, hvor meget nogle bittesmå forkullede plantedele kan fortælle.

Udover bindets mange faglige kvaliteter skal i øvrigt fremhæves de talrige illustrationer, hvoraf hovedparten er i farver. Foruden flotte naturoptagelser og udgravningsfotos er der en lang række farvelagte computertegninger enten i form af udbredelseskort, udgravningsplaner eller diagrammer m.v. Sammen med en enkel opsætning er de med til at give bogen et indbydende indtryk. Endelig skal nævnes de fyldige noter og litteraturhenvisninger, som giver den særligt interesserede læser mulighed for at fordybe sig yderligere i emnet.

I 1913/14 udkom to nu klassiske afhandlinger om Sønderjyllands sten- og bronzealder skrevet af Nationalmuseets daværende direktør, Sophus Müller. Siden er der sket utroligt meget inden for udforskningen af landsdelens oldtidshistorie. Sten- og bronzealderbindet i Det Sønderjyske Landbrugs Historie samler på en forbilledlig måde resultaterne op og bliver derved en værdig arvtager for Müllers værker. – Man glæder sig allerede til jernalderbindet.

Steen Wulff Andersen

Kim Furdal: Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne.

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 79, 1999. 506 s., ill., indb. 198 kr., for medlemmer 128 kr.

Det er en stor og vægtig bog, Kim Furdal har skrevet. Måske er der i virkeligheden også tale om to-i-én: En nødvendig bog om genforeningen på det kommunale område (fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner) og en *knap* så afgørende bog om »Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920«.

Den sidstnævnte »bog« strækker sig over siderne 16 til 63 under kapiteloverskriften »Kommunestyret i Nordslesvig før 1920«. Forfatteren viser her, at der under det preussiske herredømme helt frem til ca. 1890 var tale om en vis kontinuitet, ikke mindst ved at administrationssproget lokalt mange steder vedblev at være dansk, ligesom den danske indflydelse frem til dette tidspunkt var ubrudt. Dette underbygges af en interessant og væsentlig undersøgelse af forhandlingsproget i samtlige bevarede nordslesvigske kommuneråds forhandlingsprotokoller.

Det er dog ikke kun Kim Furdal, som har peget på, at der under det preussiske overherredømmes første årtier var en rummelighed med plads også for et dansk særpræg. Furdal nævner selv Oswald Hauser; men selv om Kim Furdal beskæftiger sig med de normative rammer og de næsten målbare effekter i administrationssproget, så distancerer han sig alligevel fra Hauser på spørgsmålet om *hensigten*. Hvor Hauser mener, at den »differenzierten Einheitsstaat« var et mål for preusserne, mener Furdal, at de gjorde en dyd af nødvendigheden: Den preussiske statsmagt måtte give op over for de mindste lokale enheder i de fjerneste afkroge. Selv om der vel egentlig ikke er belæg i de anvendte kildetyper for den ene eller den anden tolkning, lyder Furdals version unægtelig som den mest logiske. Også selv om hans undersøgelse af de sønderjyske forhandlingsprotokoller paradoksalt nok peger i den modsatte retning. Det viser sig nemlig, at forhandlings sproget i Sønderborg Kreds fra slutningen af 1880'erne udviklede sig noget langsommere i tysk retning end i den ellers mere dansksindede og ud fra et preussisk synspunkt fjernere Haderslev Kreds. Her var 77% af de undersøgte forhandlingsprotokoller på tysk i 1889, mens kun 24% var på tysk i Sønderborg. Furdals egen forklaring er, at et fastere greb var nødvendigt i Haderslev Kreds! Her opgav kreds dagen at finde (tysksindede) kandidater til de folkevalgte amtsforstanderposter og lod i stedet den slesvig-holstenske overpræsident udpege amtsforstanderne. Det kan man dårligt kalde afmagt, navnlig ikke når henses til effekten med de mange tyske forhandlingsprotokoller. Omvendt giver det unægteligt også begrebet »differenzierten Einheitsstaat« en lidt anden og mere realistisk kulør.

For en relativt uhildet læser bliver det først til sidst i bogen (side 371) klart, hvad meningen med afsnittet om tiden 1867-1920 egentlig har været: At gøre op med en ifølge Kim Furdal rådende opfattelse, at den preussiske landkommunalordning betød et brud med hidtidig nordslesvigsk lokalstyre. At finde problemstillingen dér er temmelig sent for en læser, som indtil da har forventet en eller anden forbindelse til resten af fremstillingen.

Tilsvarende er det på en underforstået måde, den næste ændring i det statslige tilhørsforhold, Genforeningen, behandles under problemstillingen brud eller kontinuitet. Her bevæger Kim Furdal sig for alvor ind på de hvide pletter af landkortet, og det skal han selvfølgelig ikke klandres for. Men der er et tematisk skel mellem de to dele. Hvor den første del er orienteret om et relativt enkelt problem og

ikke mindst har tematisk overvægt på det nationale spørgsmål, så er der i Genforeningsafsnittet inddraget en stor sum af problemstillinger i beskrivelsen af den lokaladministrative genforening. Og det nationale spørgsmål er nærmest fraværende.

»Hovedværket« i bogen udgøres altså af siderne fra 64 og frem. Heraf består de sidste knap 100 sider af en række bilag, som fortrinsvis beskriver de sønderjyske sognekommuners økonomi og erhvervsstruktur. Disse bilag danner en vigtig referenceramme for store dele af bogen.

Fremstillingen begynder med en ganske imponerende optrevling af en lang række beslutningsprocesser og begivenhedsforløb frem til og henover Genforeningen i 1920. Heri finder Furdal forklaringerne på, hvorfor overgangen fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner kom til at forløbe som den gjorde. Fremstillingen løftes et par grader i det afsnit, hvor forskellighederne kridtes op mellem skrivebordsideologerne i Indenrigsministeriet, Vedel & Stemann, på den ene side og det praktiske livs mænd, H.P. Hanssen og Martin Hammerich.

Med kapitlet »Sogneudvalgene træder i funktion« er det for alvor det praktiske liv, som bliver temaet. Intentionen var fra lovgiverside at gøre Sønderjylland så dansk som muligt og så hurtigt som muligt – det gjaldt også det kommunale styre og forvaltning. Derfor skulle de små preussiske landkommuner lægges sammen til de større enheder, sognene, ligesom i det gamle land. Hvordan den sammenlægning forløb beskrives over de næste knap 100 sider. Af disse omhandler de 90 dels alle de tilfælde, ét for ét, hvor der var konflikt og hvor kildegrundlaget gør det muligt at beskrive forløbet (20 historier), dels de tre undtagelsestilfælde, hvor sogneudvalgene fik lov at opretholde flere landkommuner inden for et sogns grænser. Forfatteren begrundede den indgående beskrivelse på sogneplan ved bl.a. at skrive at: »sammenlægningsforhandlingerne (er) kun kuriøse, når man anlægger et rigshistorisk perspektiv, men kun lommeuld opstår af ingenting. Bag den megen strid om sammenlægningerne lå en katastrofal økonomisk situation i landsdelen som, parret med lokale socialt og kulturelt betingede modsætninger, udløste langvarige forhandlinger om ting, som vi i dag vil henlægge som bagateller. Skal vi tage lokalhistorien alvorligt, er vi imidlertidig (sic!) nødsaget til at foretage en systematisk undersøgelse af disse »bagateller« ...« (side 169). Hvor rigtigt dette end er, så stilles der dog store krav til læserens tålmodig-

hed, for mange af historierne ligner unægteligt hinanden – og man må uvægerligt spørge sig, om ikke systematikken kunne være blevet præsenteret på en mere struktureret og knap så pladskrævende facon? For en lokalhistoriker med interesse for ét af de 23 sogne (i virkeligheden 25 sogne) er den indgående behandling af konflikten i dette sogn selvfølgelig alletiders.

Forhåbentlig holder læseren ved til de efterfølgende kapitler, som er en velstruktureret, spændende og øjenåbnende fremstilling af sognekommunernes vilkår efter Genforeningen. Kapitlerne er udtryk for en dygtig brug af statistik og andre kilder, ligesom bogen generelt udstråler et overblik over og en fortrolighed med arkivernes mange muligheder. I sig selv er disse kapitler et lærestykke i at sammensætte et nuanceret og bredspektret, strukturelt billede ikke kun af nogle kommuner, men af en hel landsdel og dens befolkning. Her har vi altså i høj grad lagt »bagatellerne« bag os. Men når vi nu partout skulle kende dem, kunne det da have været interessant, hvis kilderne gjorde det muligt, at få et indtryk af, om konfliktfyldte sammenlægninger senere gav politisk kulde og samarbejdsvanskeligheder i de berørte sogne. Igen har vi altså et temmelig brat tematisk skifte, denne gang fra politik til økonomi (især) og fra frø- til fugleperspektiv.

På et mere sprogligt, formelt plan rækker bogen ikke hånden ud til læsere uden for kredsen af kendere af Sønderjyllands historie. Først og fremmest er fremstillingen præget af en række indforståetheder, herunder også direkte formulerede som denne: »De politiske implikationer« ved H.P. Hanssens udnævnelse er således »velkendte« (side 88). Af den mere indirekte slags kan nævnes, at et årstal først optræder efter seks sider i det store kapitel med titlen »Genforeningen i støbeskeen«. Det foregående afsnit er sluttet i 1920. Når der efterfølgende ikke er et årstal knyttet til de mange datoer i begivenhedsforløbet, ville det være naturligt at antage, at der var tale om 1920 – »genforening« lyder jo som noget, der foregår i 1920. Men det er først da fremstillingen faktisk når frem til 1920, at forfatteren føler behov for at præcisere datoen. Den læser, som i forvejen er bekendt med forløbets hovedpunkter, slipper her for at bladre seks sider tilbage.

I begyndelsen troede jeg også, at det var udtryk for en vis sønderjysk indforståethed, når Furdal mente at måtte give et par kæmper i dansk politik, J.C. Christensen og Niels Neergaard, en forklarende note med på vejen i personregistre; mens Gustav Johannsen forud-

sattes bekendt. Men den sønderjyske indforståethed forklarer ikke systematikken: F.eks. skal amtmænd O.D. Schack i Tønder ikke have en forklarende note, mens amtmænd Kr. Refslund Thomsen i Aabenraa skal. Stauning ved alle hvem er, Zahle må præsenteres. Martin Hammerich kræver ingen nærmere præsentation, men det gør A. Krieger.

Indforståethederne er dog på ingen måde udtryk for en akademisk arrogance, men afspejler det engagement og den helhjertede indsats for emnet, som gennemsyner bogen. Forfatteren stiller sig ikke i positur foran sit emne og den bedrift, han har megen grund til at være stolt af, men lader på sympatisk vis bedriften præsentere sig selv. Og det er der så langt fra noget problem i: Bogen vil utvivlsomt være af afgørende betydning for forskningen i sønderjysk lokalhistorie mange år fremover.

Annette Østergaard Schultz

Jørgen Hornemann: Danmarks statsmand.

A. P. Bernstorff og hans samtid.

Borgens forlag, Kbh. 2001, 610 s., ill., indb., 610 s., kr. 399.

Eckardt Opitz: Die Bernstorffs. Eine europäische Familie.

Verlag Boyens & Co., Heide 2001, 104 s., ill., indb., DM 19.80.

Der er sikkert flere grunde til, at der på én og samme tid fra hhv. dansk og tysk side udkommer hele to bøger om familien Bernstorff. Adelsfascinationen gør sit, nutidens europæiske enhedsbestræbelser deres. Bernstorff-familien tilfredsstiller i rigt mål begge motiver. Når man i øvrigt betænker familiens betydning i almen dansk historie og i hertugdømmenes historie må man hilse bøgerne velkommen. Begge giver mange oplysninger, og de er begge smukt illustrerede.

Eckardt Opitz tager udgangspunkt i det europæiske perspektiv. Bogen følger familien Bernstorff fra de ældste kendte generationer af godsejere i 12. årh. i Lauenburg og Mecklenburg og frem til Albrecht von Bernstorff, der i 1945 måtte bøde med livet for sin modstand mod naziregimet.

Traditionen for diplomattjeneste blev grundlagt af Andreas von Bernstorff (1604-55) i tjeneste hos hertugen af Braunschweig-Wolfenbüttel og af sønnen Andreas Gottlieb (1649-1726), der efter tjeneste hos hertugen af Braunschweig-Lüneburg-Celle sluttede sin karriere

som premierminister i Hannover og til sidst var leder af det tyske kancelli i London, da Hannoveraneren Georg 1. blev konge dér.

Barnebarnet Johann Hartwig Ernst (1712-72) valgte at gå dansk tjeneste, blev udenrigsminister, leder af Tyske Kancelli, og dermed af forvaltningen i hertugdømmerne, reelt dansk førsteminister. Nevøen A. P. Bernstorff (1735-1797) og dennes søn Christian Günther (1769-1835) fulgte traditionen. De tegnede dansk udenrigspolitik næsten uafbrudt i perioden fra 1784 til 1810. De tre sidstnævnte står i centrum for bogens beretning.

I den følgende periode valgte familien at gå i preussisk tjeneste. Christian Günther var begyndt som dansk udenrigsminister, men skiftede i 1818 til at blive Stats- og Kabinetminister og udenrigsminister i Berlin. Også i efterslægten lagde mange medlemmer af familien deres indsats indenfor den preussiske stat. Bogen giver et kortfattet og konkret overblik over dette interessante forløb for diplomatfamiliehistorie.

Opitz' slægtssaga giver dermed en god baggrund for at tage fat på Jørgen Hornemanns bog. Uden tvivl var A. P. Bernstorff en helt central figur i Danmarks-historien i årtierne frem til 1797, som udenrigsminister, i perioder som leder af dele af finansforvaltningen og erhvervspolitikken. For hertugdømmerne spillede han en vigtig rolle som leder af den civile forvaltning gennem Tyske Kancelli i de år, da hertugdømmerne efter 1773 langt om længe blev samlet under kongen og nu skulle finde en plads i den danske helstat.

Bogen giver en solid og detailrig beretning om begivenheder, mennesker, politik og holdninger omkring A. P. Bernstorff og hans indsats lige fra hans første ansættelse i 1758 og frem til hans død i 1797. Fremstillingen er kronologisk opbygget, år følger på år. Tidens almen Danmarkshistorie reproduceres med Bernstorff i centrum. Bogen er en skildring af en mands liv sat ind i den historie, der dannede rammen om hans liv. Hovedkilden er den store udgivelse af de Bernstorffske Papirer, som i årene 1904-13 blev besørget af Aage Friis.

Bogen er kildenær. Somme tider er referaterne rigeligt detaljerede. Den er en gennemgang af Danmarks historie i disse år oplevet gennem Bernstorffs breve. Det er omhyggeligt gjort. Som regel står forfatterens referater til troende. Det er også prisværdigt, at et så vigtigt kildeværk som de Bernstorffske Papirer på den måde bliver udnyttet og gjort tilgængeligt i en let flydende fremstilling. Men nye resultater og kritiske synsvinkler skal man ikke vente. Her er ikke tale om en

videnskabelig fremstilling, men om fortælling for »den dannede offentlighed«. Forfatteren er af uddannelse oprindeligt teolog, og er først sent kommet til historien. Ud over reproduktionen når han ikke – man får således ikke en kritisk analyse eller vurdering af den mægtige ministers betydning for Slesvig og Holsten, snarere nogle steder en lidt moraliserende gengivelse. Men en solid kronologisk fremstilling af periodens historie får vi – masser af solid historisk formidling af oplysninger i letlæst form. Og dette er ikke så ringe, så meget mere som fremstillingens hovedkilder – de Bernstorffske Papirer og Edvard Holms klassiske værk om tidens historie – i vore dage ikke mere står på ret mange hylder.

Lars N. Henningsen

**Axel Johnsen & Heinrich Mehl, red.: Århundredets genstande/
Dinge des Jahrhunderts.**

En tysk-dansk udstilling om årene 1900-1999 i det tidligere hertugdømme Slesvig. Udg. af Museet på Sønderborg Slot og Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen Schloss Gottorf. 2000. 246 sider, rigt illustreret udstillingskatalog. Kr. 48.

I »Jubelåret« 2000 blev der taget mange initiativer, som skulle markere årtusindskiftet eller sætte focus på det forgangne århundrede. Museet på Sønderborg Slot har i samarbejde med Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, det slesvig-holstenske landsdelsmuseum på Gottorf Slot, taget et prisværdigt initiativ til i samarbejde med borgerne at finde frem til århundredets genstande. Et museum udstiller ikke ideer og begreber, men alene fysiske genstande og borgerne blev derfor inviteret til at give deres bidrag – nogle borgere dog efter en speciel opfordring: »... en række fremtrædende, særligt adspurgte personer« – var det sidste en tysk idé?

Det får vi desværre ikke at vide, desværre, fordi man kunne forestille sig, at en af ideerne med udstillingen netop var at undersøge, om der i det fælles dansk-tyske grænseland var forskel på hvilke genstande der blev valgt fra henholdsvis dansk og tysk side. Var der og er der forskel på dansk og tysk mentalitet?

Til gengæld bliver det i indledningen påstået, at udstillingen tegner »et billede af det gamle hertugdømme Slesvig, som aldrig er forsvundet ... et portræt af livet på en ø«. Med en enkelt undtagelse, er det noget vrøvl, som jeg vil vende tilbage til.

De to landsdelsmuseer for regionen præsenterede de udvalgte genstande for offentligheden i to udstillinger på henholdsvis Gottorp slot og senere på Museet på Sønderborg Slot. Til den fælles udstilling blev der udarbejdet et katalog, hvor alle de udstillede genstande er vist. Kataloget består af to indledende artikler, som efterfølges af billeder af genstandene med tilhørende begrundelse af den enkelte borger. Til sidst slutes der af med to artikler, som er lidt tilovers. Kataloget slutter med en fortegnelse over genstandenes ejere og med et indeks over de udstillede genstande. Indekset er desværre blot en gentagelse af katalogets rækkefølge, uden at krydshenviser til mange genstande, som er i familie med hinanden som f.eks. omkring fotografering eller telekommunikation.

Den første indledende artikel »En ø i verden« er skrevet af de to museers museumsdirektører, fra Museet på Sønderborg Slot daværende museumsdirektør Thorkild Kjærgaard. De indleder med at hævde: »Få områder i Europa har haft så omtumlet og konfliktfyldt en skæbne i det 20. århundrede, som landstrækningen mellem Kongeåen og Ejderen, det tidligere hertugdømme Slesvig.« Bortset fra den fredelige folkeafstemning, som delte området i 1920, er der bestemt ikke foregået noget specielt i forhold til resten af de to lande, som de to adskilte halvdele kom til at tilhøre. Og konflikterne har dog været meget værre i Baltikum, Polen, på Balkan eller andre dele af Europa.

»I det ydre har Nord- og Sydslesvigs skæbne i det 20. århundrede været så forskellig som næsten tænkes kan ... Men der var også meget – måske mere end man umiddelbart skulle tro – der forenede de to dele af Slesvig«, skriver de to museumsdirektører. Men bekræftes det sidste af genstandene i udstillingen? Nej, tværtimod synes jeg, hvad der dog også demonstreres af den anden artikel af udstillingens tilrettelæggere Axel Johnsen og Heinrich Mehl, som i deres artikel »Fastfood, pacemaker og pigtråd« mere realistisk og korrekt får betonet forskellene, at »borgerne på den tyske side af grænsen i højere grad end på den danske side (valgte) genstande uden politiske undertoner«. Og senere skriver de, at på »dansk side synes bevidstheden om kampen mellem de to store nationalitets- og sproggrupper i området, dansk og tysk, at være stærkere end syd for grænsen«.

Der er altså forskelle. Der er sammenfald mellem danske og tyske genstande på teknikkens område, f.eks. radio, TV, bil o.a. fra teknikens verden og en lang række teknologiske landvindinger på det sundhedsmæssige område, men de er almeneuropæiske, eller almene

for hele den vestlige industrialiserede verden, og har altså ikke specifikt noget med det dansk-tyske grænseland at gøre.

De fleste af genstandene, som er specielle for det dansk-tyske grænseland kommer fra dansk side, som f.eks. en akvarel knyttet til en historie omkring modstandsbevægelsen (p 19) eller et telegram med en meddelelse om en hjemsendelse umiddelbart efter våbenstillandsdagen i 1918 (p 182), eller et sølvhorn til H.P. Hanssen i 1906 p.g.a. af hans fængselsophold efter hans kamp for optanterne (p 174), eller en violin bygget af en Fårhus-fange, uden vi dog får at vide, hvad der gjorde at »retsopgøret efter krigen ... stadig (er) til debat blandt mange af de berørte« (p 192).

Det eneste eksempel på en genstand, eller rettere sagt: to genstande, som giver udtryk for den fælles dansk-tyske fortid i Sønderjylland kommer fra den tyske præst i Sønderborg Günter Weitling. Det er til gengæld et smukt eksempel på det bedste i forholdet mellem de to kulturer, nemlig en dansk og en tysk præstekjole («Talar»), som begge kan bruges af den samme præst, alene bestemt af borgerens/menighedens sprog, d.v.s. en ligeværdig og demokratisk afgørelse. I begrundelsen for valget af genstandene lægger Weitling da også vægt på hjemmetyskerens »zweistromigkeit«, her positivt som udtryk for en »dobbelt loyalitet«.

Men selv præstens kjole, i den samme lutherske kirke i Sønderjylland/Slesvig, selv præstekjolen er forskellig fra en dansk til en tysk menighed. Det er i noten også tydeligt, at der er forskelle mellem dansk og tysk, for hvorfor skal præstekjolens signalering af »afstandtagen fra Köller-politik« give anledning til at forklare de tyske læsere hvem von Köller var? Går man ud fra, at alle danske kender ham, og at netop tyskerne ikke ved hvem han var? Det gælder også for andre noter.

Var valget af præst og dermed præstekjolen i sidste instans en demokratisk afgørelse, så er der kun ganske få genstande, som giver udtryk for at man tillægger demokratiet nogen betydning. Men også her er der forskelle mellem danske og tyske genstande. Én eneste af de tyske genstande lægger vægt på det tyske demokrati og den tyske forfatning fra 1949 ved at udstille en stemmeurne (p 197). Fra dansk side er der flere eksempler, bl.a. en almindelig stemmeseddel som udtryk for Systemskiftet i 1901, kvindernes valgret og for at Nord-slesvig blev dansk i 1920. Flere fra dansk side har lagt vægt på folkeafstemningen i 1920 om Sønderjyllands skæbne, bl.a. med stemmesed-

lerne fra folkeafstemningerne den 10. februar og den 14. marts 1920, men også med en stemmeurne fra Gram som symbol på delingen af Slesvig efter »århundreders fælles styre« (p 171). En ung dansk studerende bruger økologisk sødmælk til at slå et slag for den politiske forbruger (p 205), hvad jeg synes står i modsætning til den moraliserende pensionerede tyske professor, som ser den overfyldte skraldespand som udtryk for hvad »vores begærlighed har bragt os« (p 189).

Udstillingskataloget giver et godt indtryk af, hvor facetteret vores verden er gennem spændvidden mellem de forskellige genstande. I alt blev der udstillet 237 genstande, hvor mange har haft snæver personlig betydning, mens andre er udvalgt som udtryk for en mere overordnet samfundsmæssig udvikling, nogle i en snæver dansk-tysk sammenhæng, andre mere generelle. Ét valg af genstand – det er svært, især når opgaven er blevet opfattet så forskelligt!

Udstillingen blev naturligvis en succes, i hvert fald i den forstand, at besøgstallene steg. Og hvad kunne man forvente andet, når borgerne selv var involveret? Men man kan da også kalde initiativet og ideen for en succes, da den viste at et museum ikke blot er noget fortidigt, men at et museum med dets fortidsforståelse er med til at forme og udvikle borgerne, eller i hvert fald bevidstgøre borgerne om deres nutidige kultur og identiteter. På den måde er museet også fremadrettet.

Jørn Buch

Bert Kelm: Rømø – et vesterhavspræget samfund. Bind II, Ejendomme i Juvre ejerlav.

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 83, Aabenraa 2000. 339 sider, ill., indb., kr. 268, for medlemmer kr. 198.

I dette andet af i alt fem bind om Rømøs erhvervs- og ejendomshistorie, som Bert Kelm arbejder på, gennemgås alle de ejendomme i Juvre ejerlav, der fandtes i 1870, fra så langt tilbage som ejendommenes historie kan spores og frem til i dag, også dersom der er bygget nyt hus på grunden efter 1870. Med disse kriterier gennemfører forfatteren en gennemgribende ejendomsregistrering af i alt 45 ejendomme i Juvre ejerlav. Et bebudet tredje bind vil omfatte det meste af Kongsmark ejerlav, bind fire resten af Kongsmark ejerlav (Tagholm) og bind fem Kirkeby ejerlav. I alt vil de fire registreringsbind komme til at omfatte omkring 192 ejendomme.

For de forholdsvis mange ejendomme på den nordlige del af Rømø, der hørte til Haderslev Amt (altså slesvigsk område) før 1864 (omtrent 2/3 af de 45 ejendomme), kan ejendomshistorien føres tilbage til 1500-tallet, mens ejendomme, der hørte under Ribe Amt før 1864 (altså kongerigsk område) ofte ikke med sikkerhed kan spore ejendomshistorien længere tilbage end til o. 1780.

Bogen indledes med et kort kapitel om, hvilke betegnelser forfatteren har anvendt på de registrerede ejendommers husgrupper, idet han henviser til den tidligere Rømø registrant »Værn af smukke danske huse af bygningskulturel værdi« fra 1971, hvor 34 af de 45 ejendomme i denne registrant var taget med. Derefter følger fire store kapitler, et for hver af de fire landsbyer, der udgør Juvre ejerlav: Landsbyerne Juvre med 16 registrerede ejendomme, Toftum med 13, Bolilmark med 7 og endelig Nørtvismark med 9 ejendomme. Af Jvures 16 ejendomme hørte halvdelen til Haderslev og halvdelen til Ribe Amt før 1864, et forhold, der som nævnt betyder meget for, hvor langt registreringer kan føres tilbage. Af ejendommene i landsbyen Toftum har kun én (løbenummer 17) hørt til Ribe Amt, mens de øvrige 12 hørte til Haderslev Amt. De 7 ejendomme i Bolilmark hørte alle til Haderslev Amt, mens Nørtvismarks 9 ejendomme fordelte sig med 7 til Ribe Amt og 2 til Haderslev.

Efter en kort indledning til hvert af de fire kapitler om de respektive fire landsbyer følger matrikelkort over landsbyerne fra 1875. På hvert af matrikelkortene har forfatteren indtegnet beliggenheden af pågældende landsbys gårde før 1500, hvor han mener, de har ligget. Matrikelkortene fungerer som et væsentligt og uhyre nyttigt hjælpemiddel, når man arbejder med ejendomsregistreringerne i bogen.

Derimod fungerer de tilhørende tabeller over ejerforholdene for ejendomme, hørende under Haderslev Amt fra 1500-1650 og fra 1650-1725 (for de tre nordligste landsbyers vedkommende, for Nørtvismark er det ejendomme under Ribe Amt, der er medtaget) ikke syn-derlig klart.

Hver ejendomsregistrering indledes med et hoved, hvor ejendommens løbenummer, artikelnummer, adresse, amtsligt tilhørsforhold før 1864 samt løbenummer og vurderingsgruppe i henholdsvis 1971 og 2000 er opført. Herefter følger et afsnit med ejendommens bygningshistorie, hvor forfatteren har fået mange interessante oplysninger med om hver enkelt ejendom. Hvert kapitel afsluttes med en detaljeret ejendoms historie, hvor ejere helt tilbage fra o. 1500 gennem-

gås. Disse meget minutiøse gennemgange af ejendommenes ejere frem til i dag er et beundringsværdigt og særdeles grundigt forskningsarbejde, som vil være af stor betydning for nuværende og kommende ejere, ligesom slægtsforskere kan få stor glæde af de mange oplysninger. For den almindeligt historisk interesserede læser betyder de mange navne og familiemæssige forbindelser, at man snart får en fornemmelse af at miste overblikket og drukne i detaljer.

Bogen er imidlertid ikke tænkt som en monografi, som man som læser arbejder sig igennem fra ende til anden, og som man forventer at huske i detaljer, men som et opslagsværk, som man konsulterer, når man har brug for det.

Efter gennemgangen af bogens 45 ejendomme slutter forfatteren af med en kort sammenfatning af resultater. Her opsummeres, hvorledes de fire nordlige landsbyer på Rømø (altså Juvre ejerlav) havde gode betingelser for både landbrug og søfart fra anden halvdel af 1500-tallet og indtil svenskernes besættelse af øen i 1643-44. Derefter fulgte en lavkonjunkturperiode til slutningen af 1600-tallet, hvorefter ny velstand slog igennem – en periode, der strakte sig ind i 1800-tallet. Markant er det at notere sig, at befolkningstilvæksten på nordøen i samme periode kun øgedes med tilvæksten af nybygninger i Nørtvismark, mens der på den sydlige del af øen i samme periode skete en befolkningsekspllosion med 50%'s befolkningstilvækst og med 60% flere ejendomme.

Selv om hovedparten af Rømøs landmænd har boet på nordøen, var der mange skippere/kommandører blandt bønderne. I en tabel på s. 336 ses det, at Bolilmark, der var nordøens mindste landsby, o.1700 havde 50 kommandører mod 33 i hver af de store landsbyer Juvre og Toftum. Dette forhold var vendt om 100 år senere, hvor Bolilmark kun kunne mønstre tolv skippere/kommandører mod Jvres 63. Men i øvrigt var kombinationen af at være landmand og kommandør ophørt o. 1800. Der var nedgangstid for landbruget indtil 1850, hvor nye landmænd fra fastlandet samt bedre tider for landbruget ændrede dette forhold. Omkring 1900 var det atter sløjt at være landmand på Rømø, og i løbet af 1900-tallet har det især været turisme og sommerhusbyggeri, der har bragt penge til øen.

Bogen er forsynet med et væld af gode billeder i form af gamle og nye fotos og tegninger af de registrerede ejendomme, små detailkort, dele af interiører og panelindskrifter. Desuden har bogen en mængde fotografier af ældre og nyere ejere, for størstedelen lånt af de pågæl-

dende familier. Det betyder, at bogens tekst suppleres smukt af billedmaterialet, der føjer facetter til registreringerne, hvorved hele bogen fremtræder usædvanlig indbydende og spændende at bladre i.

Det er et umådelig stort arbejde, som forfatteren Bert Kelm har præsenteret med dette foreløbig første registreringsbind af i alt fire (plus indledningsbindet) og et arbejde, der vil få enorm betydning for historisk interesserede borgere på øen. Forfatterens formål med bogen, som han skriver i sit forord »at være et kildeværk for kommende generationer og at give tidens ejere en fornemmelse af den historiske »ånd«, der bor i deres ejendomme« er så absolut nået med dette registreringsbind over Juvre ejerlav. Man kan kun ønske både Bert Kelm og Rømøs befolkning til lykke med resultatet.

Inger Lauridsen

**Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt og Ortwin Pelc (udg.):
Schleswig-Holstein Lexikon.**

Wachholtz Verlag Neumünster 2000, 560 s., ill., indb. DM 98.

Et hjemstavnsleksikon, som under en historisk synsvinkel i kortfattet og prægnant form giver oplysning om væsentlige sider af landets historiske udvikling og dets fremtræden i dag – sådan karakteriserer forordet denne gedigne og statelige bog. Indbindingen er solid og stabil, illustrationerne er i bedste kvalitet, opsætningen er kompakt og dog let læselig.

De 1.300 opslagsord giver historisk-topografisk viden om Slesvig og Holsten i fortid og nutid. Geografisk er værket afgrænset til forbundslandet Slesvig-Holsten (incl. Lübeck), dog således at Nordslesvig indgår i skildringen af emner af overordnet historisk betydning (med artikler om f.eks. Augustenborgerne, artikel V, Haderslev-artiklerne, Jyske Lov).

Artiklerne falder i flere grupper. Her er større artikler, som i koncis form giver det store overblik over væsentlige emner og fænomener i Slesvigs og Holstens historie – f.eks. emner som fattigvæsen, sundhedsvæsen, brandkasser, apoteker, jøder eller retsvæsen. Her får man et kortfattet og dog indholdsrigt resumé, som det ellers kræver læsning af mange bøger at skaffe sig. Her er topografiske artikler – lange om vigtige byer som Flensborg, Altona, Hamborg eller Altona, korte om sognebyer og mindre lokaliteter. Der oplyses om institutioner (hvad er f.eks. regeringspræsidenten, stænderforsamlingerne, den

provisoriske regering?). Her er personartikler (Uwe Jens Lornsen, Peter Hjort (rettelig »Hiort«) Lorenzen, Theodor Storm o.s.v.).

Med kun 1.300 artikler i alt har det krævet en hård hånd at foretage udvalget af stikord, som kunne komme med. Netop derfor kan man undre sig over, at der er givet plads til en lang række artikler, som næppe kan siges at udtrykke noget specielt for netop Slesvig og Holsten. Hvorfor skal vi have separate artikler om f.eks. skibstyper som bark, brig eller galease? Hvorfor om kæmner, dekan eller Vorort? Og kunne vi ikke have undværet Kalmarunionen eller Skandinavismen i et leksikon som dette? Mens Karl Otto Meyer ikke har fundet optagelse!!

Selvfølgelig kan der også peges på skønhedspletter. F.eks. er s. 193 et smukt billede af porthuset på Krieseby blevet omdøbt til Sierhagen, statholderembedet skildres som nedlagt i 1836 trods det, at Friedrich af Hessen og derefter prinsen af Nør dog beklædte embedet frem til 1846. Snarere end at forfalde til opregning af uopfyldte ønsker og mindre fejl og mangler må man dog fremhæve, at dette værk repræsenterer et stort fremskridt. Det er rent ufatteligt, at det har været muligt at sætte dette sammen på kun ca. 18 måneder. 57 forfattere har medvirket – men de kyndige redaktører, overarkivar Klaus-J. Lorenzen-Schmidt og museumsinspektør Ortwin Pelc, begge fra Hamborg, har med hhv. 515 og 125 artikler trukket det store læs. De har vist det store organisationstalant. Tredjestørste bidragyder er landsarkivar Hans Schultz Hansen fra landsarkivet i Aabenraa med 49 artikler.

Sammen har de produceret et fortrinligt opslagsværk. Man kan kun ønske det mange brugere, så det kan blive udsolgt og erstattet af næste udgave, hvor artikeludvalget kan overtænkes igen og skønhedspletterne renses bort.

Lars N. Henningsen

Thomas Lyngby: Den sentimentale patriotisme. Slaget på Reden og H. C. Knudsens patriotiske handlinger.

Museum Tusulanums Forlag. Københavns Universitet 2001. 160 s., ill. Kr. 175.

200 året for slaget på Reden den 2. april 1801 blev fejret med maner. Mindedagen og dens plads i Danmarks historie blev bragt i erindring med bogudgivelser, foredrag, et engelsk flådefartøj på besøg, TV-udsendelser m.m. Museet på Sønderborg Slot markerede dagen med en

slags genopførelse af en patriotisk forestilling, som blev vist i byen den 17. august 1801 af skuespilleren H.C. Knudsen. Knudsen var i tiden mellem 28. maj og 19. dec. 1801 på turné i både kongeriget og Slesvig, hvor han med en teatralisk forestilling indsamlede milde gaver til de efterladte fra slaget på Reden.

Ved genoplivelsen af Knudsens forestilling præsenteredes museumsinspektør Thomas Lyngbys bog, som har netop Knudsens rejse og dens program som emne. Bogen beretter om den »statspatriotisme«, den velartikulerede og loyale opslutning omkring kongen, staten og fædrelandet, som prægede slutningen af 1700-tallet, og som kulminerede i tiden omkring slaget på Reden. H.C. Knudsen var en af dem, der satte stemningen i ord og toner, og som 1801 berejste landet med dette som program.

Knudsen var skuespiller ved Det Kongelige Teater, en mand af folket, protegeret af kongehuset, med store evner for at sætte publikum i affekt – og samtidig meget bevidst om at fremme egen position og karriere. Hans behov for at føle sig i centrum, tiljublet af publikum og anerkendt af magthaverne, var stort. Slaget på Reden blev hans store chance – han red på tidens følelsesbølge. I tiden op til slaget optrådte Knudsen i Det Kgl. Teater med »fædrelandssange«, under selve slaget sang og deklamerede han på batteriet Quintus midt i bomberegningen, efter slaget opmuntrede han krigsmandskabet med sin sang, og ved den store begravelse af de faldne sang han for på et digt til lejligheden. Endelig drog han gennem de sidste 8 måneder af 1801 ud på det der er kaldt »Dannebrogsvalfarten«. Rejsen førte ham til 53 forskellige steder i kongeriget og Slesvig, hvor et stort publikum samledes til mindehøjtideligheder. I Sønderjylland gæstede han Christiansfeld, Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Augustenborg, Tønder, Flensborg og Glücksborg. Knudsen sang patriotiske sange, den lokale præst holdt tale, unge piger bekransede et særligt opbygget »fædrelandets alter«, og der blev opført patriotiske tableauer. Blandt publikum indsamledes anselige beløb til de sårede og efterladte. Rejsen var således udtryk for en patriotisme, som greb hele riget, Kongeriget og Sønderjylland i forening. Undervejs sørgede Knudsen for at dokumentere sin indsats, så han havde argumenter for senere at få anerkendelse af kongen og kontant belønning.

»Den sentimentale patriotisme«, sådan klassificerer forf. Knudsens program: Det satte tilhørerne i affekt, fremkaldte opslutning omkring fædrelandet, opbyggede almenånd. Forf. tolker programmet som af-

spejling af forestillinger om ære, skyld, køn, seksualitet og død. Det skabte et forestillet fællesskab i publikum om fødeland og konge, en erstatning for tidligere tiders kollektive, konkrete fællesskaber. Programmet sættes ind i en teoretisk ramme. Nærværende anmelder føler dog, at den er lidt fortænkt. Det er store ord at mene, at programmet hensatte publikum i »massehypnotisk tilstand« (s. 59), at det udtrykte »følelsesmæssig terror« (s. 62), at de unge pigers bekræftelse af mindstøtten for de faldne udtrykte, at de ofrede deres dyd til heltene, at de belønnede dem med »sublim postmortal erotik« (s. 89). Knudsen selv udtalte, at han ville vise sin taknemlighed mod de faldne, »glæde min Konge, gavne mine Medmennesker, hvorved jeg vandt min Konges Naade og mine retskafne Medborgeres Agtelse og min egen Tilfredshed« (s. 98). En sådan karakteristik giver for anmelderen god mening, og inden for en sådan ramme kan også publikums og de unge pigers optræden beskrives tilstrækkeligt. Det andet er tolkning ud fra en sen eftertids anderledes ideer.

Bogen fortæller om, hvordan borgerne/undersåtterne anno 1801 blev opdraget til aktive og loyale statsborgere. Det var en proces, som var startet længe inden og som forløb parallelt i kongeriget og i her-tugdømmerne. Sammenligning med beslægtede seancer i årene forud (f.eks. de patriotiske fester 1749 og 1760) og de programmer, som omtales af Henrik Nyrop-Christensen i artiklen »Mindehøjtideligheder fra Frederik VI's Tid« (1970) kunne have været interessant. Man havde også gerne hørt mere om programmets budskab. Vi hører kun lidt om, hvad teksterne sagde om fjenden, kongen, fædrelandet og borgeren. Når det er nævnt, skal dog ikke forties, at Th. Lyngbys bog i øvrigt er velunderbygget. Det er også en smuk bog i klassisk opsætning. De gode illustrationer er anbragt på indskudte, kriderede sider. Det er i dag en lidt »gammeldags« form, men den har sine fordele – for det er jo dog teksten, som skal bære en bog.

Lars N. Henningsen

Erik Møller Nielsen: Fra Klamp til Konstruktion. Fra håndværk til ingeniørkunst i Aabenraa's sejlskibsbyggeri ca. 1800-1880.

Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 8, 211 s., rigt ill., indb., 298 kr.

På indeværende tidspunkt er de allerfleste af Sønderjyllands søfartsinteresserede nok blevet opmærksomme på, at Erik Møller Nielsens

længe ventede bog om guldalderen for Aabenraas træskibsværfter har set dagens lys ved et samarbejde mellem museumsrådet for Sønderjyllands amt og Aabenraa Museum. Og takket være tilskud fra en række fonde endda i en særdeles smuk udførelse. En forudsætning for bogens tilblivelse er dog forfatterens sjældne kvalifikation som historiker med speciale i historisk skibskonstruktion.

Hertugdømmernes søkøbstæder og enkelte mindre pladser blev i løbet af 1700-årene kraftcentre for dansk skibsbyggeri uden for København, hvor flådens værft på Gammelholm og Nyholm var toneangivende og en katalysator for nye impulser. Indberetningerne fra toldstederne er gennem 1700 årenes sidste halvdel den primære kilde til vor viden om skibsbyggeriet i den danske provins. Udover antallet og typen af nybyggede fartøjer får vi at vide, hvor mange, der blev i hjemmeflåden og hvor mange, der blev solgt udenbys. I Aabenraa var værftsvirksomheden endnu beskeden, og med byens voksende behov for skibe måtte man hente sine nybygninger udefra, hovedsagelig fra Neustadt i Lübeckerbugten. Denne værftsby levede højt på sin glørværdige fortid, hvor Christian den Fjerde lod en del af sine orlogsskibe bygge her. I perioden 1761-1770 modtog Aabenraa 11 fartøjer fra Neustadt, det vil sige Neustadts samtlige nybygninger. I 1785 var de 12 af byens 13 tremastede galioter bygget i Neustadt, den sidste i Lübeck.

Men tiden var ved at være forbi for disse langsomme, bugede fartøjer med højt udvendigt ror. De tomastede brigantiner udgjorde fornyelsen af flåden, og mange af disse blev bygget lokalt eller i Sønderborg, Nordborg eller Egersund. Omkring 1750 var skibsbygmester Jacob Paulsen kommet fra Kappel og havde slået sig ned i Aabenraa. Men snart skabte krige og politisk uro dårlige tider for skibsfarten, indtil netop landets neutralitet senere i århundredet gav højere fragtpreiser og behov for tonnage. Sønnen Eric Paulsen opførte et nyt værft med anlæg, så der også kunne bygges de største skibstyper. Og han byggede ikke alene til byens partsrederier, men også til udenbys kunder. Det var ikke et særsyn, at fremmede endog fra hovedstaden slog sig ned i Aabenraa for at overvåge, at deres skib blev bygget og udrustet efter ønske.

Forudsætningen for en bæredygtig værftsvirksomhed var en god naturhavn, adgang til tømmer og kapital til at bygge for. Udslagsgivende for de tekniske landvindinger var og er dog det individuelle initiativ og talent, og alt dette var i høj grad til stede i Aabenraa, der

i løbet af 1800-årene blev det førende centrum for skibsbyggeri i den danske provins.

Fra dette udgangspunkt begynder Erik Møller Nielsen sin beskrivelse af den revolutionerende overgang i bygningsteknologien, at man fra at bygge skibe på øjemål og erfaring gik over til at konstruere det ønskede fartøj på papir ud fra matematiske beregninger og derefter sætte skibet i arbejde på beddingen.

Denne kundskab bredte sig i 1830'erne og 1840'erne fra Flådens Konstruktionskammer og Skibsbyggerskole på Holmen til de søkøbstæder, der havde et fremgangsrigt skibsbyggeri. Skibsbygmester i Konstruktionskammeret D. H. Funch udgav i årene 1830-34 den første bog om den nye metode *Praktisk Skibbyggeri. Et Forsøg. I-II*. Her lægger Funch bl.a. stor vægt på udvælgelsen af egnet skibstømmer. Provinsens erfarne mestre købte dog ikke en kostbar bog i København for at starte et helt nyt princip. I praksis kom fornyelsen til provinsen, når der blev ansat en ny svend, der havde lært den nye metode i København. Erik Møller Nielsen har tidligere skildret den revolutionerende overgang i Svendborg, hvor skibsbygmester Niels Hansens søn, H. P. Hansen, i 10 måneder i året 1838 var privatelev ved Holmens Konstruktions-skole, og derefter bragte de teoretiske hjælpemidler tilbage til faderens byggeplads. Også til Aabenraa blev den nye viden bragt af en ung skibsbygger, den norsk fødte Thorkild Andersen, der havde lært på Holmen.

Men forinden var skibsbygningskunsten, der i denne forbindelse er en mere dækkende betegnelse end klampbyggeriet, i Aabenraa bragt til stor fuldkommenhed takket være et sjældent sammenspil mellem de to personligheder Eric Paulsen og skibsreder Jørgen Bruhn, der havde et usædvanligt blik for skibe, og som selv anlagde et værft på Kalvø. Som tekniker skildrer Møller Nielsen udførligt de forskellige faser under et skibsbyggeri »på klamp«, hvor det overordnede princip er skibsbygmesterens erfaringer, dvs. tommelfingerregler og øjemål kombineret med en veludviklet æstetisk sans, for smukt skulle skibet være. Under den endelige forhandling med kunden om formsætningen skulle diskussionen gerne have en konkret baggrund. Derfor blev på det spantereste skib trukket langsgående senter, det vil sige tynde brædder, der kunne give et indtryk af den færdige skrogform. Når vi i dag forbinder ordet klamp med uprofessionelt arbejde skyldes det skibskonstruktøernes akademiske overmod. Til gengæld kunne klampbyggeren føle sig som kunstner og nyskabende

ud fra de afprøvede erfaringer. Men når vi ved ordet klamp forbinder noget tungt og lidt ufikst, rimer det med, at klampbygningen oftest fremviste et overforbrug af træ, opbygget som den var stykke for stykke. Dette kunne accepteres, så længe der var rigeligt tømmer for hånden, men ved landets økonomiske opgangstid i 1830'erne og flådens deraf følgende kraftige vækst, blev netop muligheden for at spare på træet et vægtigt argument for indførelsen af den teoretiske konstruktion.

Klampbygmestrenes skrogform var fiskeformen. Den havde et bredt forskib og spidsede til agter. Bunden var skarp. Heri ses et eksempel på det ældgamle parallelprincip. En torskefisk svømmer godt, altså vil et skib dannet efter de samme linjer være et godt søskib. Formen var dog ikke ideel for et handelsskib, for der var relativt lidt plads til fragten. Farten var et andet parameter for et godt skib. Og her forestillede man sig ligesom de tidligere generationer, at jo flere »klude«, man satte og jo højere, de kom op, jo bedre ville skibet kunne udnytte og omsætte vindens kraft til fart. Fiskeformen blev i Aabenraa brugt til de store fuldriggede skibstyper brigger og fregatter, hvor eftertiden ville sætte en moderat skonnertrig på et skrog af tilsvarende størrelse. Men det gav skibe, hvis smukke linjer yderligere blev understreget med ornamenten for og agter. Trods manglende tegninger kender vi alligevel disse skibe, for de stolte redere og kaptajner bestilte datidens kendte skibsportrætmalere til at portrættere skibene. Et antal af især Jacob Petersens smukke farvelagte tegninger på Aabenraa Museum bidrager i høj grad til bogens æstetiske kvaliteter.

Det håndgribelige i den nye metode var indførelsen af konstruktionstegningen, hvori to elementer forenes: teknisk tegning og matematiske beregninger først og fremmest af stabiliteten. Den for ikke-tekniske læsere lidt vanskeligt tilgængelige teori illustreres ved samtidige tegninger som de tegningssæt, modelbyggere bruger også i vore dage. De består af en opstalt (sidetegning), vandlinieplan, centerplan og spantsnit. Og de teknologiske finesser ved de forskellige tegninger forklares pædagogisk af en fagmand, der er hjemme i sit stof. En række opslag, markeret ved en mørkere farve, fortæller om skibstypernes sejl og om de forskellige materialer udover træ, der bruges til et skibs bygning og udrustning.

Efter den teknologiske fremstilling fortælles om skibsbyggeriets store tid og årtierne derefter, om værfter og skibsbygmestre og de skibe, der blev skabt. Naturligvis får også Aabenraa-klipperen sit eget

afsnit. Erik Møller Nielsens bog har mange facetter. Hovedemnet er nok den teknologiske revolution, men der bringes også et rigt persongalleri på banen. Adskillige kommer selv til orde gennem efterladte beretninger. Efter en række spændende bilag og regnskaber over mandskab, underleverandører og materialer kommer fra forfatterens database listerne over de omkring 360 skibe, der blev bygget i Aabenraa fra 1711-1890: alfabetisk efter skibsnavn, alfabetisk efter type samt i kronologisk rækkefølge, alle med tilføjet navn på skibsbygmesteren, hvis han kendes.

Værket kan i høj grad bruges som opslagsbog, og heldigvis virker indbindingen solid, for man bliver ikke færdig med bogen efter hverken den første eller den anden gennemlæsning.

Hanne Poulsen

Sebastian Olden-Jørgensen: Kun navnet er tilbage – en biografi om Peter Griffenfeld.

Gads Forlag, København 1999, 351 s., ill. Kr. 298.

Den 16. juni 1675 var kong Christian 5. på besøg i Flensborg. Han holdt åbent taffel og beværtede sin svoger hertug Christian Albrecht af Gottorp. Bag den tilsyneladende festlighed lurede dog store modsætninger. Gennem flere år var der ført intense forhandlinger, om hvem der skulle overtage konge- og hertugslægtens arvelande Oldenborg og Delmenhorst efter at den lokale gren af den oldenborgske slægt var uddød: kongen eller hertugen eller dem begge? Kongen var indstillet på evt. at tage en krig som den mest nærliggende løsning på problemet. Han ville gøre op med gottorperne, »slangen ved Danmarks barm«, som han siden kaldte dem i sit testamente. Han ville sikre sig den udelte besiddelse af de to grevskaber. Derfor var han mest stemt for at gribe hertugen i forbindelse med samværet i Flensborg.

Men kongens almægtige storkansler Peter Griffenfeld fik ham talt fra at pågribe hertugen. Griffenfeld havde nemlig gennem flere år tilstræbt en politik, som søgte andre veje end kongen. Mens kongen fulgte en konfliktsøgende revanchisme, foretrak Griffenfeld at forsøge en fleksibel neutralitetspolitik: Pennen skulle styre sværdet. Gennem forhandlinger og alliancer gjaldt det om at få frie hænder over for Gottorp, evt. ved et mageskifte at få den gottorpske del af Slesvig i bytte for Oldenborg og Delmenhorst.

Ud fra denne opfattelse forhandlede Griffenfeld den 19. juni 1675 i Rendsborg med hertugens førstemand kansler Kielman von Kielmanseg. De drøftede bl.a., hvor meget gods gottorper-hertugen evt. skulle afgive for at få Oldenburg-Delmenhorst i udelt besiddelse. Griffenfeld ønskede, at gottorperen skulle afgive sin del af Nordslesvig: Tønder, Løgumkloster og Aabenraa amter. Faktisk gik Kielman med til planen, dog uden Aabenraa – indtil et svensk nederlag i slaget ved Fehrbellin gav kongen mod til at stille hertugen et ultimatum.

Det var således ikke Griffenfeld, der kom til at designe de følgende års politik. Tværtimod lagde hans forsøg på at føre en alternativ forhandlings- og neutralitetspolitik grunden til spændinger i forholdet til kongen. Til sidst blev det for meget for Christian 5. Den 21. august 1675 formulerede kongen i Rendsborg sine bebrejdelser i et advarende brev til Griffenfeld. Han gav udtryk for lang tids frustrationer. Kongen følte, at Griffenfeld manipulerede med kongens vilje, han havde taget mod bestikkelse, og han viste ikke kongens generaler passende respekt. Kongen følte sig gået for nær. Han var kun konge af navn, mens premierministeren bestemte alt.

Brevet udtrykker et vendepunkt i forholdet mellem de to. Et af irritationspunkterne var spørgsmålet om den rette kurs i det Gottorp-Oldenburg-Delmenhorstske spørgsmål. Mindre end syv måneder senere var løbet kørt. Griffenfeld faldt i unåde. Han blev fradømt liv, ære og gods for afpresning i juridiske sager, for embedsforsømmelse og for at tage mod skænk og gave – for »gerrighed og ærgerrighed«. Den 5. juni 1676 stod den forstødte rigskansler på retterstedet – men blev benådet i sidste øjeblik. Herfra gik vejen tilbage til Kastellet og siden til fæstningsøen Munkholm ud for Trondhjem. Her sad Griffenfeld indespærret til et år før sin død i 1699.

Denne bevægende historie har fascineret historikerne lige siden. Holberg skrev om Griffenfeld i 1735, Ove Malling optog ham blandt sine biografier i 1777. Det største minde blev sat af sønderjyden A. D. Jørgensen i den monumentale Griffenfeld-biografi fra 1893-94. I historieundervisningen fik Griffenfeld sin markante plads. På den ene side blev Griffenfeld mønsteret på den flittige og stræbsomme borger-søn, som lagde grunden til enevældens retssamfund. Han blev kendt for store og gode gerninger. Som statsstyrets grundlægger og borgerstandens søn. Men også for sine menneskelige brist. Historien om hans høje flugt og dybe fald kunne bruges som moralsk spejl. F.eks. på Sct. Severinskolen i Haderslev blev en statue af Griffenfeld i 1924

sat op i forhallen af den nybyggede skole sammen med en statue af Christian 4. Statuerne gav et godt udgangspunkt for historieundervisningen.

Nu har historikeren Sebastian Olden-Jørgensen skrevet vor tids Griffenfeld-biografi.

Det er der kommet en god bog ud af. Forfatteren er lærd. Han kan øse af datidens mange latinske og franske tekster, men fortæller historien let og ubesværet. Teksten skrider fremad klart opdelt i let overskuelige kapitler, det solide kildemateriale tynger på ingen måde fremstillingen, men kan dog let findes frem gennem det diskret anbragte noteafsnit. Menneskekundskab med et glimt i øjet mærkes ofte, og sine steder er fremstillingen ligefrem spændende. Det er en historisk fremstilling, en biografi i klassisk tilsnit, uden nymodens pop og leflen for det populære, skrevet i et godt og sobert sprog. En fornøjelse at få en fremstilling, hvor ordet bærer fremstillingen, og hvor der kun hæftes billeder på, hvor de virkelig kan foretælle noget.

Sønderjyllands snævrere historie berører fremstillingen selvsagt kun indirekte. Og dog er allerede fremhævet, hvordan Griffenfelds særlige udenrigspolitik og hans bestræbelser for at finde en fredelig løsning på problemerne omkring Gottorp, Oldenborg og Delmenhorst og hans forhandlinger med den gottorpske kansler Kielmann var et af de forhold, som uddybede modsætningsforholdet til kongens linje – og dermed førte til rigskanslerens fald. Ikke kun af denne grund kan bogen anbefales på det bedste.

Lars N. Henningsen

Karen Margrethe Pedersen: Dansk sprog i Sydslesvig. Det danske sprogs status inden for det danske mindretal i Sydslesvig 1-2. Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa 2000. 302+392 s., indb., ill., kr. 350.

Undertitlen er vigtig. Det er primært danskens status der skildres, mens beskrivelsen af hvad det er for en slags dansk kommer i anden række. Til gengæld får vi en detaljeret skildring af hvornår og hvordan, af hvem og til hvem dansk bruges inden for mindretallet, og det er særdeles spændende læsning for en der som anmelderen kun har teoretisk kendskab til mindretallets forhold.

Bind 1 skildrer danskens stilling i skolen og i privatsfæren og slutter med en beskrivelse af den sproglige variation, og en diskussion af

hvad sydslesvigdansk er for en slags sprog, hvilke normer der hersker og hvordan man skifter mellem dansk og tysk. Det er en lidt tung begyndelse. Der gøres omhyggeligt rede for hvordan materialet er indsamlet ved hjælp af spørgeskemaer, interviews og etnografisk præget feltarbejde med deltagerobservation blandt skoleelever fra 6. klasse, gymnasieelever, andre unge og voksne (forældre, funktionærer og ledere inden for mindretallet). Der er en del gentagelser, men det er en nødvendig beskrivelse, for troværdigheden afhænger af kvaliteten af dette grundmateriale.

I bind 2 skildres brugen af dansk og tysk i de forskellige dele af mindretallets offentlighed og den kritik der i anden halvdel af 1990'erne har været af danskens begrænsede funktionsområder, før der til slut gøres status over den aktuelle stilling.

Det er en velskrevet og veloplagt bog, med gode illustrationer, om end nogle af billederne er lidt vel grå i det, fordi de er hentet fra andre publikationer. Der er en del tabeller, men man stopfodres ikke med dem, og de grafiske fremstillinger af sprogenes rolle som ramme, evt. passepartout og billede siger mere end mange ord (se fx 2:134ff). Jeg har ikke meget at sige til det faktuelle. Det hele virker som solidt arbejde uden ret mange fejl.

Et par af de ord der antages at være sydslesvigismer skal dog have en kommentar med på vejen. *Børneplejestation* og *rådgivningsstation* omtales som nydannelser på dansk under indflydelse af tysk Sozialstation. Det er muligt, men faktisk har man brugt de nævnte betegnelser i dansk fra først i 1900-tallet, og Store Magleby Børneplejestation er oprettet så sent som 1943. I *Trap Danmark* 5. udg. fra 1960 omtales en hel stribe børneplejestationer i Københavnsområdet, og både betegnelsen rådgivende station og rådgivningsstation optræder i overskrifter (II,1:476ff), og rundt i landet lå tuberkulosestationer. Det kan derfor tænkes at sydslesvigsk blot har beholdt ord som i rigsdansk er gået af brug igen.

Jeg vil heller ikke undlade at gøre opmærksom på at der stadig er foreninger og sammenslutninger i Danmark der har *styrelser*, måske især inden for den grundtvigske verden. Dansk Friskoleforening er en af dem, Kirkeligt Samfund en anden – Historisk Samfund for Sønderjylland en tredje.

Men det er ikke disse småting der er interessante. Det er derimod det billede vi får af både mundtlig og skriftlig sprogbrug i alle mulige forskellige mindretalssammenhænge fra institutioner og foreninger til

privatlivet. Og hele tiden anskueliggør Karen Margrethe Pedersen hvor mange faktorer der er med til at bestemme sprogvalget. Det ses klart når hun skildrer sprogbrugen i to slægter – hvor jeg godt kunne have tænkt mig en sammenligning med Marika Tandefelts skildring af en Helsingeslægts sproghistorie mellem svensk og finsk (*Mellan två språk* Uppsala 1988), hvor giftermålsmønster og uddannelsesniveau anses for at være afgørende for sprogvalget.

Konklusionen er at dansk især er et offentligt sprog. De fleste medlemmer af mindretallet har tysk som førstesprog og dagligsprog i familien, men lærer dansk i børnehave eller skole. Det er principielt rigsdansk der læres, men talesproget er især uden for skoleregi sydslesvigsk, dvs. en regional udgave af dansk præget af sprogkontakt-fænomener. Dette dansk bruger de i vekslende omfang i mindretalsinstitutionerne og med disses funktionærer, mens de taler tysk i alle andre sammenhænge. I nogle af de danske foreninger er den danske ramme smal, og dansk fungerer udelukkende som et fortegn, der siger at her foregår det »på dansk« i kulturel forstand. Man er tæt ved en tilstand hvor sproget ikke opfattes som nødvendigt for den nationale identitet.

En principiel diskussion af forholdet mellem sprog, kultur og identitet tages op til slut, og der sammenlignes med det tyske mindretal i Danmark. I sproglig henseende er der mange lighedspunkter. I begge tilfælde er dansk resp. tysk kun sjældent førstesprog, men et mindretalsandetsprog med begrænset funktionsområde. Tysk i Danmark har dog langt større praktisk og erhvervsmæssig anvendelse uden for mindretallet end dansk i Tyskland.

Dansk sprog i Sydslesvig gør ikke blot en rigsdansk læser meget kloge på hvordan dansk og tysk spiller sammen, den rejser også spørgsmålet om nationale mindretal i dagens Europa skal blive ved med at have en national monokultur og etsprogethed som forbillede, eller målet skal være et multikulturelt og flersproget fællesskab. Dermed lægges der op til en sprogpolitisk debat og en diskussion af forholdet mellem sprog og identitet som er uhyre aktuel, og som rækker langt ud over Sydslesvig.

Inge Lise Pedersen

Claas Riecken: Nordfriesische Sprachforschung im 19. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte der Friesischen Philologie und der deutsch-dänisch-friesischen Nationalitätenfrage in Schleswig-Holstein.

Bredsted (Nordfriisk Instituut), 2000, 446 sider, ill., indb., 75 DM.

Det foreliggende værk er en tysk disputats (dissertation), hvis emne ikke er helt så nemt at indordne i det kendte system af humanistiske videnskabsfag. Forfatteren har bevidst valgt betegnelsen sprogforskning i stedet for sprogvidenskab, fordi både akademisk uddannede fagfolk og ulærde forskere har bidraget til den frisiske filologis udvikling. Forfatteren har leveret en stor indsats med at samle og bearbejde det spredte og tit sparsomme materiale fra mange lokale og større arkiver og samlinger i Nederlandene, Tyskland og Danmark.

Det er interessant og sandsynligvis hidtil ukendt for de fleste læsere, at impulsen til at intensivere og systematisere forskningen om det nordfriesiske sprog kom fra Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Ikke desto mindre var forskningen i det frisiske sprog allerede dengang ret udbredt. Man kan nok sige, at interessen for sproget voksede i takt med opkomsten af den danske sprogbevægelse i Slesvig.

Selv om emnet kan forekomme noget specielt, er Claas Rieckens opus alt andet end en tør videnskabshistorisk afhandling. Tværtimod: Værket bidrager til bedre forståelse af Nordfrislands særpræg og historie og er desuden et vægtigt bidrag til sproghistorien i hele det gamle hertugdømme Slesvig. På grund af forfatterens flydende skrivestil er den let at læse, hvilket desværre ikke er en selvfølge i tysk-akademiske doktordisputater. Den sproghistorisk interesserede danske læser vil finde mange paralleludviklinger og sammenhænge med den danske sprogbevægelses opkomst i Sønderjylland i 1800-tallet.

Gerret Liebing Schlaber

Ingrid Riese (red.): Erinnerungen aus den 20er bis 50er Jahren.

Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nord-schleswig. Heft 75. Jahrgang 2000. 223 s.

I anledning af 75 året for Genforeningen i 1995 udskrev Historisk Samfund for Sønderjylland en prisopgave. Foreningen opfordrede alle sønderjyder til at fortælle erindringer om deres liv siden 1920. I

selve jubilæumsåret blev et udpluk af de bedste tekster udgivet i bogen »Sønderjyder siden Genforeningen – erindringer«. Samlingen tegner et billede af danske sønderjyders »kollektive hukommelse«. Der manglede således nogle sønderjyder – nemlig de tysksindede.

Denne mangel har mindretallets historiske forening »Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig« siden da rådet bod på. I 1998 udsendte foreningen en opfordring til at skrive erindringer. Målet var dels at samle et kildemateriale til opbevaring i mindretallets arkiv, dels at udgive en antologi i anledning af årtusindskiftet. Projektet blev en succes. Der indkom knap et halvt hundrede beretninger, og efter et stort redaktionsarbejde blev hovedparten af besvarelserne offentliggjort rettidigt til årtusindskiftet i hæfte 75 af Heimatkundliche Arbeitsgemeinschafts skrifter. I denne publicering af besvarelserne er trykt alle indkomne tekster, som har karakter af egentlige erindringer, og som ikke har været offentliggjort før. Ved udgivelsen er foretaget forkortelser i længere tekster. Hele materialet, også de ikke publicerede tekster, kan benyttes i den originale form i Archiv der deutschen Volksgruppe i Aabenraa.

De publicerede tekster er grupperet i fire kronologisk ordnede kapitler, om årene 1920-39, om 2. Verdenskrig, om krigsafslutningen og nybegyndelsen efter krigen. Længere tekster er ved udgivelsen delt op i mindre afsnit og fordelt på de kronologiske kapitler. På den måde optræder nogle forfattere i flere kapitler, alt efter emnet. Princippet har sine fordele – stoffet struktureres, så læseren lettere får svar på sine spørgsmål: f.eks. Hvordan oplevede mindretallet mellemkrigsårene? Hvordan krigens år? Hvordan Anden Verdenskrig? Hvordan den første efterkrigstid?

Tonen er ret forskellig gennem de fire kapitler. Årene frem til krigen fremstår som en relativt problemfri periode: Nok kunne der være stridigheder mellem børnene i de delte kommuneskolerne danske og tyske afdelinger. Men der huskes stort set et godt samliv hen over de nationale skel, både blandt børn og voksne. Flere tekster fremhæver de gode muligheder for mindretallets aktiviteter og imødekommende danske embedsmænd.

Derimod har forfatterne næsten helt fortrængt den omsiggribende nazificering, som fandt sted fra 1933. Lærer Anna Klindt lægger ikke skjul på den nazistiske opdragelse, som var frugten af læreruddannelsen i disse år, men ellers er der ikke meget at læse om dette emne.

Til gengæld skifter perspektivet i kapitlet om krigens år. Her læser

vi om mindretallets massive mobilisering i nazistiske organisationer, om Hitler-Gruss og Hitler-billeder, om heroisering af Tyskland og døden, om hyldest til de indtrængende tyske soldater den 9. april og om krigsbegejstring indtil den bitre ende – og tilsvarende om afbrydelse af gamle kontakter til danske naboer.

Regnebrættet tælles sammen i kapitlet om krigsafslutningen. Her får vi bogens mest følelsesladede beretninger. En tone af forurettelse og harme ligger lige under overfladen, når beretning efter beretning fortæller om frihedskæmpernes overgreb, om chikaner, om anholdelser og internering i Faarhus-lejren, om svære økonomiske kår og måske udvisning. Rester af det had, som blev fremkaldt af disse begivenheder, ligger endnu ulmende mellem en del linjer. Dette er ubetinget bogens mest værdifulde kapitler.

Det afsluttende kapitel om tiden frem mod vore dage er mere flimrende – som den nyeste tid altid vil være det. Men tonen er nu igen mærkbart en anden. Her fortælles om grundlæggelsen af BdN, om ny forståelse, om en ung slesvig-holsteners positive oplevelse af det danske Sønderjylland.

Erindringer vil altid være subjektive. De har ikke til opgave at vise hvordan historien faktisk var (hvis dette overhovedet kan konstateres!). Hvis de er gode og ærlige viser de, hvordan den enkelte oplevede historien. Af denne slags er der flere tekster i samlingen. Mest overbevisende er beretningerne om årene 1945-47. De dokumenterer, hvordan fortidens synder, forskyldt og uforskyldt, i disse år bragte tyske og danske så langt fra hinanden som nogensinde. Vejen ud af denne situation blev lang og besværlig – først i dag er den tilbagelagt.

Bogen kan derfor anbefales. Teksterne er ærlige, de når langt i at tegne billedet af mindretallets oplevelse af historiens mærkelige veje. Billedet er selvfølgelig flimrende. Derfor et det fint, at udgiverne næsten som et resumé har placeret et interview med Chr. Kier fra Jejsing allersidst i bogen. Her trækker den besindige vestslesviger linjerne op. At *Nordslesvigs* besættelse 9. april var en glædens dag lægger Kier ikke skjul på, ej heller at man troede på Hitler og råbte Heil da tyskerne kom. Det førte både ham og faderen til Faarhus efter krigen – var mindretallet ikke blevet indsat dér var det nok blevet opløst, skriver Kier. Nu holdt man sammen. Der gik mange år derefter, før Kier kom i hjembyens forsamlingshus. Imidlertid er tiderne blevet andre. I dag »kommer vi sammen og har det godt med hinanden, mener jeg«, slutter Kier.

Mindretallets erindringsprojekt fortæller om denne udvikling. Det supplerer den danske erindringsbog fra 1995. En god læsebog er der kommet ud af anstrengelserne.

Lars N. Henningsen

Ulrich Schulte-Wülwer: Künstlerkolonie am Nordufer der Flensburger Förde: Ekensund.

Boyens & Co, Heide 2000, 200 s. Rigt ill. Indb. DM 49,80.

»Künstlerkolonie Ekensund« er en stort anlagt beskrivelse og gennemgang af den tyske kunstnerkoloni, der opstod i Egersund efter 1864, der i tysk opfattelse var befrielseskrigene fra »det danske tvangsherredømme«. Den i størrelse noget uhåndterlige bog er skrevet af *Ulrich Schulte-Wülwer*, museumsdirektøren for Flensborg Bymuseum, Museumsberg Flensburg, og emnet er her virkelig grundigt behandlet. Man kommer rundt i alle kunstnerkoloniens hjørner både de kunstneriske og de mere private, så bogen giver et godt indtryk af et stykke kunsthistorisk grænselandshistorie dog set ud fra et tysk kulturgrundlag og ståsted.

Dette hjørne af kulturhistorien er tidligere behandlet af yderst kompetente folk som *Ernst Schlee*, *Ellen Redlefsen* m.fl. Vi må jo blankt indrømme, at den side af kunsthistorien står meget stærkere i tyske fremstillinger end i danske. Vi har næppe mere end en halv snes sidetalsmæssigt tynde værker om den sønderjysk-slesvigske kunsthistorie. Der findes ingen større afhandlinger om emnet på dansk, og de centrale museer for sønderjysk-slesvigske kunst er Museumsberg i Flensburg og Gottorp slot. Det gælder også middelalderens kirkekunst. På de sønderjyske kunstmuseer og museer iøvrigt findes kun tilfældige brudstykker, som vel ikke engang kan sættes sammen til en helhed, selv om værkerne blev samlet ét sted. På det sønderjyske landsarkiv findes næsten intet om kunst og kunstnere: dagbøger, plakater, kataloger, brevvekslinger, artikler for slet ikke at tale om radio- og tv-udsendelser med grænselandets kunstnere.

Så meget desto mere er der grund til at glæde sig over Ulrich Schulte-Wülwers velskrevne og dybdeborende forfatterskab om sønderjysk-slesvigske kunst med grundige og inspirerende analyser af enkelte værker, der ofte sættes ind i større kunstneriske eller samfundsmæssige sammenhænge.

Interessen for den tyske kunstnerkoloni i Egersund blev skabt af

museumsdirektør Ellen Redlefsen, Flensborg, der i slutningen af 1960'erne ud fra omfattende studier og indsamling af materiale skrev nogle artikler i tidsskriftet »Nordelbingen«, og de resulterede i udstillingen »Maler in Ekensund und an der Flensburger Förde«. Til denne blev udarbejdet et katalog, der talte 41 navne. Emnet vakte også interesse i Danmark. Således vist på Sønderjyllands Kunstmuseum i 1979 udstillingen »Kunstnerkredsen fra Egersund og Flensborg fjord«, og i 1987 var der en udstilling på Gl. Holtegård med titlen »En tysk kunstnerkoloni ved Egersund« med tilhørende katalog.

Læg mærke til vanskelighederne med at karakterisere »kolonien«, som også kaldes kreds og sted. Det var ikke en sammenslutning af kunstnere, som vi kender det her i Danmark. Det var heller ikke en gruppe som »Skagensmalerne« eller »Fynboerne«. I Egersund samledes man mere »tilfældigt« om stedet med alle dets forskellige motiver: naturen med skov, bakker og fjord, de mange teglværker med deres store røde tagflader, kirkerne og møllerne, skibene på fjorden og ikke mindst de mange særprægede mennesker: bønder, teglværksarbejdere, fiskere og søfolk. Inspirationen fandtes overalt, blot man lukkede øjnene op og satte penslen på lærredet eller fattede kul og papir. Det var næsten samtidig med, at det såkaldte »friluftsmaleri« slog igennem i Tyskland.

I bogens første kapitel gør forfatteren rede for, hvilken indflydelse de såkaldte »slagmalere«, der skildrede krigen og især 1864, havde for den senere udfoldelse af malervirksomheden ved Egersund. Disse malere havde øje for mere end blot dramatiske og blodige krigsscener og så også mulighederne i at skildre den fredelige natur, ligesom de opdagede lysets veksel over fjord og land. De følte sig tiltrukket af det, fortalte om det og vendte tilbage sammen med andre malervenner. Man ville jo også gerne besøge det nyerobrede land! Efterhånden kom så en række andre malere til, men kun dem, som bekendte sig til den tyske side. Det var en blandet skare af kunstnere fra mange egne af Tyskland – også en del udvandrede sønderjyder, kunstnere fra Flensborg og så nogle hjemmefødinge – der fra 1875 hvert år malede i sommermånederne i Egersundområdet. Der var så mange forskellige personligheder, at forfatteren inddeler dem i generationer med højdepunktet omkring århundredeskiftet. I de følgende år klinger kunstmiljøet langsomt ud på grund af forandringer i natur, samfund og samfærdsel. Nogle af de bedste kunstnere søgte andre græsange. Således slog den mest kendte, *Otto Engel*, sig

ned på vadehavssøen Før. Men opløsningen hang også sammen med, at naturmaleriet var på retur, og en ny generation voksede frem med et helt andet syn på natur, mennesker og maleri bl.a repræsenteret ved en maler som *Emil Nolde*.

Det er egentlig mærkeligt, at ingen af kunstnerne gør sig overvejelser over den nye »tyske« landsdel, som de besøgte, og slet ikke opdagede, at der fandtes en stor dansk befolkning på egnen. Kun en enkelt, *Gustav Schönleber* (1851-1917), der rejste rundt i Haderslev-Flensborg-Sønderborgområdet 1875, omtaler det nationale aspekt: »In Hadersleben war mir's auch ungemütlich, da fast alle dänisch spricht und gesinnt ist«, skrev han.

Et afsnit omtaler danske malere, som efter tabet af Slesvig besøgte landsdelen. Drachmann i 1877, Johan Ulrik Bredsdorff 1876, Hans Smidth 1883, 1885 og Agnes Slott-Møller 1909. Forfatteren undrer sig over, at disse ligesom den flensborgske danske marinemaler Vilhelm Arnesen ikke søgte kontakt med kunstnerne i Egersundområdet. Svaret er lige så enkelt som selvfølgelig: De var danske, Egersundmalerne tyske!

I det hele taget glimrer »de dansksindede sønderjysk-slesvigske« malere ved deres fravær i bogen.

Bogens andet og midterste kapitel er en række dokumentariske fotos af en høj kvalitet taget af *Richard Jepsen Dethlefsen*, uddannet arkitekt og kunsthistoriker og søn af ejeren af teglværket »Grønland«. Her foreligger et virkeligt levende stykke kulturhistorie, et ægte tidsbillede, hvor billederne lever i sig selv og afslører de mennesker og miljøer, som blev kunstnernes inspirationskilder og udgangspunkt for værdifuld kunst, dog mest med den noget tunge, dystre, tyske alvors-tone i farveholdningen. Ikke det milde lyse og forløsende, som vi møder i samtidens danske kunst.

Bogens illustrationer er et kapitel for sig. Der er så mange, at bogen også er en billedbog. I det store format kommer hvert billede virkelig til sin ret og giver noget fra sig, der har med originalen at gøre. Man kan simpelthen ikke blive træt af at blade i den og slå ned på de enkelte kunstværker. Det er tydeligt, at der ligger en omhyggelig, kvalitativ udvælgelse bag. Ligesom billedteksterne er præcist udformede med alle relevante oplysninger.

Det tredje kapitel, som er bogens mest omfangsrige, gennemgår i en slags katalog kunstnere, der var virksomme i Egersund- og Flensborgfjordområdet med citater, dagbogsnotater og med en analyse af

udvalgte værker. Det er en meget interessant og givende og yderst objektiv beskrivelse af billeder, som man godt kan regne blandt hovedværkerne i sønderjysk-slesvigsk kunst.

Det begynder med en analyse af C. W. Eckersbergs »Rendbjerg teglværk« (1830), som jo også er et hovedværk i dansk kunst. Og kapitlet slutter med Emil Noldes havnebilleder fra Flensborg. Alle de andre er så derimellem, men beskrevet således, at vi kan følge den maleriske udvikling. Når vi har været dem alle igennem, har vi oplevet et stykke tysk kulturhistorie, som også er en del af den danske. Det er velgørende at møde en kunsthistoriker, der tager landsdelens kunst alvorligt og formår at fremstille den i et så levende og engagerende sprog.

Lad mig lige til sidst remse de kunstnere op, som hører hjemme i den sønderjysk-slesvigske kultur, og som er nævnt i biografien med navn, fødeår og -sted: C. W. Eckersberg, 1783, Blåkrog ved Blans; Heinrich Rasch, 1840, Nordborg; Wilhelm Dreesen, 1840, Rendsborg; Johann Knutz, 1856, Rinkenæs; Heinrich Petersen-Flensburg, 1861, Århus; Heinrich Petersen-Angeln, 1850, Westerholz på Angel; Theodor Sander, 1858, Flensborg; Jacob Nöbbe, 1850, Flensborg; Erwin Nöbbe, 1882, Flensborg; Elsa Nöbbe, 1892, Flensborg; Julius Rehder, 1861, Adelby ved Flensborg; Alex Eckener, 1870, Flensborg; Anton Nissen, 1866, Tønder; Maria Nissen, født Schlaikier, 1871, Aabenraa; Sophus Hansen, 1871, Lyksborg; Conrad Fehr, 1854, Toftlund; Emil Nolde, født Hansen, 1867, Nolde ved Bylderup Bov.

Litteraturhenvisninger trykt med blå er placeret under de aktuelle afsnit, ligesom der til sidst er et omfattende litteraturregister og en oversigt over udstillingskataloger. Dertil et fyldigt personregister. Dog er der gået kuk i navnene under bogstav S.

Her er en god bog for alle, der holder af billedkunst!

Jakob Gormsen

Thomas Steensen (udg.): Das große Nordfrieslandbuch.

Hamburg, Bredsted (Nordfriisk Instituut), 2000. 560 sider, over 1000 ill., DM 98.

70 år efter udgivelsen af L. C. Peters' store bog »Nordfriesland. Heimatbuch für die Kreise Husum und Südtondern« har Nordfriisk Instituut publiceret et nyt omfattende værk om Nordfrisland som helhed. At udarbejde en sådan altomfattende landskabsbeskrivelse er en uhyre udfordring. Et værk af den art skal så vidt muligt give et fuldstæn-

digt billede, både af landskabets geografiske forhold, historien, sprog og litteratur og folkekultur. Der skal også tages hensyn til det lokale særpræg i de enkelte dele af området. Der er en stor risiko for, at man ikke tager tilstrækkeligt hensyn til vigtige kendsgerninger, eller at man forfalder til fejlagtige, overfladiske eller så forkortede fremstillinger, at de kommer til at fordreje synsvinklen og taber større og vigtige sammenhænge af syne.

Det må have været et kæmpearbejde for redaktøren, både at samle så mange forskellige emner og forfattere og at forene dem til et afrundet værk. Lad det være sagt straks: bogen er vellykket. Nok er den tung at holde på, men ellers er den i enhver henseende let tilgængelig for læseren.

Bogen er opdelt i seks hovedkapitler omhandlende landskabets natur, historie, sprog og litteratur, kultur og kunst, erhvervslivet og enkelte steder særpræg. Hovedkapitlerne er opdelt i 58 selvstændige artikler, som er skrevet af i alt 43 forfattere. Ikke desto mindre er det lykkedes at få bogen til at fremtræde som en sammenhængende enhed. Blandt forfatterne møder man mange kendte forskere, der i lang tid har beskæftiget sig med landskabets forhold. Som eksempler nævnes her ved siden af udgiveren Thomas Steensen blot historikeren Manfred Jessen-Klingenberg, sprogforskerne Nils Århammar og Ommo Wilts, lokalhistorikeren Albert Panten og den ansete og alsidige Amrum-hjemstavnsforsker og fotograf Georg Quedens, som desuden har bidraget med talrige smukke fotografier, som i flere tilfælde vises over to sider. Fotografierne af Quedens og andre gode fotografer gør bogen til en æstetisk nydelse. Især kapitlerne om landskabet og om enkelte lokaliteter, det første og det sidste hovedkapitel, er en fryd for øjet. Bogen er dog helt igennem velillustreret.

Ikke desto mindre er teksten det bærende. De enkelte kapitler kan læses uafhængigt af hinanden. Igen og igen forbløffes man over Nordfrislands usædvanlige mangfoldighed. De enkelte tekstkapitler er i et omfang mellem 4 og 14 sider og er næsten alle velskrevne, let forståelige og dækkende for de pågældende emner.

I bøger som denne, der skal præsentere et helt landskab og dets befolkning, lurer der altid en fare for at romantisere tingene eller at fortie ubekvemme sandheder. Man må virkelig anerkende, at det ikke er sket her! F.eks. bliver myten om »de frie og lige frisere« relativiseret, idet der henvises til de dybtgående sociale forskelle, som var endnu

større i Nordfrisland end i andre landsdele. Der kastes også lys over den store tilslutning, som nazismen mødte her efter erhvervskrisens udbrud i 1929, og over Helgolands tragiske skæbne siden øens indlemmelse i Tyskland 1890. Ej heller forties det frisiske sprogs tilbagegang og den kendsgerning, at den frisiske kultur trues af at blive opslugt af det omgivende samfund, ligesom der henvises til den fortsatte trussel mod landskabet fra stormfloder og en alt for hård turisme, der nogle steder – især på Sild – har ført til et «udsalg» af det dejlige landskab.

En skæg idé er, at hovedkapitlernes overskrifter – men kun disse – er oversat til de forskellige nordfrisiske dialekter. Ellers er landskabets enestående sproglige mangfoldighed kun »objekt« i det tysk-skrivne værk. Men det er gjort grundigt. Både det frisiske sprogs lokale dialekter, litteraturen, ordsprog, eventyr og navne er taget under behandling, ligesom flersprogetheden med høj- og plattysk, rigsdansk og sønderjysk.

Selve historien har ikke fået så megen plads. De fleste artikler i dette afsnit handler om specielle emner, der har præget områdets udvikling, bl.a. digebyggeri, skibsstrandinger, forvaltningshistorien, sociale forhold mm. Den politiske historie må nøjes med 20 sider, men de vigtigste begivenheder og udviklinger er med. Særlig opmærksomhed er viet frisernes skæbne mellem dansk og tysk. Afsnittet giver et godt indblik i grundtrækkene i Nordfrislands historie.

Det kan fremhæves, at Nordfrisland ikke bliver præsenteret som uforanderlig enhed med faste grænser – noget sådant ses hyppigt i andre værker af beslægtet art. Tværtimod tages der hensyn til landskabets forbindelser både til det fjerne udland (bl.a. udvandringen til Amerika), Mellemeuropa (bl.a. søfarten og kontakten med Vest- og Østfriserne) og ikke mindst naboregionerne. Helt naturligt nævnes de mange forbindelser til Nordslesvig, ikke mindst på grund af den kendsgerning, at Tønder i århundreder har været forvaltnings- og handelscentrum for Nordfrislands nordlige del.

Ikke kun af sidstnævnte grund er »Das große Nordfrieslandbuch« absolut interessant for læsere nord for grænsen. Man får alt væsentligt at vide om dette usædvanlige og enestående natur- og kulturlandskab umiddelbart syd for grænsen. Den der har læst bogen ved i hvert fald mere om Nordfrisland, og bogen indbyder læseren til selv at gå på opdagelsesrejse i det mangfoldige landskab.

Gerret Liebing Schlaber

Thomas Steensen (udg.): Bredstedt. Stadt in der Mitte Nordfrieslands.

Bredsted (Nordfriisk Instituut), 2000, 456 sider, talrige ill., DM 78.

Hundrede år efter at flækken Bredsted i Nordfrisland fik udstedt sine købstadsrettigheder, har Nordfriisk Instituut, som har til huse i byen, udgivet en omfangsrig præsentation af byen. Bogen er på en gang en byhistorie og en præsentation af byen i nutiden, altså også noget af en sognekrønike. Ligesom den store Nordfrisland-bog (anmeldelse s. 291) er Bredsted-bogen en kombination af mange forskellige emner, skrevet af mange forskellige forfattere. Redaktionen har lagt et stort arbejde i at skabe et helstøbt værk ud af denne mangfoldighed.

Bogens første tredjedel handler om byens lange historie og er for størstedelen skrevet af udgiveren selv. Både han og de andre forfattere skriver sagligt om begivenhederne, og det må nævnes, at også historiens mørke sider bliver belyst. Selvfølgelig er der meget om den dansk-tysk-frisiske modsætning, og ikke kun her vil læseren nord for grænsen finde omtale af sammenhængen med Nordslesvig. Den historiske del er i øvrigt ikke begrænset til den politiske historie, men giver også mange oplysninger om de økonomiske, sociale og demografiske forhold, som man må forvente det af en moderne byhistorie. I hvert fald var det en god idé at overlade ansvaret til en professionel historiker, som også er tæt forbundet med stedet.

Bogens øvrige kapitler er korte præsentationer af enkelte emner eller institutioner. Det gælder byens administration, kirkelige forhold, skoler og kulturelle institutioner, virksomheder og social- og sundhedsvæsenet. Sproget, litteraturen og navnene tildeles et forholdsvis kort kapitel. I de to sidste storkapitler omtales forskellige betydelige personligheder fra Bredstedts historie samt byens mest traditionsrige foreninger. Det afsluttende kapitel handler om byens arkitektoniske særpræg.

Bogen er selvfølgelig først og fremmest af lokalhistorisk interesse, især de korte præsentationer af de enkelte institutioner, foreninger, personer etc. Ikke desto mindre kan en enkelt bys historie og kultur også være interessant for folk i hele regionen. Historieforskningen har brug for godt lokalhistorisk arbejde. Der er endnu mange byer, også større, der stadigvæk mangler en moderne lokalhistorisk fremstilling som den foreliggende.

Gerret Liebing Schlaber

Henning Unverhau: Gesang, Feste und Politik.

Deutsche Liedertafeln, Sängereffest, Volksfest und Festmähler und ihre Bedeutung für das Entstehen eines nationalen und politischen Bewusstseins in Schleswig-Holstein 1840-1848. Frankfurt am Main: Peter Lang. (Kieler Werkstücke. Reihe A: Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte. Band 25). 553 sider, 138 DM.

Det digre værk, der er antaget som disputats ved Kiels Universitet, indeholder en grundig, velskrevet og fængende analyse af et markant element i den tidlige nationale bevægelse i Slesvig-Holsten – de såkaldte Liedertafel, sangerfester og folkefester. Bogen indledes med et rammende citat, der klart illustrerer den helstatspatriotisme, som gik til grunde i løbet af 1840'erne, det tiår der er bogens kronologiske ramme. Den kielske historiker D.H. Hegewich hyldede helstatspatriotismen i et manende motto, som indledte et skrift, han udgav i 1784: »Elsk jeres fædreland frem for alt. Men hvad er jeres fædreland? Det er uden nogen undtagelse alle den danske konges lande, Danmark, Norge, Slesvig, Holsten og Island. Lad den tåbelige forskel mellem danskere, nordmænd og holstenere ophøre. Jeres sprog er ganske vist forskellige, men Gud forstår jer alle, én konge behersker jer alle. Frygt Gud og ær kongen.«

Med udsagn som disse forsøgte statsmagten og dens embedsmænd fra slutningen af 1700-tallet at overvinde den særfølelse, der var knyttet til de enkelte lande og sprogområder i det danske monarki og at fremme en fællesskabsfølelse fra Akureyri og Nordkap til Altona og Amager på trods af kulturelle, sproglige og sociale forskelle. I centrum for denne forestilling om fællesskab stod den danske konge, hvis magtudøvelse var legitimeret af Gud. Også i hertugdømmerne omtalte borgerne deres landsherre som »vor konge«, skønt den danske konge kun herskede her i egenskab af at være hertug.

Unverhau redegør for den almene historiske baggrund og skildrer derpå udviklingen af den tyske musiktradition for flerstemmige mandskor. Sådanne mandskor kom til at spille en vigtig rolle i de kulturelle og politiske bevidstgørelsesprocesser. Skikken begyndte i det sydlige Tyskland i 1820'erne, og i begyndelsen af 1840'erne nåede bevægelsen til det nordlige Tyskland. Oprindeligt var bevægelsen udtryk for kulturel nationalisme, men den blev gradvist mere politisk og koblet på ønsket om en tysk rigsenhed. Det politiske fokus blev

styrket ved afholdelse af store fællestyske sangerfester. I 1845 var værtsbyen Würzburg, i 1846 Köln – og i 1847 afholdtes den fælles sanglige markering af den tyske samhørighedsfølelse i Lübeck.

Omkring 1840 var der i Slesvig udviklet to nationalpolitiske hovedstrømninger, der begge stillede spørgsmålstegn ved den dansk-tyske helstats fortsatte beståen, og begge var territorielt bundne. Det store stridsspørgsmål gik på hertugdømmet Slesvigs stilling, hvis helstaten skulle blive opløst. De to bevægelser var udtryk for, at en politisk nationalisme var under udvikling. På slesvig-holstensk side kom dette røre blandt andet til udtryk gennem oprettelse af mandskor med tilknyttet selskabelighed, de såkaldte Liedertafeln, og gennem afholdelse af møder og store folkefester. I 1839 blev det første Liedertafel i hertugdømmerne oprettet i byen Slesvig, og sangbevægelsen bredte sig hurtigt. Af en samtidig aviscommentar fremgår det, at Liedertafel skulle medvirke til at fremme de enkelte stænders sammensmeltning, styrke en forædlende selvfølelse og undertrykke rå og pøbelagtige tendenser. Overalt i Holsten og mange steder i Slesvig indøvede flerstemmige mandskor patriotiske sange, der dog oftest rummede en hyldest til det tyske fædreland. Flensburger Liedertafel blev grundlagt i 1842, og her blev det et problem, hvorvidt man skulle være »patriotisk« eller »national«. En patriot forbandt sig med hele det danske monarki, mens en nationaltsindet person på dette tidspunkt definerede sig ud fra et sprogligt kriterium. Da hovedparten af flensborgerne talte tysk, blev det at være national synonym med at føle sig som en del af det fællestyske. Brydningerne inden for den slesvigske del af sangbevægelsen opstod da også hurtigt.

Politiseringen af den dansk-tyske konflikt bevirkede, at tilsyneladende uskyldige kulturelle manifestationer som flerstemmige mandskor kunne få statslige perspektiver. For at forsvare den nationale kultur fandt slesvig-holstenerne det nødvendigt at skabe statslige rammer. Herved knyttedes den kulturelle forestilling om den slesvig-holstenske nation nært sammen med den politiske kamp for et selvstændigt Slesvig-Holsten. Legitimeringen af dette krav hvilede på det berømte Ribe-privilegium fra 1460 med de såkaldte »Landesrechte«, som fandt et forenklet sprogligt udtryk i slagordet »up ewig ungedelt!« Dette slagord indgik i den særlige slesvig-holstenske symbolik, der gradvist blev udviklet fra 1843, og som var knyttet til den fællestyske symbolik og var distancerende i forhold til den fællesdanske. En slesvig-holstensk fane var et af disse nye symboler, og det for-

enede slesvig-holstenske våben var et andet, et tredje blev en Schleswig-Holstein-Lied. Såvel skabelsen som brugen af disse symboler foregik indenfor rammerne af sangerbevægelsen, hvor en række aktiver udviste stor energi og sans for nyskabelser.

I 1844 indbød Schleswiger Liedertafel alle sangkor i hertugdømmerne til en stor fest i Slesvig by den 24. juli. Initiativtagerne besluttede, at de ville yde et bidrag til feststemningen ved at fremføre en ny landshymne og anmodede en berlinsk justitsråd og poet, K.F.H. Strass, om at skrive en hyldest til Slesvig-Holsten. Men hans tekst vandt ikke bifald blandt korets medlemmer, da den forekom dem for spag. Her var ingen politiske erklæringer eller nationale udsagn bortset fra, at »stammefrænderne« blev opfordret til at »holde fast ved sammenholdets bånd«. Den berlinske digter havde oven i købet undgået at bruge ordet »tysk«, og betegnelsen på hertugdømmerne havde han konsekvent gengivet som »Schleswig, Holstein«, med komma og ikke med bindestreg. Denne skriveform kunne virke som en anerkendelse af den danske hævde af de to hertugdømmers forskellige statsretlige status. Det var et kernepunkt i den slesvig-holstenske nationale selvforståelse, at hertugdømmernes statsretlige status var ens, og Slesvig derfor burde være medlem af Det tyske Forbund.

Den slesvigske stænderforsamling var forsamlet i Slesvig by fra 9. juli, og i stændersalen foregik en livlig debat, der havde afsmittende virkning ude i byen de næste uger. I denne følelsesladede tid blev den slesvig-holstenske »landssang« skabt. Et af mandskorets medlemmer, advokat Matthäus Friedrich Chemnitz, omskrev den fremsendte sang, så den fik såvel politisk aktualitet som national glød. Allerede i første strofe blev hertugdømmernes nationale tilhørsforhold fastslået: »Schleswig-Holstein, meerumschlungen, Deutscher Sitte, Hohe Wacht!« Sangen beskrev samhørigheden mellem de to hertugdømmer og deres fælles tilhørsforhold til det tyske statsforbund, og den rummede en stærk bekendelse til tysk skik og tysk dyd og udtrykte klar vilje til modstand over for det truende Norden. Chemnitz benyttede det sprog, som var karakteristisk for nationalismen, hvor troskaben ikke længere gjaldt landsherren, men territoriet. Hertugdømmerne, ikke den dansk-tyske helstat, fremstod nu som fædrelandet, og dette fædreland var præget af »deutsche Tugend, deutscher Treu« og blev personificeret og tiltalt direkte i omkvædet: »Wanke nicht, mein Vaterland!« Det kan ikke undre at sange af denne art måtte fremkalde en reaktion fra landsherren, hvis erklærede mål var at fastholde den

dansk-tyske helstat og derfor slog hårdt ned på alle statsopløsende tendenser. I sin yderste konsekvens ville slesvig-holstenernes krav have ændret helstaten til et dobbeltmonarki, hvor kun landsherren var fælles for de to dele.

Såvel korsang fra kraftige mandsstruber som almindelig fællessang blev nu redskaber i den politiske strid om Slesvigs statslige tilhørsforhold. Den igang sættende betydning af sangforeninger og folkefester er ofte blevet fremhævet i den ældre forskning, men på grundlag af sin omfattende analyse af alle sangstævner og Liedertafeln kan Henning Unverhau imidlertid nuancere denne vanlige antagelse noget. Han kan således dokumentere, at langt fra alle fester havde politisk karakter eller fungerede som agitationsfora, og frem til 1846 udviste de fleste sangforeninger ingen særlig interesse for de aktuelle politiske spørgsmål. Der er ingen grund til at betvivle denne konklusion, som i lighed med hele bogen er særdeles veldokumenteret. Men måske overser Unverhau en væsentlig virkning af hele sangbevægelsen. Afsyngelsen af fædrelandssange har en stærkere gruppebekræftende effekt end de fleste andre nationale symboler, fordi sange giver mulighed for aktiv medvirken. Når man er med til at synge nationale og religiøse sange, kan ord og melodi opleves som udtryk for ens egne følelser og identitet. Når en sang tidligere er blevet anvendt ved betydningsmættede lejligheder, vil den i særlig grad blive nærværende for de syngende. Hvis man solidariserer sig med de situationer, hvor man tidligere har hørt sangen og de følelser, som den dengang udløste, vil dens ord og melodi blive en katalysator, der kan få fortid og nutid til at smelte sammen. Der opstår herved en ubevidst form for erindring, en såkaldt anamnetisk effekt, og sangen kan få en næsten hellig karakter. Denne virkning inddrages ikke, og her ligger noget af forklaringen på den *politiske* virkning, som også *upolitiske*, ikke-agiterende sangfester kunne få.

Unverhaus disputats har sin særlige fortjeneste i at være et konkret empirisk baseret forskningsprojekt, der viser, hvorledes forskellige former for national identitet er blevet udviklet og udbredt i en afgrænset historisk periode. Hans grundige analyse giver langt større indsigt end de mange teoretiske redegørelser for etnicitet og identitet, som er så almindelige i nutiden. Alligevel har jeg følt det som en mangel, at forfatteren kun yderst sporadisk forholder sig til den moderne komparative nationalismeforskning bortset fra nogle referencer til den tjekkiske historiker Miroslav Hroch. Det ville have været rele-

vant at drage paralleller mellem de slesvig-holstenske folkefester og tilsvarende politiske fester ikke blot i Tyskland, men også i det danske kongerige og i andre europæiske lande, for eksempel Frankrig.

Gesang, Feste und Politik er forbilledlig med hensyn til grundighed og dokumentation, og den indeholder nyttige registre, landkort, oversigter over sangfester og politiske fester samt analyser af deltagere og taler. Bogen vil være helt uomgængelig ikke blot for sangforskere, men for enhver, der vil beskæftige sig med den nationale og politiske rejsning i Slesvig-Holsten i 1840'erne, da den rummer et væld af citater fra samtidens aviser og henvisninger til utrykt kildemateriale, herunder især de mange politiakter vedrørende sangforeningerne. Den danske enevælde holdt skarpt opsyn med den nye bevægelse og udstedte talrige forbud, men det var umuligt at dæmme op for den nye tid. Den gamle statspatriotisme blev fra 1840'erne gradvist erstattet af en anden form for loyalitet, og en følge af denne udvikling var opløsningen af helstaten eller Det Danske Rige i flere nationer og lande som Slesvig-Holsten, Island og Danmark. Om den første del af denne udvikling fortæller dette værk på inspirerende vis.

Inge Adriansen

Stine Wiell: Kampen om oldtiden/Der Kampf um die Vorgeschichte.

Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 7, 2000, 134 sider, ill., indb., 198 kr.

Med støtte fra en række danske fonde har Museumsrådet for Sønderjyllands Amt udgivet denne rigt udstyrede og dobbeltsprogede bog (dansk og tysk) som den syvende i rækken af museumsrådets skrifter. Bogen er inddelt i fem dele, hvoraf den sidste er forbeholdt kildefortegnelse, person-, sted-, og sagregistre.

Første del beskriver, hvordan tyske officerer under krigen i 1864 benyttede sig af muligheden for lidt indholdsrigt adspredelse ved at foretage arkæologiske udgravninger, f.eks. i Nydam Mose. I Danmark reagerede arkæolog-kredse stærkt på disse tyske »røvergravninger«, og de første år efter 1864 var udgravningerne anledning til en såkaldt »pennefejde« mellem tyske og danske videnskabsmænd, som hver især forsøgte at bruge de slesvigske oldtidsfund til at underbygge og legitimere deres respektive nation.

I anden del beskrives, hvor de slesvigske oldsager blev af under og

efter krigen 1864. Mange blev smuglet over Kongeå-grænsen og solgt til Oldnordisk Museum i København, andre dukkede op i Kiel. Henimod slutningen af århundredet grundlagdes flere egshistoriske foreninger. Denne bevægelse så det som en af sine vigtigste opgaver at bevare oldtidsfundene i landsdelen, og til det formål blev der mellem 1871 og 1914 oprettet 33 samlinger mellem Elben og Kongeåen. I Nordslesvig kom Haderslev først med et museum i 1887, samme år fulgte Aabenraa efter, og i Sønderborg Amt grundlagdes hjemstavns-museet i 1908. Sidstnævnte så i øvrigt først dagens lys efter et større opgør mellem den danske landbefolkning og købstadens tyske borgerskab. Begge parter beskyldte offentligt hinanden for at ville bruge oldtiden i den nationale kamp. Denne historie berøres ikke i bogen. Det gør de andre museers idégrundlag desværre heller ikke. Alt hvad vi erfarer om dette forhold, indeholdes i følgende to sætninger: »Interessen for hjemstavnsens historie var kommet for at blive i den slesvig-holstenske provins. Tankerne var kommet sydfra ...« (side 49).

I bogens tredje del behandles under overskriften »Nogle spørgsmål« en række emner – helt uden indbyrdes sammenhæng: Vi får supplerende oplysninger om, hvor oldsagerne befinder sig i dag; vi får at vide, hvor mange oldsager der er gået tabt igennem tiderne, samt hvordan det righoldige mosefund ved Nydam skal forklares – var det religiøse ofringer, eller var det, som foreslået af enkelte, hemmelige våbenlagre? Desuden opregnes de vigtigste standpunkter i den 100-årige dansk-tyske forskningsdiskussion om oldtidens tredeling i sten-, bronze- og jernalder, og endelig får vi en kort oversigt over udgravningerne i Illerup Ådal og Ejsbøl Mose mellem 1951 og 1964. Bogens tredje del kan – alt efter temperament – betegnes som en tematisk collage eller en rodekasse. Fælles for de tre første afsnit er, at de indeholder meget detaljerede omtaler af de enkelte fund, deres type og tolkning, hvem der købte tingene, og hvor meget de blev handlet for o.s.v. Disse mange oplysninger sættes ikke ind i nogen sammenhæng, men fremstår som nøgne fakta.

Bogens fjerde del retter ikke op på dette forhold. Den indeholder 16 billeder med tilhørende tolkninger, der ifølge forordet »uddyber og supplerer med billedet som medium bogens skriftlige indhold.« Kun fire ud af tolv billeder er af tysk oprindelse. Flere af billederne er desuden aldeles uegnede til tolkninger. Det gælder f.eks. side 107, hvor man ser et fotografi af en marksten med inskriptionen »I denne Mose 400 m mod nordvest fandtes Nydam Baaden 1863«. Stenen har

nærmest karakter af et vejskilt og åbner derfor ikke de store muligheder for en tolkning. Forfatteren analyserer derfor i stedet et digt, der blev forfattet til afsløringen af stenen i 1947. Om billedanalyse kan der altså ikke være tale, og læseren berøves derfor muligheden for sammenligning med de øvrige billeder med tilhørende tolkning. Problematiske er også siderne 111, 113 og 119, hvor der gives fortolkninger af to udstillingsplakater fra Haderslev Museum foruden et omslag til en bog udgivet sammesteds. Ved at vælge tre billeder, der er frembragt af forfatterens eget museum, udsætter forfatteren sig – ganske unødvendigt – for den mistanke, at hendes pointe ikke kan underbygges på anden måde.

Forfatteren benytter sig af en særlig sproglig stil og går ikke af vejen for at bruge dramatiske virkemidler, som man ellers kun kender fra skønlitteraturen. Det giver problemer. Ofte tvinges læseren til at gå tre afsnit tilbage i teksten, fordi beretningens præmisser tilbageholdes og først frigives til sidst. Et eksempel (side 41): Vi får at vide, at museet i Maribo erhvervede et sværd fra en gravhøj i Nordslesvig. Oplysningen om, hvorfra i Nordslesvig, må vi vente med at få lidt endnu. Først skal vi have et citat fra et brev, som er læseren ganske ukendt. Dernæst røber forfatteren, at »ordene er skrevet i 1884«. Vi ved stadig ikke, hvad det er for en gravhøj, eller hvem der har skrevet brevet. Så følger forfatterens tolkning af citatet fra brevet. Og vi skal også lige vide, at modtageren af brevet var en mand ved navn Schrøder. Endelig – efter alle disse omveje får vi at vide, hvem brevskriveren var: Georg C. Krüger, søn af den bekendte nordslesvigske politiker Hans A. Krüger (hvilket i øvrigt spiller en underordnet rolle i denne sammenhæng). Men hvor kom vi fra? Først nu – en halv side efter at vi hørte om den nordslesvigske gravhøj – kommer de forløsende ord, der igen forankrer os i fakta: »Højen lå i Favsbjerg ved Lille Nustrup og kaldtes Bolle- eller Bøllehøj. Sværdet var fundet i 1882«. Eksemplet her er langt fra enkeltstående. Forfatterens trang til stilistisk frihed gør store dele af bogen endog meget svært tilgængelige.

Flere steder lades læseren totalt i stikken med hensyn til meningen – og det vel at mærke på tekststeder, der lader til at være helt centrale. Et eksempel på side 73: »Historien om erkendelsen af tredeelingen mellem dansk og tysk arkæologi har, set over et langt perspektiv, gennemløbet flere udviklingsfaser. I begyndelsen handlede den om dens eksistens og senere om dens udsagnsværdi. Denne første fase fra før krigen i 1864 vurderes til, at argumentationen var saglig

for sin tid.« Eller side 81: »Når forklaringerne på de store mosefund med våben ses over et længere forløb, er det tydeligt, at Danmark og Tyskland har hver sin forskningstradition og hver sine synsmåder og forklaringer. Begge er imidlertid i overensstemmelse med det i dag foreliggende materiale.« Hvis udgiveren var gået noget kraftigere til værks og havde gennemført en strengere redaktion, kunne sådanne gåder have været undgået.

Der ligger tydeligvis et stort arbejde bag »Kampen om oldtiden«. Det er lykkedes forfatteren at tegne et detaljeret billede af nordslesvigske arkæologiske fundhistorie. Forfatteren fremlægger desuden sin overordnede tese om, at der udspandt sig en national-ideologisk kamp om »... hvorvidt Slesvigs nationale historie bevidnede, at landet hørte til Danmark eller til de tyske lande ...« (side 15). Men vi får ikke den nødvendige argumentation herfor. Fremstillingen begynder ellers med en skildring af opgøret mellem danske og tyske antikvarer i årene efter 1864, den såkaldte »pennefejde«. Men diskussionen følges ikke op. Redegørelsen for fundene og deres videre vej nordpå, sydpå eller til lokale samlinger fremstår som en beskidt kamp om at skrabe så mange effekter sammen som muligt. Det virker ikke rimeligt. Lige som forfatteren må vi antage, at kampen om oldtiden først og fremmest var en ideologisk kamp, udkæmpet af nationale idealister, der forsøgte at monopolisere den slesvigske oldtid til fordel for deres respektive nationale identitet. Men vi må nøjes med at antage det. Beviset for det har vi desværre endnu til gode.

Axel Johnsen

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner

Landsarkivet for Sønderjylland 2000

Landsarkivet modtog i 2000 454 hyldemeter arkivalier. De største afleveringer kom fra Embedslægeinstitutionen for Sønderjyllands amt, Told og Skat Sønderborg, Kort- og Matrikelstyrelsen, Sønderborg kommune, Aabenraa kommunes tekniske forvaltning og Aabenraa Sygehus. Blandt de private afleveringer kan nævnes personarkiver fra professor Troels Fink og fhv. landsarkivar Peter Kr. Iversen, begge Aabenraa, samt foreningsarkiver fra Folkeligt Samfund i Aabenraa og Landeværnet i Tinglev. Med disse afleveringer er landsarkivets magasinkapacitet stort set opbrugt. Der blev derfor udarbejdet en plan for udskiftning af de faste reoler med compactusreoler, hvorved der kan indvindes ca. 2,1 km ekstra hyldeplads. Planen blev i begyndelsen af 2001 indsendt til Kulturministeriet med henblik på finansiering.

En særlig værdifuld forøgelse af sin arkivbestand opnåede landsarkivet ved, at der i slutningen af året blev overført en række slesvigske og holstenske arkiver fra Rigsarkivet hertil. Det drejer sig dels om originalt arkivmateriale fra den kongelige statholder, den slesvigske overret og overkonsistorium, den slesvig-holstenske provinsialregering, forskellige regeringer 1848-50, Central-kassen for hertugdømmet Slesvig og flere mindre arkiver, dels om mikrofilm af arkivalier i de sønderjyske fyrstearkiver, Tyske Kancellis Indenrigske Afdeling, forskellige finansarkiver, den blandede bestyrelseskommission og den kongelige regeringskommisær 1849-51 samt Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. En uddybende introduktion til disse arkiver kan læses i denne årbog s. 243-253.

Landsarkivet gennemførte i 2000 talrige ordnings- og registreringsarbejder. Arkivarvikar Henrik Jensen Møller udarbejdede en fortegnelse over Sønderborg-Nordborg amtsarkiv indtil 1867 og afsluttede arbejdet med Tønder amtsarkiv indtil 1867. Overassistent Anne Katrine Pedersen færdiggjorde en fortegnelse over bispearkiverne før 1920, og arkivmedhjælper Luise Conrad producerede fortegnelser over kortsamlingen og flygtningeadministrationens arkiver 1945-49. Arkivar Leif Hansen Nielsen lagde sidste hånd på en fortegnelse over de preussiske amtsforstanderarkiver 1889-1920. Endvidere er der udskrevet nye fortegnelser over originale folketællinger, melderegistre og retsbetjentarkiver.

På læsesalen var antallet af besøgende med 5.637 på samme niveau som det foregående år, mens der var tale om en stigning i antallet af ekspeditioner fra knap 10.000 til 11.504. Antallet af adgangsansøgninger var 118 mod 107 i 1999. Der blev i 2000 påbegyndt en tradition for, at studerende fra det nyoprettede historiestudium ved Syddansk Universitet Esbjerg får arkivintraduktion på landsarkivet her. Som i de foregående år blev der undervist i slægtsforskning og skriftlæsning ved Leo Vinther Pedersen.

Der blev i 2000 vist en slægtshistorisk udstilling i forbindelse med et dansk-tysk slægtsforskerarrangement på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg. Endvidere vist en udstilling af arkitekturprojekter, der aldrig blev realiseret som f.eks. et tårn på Haderslev Domkirke. Et andet led i landsarkivets udadvendte formidlingsarbejde var en foredragsrække i efteråret 2000 om dansk identitet, arrangeret i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland og Folkeuniversitetet i Aabenraa.

Hans Schultz Hansen

Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 2000

Resultaterne af det store dagbogsprojekt forelå klar til offentliggørelse den 5. maj. Ved en reception for mere end 80 forfattere og andre interesserede præsenteredes bogen »Dagbøger fra Sydslesvig 1999«. Udgivelsen skabte en opmærksomhed, som strakte sig langt hen på året. Bogen blev bredt og godt anmeldt i både dansk og tysk presse og i tidsskrifter, og den foranledigede en kæde af kronikker i Flensborg Avis. Dagbøgernes budskab gik ind i den løbende identitetsdebat og var med til at inspirere drøftelserne på den første Sydslesvig-konference på Christianslyst i maj måned og på Grænseforeningens sendemandsmøde i oktober måned. Sprogforeningen ydede initiativet sin anerkendelse ved den 10. maj at tildele Lars N. Henningsen sin sprog- og litteraturpris.

Interessen for dagbogspublikationen satte spor i et godt salg. Det samme gjaldt Marie Meyers erindringer, som efter udgivelse i efteråret 1999 hurtigt blev udsolgt. Et nyt oplag på 500 eksemplarer blev sendt på gaden til julehandelen 2000.

René Rasmussen fortsatte arbejdet med Flensborg Avis' historie 1933-45 og skrev en række artikler, herunder indlæg i den væsentlige debat om historiefremmidlingen på Dybbøl Banke. *Martin Klatt* fremlagde ved årets slutning som afslutning på sin stipendiatansættelse et samlet manuskript på 330 sider under titlen »Østflygtningene i Sydslesvig og den dansk-sydslesvigske bevægelse 1945-1954«.

I Arkivet blev store ordningsarbejder gennemført i årets løb. Den 15. december markerede en reception, at alle arkiver fra Dansk Generalsekretariat og de danske by- og amtsssekretariater op til 1980'erne nu er samlet og registreret. Næsten 1.500 pakker eller 135 hyldemeter fylder disse arkiver, som er det vigtigste lokale kildemateriale om dansk liv og arbejde i Sydslesvig. Fortegnelsen på 269 sider blev fordelt til SSF-sekretariatene og til en række arkiver i og uden for landsdelen. Også Slesvig-Ligaens arkiv blev ordnet og registreret i årets løb.

I alt blev modtaget 42 nye afleveringer omfattende 33 bd. og 128 pk. eller ca. 15 hyldemeter. Heriblandt må fremhæves personarkiver fra tidl. skoleinspektør i Nibøl Frederik Dinsen Hansen, familien Alberts, Osterhever og Peter Gerckens' papirer fra den bevægede tid som landdagsmand. Hertil kom en sidste stor aflevering til landdagsmand Berthold Bahnsens arkiv. Også til Carsten Boysens og Johannes Oldsens arkiver kom der nye afleveringer. SSW

landdagsgruppen og det danske præsteembede i Ugle herred tegnede sig ligeledes for betydelige afleveringer.

Arkivet bidrog til flere udstillinger. Til EXPO-udstillingen »Minderheiten in der NS-Zeit« i Ladelund, som åbnede i juni måned, leveredes plancher om det danske mindretal. Arkivets montre i centralbibliotekets foyer viste i årets løb tre udstillinger, nemlig om kilder til slægtsforskning, om gæstebøger og om SSFs historie. Desuden bidrog Arkivet til et grænseoverskridende slægtsforskertræf på DCB den 27. maj.

Lars N. Henningsen

Institut for grænseregionsforskning 2000

I år 2000 var Institut for grænseregionsforskning præget af, at en række store projekter blev afsluttet. Det gælder bl.a. *Perspektivanalysen for GrænseRegion Syd*, der blev præsenteret på en konference i maj 2000, og det flerårige grundforskningsprojekt *Dansk sprog i Sydslesvig*, som blev publiceret i et tobindsværk i september måned. I maj måned gennemførte instituttet endvidere et internationalt symposium, der samlede en snes grænseforskere fra store dele af Europa. Desuden gennemførte instituttet på foranledning af Skatteministeriet en stor *grænsehandelsundersøgelse*, der i år 2000 belyste handelen over alle danske grænser. Denne undersøgelse gentages i 2001. Derudover fortsatte tidligere påbegyndte flerårige projekter, og ny forskningsprojekter blev iværksat inden for bl.a. minoritetsforskning og Øresund.

I oktober 1999 vedtog bestyrelsen at iværksætte en ekstern faglig evaluering af Institut for grænseregionsforskning. Til dette formål blev nedsat et evalueringspanel bestående af seniorforsker Karl Erik Brofoss fra det norske evalueringsinstitut som formand, sekretariatschef Peder Andersen som økonom og forskningschef, landsarkivar Hans Schultz Hansen som humanist. Evaluatorernes grundige rapport forelå i oktober 2000. Den konkluderede at instituttet har en vigtig mission som forskningscenter for grænseregionssspørgsmål i et stadig mere integreret Europa. Evalueringsrapportens anbefalinger vil blive fulgt op af en handlingsplan, som skal udstikke målsætninger og rammerne for det kommende tiårs forskning.

Medarbejderne bidrog atter med talrige publikationer udgivet på instituttets eget samt på andre forlag. Fra international side rettes der hyppigt henvendelser til instituttet om samarbejde, netværk og information omkring de forhold, der gør sig gældende i det dansk-tyske grænseland. Samtidig indgår instituttet fortsat som vigtigt element i forskningssamarbejde og -netværk med beslægtede danske institutioner inden for sektorforskningen samt med universiteterne.

Forskning

Institut for grænseregionsforskning er en selvejende institution, som har til formål at drive forskning og formidle informationer om alle sider af den problematik, der naturligt findes i grænseområder, specielt i Europa. Konkret arbejder instituttet inden for tre strategiske satsningsområder: den regionale strategi, den internationale strategi samt endelig med emner, der ligger i for-

længelse af instituttets to hovedstrategier, men som ikke umiddelbart kan henføres til den ene eller anden. Instituttets bestyrelse vedtog 1997 forskningsstrategien *Grænseregioner i den europæiske integration*. I 1998 vedtog bestyrelsen desuden strategien *Regionalforskning med udgangspunkt i den dansk-tyske grænseregion*. Disse strategier danner rammen om den forskning, der foregår.

Instituttets faglige områder er: Regionaløkonomi (herunder specielt arbejdsmarkeds- og uddannelsesforhold), erhvervsudvikling, detailhandel, grænsehandel og turisme; sociale forhold, fritid, kultur og medier; grænseoverskridende lokalt og regionalt samarbejde; to- og flersprogethed; nationale mindretal; historie og specielt samtidshistorie. I 2000 arbejdede instituttets i alt 11 forskere med 27 forskellige projekter. Der blev publiceret 6 bøger og 4 notater på instituttets eget forlag.

Det populærvidenskabelige *tidsskrift Pluk* udkom i 2000 med 4 numre med i alt 12 artikler, som dækker forskellige sider af de problemstillinger, som især knytter sig til grænseregioner, grænseregionale forhold samt humanistiske og samfundsvidenskabelige forhold med relation til Sønderjylland.

I 2000 iværksatte instituttet udgivelsen af elektroniske arbejdspapirer på dansk, engelsk og tysk. I 2000 udkom 3 af disse *Working papers*. De kan hentes på instituttets hjemmeside www.ifg.dk. Her kan man desuden hente et nyt elektronisk, engelsksproget nyhedsbrev IFG-NEWS samt tilmelde sig en elektronisk nyhedsservice.

Desuden har instituttets forskere publiceret 3 bøger på andre forlag, bidraget med 10 kapitler til bøger på andre forlag, 12 artikler i faglige tidsskrifter, 3 videnskabelige anmeldelser samt 5 andre publikationer (kronikker og CD-rom). Ydermere har instituttet videreudviklet sine internetbaserede tilbud: hjemmesiden og databaserne Boreas samt Crossborder. Endelig har instituttet som led i samarbejdet med Sønderjyllands Amt omkring LACE-Aabenraa bl.a. fortsat udbygningen af en europæisk projektdatabase.

Formidling & information

Medarbejderne har ligesom i tidligere år formidlet og informeret omkring den forskning, der foregår. I 2000 blev der i alt holdt 80 foredrag, forelæsningsoplæg etc. for et dansk og internationalt publikum. Dertil kommer i en snes tilfælde medvirken i danske og udenlandske radio- og TV-udsendelser. Instituttets forskere deltog i 45 seminarer og konferencer. Endvidere har medarbejderne ydet information til den danske og internationale presse og medier omkring de problemstillinger, som instituttet arbejder med. Danske og udenlandske studerende har fundet råd og vejledning.

Jørgen Kühl

Deutsches Museum Nordschleswig

I foråret 2001 blev museet efter ansøgning optaget som associeret medlem af Sønderjyllands amts museumsråd. Museet havde ved støtteforeningens generalforsamling i marts 2000 opnået tilslutning til at ansøge om associering især med henblik på at blive løbende orienteret om den faglige udvikling i amtets museumsvesen. I maj måned dette år imødekom amtsmuseumsrådet i fuld

Overrækkelsen af »Der Große Brockhaus« på generalforsamlingen 2001. Fra venstre: Overforvaltningschef Gerd Stolz, Kiel; museumsleder, dr.theol. Günter Weiting og museumsforeningens formand Gerhard Schmidt, Gråsten, Foto: P.W. Weber.

enighed museets ansøgning. Deutsches Museum Nordschleswig er taknemmelig for, at det også på denne måde har kunnet udvide sit faglige netværk.

I foråret 2001 gennemførtes en yderligere organisatorisk nyskabelse, idet samarbejdet mellem museet i Sønderborg og en skolehistorisk arbejdsgruppe i Aabenraa blev formaliseret. Arbejdsgruppen indsamler genstande og informationer om mindretallets skolehistorie med en permanent udstilling som mål. Gruppen har for tiden lokaler i det tyske gymnasium i Aabenraa.

Museets samlinger er også i året 2000/2001 blevet udvidet med en række interessante genstande. Ved køb kunne et billede af Rinkenæsmaleren Knutz, der har været tilknyttet malerkolonien i Egernsund, erhverves. Den tyske borgerforening i Aabenraa stillede et maleri af Sønderborg slot af Augustenborgmaleren Peter Sandkam-Møller til rådighed. Museets håndbibliotek modtog en nyttig og kostbar gave, idet lokalafdelingen for det slesvig-holstenske hjemstavnsforbund i Kiel, der varetager et fadderskab i forhold til de tyske foreninger i Sønderborg, i forbindelse med museets generalforsamling i marts 2001 ved overforvaltningschef Gerd Stolz overrakte museet den sidste udgave af 24-binds-leksikonet »Der Große Brockhaus«.

Det lykkedes ligeledes i dette år at overspille ca. 30 til dels hidtil ukendte småfilm især fra perioden 1933-45 til videobånd.

Museet har i anden halvdel af år 2000 arrangeret to eksterne udstillinger. Trykkerimuseet i det Gamle Arsenal i Rendsborg dannede rammen om udstil-

lingen: »Det tyske mindretal i Nordslesvig i 80 år«, der var et led i mindretallets Nordslesvigdage og havde 3500 besøgende.

Udstillingen: »Sct. Marie kirke i Sønderborg 1600-2000« blev arrangeret i anledning af kirkens 400-års jubilæum. Den blev vist i Menighedshuset i Sønderborg i forbindelse med en kirkehistorisk aften og i anledning af jubilæumsreceptionen i Riddersalen på Sønderborg slot. Besøgsantallet kan anslås til ca. 500. Museets samlede besøgstal har således incl. besøget på museet været ialt 6000.

I det forløbne beretningsår har Deutsches Museum Nordschleswig indleveret et skjold med forskellige våbner fra det slesvig-holstenske område til det danske Nationalmuseum. Anledningen var projektet »Mangfoldighedens Danmark«. Indleveringen skete som led i et samarbejde mellem chefredaktør og sekretariatsleder Siegfried Matlok og Nationalmuseets afdelingsleder Per Kristian Madsen om udformningen af en af udstillingens montrér. Åbringningen af udstillingsdelen om det tyske mindretal blev foretaget af den tyske ambassadør Johan Dreher og overværedes af i alt fire ambassadører. Skjoldet er Nationalmuseets første genstand med relation til det tyske mindretal.

Deutsches Museum Nordschleswig er også i det forløbne år blevet opsøgt af mange besøgsgrupper og officielle gæster. Som led i et ophold i Sønderjyllands amt med henblik på at få kendskab til amtets museumsstruktur blev museet besøgt af museumsledere og -medarbejdere fra Storstrøms amt. En gruppe tyske museumsfolk fra Mecklenburg-Forpommern gæstede ligeledes museet som led i en studietur til Sønderjyllands amts museer. Også personalet på Aabenraa museum orienterede sig om vort arbejde.

Blandt de officielle gæster var folketingets formand, Ivar Hansen, og den svejtsiske ambassadør, der fik forevist skanseområdet på Dybbøl med Røde Kors-stenen m.v.

Hovedparten af de besøgende var grupper fra højere læreanstalter, skoler, foreninger, lærergrupper m.v.

Museumslederen er endvidere mindretallets repræsentant i Miljø- og Energiministeriets Dybbølgruppe. Der er tale om en teknikergruppe, der har haft til opgave at udarbejde en formidlingsplan for skanseområdet. Resultatet forelå i midten af år 2000 og blev efter en høringsfase godkendt af alle interesserede parter. Det tyske mindretal har fuldtud kunnet tilslutte sig de foreslåede løsninger for områdets drift og formidling.

Günter Weitling

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe in Dänemark 2000

Året blev præget af to store omflytninger, som løste de stadig mere anstrengte pladsproblemer. I længere tid havde magasinkapaciteten været fuldt udnyttet, og det var blevet nødvendigt at installere nye compactusreoler. Kapaciteten blev derved øget fra 180 til 360 reolmeter. Omflytningen blev samtidig anledning til at foretage en total kontrol af samlingerne og deres registrering. Også bogsamlingen blev gennemgået. Dubleteksemplarer og bøger uden relevans for slesvig-holstensk, nordslesvigsk-dansk historie blev frasorteret og tilbudt

andre biblioteker og arkiver. Endelig blev det hidtidige kontorlokale med læsesal ombyttet med et andet og større.

Benyttelsen af samlingerne blev kun i begrænset omfang berørt af disse omflytninger. Bl.a. blev der arbejdet med en større undersøgelse vedr. redaktør Harboe Kardel. I den forbindelse lykkedes det at erhverve Harboe Kardels originale dagbøger fra tidsrummet 1911 til 1981, desværre dog med en beklagelig lakune for årene 1932 til 1945.

Blandt institutionens egne arbejder kan nævnes bidrag til den fælles mindretalsudstilling »Minderheiten in der NS-Zeit«, som blev præsenteret i KZ Gedenkstätte Ladelund, og som blev afsluttet med en videnskabelig konference. Til det tyske mindretals Internet-portal har Historische Forschungsstelle udarbejdet den indledende oversigt over Nordslesvigs historie. Desuden blev der i et fortrinligt samarbejde med arkivar- og historikerkolleger på begge sider af grænsen leveret bidrag til den tosprogede historiske kilde-samling om grænselandets historie 1914-33, som blev præsenteret i marts 2001. Endelig gennemførte Archiv/Historische Forschungsstelle i samarbejde med Kulturgesellschaft Flensburg flere foredrag i rækken »Schleswigsche Gespräche – deutsch-dänische Begegnungen«. Her kaldte især museumsinspektør Inge Adriansens foredrag »Die Dänen können auch aus einer Niederlage noch einen kleinen Sieg machen« på et meget stort deltagertal.

Frank Lubowitz

Haderslev Museum og Museet i Hjemsted Oldtidspark 2000

Efter en veloverstået nytårsaften, hvor undertegnede med familie sad på museet, drak champagne og lyttede efter år 2000 problemer i museets alarmsystem, tog museet hul på et helt nyt århundrede. Hverken alarmen eller de andre skrækscenarier, som EDB branchen havde brugt de sidste 5 år af 1990'erne på at fortælle os om, holdt stik. Selv museets ældste PC'er, som næsten kan inddrages direkte fra kontoret til samlingerne, opførte sig pænt og kunne både skrive og »tænke«, selvom den nu var ført over i et nyt årtusinde. Retfærdigvis skal det dog siges, at også vi var hoppet på vognen og havde udskiftet en del materiel inden årsskiftet, så måske kunne vi have fået problemer.

Året 2000 blev som de tidligere år præget af stor aktivitet på alle områder. I årsberetningen for 1999 fortalte vi, at en ny perspektivplan for Haderslev Museum var blevet vedtaget, hvor især udstillingsprofilen skulle styrkes. I 2000 er det især Vognmuseet, som har givet meget ekstra arbejde. Museets håndværker og vognansvarlige, Birke Nielsen, har opmålt samtlige vogne, lavet modeller af dem og i samarbejde med museumspædagog Anker Thygesen og historiker Anne Marie Jacobsen præsenteret en flot udstillingsplan. Samtidig er istandsættelsen af Schaumanns Klædefabrik med enkelte afbrydelser skredet fremad, så Vognmuseet om alt går vel kan åbne i år 2002.

Planens øvrige forhold – overtagelse af driften af Ehlers' Lertøjssamling i Slotsgade 20, indretning af bymuseum i Slotsgade 22 og etableringen af en helt ny oldtids- og middelalderudstilling på Dalgade, er endnu ikke påbegyndt.

Arkæologi

2000 bød igen på talrige arkæologiske undersøgelser i Sønderjyllands amt. Ca. 30 større og mindre undersøgelser, samt en lang række rekognosceringer, prøvegravninger og besigtigelser blev det til. Alle undersøgelserne har været vigtige for vort antikvariske arbejde – såmænd også de prøvegravninger, som ikke har givet anlægsspor af nogen art.

Stenalderen – oldtidens ældste periode – var repræsenteret i undersøgelser flere steder i amtet. Ved Lønt ved Haderslev Fjord fortsattes undersøgelserne af det kendte »Sarup anlæg« fra yngre stenalders Tragtbægerkultur (3500-2800 f.Kr.). Her var Sønderjyllands Amatørarkæologer, som ved flere andre undersøgelser, en uvurderlig hjælp. Ved Teglgård i Uge sogn undersøgtes en gravhøj med 6 jordfæstegrave fra enkeltgravskulturen (2800-2300 f.Kr.). Huse fra samme periode og den efterfølgende Dolktid (2300-1800) undersøgtes ved Johannesminde også i Uge sogn.

Bronzealderen er undersøgt flere steder, bl.a. i form af en tom grav ved ovennævnte Teglgård og i en høj ved Diernæs, som færdigundersøges i 2001.

Jernalderen (500 f.Kr.-1050 e.Kr.) fylder som altid meget i museets arbejds-mark – det gælder også i år 2000.

Østergård ved Bevtoft – museets absolut største udgravning i de forgangne år – bidrog med væsentlige nye fund, idet der over et større område er undersøgt en række dødehuse af en hidtil ukendt anlægstype, antagelig fra yngre jernalder. Dødehusene består af stolpesatte firkanter. Der er taget fosfatprøver for om muligt at få et klarere indblik i dødehusenes funktion. Når arbejdet er afsluttet formentlig i 2001 forestår et kæmpe bearbejdningsarbejde, idet pladsen ved siden af omfattende bebyggelser og gravpladser fra de fleste perioder af jernalderen også er den hidtil bedst undersøgte tidlig-middelalderlige landbebyggelse i Danmark.

Ved Hammelev undersøgte museet 5 gårdsanlæg fra yngre romertid (ca. 200-400 e.Kr.). Undersøgelserne her fortsættes i 2001. Ved Ndr. Ringvej ved Christiansfeld udgravedes sporene af et 27 m langt hus med tilhørende økonomibygninger fra ældre romersk jernalder (ca. 0-200 e.Kr.) Samme sted undersøgtes tre urnegrave fra samme periode. Ved Barsbøl ved Skærbæk udgravedes 10 urnegrave fra ældre romersk jernalder. Her er nu i alt undersøgt 50 grave fra denne periode og denne gravplads må antages at være totalundersøgt. Ved ovennævnte Johannesminde-udgravning undersøgtes udover stenalderhusene en såkaldt røkkelandsby fra ældre romersk jernalder og ved Skovsminde nær Urnehoved undersøgtes en lille landsby med 6 gårde fra sen førromersk og ældre romersk jernalder (50 f.Kr. til lidt efter Kr.f.). Undersøgelserne fortsatte også i Uldal, hvor der udgravedes 60 urnegrave i forbindelse med den efterhånden meget omfattende undersøgelse af en gravplads fra ældre førromersk jernalder (500-200 e.Kr.). Samme periodes urnegrave undersøgtes ved Oksenvad.

For middelalderens vedkommende (1050-1550) fandt der udgravninger sted ved Grimballer, hvor dele af et voldsted fra o. 1300 undersøgtes, og på den ovennævnte Østergård føjedes endnu et par gårde til de i forvejen kendte. Også i Ribebispens gård Brink i Ballum sogn blev der foretaget undersøgelser.

Haderslev Museum udfører mange forskellige slags udgravninger over hele Sønderjylland. En af de mere specielle foregik i 2000. Skelettet af en 150 cm høj, 20-25 årig kvinde dukkede op under gulvet i et ældre hus i Erlev. Dødsårsagen kunne ikke fastslås, men begravelsesstedet, lige uden for den ældste husmur, tyder på en eller anden forbrydelse. Foto: Lisbeth Christensen, Haderslev Museum.

Den teglstensbygning, som der her fandtes rester af, kunne keramikdateres til 12-1300 årene.

For udgravninger i de senere perioder kan nævnes prøvegravningerne på Hansborg. Årets topscorer hvad presseomtale angår blev vistnok udgravningen af skelettet af en kvinde, som fandtes begravet under et hus på Erlevvej i Haderslev. Rygterne om en forbrydelse svirrede i pressen, men undersøgelserne kunne vise, at hvis det var tilfældet, var ugeringen i hvert fald temmelig umulig at opklare. Kvinden var nemlig begravet før huset blev bygget i 1723.

Stormen d. 3/12 1999 var specielt hård ved skovene, hvor store skovarealer væltede. Når disse træer er plantet oveni fortidsminder, er det klart, at der er fare for, at fortidsminderne tager skade. I forbindelse med oprydningen i skovene foretog museet tilsyn med de kendte fortidsminder i de stormskadede private skove. Skaderne var omfattende, idet træer flere steder var væltet på højene. Gravhøjene blev afmærket, således at der ikke ville ske yderligere skade ved oprydningen.

I 1996 lancerede miljøministeren begrebet »kulturmiljø« som miljøpolitikens 3. dimension ved siden af forureningsbekæmpelse og naturbeskyttelse. Alle amter skal i den kommende regionplan 2001-2012 have indarbejdet amtets bevaringsværdige kulturmiljøer, således at de i fremtiden kan sikres mod ødelæggelse. Sønderjyllands Amt valgte at foretage udpegningen af bevaringsværdige kulturmiljøer i Sønderjylland i samarbejde med regionens mu-

seer, og naturligt nok blev Haderslev Museum bedt om at foretage udpegningerne indenfor oldtid og middelalder. I løbet af år 2000 foretog Per Ethelberg og Lennart Madsen det store arbejde med at finde frem til de mest bevaringsværdige kulturmiljøer fra vore ældste tider, beskrive dem og afgrænse dem geografisk. Der blev udpeget 136 kulturmiljøer stammende fra oldtiden og 226 fra middelalderen.

I Hjemsted fik vi en længe ønsket populær bog om stedet og jernalderen i almindelighed, idet Nis Hardt og Anker Thygesens bog: »År og dage i Hjemsted« publiceredes i sommeren 2000. Bogen er primært skrevet for børn, men kan bestemt også læses af voksne. En tysk oversættelse er i skrivende stund på vej.

Nyere tid

Indenfor nyere tid har museet modtaget talrige genstande. Fra den mere specielle ende kan nævnes udstyret fra en dentist – datidens tandlæge og tandtekniker. De mange tænger, knive, gebisser o.s.v. kan give længere varende koldsved til enhver med blot skyggen af tandlægeskræk. En jordemodertaske med indhold hører også til de mere specielle gaver. I forbindelse med flytningen af Slesvigske Fodregiment fra kasernen i Haderslev har museet gennemgået samlingerne, og helt fra Canada har museet modtaget et maleri af en grusgrav ved Haderslev fra 1900-tallet.

Vi havde håbet, at museets stubmølle fra Rangstrup, som blev stærkt beskadiget ved decemberstormen i 1999, kunne have været genrejst i løbet af år 2000. Så let kom det dog ikke til at gå. Der pågår stadig forhandlinger med forsikringsselskabet om genopførelsen af møllen, og om der opnås enighed i 2001 er også usikkert, men vi håber.

Konservering

I 1999 udtrådte Sønderjyllands amt af det konserveringssamarbejde, som tidligere havde fungeret sammen med Ribe og Ringkøbing amter. I 2000 påbegyndte vi en ny ordning, hvor vi i samarbejde med Midtsønderjyllands Museum driver værkstedet. Haderslev Museum har ansat konservator Anne Marie Juul og assistent Lotte Thorbjørg på værkstedet.

Udstillinger

Middelalderudstillingen Adel og præster, borgere og bønder fortsatte henover årsskiftet 99-00 frem til d. 27/2. Herefter havde vi fotoudstillingen: GOLDEN, som fulgtes af to særudstillinger, arrangeret af Kunstforeningen: Dansk Nyrealisme på tværs og Svend Wiig Hansen: Tegninger og grafik. Årets store tilløbsstykke blev Jørn Bies store udstilling om Ixchels Døtre – På rejse i Mayaland. I december handlede nisseudstillingen om hygge og uhygge i nissernes verden.

I museet i Hjemsted Oldtidspark har der været vist to særudstillinger, dels en om bue og pil i 1999, dels en udstilling om det romerske militær i år 2000. I efterårsferien har museets arkæologer og konservatorer udgravet jernalderurner i Parken.

Orla Madsen

Aabenraa Museum og Jacob Michelsens Gård 2000

Bygning

I løbet af 2000 tilspidsedes den politiske strid om hvordan Aabenraa Museum bedst bliver udbygget. Da byrådet i januar gav afslag på *amtets byggeprogram til en anlægsbevilling på H. P. Hanssens Gade*, blev al videre planlægning låst fast under trusler om museets fremtid, og først i august fandt parterne sammen i en lykkelig enighed. Det længe opsparede behov for renovering og udbygning skal herefter imødekommes, dels ved at den gamle museumsbygning fra 1937 på H. P. Hanssens Gade istandsættes indvendigt. Dels udvides udstillingsarealet ved om- og tilbygning af huse på de tilstødende grunde.

På *Jacob Michelsens Gård* er der arbejdet videre med restaureringen, og foreløbig er den såkaldte ligdør ved storstuen sat i stand. Det langsigtede mål er at amtet, når ejendommen er færdigrestaureret, træder ind som medejer og dermed sikrer, at helheden videreføres som et originalt museums-stuehus.

Undersøgelser og udgivelser

Den største samlede indsats har været Birgitte Kraghs frikøb, bekostet af Statens Humanistiske Forskningsråd, til færdiggørelsen af manuskriptet til en bog om *danske begravelseskikke og kirkegårde 1780-1990*.

Frikøbsmidlerne er især brugt til et emne, der står øverst på museets ønsker i forbindelse med udbygningen. Rhederi Jebsen og *firmakonglomeratet Jebsen & Jessen i Hong Kong og Singapore* udgør et verdensfirma, der kan ses som en direkte videreførelse af Aabenraas langfartstraditioner. Livet ombord og på kontorerne ude på kysten omkring 1960-70'erne blev i årets første måneder belyst i interviews ved etnografen Trine Etzerodt.

Den registrering af *bevaringsværdige kulturmiljøer*, som museet var købt til at udføre i 18 af Sønderjyllands kommuner i 1999, er suppleret med nye lag. Hanne Christensen har i samarbejde med de to øvrige museer skrevet en sammenfattende oversigt til regionplan 2001-2012. Dernæst har hun til en landsdækkende kampagne om fredning af *landbrugsejendomme 1850-1940* indstillet i alt ni karakteristiske fra Østsønderjylland.

Til det *løbende bevaringsarbejde* hører, at museet har afgivet udtalelser om diger, flere nedrivningssager, samt enkelte lokalplaner i bl.a. Aabenraa kommune, i Bov kommune, samt lejrbbygningen »Grænseborgen« ved Hejlsminde, Christiansfeld kommune. Specielt førte disse udtalelser til, at museet kunne hjemtage dele af DFDS-pakhuset fra 1921 yderst på Gammel Havn i Aabenraa.

Sidst på året kunne arbejdet med *to udgivelser*, som Birgitte Kragh har redigeret for Museumsrådet, afsluttes med to smukke bøger. Som nr. 7 i rækken blev Stine Wiells bog »Kampen om oldtiden« præsenteret. Dernæst var det en betydelig bedrift i museets virke, at Erik Møller Niensens bog, »Fra klamp til konstruktion«, om Aabenraa's berømte sejlskibsbyggeri, blev fuldført som nr. 8. Bogen er blevet til i nært samarbejde med museet. Det er dets samlinger af skibsportrætter, konstruktionstegninger og optegnelser, der udgør grundmaterialet, og som her forklares og anskueliggøres. Det er en formidling, der kan genanvendes ved den kommende nyopstilling.

Fra udstillingen »I stiveste puds – fra stadstøj til folkedragt«, hvor der indgik flere eksempler med sammenstilling af originale dragtdele og folkedansernes kopier. Udstillingen var arrangeret i anledning af Aabenraa Folkedansforenings 40-års jubilæum. Foto Aabenraa Museum, 2000.

Udstillinger og aktiviteter

På H.P. Hanssens Gade har fornyelser i udstillingerne, som vanligt især taget form af *særudstillinger*.

I næsten tyve år er hvert nyt år blevet indledt med et udvalg af »årets gaver og erhvervelser«. Den enkle udstilling danner baggrund for en gavegiversammenkomst, hvor de mange forskellige givere takkes, der gøres status, og ses lidt ind i fremtiden.

12.3.-7.5. vistes vandredstillingen »Sådan går dagen for lille Lise og Oskar – ting til børn i 150 år«, om hvordan børn får deres egen arbejdsfri verden, og hvordan synet på barndommen ændres. Udstillingen blev suppleret med legetøj fra egnen, og udstillingen fik et godt besøg. Det blev også tydeligt, at der var store forventninger om at se børnelegetøj. Museet foretog derfor en *anseelig udvidelse af den tætte legetøjsudstilling på loftet i nordfløjen*.

18.5.-13.8. »Aabenraa – igår, idag, imorgen«, hvor lokale kunstnere og arkitekter i anledning af årtusindeskiftet gav deres bud på nutids- og fremtidsvisioner.

16.9.-12.11. »I stiveste Puds – fra stadstøj til folkedragt« var en udstilling af museets egen fine samling af ældre håndsnyede dragter og hovedtøj i anledning af Aabenraa Folkedansforenings 40-års jubilæum. Den blev tilrettelagt i et snævert samarbejde med to specialister fra foreningen, Agnes Jørgensen og Eva Christensen, der har stået bag tilsvarende udstillinger på de øvrige sønderjyske købstadsmuseer.

27.11. til nytår »Oldemors Juletræ« med temaet, Charles Dickens' »Et juleeventyr« fra 1843.

De udadvendte aktiviteter er fortsat med dels »Auroras's kanonlaug«, dels arbejdende værksteder i efterårsferien, og især med de *tre årlige bageweekender på Jacob Michelsens Gård*. Takket være et godt bagehold med Connie Christiansen og venneforeningens formand, Leo Vinther Petersen i spidsen kan det store arbejde med at bage rugbrød på traditionel vis i bagehusets stenovn gennemføres.

Gaver og erhvervelser

Allerførst på året modtog museet en sjælden perle. Det er et af *Jes Jessens bedste portrætter*, nemlig af Metta Koch, født Bruhn, fra ca. 1788-90. Et fuldentd rokokoportræt, hvor silkekjolens rige besætninger og den stolte holdning lyser af velstand. Hun er en faster til matadoren i byens skibsfart, skibsreder Jørgen Bruhn og var selv gift med en kaptajn, Hans Jesper Koch. Portrættet er en del af en meget betydelig arv efter en trofast aabenraaer, Peter Kurzweil (1914-85).

Til de sjældne og mere kostbare ting fra 1800-tallet hører, at museet i 2000 med rundhåndet støtte udefra kunne erhverve nogle usædvanligt gode *sølv-smedearbejder fra Aabenraa* i byens blomstringstider ca. 1750-1800, og igen fra ca. 1820-80, hvor søfarten skaffede velstand og overskud til noget af det bedste i dansk provinshåndværk. Mest spektakulær er nok den sukkerstrøðåse i sølv, som indkom efter auktion hos Sothesby i Amsterdam i maj 2000. Den er i udpræget svajknækket rokokko, af Friedrich Christopher Hansen, aktiv fra 1760-1795 i Aabenraa. Indskriften »Seel Jacob Bruhns Witt. Catherina 1775« daterer den.

Senere på året lykkedes det på auktion at købe to hovedvandsæg. De afspejler stiludviklingen fra omkring midten af 1700, med et rigt drevet rocaille-æg, af Fridrich Christopher Hansen, til midten af 1800 med et 67-stens hovedvandsæg af Thomas Jensen (1850-53). Det repræsenterer det hidtil største af den art i museets samlinger, noget vi har været på jagt efter i adskillige år.

Også *søfartssamlingerne* er blevet forøget ud over al forventning, nemlig med hele syv skibsportrætter. Udover to kinesiske malerier af langfarere bygget i Aabenraa i 1862 er det et skibsportræt af »Cecrops« 1834, et af Jørgen Bruhns skibe fra Sydamerika-farterne, signeret Albinus i S. Pauli. Dernæst bark »Concordia«, et kinesisk oliemaleri, der forestiller det sidste store sejlskib bygget i Aabenraa 1883 på Paulsens værft. To mindre billeder signeret N. N. Truelsen, Altona og udført i hans specielle teknik, nemlig som farvelagte litografier. Det ene er filmet et sjældent situationsbillede fra englandskrigene, hvor tre kanonbåde erobrer en engelsk krigsbrig i 1808. Endelig et usigneret »Neptunus«, en galease med dansk nationalitetsflag, der for fulde sejl stævner ind mod Aabenraa.

Til de *byhistoriske samlinger* hører nogle langt mere hverdagsprægede havne-genstande. Som nævnt hjemtog museet dele af et bræddeklædt DFDS-pakhus yderst på Gammelhavn. Det er tegnet af Jep Fink i 1921, og det næstsidste af typen på havnen. Desuden gangplanker, brugt ved losning og lastning, samt såkaldte stillinger til ophæng på skibssiden ved maling. Begge var uund-

værlige arbejdsredskaber i havne for 30-40 år siden, men formentligt sjældne i dag.

Birgitte Kragh

Museet på Sønderborg Slot 2000

I november 1999 bevilgede Sønderborg Kommune og Sønderjyllands Amt støtte til Historiecenter Dybbøl Bankes udbygningsplaner, *Den forstærkede Dybbølfortælling*. Dette udløste en lokal diskussion om planerne. Den 22. januar 2000 gik museet ind i debatten med en kronik i *Jyllands-Posten*. Amtsborgmester Kresten Philipsen, formand for bestyrelsen for Fonden Dybbøl Banke, bad generalkonsul i Flensborg, dr.phil. Henrik Becker-Christensen foretage en faglig vurdering af planerne og amtsdirektør Finn Hansen om en redegørelse for den økonomiske side af sagen, herunder mulighederne for en eventuel samdrift mellem Museet på Sønderborg Slot og Historiecenteret. De to rapporter konkluderede samstemmende, at *Den forstærkede Dybbølfortælling* ikke var brugbar. Sidst i oktober indstillede bestyrelsen for Fonden Dybbøl Banke, at de to institutioner skulle samles, hvilket siden er blevet tiltrådt af museets bestyrelse. Sammenlægningen vil finde sted gradvis og være gennemført senest 1. januar 2003. Der blev skrevet 250 indlæg – ledere, kronikker og læserbreve – om sagen. Hertil kom radio- og tv-indslag på såvel de landsdækkende som de regionale kanaler.

I juni måned præsenteredes i værelse 35 en enestående samling af hidtil ikke-udstillede tekstiler med dansk- såvel som tysk-nationale motiver fra Treårskrigen 1848-50 og frem til Anden Verdenskrig. Museet kunne endvidere supplere den historiske udstilling med fire nye malerier: Otto Baches *Soldaternes Hjemkomst*, 1894, Jørgen Sonnes *Slaget ved Isted*, 1851, (begge deponeret af Frederiksborgmuseet), Elisabeth Jerichau-Baumanns *Mor Danmark*, 1851, købt for midler fra Ny Carlsbergfondet og et 1700-tals maleri på træ forestillende det andet guldhorn, købt med støtte fra Statens Museumsnævn.

På Slotspladsen blev opstillet to fæstningskanoner, der i en årrække har stået i Skanse IV på Dybbøl Banke, samt en feltkanon, der har været udlånt til Historiecenter Dybbøl Banke. Restaureringen af de seks kanoner, der siden 1973 har stået på slotspladsen – men som for et par år siden måtte fjernes, da de var så forfaldne, at de var til fare for de besøgende – skrider frem takket være en bevilling fra A. P. Møller og hustru Chastine McKinney Møllers Fond til almene Formaal. Arbejdet udføres af karetmagere på Hjerl Hedes Frilandsmuseum i samarbejde med Maersk Training Centre, Svendborg. Kanonerne ventes tilbage på deres plads 2002.

Årets store særudstilling var *Århundredets genstande/Dinge des Jahrhunderts*, der blev arrangeret i samarbejde med Stiftung Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum Schloss Gottorf – en mindeudstilling om det 20. århundrede, hvor der efter forslag fra den dansk-tyske grænseregions borgere blev vist i alt 237 »relikvier« fra det forgangne århundrede. Udstillingen blev ledsaget af et stort dansk-tysk katalog. *Århundredets genstande* blev en publikumssucces, som rakte ud over regionen og blev omtalt i de landsdækkende aviser. I forbindelse med udstillingen foretog museets billetsalgsleder, Bente Korff Rasmussen, i

Plakat til udstillingen »Århundredets genstande« af professor Claus Carstensen. Det Kongelige Danske Kunstakademi. Foto: Hans Arne Madsen.

Dr.phil. Sigurd Schoubye, Tønder, viser en nyindkøbt sølvsamling frem for pressen i juni. Foto: Claus Thorsted.

efterårsferien en publikumsundersøgelse. Over halvdelen af de besøgende var andetsteds fra end Sønderjylland.

Af mindre særudstillinger kan nævnes en præsentation af forslag til udnyttelse af Solo-grunden i Sønderborg, en mindeudstilling om medaljør Harald Salomon, arrangeret i samarbejde med Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig, og, i samarbejde med Haandarbejdets Fremme, arbejder af kunstneren Gerda Bengtsson i anledning af hendes 100-årsdag. Prinsesse Alexandra kastede glans over åbningen den 18. august. Endelig præsenterede museet Per Bak Jensens billedserie *Overblik*, en række tavst gådefulde fotografier af gamle danske og tyske slagmarker fra Isted i syd til Kolding i nord.

Mere end 250 skoler og børnehaver har besøgt Sønderborg Slot. Særlig yndet blev museets *Julekalender*, der bestod af 24 æsker. Dag for dag åbnedes de, og nye, spændende juleting kom til syne. Der er i året 2000 holdt 302 foredrag og omvisninger. Den 11. marts fejredes museets fødselsdag med åbent hus. Seks hundrede besøgende så museets nyerhvervede historiske malerier, lege-de gamle lege, spiste kager og drak kaffe i cafeen og hørte organisten Karsten Munk spille på orglet i slotskirken. Den 82-årige dr.phil. Sigurd Schoubye besvarede spørgsmål om gæsternes medbragte klenodier.

Museet på Sønderborg Slot har i samarbejde med Augustenborg Kommune udstillinger i portbygningen på Augustenborg Slot og i lokaler ved hertugens arbejdsværelse i hovedfløjen. Udstillingen i hovedfløjen er blevet udvidet med en række værdifulde genstande, som belyser det hertugelige hof i Augustenborg før 1848.

Køb og gaver

I samarbejde med museerne i Aabenraa og Tønder og støttet af Statens Museumsnævn og Ny Carlsbergfondet erhvervede museet en samling sønderjysk sølv udbudt på auktion i Amsterdam. Ved præsentationen af dette værdifulde køb den 10. juni kom Sigurd Schoubye igen til Sønderborg Slot. Dette blev hans sidste offentlige optræden. Han døde i begyndelsen af juli. Fire hovedvandsæg, et Nordborg- og tre Sønderborgæg, er indgået i museets samling.

Museet har endvidere erhvervet en tuschtegning af Sønderborg by, udført af Kleis 1850, og med fondsstøtte maleriet *Niels Ebbesen* af Agnes Slott-Møller samt Christian Mølsteds *Ombord på Linieskibet Christian VIII ved Eckernförde*. Samlingen er i alt forøget med 170 genstande.

Forskning

Museumsinspektør Inge Adriansen fortsatte sit forskningsprojekt om danske nationale symboler 1840-2000. Registreringen af bevaringsværdige gravminder i Sønderborg provsti blev fortsat med kirkegårdene i Asserballe, Kegnæs og Tandslet sogne. Der mangler nu otte kirkegårde. Endvidere kan nævnes et toårigt registreringsprojekt finansieret af Amtsmuseumsrådet og amtets kulturudvalg. Det ledes af museumsinspektør Hans Helmer Kristensen og skal koordinere data fra alle amtets kulturhistoriske museer.

Koncerter

Der har været afholdt 27 koncerter i Riddersalen. Derudover har der i løbet af sommeren været 11 orgelkoncerter i slotskirken. I forbindelse med Sønderborg Kulturnat den 18. august optrådte Peter Belli på slotspladsen. Museet holdt åbent uden entré, og der blev vist et stort lysbilledshow i slotsgården. Der kom mange hundrede gæster.

Året i tal

Der har været 56.185 gæster på Museet på Sønderborg Slot, heraf 13.245 fra børnehaver, skolefritidsordninger og skoler, 10.093 (22%) flere end året før. Der har været udlejet eller udlånt lokaler til offentlige møder, koncerter og bespisninger 64 gange.

Thorkild Kjærgaard

Cathrinesminde Teglværksmuseum

Den 15. marts tiltrådte den 28-årige cand.mag. Thomas Lyngby som museumsinspektør. Han skal fremover varetage den daglige ledelse. Museet åbnede sæsonen den 1. april. Broagerlands Kunstforening arrangerede en mindre særudstilling 15. april-1. maj. Teglværksspillet *Stene for brød* blev opført fem gange i dagene 16. juni-20. juni og var igen en publikumssucces. Museet vil bestræbe sig på at traditionen med egenspil ved Cathrinesminde fortsætter. Igen i år har der i Historisk Værksted været café, denne gang med flere åbningsdage. Cafeen med dens mange tilfredse kunder er kommet for at blive – i hvert fald så længe, der er frivillige, som vil påtage sig opgaverne med at bage efter de gode, gamle opskrifter, lave kaffe med Richs og hygge

omkring gæsterne. Den 24. september havde Sundeved Husflid sin årlige udstillingsdag på teglværket, og efter at museet den 29. oktober lukkede, blev der 18.-19. november og igen 25.-26. november holdt julestue. På disse bare fire dage var der omkring 8.500 på Cathrinesminde – lidt ærgerligt, at de ikke fik mulighed for at se teglværksmuseet, der i år 2000 havde 12.500 besøgende.

Cathrinesminde Teglværksmuseum har i det forløbne år medvirket ved udgivelsen af en bog i anledning af Matzens Teglværks 250-års jubilæum (*Matzens Teglværk Egersund 1750-2000*).

Thomas Lyngby

Tønder Museum med Drøhses Hus og Højer Mølle- og Marskmuseum 2000

Hvor 1999 var præget af euforien omkring kunstmuseets genåbning, blev 2000 et år, hvis hovedopgave var at få de to museer til at genfinde en hverdag, der både var velkendt og ny. Besøgstallene på Tønder Museum og dets afdelinger udviste de tal, som en ny dagligdag på hovedmuseet kunne forvente. Her var besøgstallet 33.343 mod næsten 10.000 flere i 1999. Besøgstallet i Drøhses Hus steg til 5.590, mens der i Højer Mølle- og Marskmuseum var et lille fald til 17.298. Det samlede besøgstal på Tønder Museum og dets afdelinger i 2000 var 56.291.

Udstillinger og formidling *Tønder Museum*

Som en markering af år 2000 fokuserede museet i foråret 2000 på det foregående sekelskiftes fremherskende stil: Jugendstil, som stilretningen kaldes i denne landsdel. Det blev under forberedelserne til udstillingen åbenbart, at de sønderjyske museer i alt for ringe grad har sørget for i tide at indsamle Jugendstil-prægede ting. Dette kan være forårsaget af, at tingene ofte var masseproducerede varer, men også af, at Jugendstilen efter Genforeningen med nogen ret blev set som udtryk for tysk kultur. Imidlertid lykkedes det, gennem lån fra en lang række privatpersoner i det sydvestlige Sønderjylland, at låne meget fine genstande til udstillingen, og et af udstillingens resultater var, at Tønder Museum kunne indlemme flere gode genstande fra årene omkring 1900 i sine samlinger.

Sommerens særudstilling »Grænselandet i 200 år«, var en præsentation af den tønderiske privatsamler Jørgen Bendorffs samling af genstande og arkivalier til belysning af grænselandets historie. Udstillingen mindede om, at museerne ikke kan undvære private samlere, hvis samlinger ofte i sidste ende bliver overtaget af museerne. Samtidig betød udstillingen for Jørgen Bendorff, at han fik mange nye kontakter og mange nye ting til sin samling.

Efterårets særudstilling »Sorrig og Glæde« var en udstilling, hvor danske navneklude med religiøse motiver blev sammenstillet med religiøse litauiske træskulpturer for at vise, at den folkelige bibelske fortælling er sammenfaldende i protestantiske og katolske lande i det nordlige Europa. De litauiske træskulpturer er fremstillet af anonyme lokale billedskærere og var alle fra

Fra Tønder Museums udstilling »For 100 år siden – Jugendstil i Sønderjylland«, der vist fra 11. marts til 14. maj 2000. Jugendstil-tekstiler og fajancer præsenteret med nogle af Sønderjyllands væsentligste Jugendstils-værker, »Skærbæktæpperne«, i baggrunden.

næsten den samme tidsperiode som de slesvig-holstenske navneklude, nemlig fra begyndelsen af 1700-tallet til slutningen af 1800-tallet.

Drøhses Hus

Årets mest markante udstilling i Drøhses Hus var en udstilling af museums-ejet og privatejet dåbstøj med kniplingsbesættning. Dåbstøj og netop dåbsdragter har været Foreningen Knipling i Danmarks årstema i 2000. Blandt dåbskjolerne var også Hans Kongelige Højhed Prins Nikolais dåbskjole med tilhørende hue og frakke.

Højer Mølle- og Marskmuseum

Sommerudstillingen handlede om kværnsten og møller fra oldtiden til 1900-tallet. Udstillingen var tilrettelagt i et grænseoverskridende samarbejde mellem møllemuseet og et museum på Föhr. Udstillingen inddrog på forbilledlig vis museumsgæster i de processer, der omdanner korn til mel, og mange børn har i sommerens løb nydt at male mel på en skubbekværn eller på en drejekværn.

Undersøgelser og dokumentation

Det udpegningsarbejde vedrørende forberedelserne til Sønderjyllands Amts regionplan 2002-2010, der startede i 1999, blev i 2000 fortsat i arbejdet med en

Fra den væsentligste af årets udstillinger i Drøhdes Hus: »Dåbstøj med kniplinger – udlånt af museer og private i Sønderjylland«, der vistest i museumsafdelingen fra 1. april-31. december 2000.

dokumentation af det danske vadehavsområdes kulturhistorie, hvilket er et delprojekt under det større trilaterale Wadcult-projekt. De kulturhistoriske dokumentationer er blevet foretaget i grupper af lokalt interesserede enkeltpersoner med en museumsfaglig person som koordinator i hver gruppe. Der er nedsat fire grupper; én for Tøndermarsken, én for Ballummarsken, én for Rønmø og én for Rejsbymarsken. Tøndermarsk gruppen arbejder meget intenst med indsamling af viden, koordineret af museumsinspektør Elsemarie Dam-Jensen fra Tønder Museum.

I 1999 påbegyndte de sønderjyske kulturhistoriske museer forberedelserne til at få sammenkørt elektroniske data fra alle de sønderjyske museer i en samlet database. Projektet kunne påbegyndes i efteråret 2000 og skal foreløbig løbe i to år. Denne tidsramme skønnes tilstrækkelig til, at de manuelle registreringer, der foreligger på museerne i Tønder og Aabenraa, samt de kulturhistoriske genstandsregistreringer på Midtsønderjyllands Museum i Gram, vil kunne blive indført i en database på et indeksniveau.

I løbet af 2000 blev der søgt midler til en registrering af Tønder Kaserne, der vil blive nedlagt fra slutningen af 2002. Med støtte fra Sønderjyllands Amt

og fra Tønder Kommune og Statens Museumsnævn vil undersøgelsen kunne påbegyndes i løbet af 2001.

Bygninger og lokaler

Museumsinspektør Elsemarie Dam-Jensens arbejde med museets sølvsamling og renoveringen af sølvkammeret i 1997 bevirkede, at sølvkammeret i løbet af 1999 ikke længere var stort nok. Derfor påbegyndte museet et nyt sølvkammerprojekt, hvis mål var at indrette et fritstående sølvkammer i møbelsalen ved siden af det nuværende sølvkammer. Bekostet af Ny Carlsbergfondet foregik arbejdet i løbet af første halvdel af 2000. De to sølvkamre er i dag ordnet således, at Tøndermestrenes arbejder forefindes i det egentlige sølvkammer, mens værker af småbysmedene fra Løgumkloster, Højer, Skærbæk, Døstrup, Ballum og Rejsby er udstillet i »sølvkammerøen«.

Drøhses Hus sluttede sin første treårs periode i maj 2000, men ved velvilje fra Realkredit Danmark og fra Peder Aarslevs Legat kunne et lejemål forlænges i endnu et år. Det er fortsat tanken, at Drøhses Hus vil kunne erhverves af en eller flere fonde, der vil stille det til rådighed for museets specialudstillinger af møbler og kniplinger.

For Højer Mølle- og Marskmuseum betød orkanen 3. december 1999 en alvorlig skade, idet møllehatten blev forrykket, således at møllen i 2000 ikke har kunnet krøjes.

Gaver og nyerhvervelser

I 2000 var det mest markante køb nogle fliser samt to genstande af sølv, som med støtte fra to lokale fonde, Statens Museumsnævns hastesum samt en privat sponsor blev købt på en auktion over dele af afdøde museumsdirektør Sigurd Schoubyes privatsamling.

Blandt gaverne var kniplinger og knipleredskaber og heriblandt flere genstande af sølv, smedet af lokale mestre.

Inger Lauridsen

Midtsønderjyllands Museum og Gram Lergrav 2000

I januar måned åbnede museet udstillingen: Glimt af Den Danske Urskov, en spændende og smuk fotoudstilling med over 100 billeder fra de danske skove. Udstillingen var produceret af Finn Olofson og Lars Gejl, der havde taget deres billeder over et helt år. I marts viste Birgit W. Gregersen sine meget store og farvestrålende billedtæpper, hvoraf mange havde fundet inspiration i de danske strande, og i de porfyre man ofte finder her. Desuden udstillede hun en række æsker, der var beklædt med skind fra flere forskellige land- og havdyr.

Sommerens udstilling hed »Tavse Skrig«. Museets særudstillingslokale blev mørklagt, og talrige flagermus blev hængt op i lokalet og i hule træer. Udstillingen fortalte om de danske flagermus' biologi og levevis, og om den Dracula-dyrkelse der er forbundet med disse dyr. Udklædt som Greve Dracula sad museets pædagog jævnlige i sin tronstol i et mørkt lokale, og fortalte skoleeleverne uhyggelige historier, og i et tilstødende lokale kunne publikum prøve

Birget W. Gregersen foran et af sine billedtæpper.

at hænge med hovedet nedad, som flagermusene gør det. Udstillingen havde vi lånt af Esrum Møllegård.

I efteråret åbnede vi Oles Billedværksted, hvor tidligere læge Ole Gundtoft

CT-scanning af hvalkranium fra Gram Lergrav på Esbjerg Centralsygehus.

viste sine spændende malerier. Udstillingen blev afløst af den traditionelle julestue, der blev besøgt af en lang række skoler.

Museets stort anlagte forskningsprojekt om Gram leret blev i årets løb sat på skinner, og lerprøver og fossiler er nu sendt ud i verden til de i alt 19 forskere, der deltager i projektet. Det forventes, at de mange artikler, der vil blive trykt i en bog, vil foreligge i løbet af 2001, hvorefter redigeringen af bogen kan begynde. Efter dette arbejde vil museet være i besiddelse af den nyeste viden omkring denne Øvre Miocæne Formation, og vi vil derefter revidere vor udstilling om Gram leret. En ph.d. studerende og en specialestuderende fra Københavns Universitet har fortsat deres studier på museets hvalmateriale, og museet fik sidst på året adjungeret seniorforsker Ella Hoch, der gennem en menneskealder har været lektor på Geologisk Museum i København. Hun vil foretage forskning på museets hvalmateriale og på andre fossile hvirveldyr fra Danmark, og har fået indrettet sit kontor på Konserveringsværkstedet i Gram.

Konserveringen af museets fossilmateriale fra lergraven er fortsat, og museets konservator fik udvirket, at et af de bedst bevarede hvalkranier blev CT-scannet på Esbjerg Centralsygehus. Under stor bevågenhed fra både presse og personale på sygehuset blev kraniet – på bære – transporteret til scanneren, hvor utallige »snit« blev taget, således at det nu er muligt at studere det indre på den fossile hval.

I juni måned strandede en kaskelothval på Rømø. Museets inspektør deltog

i flænsningen af dette kolossale dyr, der vejede omkring 30 tons. Vi fik ligeledes tilbudt skelettet, hvis vi selv ville stå for afrensningen. Det gav en god del arbejde! Men skelettet af dette 14 meter lange dyr er nu klar til udstilling.

Der er blevet arbejdet videre med planerne om at udflytte museet til lergraven i Gram. Amtets arkitekt, Flemming Sørensen, har udarbejdet et spændende forslag til de nye bygninger, og museets personale er begyndt at planlægge udstillingerne. Pædagogisk og arbejdsmæssigt ser vi mange og store fordele ved at nybygge museet ved lergraven, hvor en af museets meget store arbejdsopgaver ligger. Først i 2001 vil museet søge at gøre fonde interesserede i projektet.

Amtets Undervisnings- og Kulturudvalg sikrede gennem en bevilling, at museets naturvejleder, der især tager sig af Gram Lergrav, kan fortsætte sit arbejde her indtil udgangen af 2002. Hun har sammen med museets pædagog etableret en naturvandrings sti, der har været flittigt benyttet af lergravens besøgende, og ud over talrige arrangementer ved lergraven har hun arrangeret en række naturvandringer i de tre midtlandskommuner. Desuden har hun deltaget i fjernsynsprogrammet »Fagenes Kamp«, hvor hun dystede med lederen af Fur Museum.

Museet og lergraven har i alt været besøgt af godt 11.500 besøgende i 2000.

Flemming Roth

Frøslevlejrens Museum 2000

Besøgstal

Museet har haft 32.141 gæster, og der er blevet afholdt 241 foredrag/omvisninger for større grupper.

Udstillinger

År 2000 markerede den endelige afslutning på en omfattende nyopstilling af museets faste udstilling. Nyopstillingen, som er foregået etapevis over en årrække, giver et facetteret billede af Frøslevlejrens historie 1944-45: I hovedvagtårnet belyses den politiske baggrund for lejrens oprettelse, bygningshistorien, den tyske overvågning og forvaltning samt ikke mindst det danske fængselsvæsens virke i lejren. I museets anden originale bygning, den tidligere fangebarak, belyses livet »indenfor pigtråden«, d.v.s. den daglige fangetilværelse. Også de ganske anderledes forhold, der mødte Frøslev-fangerne efter deportation til kz-lejr i Tyskland, belyses.

Med støtte af Undervisningsministeriet færdiggjordes et filmprojekt om Frøslevlejren. Filmen bygger primært på interviews med tidligere fanger. Filmen vises kontinuerligt for publikum i museets biograf.

Året bragte to særudstillinger: Fra den 1. februar til den 24. april »Den Danske Kamp« – en multimedieudstilling om besættelse og historiebevidsthed, fremstillet af Historisk Samling for Besættelsestiden i Esbjerg. Fra den 4. maj og året ud »Da Englænderne kom – When the British Came« – en udstilling om briternes indtog i Danmark i maj 45 og tiden umiddelbart efter.

Camp2-projektet

Sammen med Frihedsmuseet har museet været inddraget i det internationale Camp2-projekt, som skal gøre vigtige dokumentaria vedr. de tyske kz-lejre

Tableau fra særudstillingen »Tak I som faldt, og I som blev tilbage« på Danevirkegården. Militærlægen foretager amputation af en arm (Foto: Helge Krempin).

tilgængelige på Internettet. Store dele af museets bestand af dokumenter, fotos og genstande er til den ende blevet scannet.

Henrik Skov Kristensen

Danevirkegården – Museet ved Danevirke 2000

Danevirkegården har eksisteret i 10 år. Museet åbnede i august 1990, og over 180.000 besøgende har indtil videre gæstet SSF's eget museum ved Danevirke. Formidlingen af »Nordens største fortidsminde« forpligter, og lige siden begyndelsen har museet sigtet på en vedholdende kvalitetssikring og udvikling af formidlingen. Museet bliver besøgt af mange skoleklasser nord for grænsen, og for mange af de unge er dette ofte det første møde med Sydslesvig og det danske syd for grænsen. Fra januar til december 2000 har godt 15.000 gæster besøgt museet.

Udstillingen

I vintermånederne blev den store lysvæg bygget om. Et arbejde der var blevet nødvendigt, ikke mindst fordi der nu foreligger nye dateringer for Kovirke, der helt klart viser, at denne voldstrækning er opført i midten af 980'erne. Nye tekster måtte til, og billedfladerne blev i samarbejde med Haderslev Museums museumspædagog Anker Thygesen arrangeret på en ny måde.

Særudstillinger

Den 15. juni åbnede særudstillingen »Tak I som faldt, og I som blev tilbage«, en udstilling i anledning af 150-året for slaget på Isted Hede. Udstillingen blev til i samarbejde med Tøjhusmuseet i København, Militær – Medicinsk Samling Jægersborg Kaserne samt et hold på syv historiestuderende fra Københavns Universitet.

Udstillingen tager ikke sigte på »sejrens virak og kampens bulder«, men derimod på krigens mere skjulte sider, nemlig sanitetstjenesten, som den fungerede under Treårskrigen. Studenterne, der blev vejledt af lektor Claus Bjørn, fik udstillingsarbejdet godskrevet som en del af deres eksamenspensum og har bidraget med plancher og et diasshow med indtalt tosproget tekst. Militær – Medicinsk Samling har leveret tableauer i naturlig størrelse af en såret soldat, der tilses af en læge samt en amputationsscene. Tableauerne giver et realistisk billede af militærlægernes muligheder. Sydslesvigs Museumsforening overtog velvilligt en del af omkostningerne i forbindelse med udstillingen.

Valdemarsmuren

Den 7. maj blev den nye vej hen til Valdemarsmuren indviet.

Kreis Schleswig/Flensburg, kommunen Dannevirke, Arbeitsgemeinschaft Ochsenweg og Danevirkegården havde gjort fælles sag for at forbedre adgangsforholdene til Valdemarsmuren, der nu kan ses i en længde af omkring 30 m (så meget af den gamle teglstensmur har ikke været synlig siden omkring 1900!). Den nye vej går hen over museets gårdsplads og kan også benyttes af gangbesværede og kørestolsbrugere.

Landråd J.-D. Kamischke og Danevirkegården indbød sammen til indvielsen af vejen. J.-D. Kamischke kaldte samarbejdet om projektet en »Meilenstein auf dem Weg zum Bewusstsein einer gemeinsamen Identität in der Region Sønderjylland/Schleswig«.

Nis Hardt

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 2000

Historisk Samfund for Sønderjylland

Årsberetning 2000 ved Lars N. Henningsen

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 28. april 2001 årsmøde på Hoptrup Højskole. Godt 60 medlemmer var mødt frem. Formanden for Haderslev amtskreds, Karl Erik Olesen fra Starup, blev valgt til dirigent. Han konstaterede, at generalforsamlingen var lovligt indvarslet og gav derpå ordet til formanden, Lars N. Henningsen, Aabenraa, der aflagde følgende beretning:

Og årene, de rulle og skiftes om på jord – sådan sang Edvard Lembcke, da der i 1859 blev holdt afskedsfest på Harmonien i Haderslev for pastor F.E. Boisen, den bekendte »Budstikke-Boisen« fra Vilstrup, da han skulle rejse til Stege for at overtage nyt embede dér. Ét stod dog fast, mente Lembcke – og det var modersmålet – det danske.

Forandring i det ydre var der dengang – og sådan er det uforandret i vore dage. Også nu skiftes der om på jord. Siden 25. marts har vi f.eks. kunnet passere landegrænsen uden at vise papirer. Det er blot et af mange udtryk for, hvordan folk knyttes stadig tættere sammen i disse år. Vi samarbejder på livet løs – stadig vokser nye netværk frem – godt hjulpet på vej af nye tekniske muligheder, af informationssamfundet. Sådanne initiativer nyder også politisk opbakning.

Der var engang, da medarbejderne i de enkelte dele af kulturverdenen langt hen ad vejen kunne holde sig inden for grænserne af deres egen institutionsverden. Biblioteker arbejdede for sig, arkiver for sig, museer for sig. Den indbyrdes kontakt var ikke altid den bedste. Sådan er det ikke mere. Jeg tror meget har ændret sig i det seneste par årtier. I dag er netværk på tværs af institutioner og fag noget selvfølgeligt. Vi løber mere sammen end før og arbejder mere sammen end før. Det gælder også her i vort grænseland, og det gælder på tværs af grænsen. Trådene er spundet tæt i de seneste år. Arkiver, museer og biblioteker kender mere til hinanden end før. Der opbyg-

ges faglige netværk, regelmæssigt træffer medarbejderne i landsdelens arkiv-, museums-, forsknings- og biblioteksinstitutioner hinanden. Der udgives fællespublikationer mellem danske museer i Nord- og tyske i Sydslesvig, der holdes seminarer arrangeret i fællesskab af landsarkiverne i Aabenraa og Slesvig, af forskningsinstitutter i Aabenraa og Slesvig, der udgives historiske kildesamlinger i et fælles dansk-tysk historikersamarbejde. Der samarbejdes mellem flertal og mindretal, ja sågar mellem de to nationale mindretal. Der tages fat på tidligere tabu-emner. Sidste år blev 150-året for Isted-slaget fejret i fællesskab mellem danske og tyske, og i år kunne tyske soldater mindes deres faldne den 18. april på Dybbøl. Redaktøren for det tyske mindretals avis Nordschleswiger holdt i år tale ved en dansk afstemningsfest – ja, man kunne fortsætte rækken af eksempler.

Sådan skiftes der om på jord. Samarbejde er tidens løsen. Men løsenet er også, at vi skal respektere hinandens særpræg. Eller som Folкетинgets formand sagde ved et besøg hos det tyske mindretal: Vi vil ikke have et »enhedsbryg«, men gensidig berigelse.

Denne tidsånd og disse krav om fornyelse kan vi helt tilslutte os i Historisk Samfund. Også hos os har netværk og fornyelse stået på dagsordenen i det år, der gik, i året 2000. Vi har samarbejdet, og vi har fortalt om os selv ad nye veje. Men vi er stadig den gamle forening. Vi er ikke ved at smelte sammen med nogen. Vi er stadig os selv.

Den 29. november gjorde vi springet ind i **cyberspace**. Ved et pressemøde på landsarkivet i Aabenraa præsenterede vi foreningens nye hjemmeside. På adressen www.hist-samf-sdj.dk kan man nu læse om foreningen, melde sig ind, bestille bøger og læse om nyheder, om de nye bøger, foredrag, udflugter osv. Samtidig begyndte vi opbygningen af hvad vi kalder en »netportal til Sønderjyllands historie«. Her vil der med tiden blive præsenteret en hel række kapitler af Sønderjyllands historie, kortfattede redegørelser for centrale sider af landsdelen historie. Der bliver også plads til en »læsevejledning«, en litteraturliste, med henvisning til centrale bøger og artikler, hvor der kan søges yderligere oplysninger. Det bliver kort sagt en introduktion til emner i landsdelens historie. En guide for den, der vil vide mere.

Vi tog også nye skridt i **samarbejdet med vore kolleger syd for grænsen**. Sammen med Sønderjyske Årbøger 2000 udsendtes et særtilbud på udgivelser fra vor tyske kollega Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, og vi bragte oplysninger om den store personalhistoriske forening syd for grænsen, Schleswig-Holsteinische Fa-

milienforschung. Efter årsskiftet blev der på samme måde udsendt tilbud om Historisk Samfunds bøger og aktiviteter til medlemmerne af de tyske foreninger. Resultatet blev beskedent for begge parter, målt i antal nye medlemmer og i bogsalg. Men initiativet har givet medlemmerne tilbud om gode bøger og historiske aktiviteter vedr. vor fælles historie fra den anden side af grænsen. Et sådant tilbud ligger inden for Historisk Samfunds formål, som bl.a. er *at fremme interessen for Sønderjyllands historie og at samarbejde med andre historiske foreninger*. Det vil vi fortsætte og udbygge i den kommende tid.

Også vore **bogudgivelser** har været udtryk for samarbejde. Det gælder lokalt i landsdelen og hen over landegrænsen. I 1994 udkom første bind af det store værk »Det sønderjyske landbrugs historie«, nemlig Hans Schultz Hansens bog om landbruget i perioden 1830-1993 – en bog, som forøvrigt i mellemtiden er blevet udsolgt. I efteråret kunne vi præsentere bindet om sten- og bronzealderen. Det skete i samarbejde med Haderslev Museum. I en rigt farveillustreret bog bringes for første gang de samlede resultater af de mange bebyggelsehistoriske undersøgelser, som arkæologerne har gennemført i de senere årtier. Forfatterne er Dirk Meier fra Kiels Universitet, Erik Jørgensen og Per Ethelberg fra Haderslev Museum og David Robinson fra Nationalmuseet i København. Det er gedigen videnskab, og det kostbare værk blev kun muligt med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og en lang række fonde. Det næste bind om jernalderens, vikingetidens og middelalderens sønderjyske landbrug vil udkomme i løbet af 2001.

Sidst på året udkom andet bind af Bert Kelms værk »Rømø – et vesterhavspræget samfund«. Det er en grundig registrant over de 45 ejendomme i Juvre, Toftum, Bolilmark og Nørtvismark. Ejendom for ejendom gøres der rede for ejerne og deres familieforhold tilbage til 1500-tallet. Bygningerne hører også med, og alt er illustreret med mange nyfundne gamle billeder. Om denne bog har vi haft et fint samarbejde med Rømø lokalhistoriske Forening, som har hjulpet med salget.

Årets største bog blev Hans Mørups erindringsbog »På fløjen« med undertitlen »En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929-1945. Kredsen i Aabenraa 1940-1945.« Den blev til i samarbejde mellem forfatteren og redaktørerne, Hans Schultz Hansen og Henrik Skov Kristensen.

Bogen bygger solidt på Mørups dagbøger, men er selvfølgelig også præget af forfatterens erindringer og synspunkter. Det gælder redegørelsen for 30'ernes bevægelser, hvor Mørup optrådte som tilhænger af den korporative stat. Det gælder også erindringerne om den tidlige modstandsbevægelse, hvor Mørup var en af pionererne. Og det gælder opholdet i Frøslevlejren, Neuengamme og Svesinglejren ved Husum, som Mørup giver en hudløs skildring af. Bogen har da også fået mange rosende anmeldelser.

Samarbejde var ligeledes betingelsen for årets Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift.

Sønderjyske Årbøger 2000 blev en stor bog. Der var 6 artikler. Med sin artikel om Grænsegendarmeriets oberst Paludan-Müller og hans debat med Flensborg Avis om avisens stilling til nationalsocialismen lægger René Rasmussen sig i centrum af de seneste års udforskning af 30'ernes højrebevægelser. En stor artikel om de statspatriotiske fester i 1700-årene viser, hvordan Slesvig og Holsten tilsyneladende førte an i datidens konge- og statstro manifestationer. Vægtige bidrag til skolehistorien var lærer Johannes Pades erindringer som lærer i årene 1750-1785 og museumsinspektør H. E. Sørensens grundlæggende beretning om de tyske privatskoler i Skærbæk og Gånsager. Endelig var der H. V. Gregersens tværsnit af et livslangt og imponerende arbejde med landsdelens historie. Med anmeldelser og nekrologer kom årbogen op på 426 sider.

Sønderjysk Månedsskrift ændrede i nogen grad ansigt ved det netop passerede årsskifte. Vi har længe været kede af forsendelsesomslaget, fordi det skjulte den pæne forside. Men omslaget har givet plads til annoncer, og vi har følt os i taknemmelighedsgæld til vore velvillige annoncører. Alligevel syslede vi med planen om at opgive omslaget – indtil Post Danmark fremtvang en ændring. Uden varsel blev vi pålagt et ekstragebyr på årligt 20.000 kr. for omslaget. Det kunne økonomien ikke bære. Derfor er omslaget forsvundet fra og med november 2000. Dermed er annoncerne blevet begrænset til bladets sidste side, hvor vor gode støtte Grænseforeningen nu har fået plads. Det er vi glade for. Yderligere vil der fremover i januar/februar og september-nummeret blive plads til vore egne foreningsmeddelelser inde i bladet.

I omfang sprængte Sønderjysk Månedsskrift rammerne fra året før. Det blev til i alt 47 artikler og 36 anmeldelser på 352 sider. I anledning af det runde år blev hvert af årets ti numre indledt med en artikel om

centrale begivenheder og forhold i Sønderjylland gennem de sidste 1000 år. Blandt det dagsaktuelle stof var der indlæg om de kontroversielle udbygningsplaner af Historiecenter Dybbøl Banke. Kernen i månedsskriftet var dog som altid de mange artikler om store og små emner inden for landsdelens historie, som kommer ind fra amatørhistorikere og fagfolk.

Turudvalget fulgte op på succesen fra året før. Da der stadig stod mange på venteliste, gentoges turen til Skåne og Blekinge, og det lykkedes at få næsten alle dem med, der stadig meldte interesse. Turen blev gennemført i fint vejr i dagene 25.-27. august. En særlig oplevelse var det at køre over den nye Øresundsbro, hvilket gav bedre tid i Dalby og især i Lund. Den sparede tid på hjemrejsen blev anvendt på en byvandring i Kristianstad, men ellers gentog vi besøgene i Kalmar, Brømsebro og Christianopol. Den effektfulde afslutning inden hjemturen var igen en middelalderfrokost på Glimmingehus.

I serien af **kulturhistoriske aftener** blev der indbudt til besøg i fire sønderjyske forvaltningsbygninger. Den preussiske tid blev illustreret med besøg i tre markante bygninger fra tiden, Haderslev Kaserne, Landsretten i Flensborg og amtshuset i Tønder. Fra tiden forud besøgte vi de store arkitekter Jardin og Rosenbergs charmerende amtmandspalæ i Tønder og C.F. Hansens nydelige rådhus i Aabenraa. Alle aftener var der rundvisning og foredrag og kaffebord – og hver gang deltog det maksimalt mulige antal. Det var opmuntrende – og vi fortsætter. Men så må de interesserede også sørge for at melde sig til forinden – ellers kan vi nemlig ikke klare det praktiske ved den slags arrangementer!

Foredrag glemte vi heller ikke. På landsarkivet i Aabenraa blev der i efteråret tilbudt en foredragsrække om dansk identitet i 19. og 20. århundrede med tre kendte universitetslærere, Thorsten Borring Olsen, Bjarne Stoklund og Henrik S. Nissen som foredragsholdere. Hver aften samlede en deltagerkreds på omkring 25, og rækken blev gentaget i Sønderborg i foråret 2001.

Amtskredsene arbejdede støt og roligt. Til i alt 15 arrangementer samledes op mod 900 deltagere, lige fra de årlige generalforsamlinger, eftermiddags- eller aftenudflugter og foredrag til de årlige fællesmøder med de stedlige lokalhistoriske arkiver og foreninger. Sidstnævnte var som altid det populæreste samlingspunkt med deltagerantal på 50 i gennemsnit. Interessen for at mødes, udveksle nyheder og erfaringer fra det daglige lokalhistoriske arbejde og for at se arkiv-

eller museumsfaciliteterne på det valgte mødested er usvækket stor. Allerflest mødte op, da Sydslesvig Amtskreds indbød til markering af **150-året for Isted-slaget** den 25. juli. Omkring 150 deltog i det vellykkede aftenarrangement med foredrag af Claus Bjørn, Jürgen Hoppman og Inge Adriansen og besøg i mindekirken i Isted og på slagmarken. Også 150-årsdagen for stormen på Frederiksstad i oktober blev markeret med foredrag og byvandring.

I årsberetningen sidste år berettede jeg om den kritik, vi i styrelsen havde følt påkrævet i anledning af udvidelsesplanerne på **Historiecenteret Dybbøl Banke**. Vi fandt, at den historiefaglige kvalitet i de fremlagte planer var problematisk, og vi stillede spørgsmålstejn ved den ændring af Dybbøl Bankes profil, som ville være en følge af planernes gennemførelse. Siden er der sket meget. Generalkonsul Henrik Becker-Christensen, Flensborg, blev bedt om at fremkomme med en vurdering af planerne, og de blev efterfølgende taget op til politisk nyvurdering. Resultatet blev en kraftig ændring i forhold til den første skitse. Kun planens 1. etape, bygningen af en rekonstrueret skanse, blev vedtaget, og der er lagt op til en sammenlægning af Historiecenteret og Museet på Sønderborg Slot fra 1. januar 2003. Senest har Sønderborg Kommune den 6. marts 2001 vedtaget en lokalplan for Historiecenter Dybbøl Banke og et kommuneplantillæg. Herefter er der givet grønt lys for anlæg af skanserekonstruktionen. Under forløbet har vi fastholdt vor kritik og har fremsendt indsigelse mod den nu vedtagne lokalplan. Vi har ment, at benyttelse af moderne computersimulation ville muliggøre den ønskelige historieformidling langt bedre end en tvivlsom skanserekonstruktion. Men vi talte for døve øren. Samtidig føler vi dog, at det i et samarbejde med andre og med politisk opbakning er lykkedes at påvirke udviklingen i en retning, som blev bedre end først frygtet. Det bedst mulige kompromis blev nået – og det er jo heller ikke så lidt. Det skylder vi mange tak for.

Efter alt dette kan jeg vel godt påstå, at det har været et **aktivt år**. Vi har udgivet 1.866 tryksider, vi har tilbudt udflugter og rejser, foredrag og møder, vi har taget nye informationsmedier i brug. Vi har samarbejdet bredt – og har deltaget i den almindelige debat. Kun medlemstallet er ikke fulgt med. Sidste år var vi 2.408 medlemmer, og der var 1.913 abonnenter på Sønderjysk Månedsskrift. I år er tallet 2.339 og 1.880. Det er en tilbagegang – men den deler vi med mange beslægtede foreninger i disse år. En trøst er det, at vi så at sige

Fra årsmødet den 28. april 2001 på Hoptrup højskole. På talerstolen foredragsholderen, museumsinspektør Henrik Lundbak. Få dage senere blev han dr.phil. på sin afhandling om Dansk Samling. Foto: Ilse Kürstein.

ikke oplever udmeldelser. Vore medlemmer er trofaste, og der kommer hele tiden nye i stedet for dem, der af naturlige årsager udgår. Det er positivt.

Glædelig er også den opbakning vi modtager fra mange sider. Det gælder de mange fonde, vi må søge for at få bøgerne finansieret. Det gælder Sønderjyllands Amtskommune, som trofast støtter med et årligt beløb til driften. Det gjaldt også tidligere amtsborgmester Kr. Philipsen, som beredvilligt sagde ja til at causere om »Den sønderjyske histories betydning for nutidens politik«, da vi i november præsenterede årets IT- og bognyheder.

Til alle vil jeg sige tak. Personligt vil jeg rette takken til styrelsen og vore hjælpere på kontoret for et godt og frugtbart samarbejde.

I tilknytning til beretningen fremdrog Karl Erik Olesen en henvendelse til styrelsen fra Jan Schifter Rasmussen fra Randers, der havde modtaget beskadede hæfter af Sønderjysk Månedsskrift efter afskaffelsen af det særlige forsendelsesomslag. Jan Schifter Rasmussen bad derfor årsmødet tage den nuværende forsendelsesmåde op. Karl Erik Olesen meddelte, at styrelsen ville følge udviklingen nøje resten af året og opfordrede abonnenter, der modtager be-

skadigede hæfter, om at meddele dette til sekretariatet. Han nævnte endvidere, at redaktionen undersøgte de økonomiske muligheder for en mere beskyttet forsendelse. Der var ikke fra mødedeltagerne bemærkninger hertil. I øvrigt blev beretningen godkendt uden bemærkninger.

Det samme gjaldt regnskabet, som foreningens kasserer, Henning Mathiesen fra Sønderborg, forelagde. Styrelsens forslag om en forhøjelse af kontingentet blev vedtaget, således at dette fra 2002 udgør 235 kr. for det fulde medlemskab med Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift, 140 kr. for medlemskab alene med Sønderjyske Årbøger og 155 kr. for abonnement udelukkende på Sønderjysk Månedsskrift. Der var ikke indkommet forslag til styrelsen. Årsmødet genvalgte Inge Adriansen, Carsten Porskrug Rasmussen, Kim Furdal og Henrik Skov Kristensen til styrelsen, ligesom der var genvalg af revisorerne Julius Beier og Fr. Rudolph. Der var ingen bemærkninger under eventuelt.

Efter kaffebordet orienterede forstander Carsten Bruhn-Lauritsen om Hoptrup Højskole og dens historie. Derefter holdt museumsinspektør ved Museet for Danmarks Frihedskamp Henrik Lundbak foredrag om »Dansk Samling mellem fascisme og modstandskamp«.

Foredraget, der fremdrog eksempler fra Dansk Samlings historie i Sønderjylland, blev hørt med stor interesse. Efter årsmødets afslutning kunne medlemmerne bese Hoptrup Kirke under vejledning af pastor Chr. Prahll, mens den annoncerede besigtigelse af naturgenopretningen ved Slivsø måtte aflyses på grund af vejret.

Haderslev amtskreds

Haderslev amtskreds afholdt 4 arrangementer og 2 møder med lokalhistoriske foreninger.

Der blev afholdt fællesmøde med de lokalhistoriske foreninger i Skodborg. Mødet foregik hos amtsrådsmedlem Nanna Hørlyck, der beredvilligt havde stillet borgerstuen til rådighed. På fællesmødet berettede de lokalhistoriske foreninger om arbejdet i de lokale foreninger. Haderslev amtskreds har besluttet, at vi vil gøre meget for at samarbejde omkring arrangementer med de lokalhistoriske foreninger, og hjælpe hvor det er muligt. Det har efterfølgende medført, at der har været drøftet samarbejde med 2 lokalhistoriske arkiver og foreninger. På fællesmødet blev der også fortalt om udsmykningen i borgerstuen. Efter fællesmødet var der fremvisning af arkivet i Skodborg.

Årets generalforsamling fandt sted på Hoptrup Højskole, hvor aftenens foredrag meget aktuelt handlede om »Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig«. Foredraget blev holdt af Lisbeth Vestergaard Høst, Aarhus. Det næste fællesarrangement med en af de lokalhistoriske foreninger kommer til at handle om: »De første danskere« omkring Jels.

Karl Erik Olesen

Aabenraa amtskreds

Generalforsamling afholdtes d. 18. april 2000 på Folkehjem, Aabenraa. Der skete ingen ændringer i bestyrelsens sammensætning eller dens funktioner.

Inger Jørgensen og Ellen Jensen blev genvalgt. Bestyrelsen konstituerede sig med H.H. Bang som formand, Svend Agertoft som kasserer, Erling Madsen som sekretær. Efter generalforsamlingen talte museumsinspektør Hanne Christensen, Aabenraa Museum over emnet »Historien i Landskabet«.

Den 30. maj var der aftenudflugt til Kollund Kirke, »Den krumme Hærvej« ved Rønsdam i Bov og Bov Museum. 13. september, 12. oktober og 15. november var foreningen medindbyder til en forelæsningsrække på Landsarkivet. 10. november afholdtes det årlige møde for arkiver og historiske foreninger i Aabenraa Amt i Kliplev. Man mødtes på Strågårds smedie, hvor man besøgte de nyindrettede museumsstuer og sluttede i forsamlingshuset, hvor man udvekslede erfaringer, årsskrifter o.a. Alle foreninger var repræsenteret.

Den 10. februar 2001 afholdtes afstemningsfest på Folkehjem i Aabenraa. Traditionen tro stod de fire foreninger: Norden, Sprogforeningen, Grænseforeningen og vor forening for arrangementet. I år var det vores forenings tur til at stå for mødet. På trods af, at det var en lørdag, var den store sal fuld – godt 150 deltagere. Seminarielæktor Jørn Buch holdt foredrag: »Afstemningen i Sønderjylland – set i europæisk perspektiv-historisk og aktuelt«. Frøslev-Padborg sangkor underholdt med sange.

H.H. Bang

Sønderborg amtskreds

Generalforsamlingen afholdtes 27. april 2000 på Sønderborg bibliotek med kun 10 deltagere. Den kyndige slægtshistoriker Jørgen Wangel holdt foredrag om »Emigrationsskæbner i slægtshistorien«. Helt til 1500-tallet kunne Wangel spore familien – til Afrika, Amerika og til forskellige steder i Europa.

Fællesmødet med de lokalhistoriske foreninger og arkiver fandt sted 22. november i Lysabild i samarbejde med Lysabild sognehistoriske Forening. Formanden, Viggo Vandkær Thomsen, fortalte om foreningens historie, og vi fik en grundig gennemgang af dens organisatoriske opbygning. Arkivet havde åbent, og der var mange, der benyttede sig af muligheden for at se på de mange ting, der i årenes løb er samlet. Det var et vellykket arrangement med ca. 80 deltagere.

Den 1., 8. og 15. marts 2001 havde vi sammen med Sønderborg Slot en foredragsrække om Dansk Identitet med professorerne Torsten Borring Olesen og Bjarne Stoklund og museumsinspektør Thomas Lyngby.

Lene Junker-Hansen

Tønder amtskreds

Igen viste det forløbne år, at dersom amtsbestyrelsen er i stand til at finde frem til emner, der har en folkelig bredde, er ønsket om at deltage tilsvarende større. Desværre så man sig ikke i stand til at arrangere en udflugt på grund af de foregående års svigtende tilslutning. Opmuntrende er det, at en aftenur altid har bred interesse. Turen til Hjerpsted kirke er et godt eksempel herpå. Den fandt sted en septembaraften i øsende regn, der ikke var i stand til at holde interesserede væk, idet ca. 50 deltog. Man mødtes i fortidens sømærke, Hjerpsted kirke, hvor Else Wandall, Møgeltønder, var den meget vidende og

underholdende rundviser. Aftenen afsluttedes på Højkro, også beliggende langt derude mod vest.

I det årlige møde med arkiver, lokalhistoriske foreninger og museer, deltog ca. 35. Efter et besøg på Skærbæk museum fortsatte arrangementet i Skærbæk Fritidscenter. Her fortalte repræsentanter for de fremmødte lokalhistoriske foreninger og disses arkiver om et omfattende lokalhistorisk arbejde omfattet af en bred interesse.

Den ordinære generalforsamling havde som taler skoleinspektør Folmer Christiansen, Højer, som gennem 60 år har haft sit virke tæt på både det danske og det tysksindede. Tilslutningen var meget tilfredsstillende med ca. 40 deltagere.

Peter Madsen

Sydslesvig amtskreds

På generalforsamlingen 3. april genvalgtes Anders Schaltz Andersen og Nis Hardt, mens Hanne Næsborg nyvalgtes. Jørgen Kühl holdt foredraget »Folkeafstemninger i Europa efter 1. verdenskrig«.

Ellers var det forløbne år præget af, at det var 150 år siden Treårskrigen blev afsluttet.

På årsdagen for slaget ved Isted d. 25. juli var der et stort dansk-tysk arrangement i Isted, som vi ikke deltog i, men om aftenen i forlængelse heraf havde vi et tredobbelt arrangement.

Først talte Claus Bjørn i Isted Kirke om »Isted-slaget og afslutningen på Treårskrigen«. Dernæst førte Jørgen Hoppmann os til Engbro og senere til Øvre Stolk, hvor han fremviste mindestenene og fortalte om detaljer i slaget. Til slut gik vi på kroen »Zur alten Schule«, hvor vi fik kaffe og kager. Inge Adriansen fortalte om »Nationale symboler i sange om Treårskrigen«, og vi sang et udpluk af de omtalte sange. Deltagerantallet i de tre arrangementer er umuligt at gøre præcis op, men kroegegningen lød på 139 kaffe, plus lidt te og mineralvand, så omkring 150 er et godt bud.

Søndag den 8. oktober var vi i Frederiksstad i anledning af årsdagen for angrebet på byen. I Paludanushuset fortalte Claus Bjørn om »Stormen på Frederiksstad og Treårskrigen på diplomatiets bonede gulve«. Efter kaffen førte Anders Schaltz Andersen os sagkyndigt på tur gennem byen, hvor vi fik meget at vide om angrebet på byen. Der var 35-40 deltagere.

Medlemstallet er stabilt, idet der i 2000 var 147, som betalte kontingent, hvilket er 2 færre end året før. Til gengæld er abonnementstallet på Sønderjysk Månedsskrift steget med 3 til 113.

Der er 82 som både er medlem og abonnerer på Sønderjysk Månedsskrift.

Jesper Bolund Nielsen

Andre landsdelsdækkende foreninger og arkiver

Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS)

Formand: Erik Manthei Nielsen, Løjtertoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 29. I 2000 valgte vi at afholde et arkivledermøde. Her hørte vi, hvad vore medlemmer ønsker, at LASS skal tage sig af. Blandt andet kom der forslag om fællesindsamling, fælles indkøb, internetkurser, besøg på Rigsarkivet samt kurser andre steder i landet. Vi arbejder videre med det. Et besøg på Rigsarkivet kan gøres på en dag, men koster en del, idet der skal lejes en bus til formålet. Angående kurser andre steder i landet, er det nok svært, idet der på Landsarkivet for Sønderjylland findes, hvad vi har brug for f.eks. lærred, lysbilledfremviser o.s.v. Det er meningen, at der hvert år skal afholdes et arkivledermøde.

Den årlige arkivdag gik i 2000 til Sønderborg Lokalhistoriske Arkiv med efterfølgende besøg på Sønderborg Slot.

I september var der arrangeret en dag på Landsarkivet, hvor temaet var »Landsarkivet for Sønderjylland – et kildevæld af muligheder«. Dagen var godt besøgt.

Temadagen i oktober om »Socialhistorien i lokalhistorien« måtte aflyses på grund af for få tilmeldinger. Vi prøver igen med samme emne.

I november var der registreringskursus i arkivalier samt billedregistrering for begyndere. Disse kurser er rigtig godt besøgt.

Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Den lokalhistoriske konsulent

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: isl@isl.dk

Leder: Kim Furdal.

Åbningstid: ma.-to. kl. 9-16, fre. kl. 9-12.

Man kan i bogstaveligste forstand hævde, at Institut for Sønderjysk Lokalhistorie åbnede sin dør for offentligheden i 2000. Den tunge og massive, låste branddør, hvor der skulle ringes på klokken for at komme ind, blev takket være støtte fra Sydbank Sønderjyllands Fond og Michael Jebsen Fonden i foråret erstattet med en ny branddør af glas. De nye adgangsforhold blev præsenteret ved en reception den 5. september, og de mange efterfølgende reaktioner har godtgjort, at man ikke skal undervurdere adgangsforholdenes signalværdi. Med døren er instituttet blevet mere synlig for de besøgende på Landarkivet.

Det er snart 30 år siden, at instituttet fik sine nuværende lokaler, hvilket også har sunnet mærkes på den stadig mere sparsomme plads i magasinerne. Takket være økonomisk støtte fra A. P. Møller og Hustru Chastine McKinney Møllers Fond til almene Formaal blev det muligt at opsætte 360 meter compactreoler, så der nu er mulighed for en fortsat accession i de kommende år. Opsætningen krævede i februar-marts et meget betydeligt arbejde med at flytte fotosamlingerne over i andre lokaler og efterfølgende genplacere dem på en sådan måde, at pladsen blev udnyttet optimalt.

Parallelt med dette arbejde blev der med midler fra Fabrikant Mads Clausens Fond, H. P. Hanssens Mindefond, Raben-Levetzauseke Fond og Nykredits Fond foretaget en pakning og registrering af billedsamlingen fra Schacken-

borg. Samlingen har ligget uregistreret siden den indkom i 1993. Som afslutning på det meget omfattende registreringsarbejde holdt instituttet den 4. august en reception til præsentation af samlingen. Der blev åbnet en lille udstilling med eksempler fra samlingen, der viste den tids- og emnemæssige store spændvidde fra daguerreotypier fra 1840'erne til sort/hvide billeder i midten af 1950'erne, fra portrætbilleder og familiesituationer til billeder fra Genforeningen og O.D. Schacks møder med Den Internationale Kommission.

I 2000 modtog Institutet 93 afleveringer. Blandt de større kan nævnes presesfotograf Karina Borgaards samling af 2000-3000 negativer fra hendes tid som elev på Jydske Vestkysten fra 1990 til 1993. Som noget nyt påbegyndtes en systematisk indsamling af kommunernes lokal- og kommuneplaner ved vidende, at kommunerne har en pligtaflevering til Det Kongelige Bibliotek. Et par konkrete henvendelser vedrørende ældre lokalplaner viste imidlertid med al tydelighed, at disse er ved at forsvinde i en gråzone mellem biblioteksvæsenet og arkivvæsenet. Størsteparten af kommunerne har afleveret deres ældre lokal- og kommuneplaner og skrevet instituttet på deres postlister, men endnu mangler der dog flere af kommunerne, som vil blive kontaktet på ny i 2001.

Scanning og registrering af billedsamlingen på Picard blev fortsat, så der ved årsskiftet var registreret godt 7.000 billeder. Institutet har gennem de seneste år leveret digitale billeder til bogudgivelser eller til privates digitale billedsamlinger. I slutningen af året anskaffedes en fotoprinter, som gør det muligt at levere udprintede billeder med dags varsel. Kvaliteten af de udprintede billeder er fuldt på højde med fotolaboratoriernes udprintede billeder, hvilket en test i efteråret dokumenterede. Mulighederne er mange, og specielt til brug ved museernes og arkivernes udstillinger er printeren et oplagt alternativ til de langt dyrere analoge billeder.

Den lokalhistoriske konsulent har i 2000 ydet konsulentbistand til de lokalhistoriske arkiver ikke mindst vedrørende edb og edb-anskaffelser. Henvendelserne drejer sig nu helt overvejende om edb-anskaffelser, billedscanning og edb-registrering. Som de tidligere år fungerer Institut for Sønderjysk Lokalhistorie som sekretariat for »Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland« (LASS), ligesom instituttets leder underviser på de kurser, som LASS arrangerer.

Instituttets største formidlingsmæssige arbejdsområde har også i 2000 været Sønderjysk Månedsskrift, der udkom med ti hæfter indeholdende 47 artikler og 36 anmeldelser fordelt på 352 sider. Som noget nyt har instituttet bidraget til en edb-udgivelse, idet Aabenraa Byhistoriske Forening i slutningen af året udgav CD'en »Fra Nørretorv til Storetorv«, der indeholder et interview med Helene Jensen ved Anne-Helene Michelsen.

Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig
Vestergade 30, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 38 33, fax: 74 62 79 39.

Formand: Ingrid Riese, Sundgade 14A, 6320 Egersund.

Foreningen er startet i 1959. Medlemmer i 2000: 576.

Generalforsamlingen først i februar var godt besøgt og blev afsluttet med et foredrag af Rudolf Luther om VDA (Verein für das Deutschum in Ausland)

i Hitlertiden. Også til det traditionelle weekendmøde i Sankelmark i marts kom der mange medlemmer, selvom emnet i første omgang virkede ret fremmed på de fleste: Uetersen-Eutin-København, Stolberg-familien i Slesvig-Holsten og Danmark i Goethetiden. Mange gode foredrag, præsentation af litteratur og musik samt en heldagsekskursion til Uetersen i august måned bidrog dog til, at alle fik et godt indtryk af det kulturelle liv i Slesvig-Holsten i Goethetiden.

Forårsekskursionen i maj havde Frøslevmuseet som mål, et tillæg til museumsbesøgene året før. Museumsinspektør Henrik Skov Kristensen holdt et indledende foredrag, som alle deltagere, også tidligere fanger og pårørende, betegnede som udmærket og vel afbalanceret. Selve udstillingen blev derefter betragtet med stor interesse. Mange gav dog udtryk for, at de savnede en afdeling om efterkrigstidens Fårhuslejr.

Foreningens årsskrift hævdede sig i indhold og omfang ud over det sædvanlige. Årtusindeskiftet blev markeret med et hæfte, som er blevet skrevet af medlemmerne. Bestyrelsens opfordring til at skrive erindringer førte til at hæftet kunne fyldes med godt 50 bidrag om vidt forskellige emner. De fleste bidragydere fulgte invitationen til en festlig præsentation af bogen i Aabenraa den 26. maj 2000.

Historisk Samfund for Als og Sundevad

Museet på Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg.

Formand: Lorenz P. Christensen, Stationsgade 1, V. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 74 70.

Foreningen er oprettet i 1908.

Slægtshistorisk Forening Sønderjylland

Formand: Ole H. Jensen, Kløvermarken 3, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 02 35.

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 2000: 160.

e-mail: ohj@adr.dk.

I september 2000 var der møde på Landsarkivet for Sønderjylland, hvor arkivar Jesper Thomassen fortalte, hvorledes man finder arkivalier på landsarkivet. Mødet i november 2000 blev afholdt på EUC-Syd med emnet: »Anesøgning på internettet«. I januar 2000 var der et samarbejds- og kontaktmøde, hvor medlemmer fortalte om deres forskning. Foreningens generalforsamling blev afholdt i februar. Efter generalforsamlingen holdt cand.mag. Agnete Bigger Madsen, Århus, foredrag med titlen: »Uægte børn og ugifte mødres, skæbner og livshistorier fra de sidste 200 år«. På det sidste møde i sæsonen fortalte Birgit Weitting og Anne Marie Jacobsen, Haderslev, om Sønderjyske fattiggårde på landet i 1800-tallet.

Hjemmeværnsregion III's historiske Udvalg

Formand: Mette Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 13, Rurup, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 15 37.

Lokalhistoriske foreninger og arkiver

Augustenborg Kommune

Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg kommune

Slotsallé 10, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 18 08.

Formand: Paul Hartmann, Vibevej 10, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 10 50.

Åbningstid: Onsdag kl. 9-12 og 16-18 samt første mandag i måneden kl. 19-21.

Leder: Ruth Forum Møller, Storegade 19, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 10 30.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2000: 585.

Arkivet er startet i 1978. Antal besøgende på arkivet i 2000: 280.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2000: 36.

Generalforsamlingen blev afholdt den 14. marts 2001. I løbet af året har der været afholdt en udflugt til Fynshav med en byvandring, et besøg på Danebod højskole og i september en udflugt til Bov Museum. Endvidere var arkivet specielt indbudt til ophængningen af et kirkeskib i Notmark kirke.

Blandt afleveringerne kan nævnes en slægtsbog, der bl.a. vedrører Augustenborg Slot og diverse avisudklip vedrørende skolevæsenet i Augustenborg samlet af Hans Lind. Fra Ernstine Jensen er der indkommet fotoalbum og løse fotos vedrørende Sebbelev-området og personer herfra og fra Kath. Lind bånd samt dias vedr. Alsiske begivenheder.

Bov kommune

Historisk Forening for Vis herred

Formand: Henrik Meyer, Fjordvejen 55, Sønderhav, 6340 Kruså, tlf. 74 67 82 72.

Foreningen er oprettet i 1970.

Efter generalforsamlingen blev ejeren af Hærvejen 15d i Bov, fru Elke Christensen, premieret for renoveringen af det gamle hus fra 1785, hvorefter der blev vist lysbilleder her fra egnen. Den 6. juni var der 56 deltagere på en aftenudflugt til Harreslev danske Kirke og Kobbermølle-museet, hvor Bodo Daetz fortalte engageret og muntert. Der kom liv i debatten, da museumsinspektør for Sønderborg Slot, Thorkild Kjærgård, under sit foredrag »Landbruget i 1700-tallet« den 22. november 2000 trak tråde til nutiden via sit foredrag 30 deltagere blev mere vidende og samtidigt underholdt. Den 25. marts 2001 åbnede Danmark grænserne med indgåelsen af Schengensamarbejdet. I den anledning blev der den 25. maj afholdt et lysbilledforedrag med titlen »130 års grænsevagt« ved Aage Emil Hansen. Den 22. marts 2001 kom 30 for at høre Lars N. Henningsens beretning om »Kongerejser i Sønderjylland i 1700-1800 årene«. Ved mindesmærket i Padborg var der fanevagt i gendarmuniform den 9. april. Hans H. Bang holdt en tale og Historisk Forening for Vis Herred lagde en buket.

Foreningen tog initiativ mod planerne om nedrivning af det gamle hus Hærvejen 28 ved Bov kirke, idet huset er en del af gadebilledet og bidrager til det helhedsmæssige indtryk af landsbymiljøet. Der har været underskriftindsamling, hvor over 600 skrev under mod nedrivningen. Underskrifterne er siden afleveret til byrådet.

Bov Museum

Bovvej 2, 6330 Padborg, tlf. 74 67 51 50.

Åbningstid: Hver dag undtagen mandag kl. 14-17; skoler og større selskaber efter aftale.

Leder: N.P. Lund-Jensen, Rønsdamvej 17, Bov, 6330 Padborg, tlf. 74 67 33 32.

Bov Lokalarkiv

Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg, tlf. 74 67 34 54.

Åbningstider: Efter aftale med lederen.

Leder: Overbibliotekar Hella Hostrup, Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg, tlf. 74 67 34 54, fax: 74 67 34 88, e-mail bov.bibliotek@bovkommune.dk

Foreningen er oprettet i 1991. Arkivet er oprettet i 1991.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2000: 618 arkivalier og 5320 billeder.

Den største enkeltaflevering var Frøslev-Padborg Husmoderforenings arkiv, som blev afleveret da foreningen ophørte i 2000. Desuden har arkivet modtaget en del papirer angående Grænsegendarmeriet og Bov Idrætsforening.

Bredebro kommune*Lokalhistorisk Forening for Bredebro*

Formand: Lauge Jepsen, Møllevej 5, Visby, 6261 Bredebro 74 78 36 40,

e-mail: wostepas@mail.dk

Arkivets adresse: Brede Bygade 14, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 14 28 (kl. 14-16).

Åbningstid: Tirsdag kl. 14-16.30 og efter aftale med lederen.

Leder: Søren H. Schmidt, Randerup 66, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 63 39.

e-mail: Randerup@post7.tele.dk

Foreningen er oprettet i 1997. Medlemmer i 2000: 150.

Arkivet er oprettet i 1982. Antal besøgende på arkivet i 2000: ca. 70.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2000: 48.

Foreningen har med god tilslutning fastholdt afstemningsfesten. Igennem en foredragsrække har vi sat focus på de af områdets erhvervsforhold, der har efterladt sig historiske spor. Hovedaktiviteten har været etableringen af et samarbejde med skolerne om lokalhistoriske temaer. Initiativet har resulteret i et stort arrangement i maj 2001 om »Livet i 30'erne«.

Broager kommune*Lokalhistorisk Forening for Broagerland*

Formand: Christian Frederiksen, Klør-fire 20, Brunsnæs, 6310 Broager, tlf. 74 44 29 23.

Arkivets adresse: Storegade 33, 6310 Broager, tlf. 74 44 93 51.

Åbningstider: Tirsdag kl. 15-17 eller efter aftale med lederen.

Leder: Randi Demuth, Østerhøj 3, 6310 Broager, tlf. 74 44 01 47.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 1996: 226.

Arkivet er oprettet i 1980. Besøgende i 2000: 303.

Afleveringer til arkivet i 2000: 97.

Arkivet gennemfører et projekt, hvor der af alle håndskrevne arkivalier udar-

bejdes maskinskrevne afskrifter, som vedlægges de originale arkivalier. I 2000 er der renskrevet 18.963 sider. I april havde arkivet besøg af kommunalbestyrelsen, som fik et indblik i samlinger og drift. Det var en meget vellykket aften. I foråret kom arkivet på internettet under Broager kommune. Blandt afleveringerne kan nævnes arkivalier fra Dorthea og Christian Lehman Fredriksen, Husmoderforeningen, Teglværket Grønland og Hallen i Broager.

Christiansfeld kommune

Lokalhistorisk forening for Christiansfeld og Omegn

Formand: Niels Peter Wiborg, Bojskov Bygade 25, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 35 07.

Foreningens arkiv: Nørregade 1, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 25 98.

Åbningstid: Fredag kl. 15-17 og lørdag kl. 14-16.

Leder: Annelise Gram, Kongensgade 19, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 19 92.

Foreningen er oprettet i 1995.

Fjelstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Anne-Kirsten Glumsø, Fjelstrup Nørrevej 70, 6100 Haderslev, tlf. 74 56 62 14.

Foreningens arkiv: Skolebakken 21, Fjelstrup, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1984. Arkivet er oprettet i 1984.

Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde

Formand: Gunnar Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 75 57 47 54.

Foreningens arkiv: Hejls Landevej 57, »Engbo«, 6094 Hejls.

Arkivets åbningstid: Onsdag kl. 15.30-17 september til marts.

Leder: Gunnar Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 75 57 47 54,

e-mail: Trappendal@get2net.dk

Foreningen er oprettet i 1981.

Vejstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Johannes Larsen, Toldbakken 53, 6094 Hejls, tlf. 75 57 50 97.

Foreningens arkiv: Sjølundgade 28 (kælderen), 6093 Sjølund.

Åbningstid: Første tirsdag i måneden kl. 19-22 eller efter aftale.

Leder: Jørgen Hesselberg, Vejstruprødvej 17, 6093 Sjølund, tlf. 75 57 48 77.

Foreningen er oprettet i 1988. Arkivet er oprettet i 1988.

Medlemmer i 2000: 130. Besøgende: 20.

Afleveringer til arkivet i 2000: 14.

Sommerudflugten gik til Glud Hjemstavns- og Frilandsmuseum. På vore arkivaftener ajourfører vi bl.a. vores store avisudklippssamling. Endelig har vi igen udgivet to små hæfter, der i år hovedsagelig omhandler familien Visbeck Madsen fra Grønninghoved Strand.

Blandt afleveringerne indkom 190 pressefotos fra Jydske Tidende.

Gram kommune*Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn*

Formand: Gunnar Lundgaard, Kirkeallé 13, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Foreningens arkiv: Østergade 10, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Åbningstid: fra september til april 1. mandag i hver måned kl. 19.30-22.00 og tirsdage kl. 9.00-11.00.

Leder: Gunnar Lundgaard, Kirkeallé 13, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Foreningen er oprettet i 1992. Medlemmer i 2000: 300.

Arkivet er startet i 1992.

Antal besøgende på arkivet i 2000: 20.

I forbindelse med reparation af taget på Gram slot efter stormen i 1999 fandt man en del papirer, som er blevet overdraget til arkivet. Arkivet håber stadig på fondsmidler, så der kan indgås lejeaftale med den selvejende institution »Baron Vedels Hus« som vil stå for restaurering af huset til arkivbrug. Der er nu givet tilsagn om støtte, så arbejdet kan påbegyndes, dog i et mindre omfang end oprindeligt tænkt.

Lokalhistorisk Forening for Højrup sogn

Formand: Andreas Petersen, Kastrupvej 27, Arnum, 6510 Gram, tlf. 74 82 64 73.

Foreningens arkiv: Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram.

Åbningstid: Hver torsdag i lige uger kl. 19.30-22.00 eller efter aftale.

Leder: Agnes Trans, Kastrupvej 12, Arnum, 6510 Gram, tlf. 74 82 64 31.

Foreningen er oprettet i 1992. Medlemmer i 1999: 140.

Besøgende på arkivet i 1999: ca. 45. Afleveringer til arkivet i 1998: 38.

Tiset lokalhistoriske Forening

Formand: Arne Skafsgård, Stenholtvej 6, Tiset, 6510 Gram, tlf. 74 82 12 96.

Foreningens arkiv: Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram, tlf. 74 82 12 68.

Åbningstid: Første mandag i ulige uger kl. 14.00-17.00 og fra 19.00.

Leder: Niels Schmidt, Gammel Kirkevej 3, Tiset, 6510 Gram.

Foreningen er oprettet i 1988.

Gråsten kommune*Gråsten kommunes lokalhistoriske arkiv*

Ahlmannsparken (biblioteket), 6300 Gråsten, tlf. 74 65 13 75.

Åbningstid: Mandag kl. 14-16, torsdag kl. 16-18.

Leder: Kristen Thomsen, Lyshøj 14, Rinkenæs, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 29 77.

Arkivet er oprettet i 1975. Besøgende i 2000: 170.

Afleveringer til arkivet i 2000: 40.

Siden oktober 1999 er arkivets drift overgået fra biblioteket til Historisk Forening for Gråsten by og egn, der modtager kommunal støtte. Det er en ordning, som har givet arkivet gode arbejdsforhold. I februar arrangerede arkivet en udstilling med billeder og andet materiale, der viste tidligere tiders forretningsliv i gaderne omkring torvet. Der har været besøg af naboarkiver og lokale foreninger, hvor vi har fremlagt arkivalier, der kunne være af interesse for de pågældende.

Udsnit af udstillingen »Tidligere tiders forretningsliv i Gråsten«, som Lokalhistorisk Arkiv for Graasten By og Egn viste i februar 2000.

Arkivet har bl.a. modtaget papirer fra en gård i Kværs 1765-1962, en protokol fra Rinkenæs skole 1795-1816. Endvidere er indkommet arkivalier vedrørende familien Sahl i Kværs samt tre film fra Rinkenæs og Egersund.

Historisk Forening for Gråsten by og Egn

Formand: Frede Chr. Ihle, Buskmosevej 16, Rinkenæs, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 11 99.

Foreningen er oprettet i 1975.

Medlemmer i 2000: 370.

Den 10. februar fejrede foreningen 25 års jubilæum. Om eftermiddagen blev der holdt en velbesøgt reception, og om aftenen en afstemningsfest med Th. Kjærgaard, Museet på Sønderborg Slot, som taler. Generalforsamlingen blev afholdt på Rinkenæshus den 26. april, hvorefter fotogruppen viste to gamle film fra området. Udflugten den 9. september gik til Ejdergrænsen med Jørn Buch som rejseleder for en fyldt bus. Højskoleforstander Erik Lindsø, Rønshoved Højskole, talte ved efterårsmødet den 16. november over emnet Sønderjylland oplevet og fortalt. Efter kaffen fik de 80 fremmødte udleveret foreningens årsskrift, som i anledning af jubilæet var udviet med adskillige sider.

Haderslev kommune

Haderslev byhistoriske Arkiv

Haderslev Bibliotek, Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 22 21 18,

e-mail: HBA@haderslev.dk

Åbningstid: Tirsdag og torsdag kl. 13-16, onsdag kl. 13-17 eller efter aftale.

Leder: Bent Vedsted Rønne.

Arkivet er oprettet i 1946.

Byhistorisk Arkiv har i 2000 foruden de 2.117 personer, der har benyttet arkivets læsesal, haft kontakt med mere end 3.000 personer gennem forespørgsler via brev, e-mail eller telefon. Der er modtaget 271 afleveringer på over 50 hylde meter.

I august 2000 overtog Byhistorisk Arkiv ansvaret for de kommunale arkivforpligtigelser og fjernarkivet under Rådhuset, som indtil da hørte under Indkøbskontoret. En ny arkivar blev ansat og den tidligere ansvarlige for fjernarkivet blev overflyttet til arkivet. Samtidig blev stadsarkivaren formand for den kommunale arkivgruppe. Her er påbegyndt et arbejde med udarbejdelsen af en arkivhåndbog for Haderslev Kommune. Gruppen drøfter konkrete problemstillinger hvad angår journalføring, materialevalg, og den inddrages i Byhistorisk Arkivs planer for fjernarkivet og de kommunale arkivforpligtelser. For at sikre bedre information til de ansatte ved Haderslev Kommune udsender Arkivet nyhedsbrevet Arkiv Info pr. e-mail.

I 2000 blev ordningen af JydskeVestkystens billedsamling afsluttet, og samtidig er enkelte fotografers og særskilte billedsamlinger ligeledes blevet færdigregistreret. Emnesamlingen er blevet brugt flittigt af gymnasie- og handelsskoleelever, af dags- og ugepressen, samt af erhvervslivet.

Stadsarkivaren har bistået og vejledt de ni lokalhistoriske foreninger og arkiver i Haderslev Kommune i forbindelse med indkøb og ordning af deres samlinger og har rådgivet andre kommuner i forbindelse med oprettelsen af arkiver.

I 2000 har Byhistorisk Arkiv haft to faste rubrikker i JydskeVestkysten »Kender du« og »Haderslev i det 20. århundrede«. Der er i årets løb udgivet en bog i forbindelse med Odd Fellow Logen Hiort Lorenzens 75 års jubilæum. Derudover har stadsarkivaren medvirket som redaktør ved Forlaget Gammelt og sammen med Haderslev Museum stået for udgivelsen af Haderslev Kalenderen 2001 med temaet »Årets og livets fester«. Byhistorisk Arkiv har

arrangeret to udstillinger for hhv. Gammel Haderslev Menighedsråd og en særudstilling om kunsteren Lillian Martinussen.

Haderslev Arkiv- og Museumsforening

Formand: Karen Bagge Hansen, Kabdrupvej 66, Bjerning, 6100 Haderslev, tlf. 74 56 61 44.

Foreningen er oprettet i 1954.

Halk-Hejsager lokalhistoriske forening

Formand: Jørgen Schmidt, Halkvej 100, Halk, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 13 64.

Foreningens arkiv: Halk Skole, Hejsager, 6100 Haderslev.

Leder: Jørgen Schmidt (se ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1984.

Haderslev Slægtsforsknings Forening

Formand: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 15, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 15 14.

e-mail: oim@get2net.dk

Foreningen er oprettet i 1984. Medlemmer i 2000: 150.

Også i 2000 har vi haft åbent hus den første tirsdag i månederne fra september til maj med tilfredsstillende besøgstal. Vore foredragsaftener, som oftest er arrangeret i samarbejde med Folkeuniversitetet, har været til tider meget velbesøgte. I februar havde vi henlagt et møde til Haderslev Daghøjskole, hvor såvel nybegyndere, som lidt øvede havde mulighed for at søge aner ved hjælp af internettet. Niels Peter Bladt ledede igen i år en studiekreds i gotisk skriftlæsning.

Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening

Formand: Holger Bonde, Lysmosen 34, Marstrup, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 52 74.

Foreningens arkiv: Hoptrup kommuneskole, Hoptrup Hovedgade 62, Hoptrup, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Torsdag kl. 14-16 (undtagen mellem jul og nytår) og efter aftale.

Leder: Holger Bonde (se ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1984. Medlemmer 2000: 821.

Arkivet er oprettet i 1984. Besøgende på arkivet i 2000: 123.

Arbejdet til arkivet i 2000: 49.

Den 7. februar afholdt vi den årlige generalforsamling i Marstrup Forsamlingshus. Efter kaffen viste vi en ny videofilm om livet i sognet. I maj var bestyrelsen på besøg i Felsted for at se deres nye arkiv. I årets løb har vi fået to nye PC'er, den ene med scanner til billeder. Den 2. august var vi på den årlige udflugt, der i år gik til Dyrehaven, hvor de 35 fremmødte fik en god orientering om dens tilblivelse.

Lokalhistorisk forening for Gl. Haderslev

Formand: Mogens Nielsen, Erlevvej 73, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 90 73.

Foreningen er oprettet i 1995. Medlemmer i 1999: ca. 100.

Foreningens arkiv: Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 90 73.

Leder: Mogens Nielsen (se ovenfor).

Åbningstider: efter aftale.

Moltrup sogns lokalhistoriske forening

Formand: Karin Bonde, Bramdrup Lillefort 5, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 23 98.

e-mail: lillefort5@hotmail.com

Foreningens arkiv: Bramdrup Vestergade 7, Bramdrup, 6100 Haderslev.

Leder: Hans Skøtt, Rovstrupvej 61, Rovstrup, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 25.

Åbningstid: Efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1986. Medlemmer i 2000: 177.

Arkivet startet i 1986.

Afleveringer til arkivet i 2000: 27.

Vi skriver på »Moltrup sognshistorie«. Alle gårde og huse bygget før 1970 og så langt tilbage som muligt bliver medtaget i bogen og ført frem til 2000. Materialet bliver sendt ud til sognets beboere, som fylder på med oplysninger om deres person- og ejendoms historie. Med udgangspunkt i markkort fra 1793, har vi i vinterens løb inviteret 19 nuværende og tidligere landmænd. 2-3 personer er kommet på en aften, hvor de har tegnet deres marker ind på kort fra 1925-1964 og 1994. Markkortene bliver bragt i bogen.

Fra »Det kongelige Ordenskapitel« har arkivet modtaget fem levnedsskivelser. Der er modtaget 87 billeder af personer og ejendomme. Endvidere er der foretaget tre interviews af personer, der har boet i sognet.

Starup sogns Lokalhistoriske Arkivforening

Formand: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf.

74 52 54 20, e-mail: keo@haderslev.dk

Foreningens arkiv: Starup Skole, Starup Skolevej, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Niels P. Bladt, Bjørnøvej 3, Starup, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 41 95.

e-mail: npbladt@post.tele.dk.

Foreningen er oprettet i 1986. Medlemmer i 2000: 57.

Arkivet er oprettet i 1990.

Starup Sogns lokalhistoriske Arkivforening har udgivet 7. årgang af årskriftet.

Arkivforeningen har begyndt en fotoregistrering af husene i sognet.

Vilstrup Sogns Lokalhistoriske Forening

Formand: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 14, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 15 14.

Foreningens arkiv: Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 22 21 18.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 14, 6100 Haderslev.

Foreningen oprettet 1982, Medlemmer 1998: 41.

Arkivet er oprettet i 1982. Besøgende på arkivet 1998: 10.

Afleveringer til arkivet i 1998: 5.

Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk sogn

Formand: Holger Eskildsen, Kildager 30, Bæk, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 91 10,

fax: 74 57 91 10, e-mail: he@haderslev.dk

Foreningens arkiv: Vonsbækvej 88, 6100 Haderslev, tlf. 74 21 70 20.

Åbningstid: Tirsdag kl. 15.30-17.00.

Leder: Irene Sørensen, Havgyden 38, Bæk, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 92 65, e-mail: Arne@email.dk

Foreningen er oprettet i 1997. Medlemmer 2000: 118.

Arkivet er oprettet i 1997. Besøgende på arkivet 2000: ca. 40.

Afleveringer til arkivet i 2000: 7.

Året var præget af de mange effekter, som vi modtog fra dødsboet efter Chr. Juhl, Ørbyhage. Vi havde en stor udstilling med effekterne ved den årlige markedsdag i maj, hvor vi havde besøg af ca. 130 personer. Vi modtog også film og lydånd fra FDF i Vonsbæk, jubilæumsaviser 1929-1979 og diverse papirer fra Ørbyhage Formsand. Vi fik i 2000 optaget flere spændende interview.

Højer kommune

Højeregnens Lokalhistoriske Forening

Formand: Svend Kristiansen, Østerbyvej 32, 6280 Højer, tlf. 74 78 32 15, fax: 74 78 32 17, e-mail: Sv.kristiansen@mail.tele.dk

Foreningen startet i 1997. Antal medlemmer 2000: 81.

Højeregnens lokalhistoriske arkiv

Møllegade 12, 6280 Højer.

Åbningstid: Mandag kl. 14.30-17.00 og efter aftale.

Leder: Lis Hindrichsen, Nørregade 38, 6280 Højer, tlf. 74 78 20 45.

Arkivet er oprettet i 1981.

Besøgende på arkivet i 2000: 54. Afleveringer til arkivet i 2000: 68.

Den 29. februar afholdt foreningen sin generalforsamling med højersange.

Den 23. maj var der bytur til Emmerlev. Den 29. august fortalte Orla Madsen om Højeregnens oldtid og den 26. september var der høringsaften om registrering af kulturmiljøer og landskaber ved Tøndermarskgruppen.

Blandt afleveringerne kan nævnes Højer og Omegns Brugsforening, 203 billeder fra Jydske-Vestkysten, arkivalier angående Grænsegendarmeriet og kort over Højer Kog.

Lundtoft kommune

Historisk Sogneforening for Bovrup og Varnæs

Formand: Anne Marie Jensen, Stenagervej 1B, Bovrup, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 03 17.

Foreningens arkiv: Bovrup Aktivcenter, Bytoften 13, Bovrup, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: 1. oktober-1. april, mandag 19.00-21.00 og efter aftale.

Leder: Knud Krog, Blansvej 28, Bovrup, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 00 37, e-mail: knud.krog@get2net.dk

Foreningen er oprettet i 1979. Medlemmer i 2000: 286.

Arkivet er oprettet i 1977. Antal besøgende på arkivet i 2000: ca. 60.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2000: 5.

Foreningen afholdt hjemstavnsaften, hvor major Andreas Hattesen, Haderslev,

fortalte om minder fra sin barndom og ungdom i Varnæs. På et møde i Bovrup fortalte Carla Christensen, Kollund, om sin tid som pige hos Frits Clausen i Bovrup og om hendes bog »Med søster Carla til fronten«. Endvidere afholdt foreningen en udflugt til Tørning Mølle og Christiansdal Vand-elkraftværk.

Historisk forening for Felsted sogn

Formand: Andreas Asmussen, Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 53 30, fax: 74 68 53 30.

Foreningens arkiv: »Patsches Hus«, Præstegårdsvej 4, Felsted, 6200 Aabenraa. e-mail: asmussen@postkasse.dk

Åbningstid: Torsdag 15.00-17.00 og efter aftale med lederen.

Leder: Eigil Dyrmosé, Østergade 8, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 57 81.

Foreningen er oprettet i 1983. Medlemmer i 2000: 350.

Arkivet er oprettet i 1983. Antal besøgende på arkivet i 2000: 100.

Afleveringer til arkivet i 2000: 22.

Som optakt til vores sommerudflugt fortalte Jørgen Kühl om Sønderjyllands og Dannevirkes historie. Udflugten gik til de historiske steder ved Dannevirke og Slesvig. Vi spiste på den gamle hærvejskro »Rødekro« ved siden af Dannevirke-museet. Hjemturen gik ad den gamle Landevej, hvor vi gjorde holdt ved Helligbækken, og så døbestenene, hvor Kong Harald iflg. sagnet blev døbt. I efteråret havde vi åbent hus med en udstilling om mejeriet i Felsted sogn.

Lokalhistorisk Forening for Kliplev sogn

Formand: Jakob Mørk, Præstevænget 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 78 93.

Foreningens arkiv: Straagaards Smedie, Skolegade 4, Kliplev, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: 1. juni-1. oktober, tirsdag og fredag kl. 15-17 og efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 28.

Foreningen er oprettet i 1980. Medlemmer 2000: 415.

Arkivet er startet i 1980.

Efter generalforsamlingen i maj fortalte Gert Jørgensen med lysbilleder om sin rejse ind i det dengang lukkede Kina. Til Kliple' Mærken var der åbent hus i arkivet og arbejdende smedie, med mange besøgende. Den 6. juli var der aftentur med 100 deltagere til Rinke-næs Kirke, Buskmose og Koldmose. Årets udflugt gik til Sønder-skov Slot, Ribe og Kammerslusen. Den 8. september var der aftentur til Ensted Kirke og Ensted lokalhistoriske Arkiv. I oktober havde vi Flemming Nielsen fra Radio-Syd til at fortælle om sin arbejdsplads. Vi fortsatte i vinter med fortællertime i Smedehuset, hvor der atter i år var god tilslutning.

Løgumkloster kommune

Historisk Forening for Løgumkloster kommune

Formand: Vagn Lauritzen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 43 03, e-mail: karin-vagn-lauritzen@mail.tele.dk

Lokalhistorisk arkiv: Løgumkloster kommuneskole, Grønnevej, 6240 Løgumkloster.

Åbningstid: Mandage (skoledage) 19.30-21.00.

Leder: Frede Gotthardsen, Ringgade 15, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 42 04.

Foreningen er oprettet i 1972. Medlemmer i 2000: 265.

Arkivet er oprettet i 1972.

Besøgende på arkivet i 2000: ca. 35. Afleveringer til arkivet i 2000: 59.

Årets vigtigste begivenhed var udvidelsen og nyindretningen af arkivet i kælderens på kommuneskolen. Lokalearealet er fordoblet og indretningen forbedret med nye reoler og bedre arbejdsbelysning. Arbejdet er udført af frivillig og ulønnet arbejdskraft. Indvielsen skete i begyndelsen af 2001. De bedre forhold har ført til en fast ugentlig åbningstid, hvor arkivet er bemanded med frivillige medarbejdere. En arbejdsgruppe har fortsat arbejdet med byens ejendoms historie, og en model af byen anno 1819. Modellen har været udstillet sammen med en tilhørende planche flere steder i byen. I slutningen af året startede en foredragsrække med lokale foredragsholdere, og i samarbejde med aftenskolen blev afholdt et kursus i gotisk skriftlæsning.

Arkivet har modtaget oplysninger om slægten Iversen, Løgumkloster, sammen med malerier og fotos. Der er indkommet protokoller fra Alslev Gymnastik- og Ungdomsforening, oplysninger om fund af økser i Asset mose. samt en registrering af mindesmærker i kommunen.

Nordborg kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Nordborg kommune

Løjtertoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 29, e-mail: Arkivet@get2net.dk

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 10-14, samt fra 1. september til 30. april, mandag kl. 17-20.

Leder: Erik Manthei Nielsen, Løjtertoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 29.

Arkivet er oprettet i 1973/74.

Egen sogns lokalhistoriske Forening

Formand: Ove Jørgensen, Gl. Guderup 8, Guderup, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 86 78.

Foreningens arkiv: Præstevænget 3, Guderup, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 93 01.

Åbningstider: Torsdag kl. 16-18.

Leder: Egon Hangaard, Dyssevænget 13, Guderup, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 85 84.

Foreningen er oprettet i 1994. Medlemmer i 2000: 602.

Arkivet er oprettet i 1994.

Besøgende på arkivet i 2000: ca. 200. Afleveringer til arkivet i 2000: 120.

Foreningen afholdt lysbilledforedrag om gårde og huse samt sognets håndværk og landbrug. Der var aftenudflugt til Stolbrolykke, hvor medlemmer af foreningens bestyrelse fortalte om gårde og huse siden udflytningstiden. I samarbejde med Guderup Bibliotek blev i forbindelse med kulturnatten den 18. august 2000 arrangeret en gætteleg: »Hvornår var det nu det var i det gamle Egen Sogn?«.

Arkivet har modtaget Deichgræbers fortællinger med 98 farvelagte illustrationer samt kort over Hjortspring Len.

Egen Sogns Lokalhistoriske Forening deltog i Kulturnatten den 18. august 2000, hvor foreningen samarbejdede med Guderup Bibliotek om spørgelegen »Hvornår var det nu det var i det gamle Egen Sogn?«, hvorfra dette billede er taget.

Oksbøl Sogneforening Lokalhistorisk Arkiv

Formand: Claus Jørn Hjelm, Skolebakken 33, Broballe, 6430 Nordborg, tlf. 74 49 13 24.

Foreningens arkiv: Spangmosevej 33, Broballe, 6430 Nordborg, tlf. 74 49 13 24, e-mail: ACHJELM@worldonline.dk

Åbningstider: Onsdag kl. 19-21.30.

Leder: Claus Jørn Hjelm, Skolebakken 30, Broballe 6430 Nordborg.

Foreningen er oprettet i 1977. Antal medlemmer i 2000: 411.

Vi har påbegyndt en omfattende registrering af samtlige sognets ejendomme, som fotograferes og registreres på et registreringsark og på edb.

Der er indkommet en mappe med alle oplysninger og billeder fra indvielsen af to mindesten over besætningen fra to engelske fly, som faldt ned over Broballe i 1945. Mindestenene blev sat op den 29. januar 1995.

Nørre Rangstrup kommune

Lokalhistorisk Forening for Agerskov sogn

Formand: Egon Petersen, Boldershøj 24, 6534 Agerskov, tlf. 74 83 32 97.

Foreningens arkiv: Agerskov skole, Nørregade 17, 6534 Agerskov.

Åbningstid: Tirsdag kl. 15-17. Lukket på skolens ferie- og fridage.

Leder: Niels Baunsgaard, Bovlund Bjergrvej 17, 6535 Branderup, tlf. 74 83 51 20.

Foreningen er oprettet i 1991. Medlemmer i 2000: 632.

Arkivet er oprettet i 1991. Antal besøgende på arkivet i 2000 ca. 20.
Antallet af afleveringer til arkivet i 2000: 18.

Lokalhistorisk forening for Arrild sogn

Formand: Inger Sophie Andersen, Hofmannsvej 3, Roost, 6535 Branderup, tlf. 74 83 43 84.

Foreningens arkiv: Multihuset, Skærbækvej 16, Arrild, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Inger Sophie Andersen (som ovenstående).

Foreningen er oprettet i 1987. Arkivet er startet i 1987.

Medlemmer i 2000: 80.

Arkivet er i det forgangne år flyttet fra Armuvej 29B til Multihuset, Skærbækvej 16, Arrild.

Branderup Rurup lokalhistoriske forening

Formand: Verner Bruhn, Smedegade 1, 6535 Branderup J, tlf. 74 83 52 51.

Foreningens arkiv: Branderup Bygade 19, 6535 Branderup J.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Mads Kjærgaard, Sandbjergvej 26, 6535 Branderup J, tlf. 74 83 52 81.

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 2000: 185.

Arkivet er oprettet i 1987. Antal besøgende på arkivet i 2000: ca. 40.

Arkivet har modtaget fire indtalte bånd fra tidligere statskonsulent Johannes Jensen (født i Branderup). Endvidere er indkommet dokumenter fra domænegården »Mandbjerggård«.

Bevtoft-Tirslund Lokalhistoriske Forening

Formand: Søren Kjær, Bevtoftvej 27, Tirslund, 6541 Bevtoft, tlf. 74 83 19 76.

Foreningens arkiv: Bevtoft Skole, Krygersvej 45, 6541 Bevtoft.

Åbningstid: Onsdag kl. 14.30-16.30, undtagen skoleferie og efter aftale med lederen.

Leder: Grethe Iversen, Hyrupvej 43, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 42 60.

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 2000: 436.

Arkivet er oprettet i 1987.

Afleveringer til arkivet i 2000: 30.

Lokalforeningen har igen haft medlemsfremgang. Årskriftet, som redigeres af Valdemar Frisk, har fået en god omtale og efterspørges.

Arkivet har modtaget oplysninger om gamle slægters gravsten, om gamle bygninger i sognene og om Bevtoft Mejeri.

Lokalhistorisk Forening for Toftlund og Omegn

Formand: Tove Rasmussen, Østergade 41, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 17 33.

Nørre Rangstrup Lokalarkiv: Søndergade 56, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Mandag kl. 16-18, eller efter aftale.

Leder: Tove Rasmussen (som ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 2000: 45.

Arkivet er oprettet i 1984. Afleveringer til arkivet i 2000: 26.

Antal besøgende på arkivet i 2000: 22.

Foreningen deltog igen i »Foreningernes dag« arrangeret af Handels- og Håndværkerforeningen. Vi havde udstilling i en tom butik, der skulle renoveres. Udstillingen blev godt besøgt, hvilket resulterede i en god aflevering og lån af et gammelt billede til affotografering.

Arkivet modtog otte kasettebånd med erindringer fortalt af ældre brugere af dagcenter Toftegården. Der er indkommet en scrapbog fra Dansk Forening for Toftlund Sogn 1933-87 samt tegninger og korrespondance vedrørende landinspektørkontorerne i Toftlund. Endvidere er afleveret en erindringsmedalje med ordensbrev vedrørende krigen 1848-50.

Rødding kommune

Rødding lokalhistoriske arkiv

Vestergade 9, 6630 Rødding, tlf. 74 84 11 28 eller Rødding Bibliotek tlf. 73 84 25 85.

Åbningstid: Tirsdage kl. 9-12 og torsdage kl. 14.30-17.00.

Leder: Hans Carlo Jensen, Torvet 5^H, 6630 Rødding.

Post bedes sendt til: Rødding Bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødding.

Arkivet er oprettet i 1970.

Rødding lokalhistoriske Forening

Formand: Ester Torp, Gravlundvej 12, Åbølling, 6683 Føvling, tlf. 75 39 83 82.

Foreningen er startet i 1994. Medlemmer 2000: 198.

Brændstrup Hjemstavnsforening

Formand og leder: Hans Madsen Schmidt, Haurumvej 2, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 83.

Foreningens arkiv: Brændstrup kristne Friskole, Ramsherred 13, Brændstrup, 6630 Rødding.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1962.

Hjerting sogns lokalhistoriske udvalg

Formand: Jes Friis, Hjerting Skovvej 1, 6630 Rødding, tlf. 74 84 13 61.

Foreningens arkiv: Hjerting forsamlingshus (v. Jes Friis), 6630 Rødding, tlf. 74 84 13 61.

Åbningstid: Efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1981. Arkivet startet i 1981.

Hygum lokalhistoriske forening

Formand: Peter Fredslund, Herredsfogedvej 13, Sdr. Hygum, 6630 Rødding, tlf. 74 84 53 05.

Foreningens arkiv: Herredsfogedvej 13, Sdr. Hygum, 6630 Rødding, tlf. 74 84 53 05.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Peter Fredslund (som ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1972. Antal medlemmer i 2000: 200.
Der er scannet 800 billeder, som er lagt i mapper. Endvidere er afholdt kursus i gotisk skrift.

Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavnsgård

Formand: Johannes Knudsen, Søndergyden 30, 6630 Rødding, tlf. 74 84 55 66.
Åbningstid: Medio maj-juni. lørdag og søndag kl. 13-17, fra 24. juni-1. september. hverdage kl. 11-17, søndag kl. 13-17.

Lokalhistorisk Forening for Jels sogn

Formand: Margit Falkenberg Ottosen, Jelsvej 39, Grørnebak, 6630 Rødding, tlf. 74 55 22 45.

Foreningens arkiv: Den Gamle Rutebilstation, Torvet 2, Jels, 6630 Rødding,

e-mail: lokal@historisk-jels.subnet.dk

Webseite: www.historisk-jels.subnet.dk

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Niels Clausen, Jels Toftevej 6, 6630 Rødding, tlf. 74 55 30 50, e-mail: fam-clausen@privat.dk

Foreningen er oprettet i 1984. Medlemmer i 2000: 250.

Et år efter overtagelsen den 1. april kunne vi holde åbent hus og fremvise vore nye lokaler. Et helt år, godt 60.000 kr og mange frivilliges arbejdsindsats blev brugt på Den gamle Rutebilstation, men så var resultatet også et totalt renoveret hus. Vi har flyttet vore arkivalier fra skolen og har her mulighed for at lave skiftende udstillinger. Interesseeen for lokalhistorie er steget betydelig siden flytningen til Torvet, så vi er meget tilfredse.

Lintrup lokalhistoriske arkiv

Mogens Lorentzen, Grænsevej 1, Foldingbro, 6660 Lintrup, tlf. 74 85 53 45.

Foreningens arkiv: Lintrup skole, Kirkepladsen 1, 6660 Lintrup.

Åbningstid: 1. og 3. tirsdag i måneden kl. 16-18, eller efter aftale.

Leder: Mogens Lorentzen (se ovenfor).

Arkivet er oprettet i 1981.

Skodborg Sogns Hjemstavnsforening

Formand: Kirsten Fynbo, Rugtoften 43, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 81 48.

Foreningens arkiv: Vestergade 3, Skodborg, 6630 Rødding. Tlf. 74 85 01 04.

Åbningstid: Onsdag kl. 9.15-11.45 og torsdag 17.30-19.30.

Leder: Kristian Holmgaard, Mølletofte 16, Skodborg, 6630 Rødding tlf. 74 84 84 85.

e-mail: Skodborg-hjemstavnsarkiv@mail.tele.dk

Foreningen er startet i 1941. Medlemmer i 2000: ca. 150.

Arkivet er oprettet i 1941.

Skodborg Hjemstavnsforening var i 2000 på aftenudflugt til Ejsbøl mose og Haderslev museum, hvor arkæolog H. C. Andersen fortalte om de spændende fund. Grundlovsdag blev fejret på Hermansens Høj ved Kongeåen med pastor

J. Busk Jepsen som taler. Udflugten gik til Flensborg, hvor stadsarkitekt Henrik Gram viste rundt og Gunnar Boysen fortalte om Duborg Skolen. Sognevandringen foregik i den sydlige del af byen. Der blev afholdt foredrag med Bent Melchior og med Henrik Skov Kristensen fra Frøslevlejren. Endvidere var der messe med en udstilling om virksomheder i Skodborg før og nu.

Skrave Hjemstavnsforening

Formand: Karl Kristoffer Juhl, »Hedegaard«, Skravevej 28, Langetved, 6630 Rødding, tlf. 74 84 71 75.

Foreningens arkiv: Skravevej 28, Langetved, 6630 Rødding, tlf. 74 84 71 75.

Åbningstid: 1. mandag i måneden i vinterhalvåret kl. 19.30-20.30 eller efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1947.

Ved generalforsamlingen 15. februar fortalte Kristian Nissen, Krogstrup, om det gamle Krogstrup og dets beboere, mens Jørgen Schmidt Lund, Skodborg, redegjorde for »Per Smej's« efterkommere. Sommerudflugten gik til Herrnhuternes Christiansfeld og Christinero.

Der er modtaget arkivalier fra Anna Anderson, Sverige om sin Ungdom på Nørreskovgård i Københoved samt en fortegnelse over slægten Lund i Københoved og Petersen-slægten i Gram.

Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet sogn

Formand: Arne Buhrkal, Villavej 7, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf. 74 84 61 54.

Foreningens arkiv: Vestergade 9, 6630 Rødding, tlf. 74 84 11 28.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Hanne Flebo, Østervænge 22, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf. 74 84 62 05.

Foreningen er oprettet i 1976. Medlemmer i 2000: 220.

Arkivet er oprettet i 1986.

Ved generalforsamlingen viste bestyrelsen tal, der belyste de kolossale ændringer, der er sket i sognet gennem de seneste 50 år. Denne udvikling vurderede erhvervskonsulent cand.pol. Sven Buhrkal i forhold til ændringerne i det øvrige land. I øvrigt forsøger foreningen at få flyttet arkivet til Ø. Lindet på grund af pladmangel i Rødding.

Rødekro kommune

Lokalhistorisk Forening for Rødekro kommune

Formand: Ellen Jensen, Stationsvej 36, Hovslund, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 44 04.

Foreningens arkiv: Østergade 40C, 6230 Rødekro.

Åbningstider: Mandag kl. 15-17.

Leder: Math. Lorentzen, Søparken 71, 6230 Rødekro, tlf. 74 69 41 50.

Foreningen er oprettet i 1979. Medlemmer i 2000: 623.

Arkivet er oprettet i 1990. Besøgende på arkivet i 2000: 175.

Afleveringer til arkivet i 2000: ca. 35.

Røde kro Kommune stillede i 2000 nye lokaler til rådighed i det nye Borgerhus på Østergade i Røde kro. Det gav et meget travlt år med indretning af det nye arkiv. Desuden er afholdt flere udtillinger og åbent hus samt tre lokalhistoriske aftener ude i forsamlingshuset, hvor vi har fortalt og vist dias fra dengang, der var stråtag på husene. Vor årlige udflugt gik til Herregårdsmuseet på Gl. Estrup og Thorsager Rundkirke. Der er stigende interesse for vores årbog, der bliver trykt i 650 eksemplarer.

Skærbæk kommune

Historisk Forening for Skærbæk og Omegn

Formand: H. E. Sørensen, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 17 04.

Foreningens arkiv: Skærbækegnens Museum, Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: H. E. Sørensen – Bodil Bjerre, Tøndervej, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 14 10.

Foreningen er oprettet i 1967. Medlemmer i 2000: ca. 250.

Arkivet er oprettet i 1967.

Rømø lokalhistoriske forening

Formand: Rosa Schmidt, Ternevej 11, Havneby, 6792 Rømø, tlf. 74 75 52 10.

Foreningens arkiv: Vestervej 9, 6792 Rømø, tlf. 74 75 52 10.

Leder: Arne Jørgensen, Strømmen 10, Kongsmark, 6792 Rømø, tlf. 74 75 63 47.

Åbningstider: efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1995. Arkivet er oprettet i 1995.

Sundeved kommune

Historisk Forening for Sundeved

Formand: Jørgen Schmidt, Kirkeagervej 3, V. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 71 94, fax: 74 46 71 94.

Foreningens arkiv: Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Onsdag kl. 15-18 og efter aftale.

Leder: Inga Christensen, Vester Snogbæk 10, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 75 35.

Foreningen er oprettet i 1992. Medlemmer i 1999: 850.

Arkivet er oprettet i 1992. Besøgende på arkivet i 2000: 145.

Foreningen afholdt 80-årsdagen for afstemningen i 1920 med Kim Furdal som taler og Else Fanø, Flensborg, som oplæser. Generalforsamlingen blev afholdt på Sundeved Centret. Sommerudflugten gik til den nyrestaurerede Sottrup kirke.

Arkivet modtog afleveringer bl.a. fra »Ballegård« i Blans og »Tørvemosegård« i Stenderup og fik tilladelse til at kopiere dokumenter fra »Avnbøllund« i Avnbøl. Arkivet har fået mere EDB-udstyr, således at vi kan scanne vore billeder og derved mindske sliddet på originalerne.

Selskabet for Nydamforskning

Formand: Vincent Jensen, Peberbjerg, Skovbyvej 14, 6470 Sydals, tlf. 74 41 57 47.

Foreningens arkiv: Historisk Forening for Sundeved, Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.

Udstilling: Nydamhuset, Nydamvej 41, Øster Sottrup, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Efter aftale. Nøglen udleveres på Nydamskolens bibliotek, tlf. 74 46 72 42.

Sydals kommune

Lokalhistorisk Forening for Kegnæs sogn

Formand: Peter Wehl, Forsthoved 3, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf. 74 40 51 92.

Foreningens arkiv: Østerbyvej 11, Kegnæs, 6470, Sydals.

Åbningstid: I sommerhalvåret første mandag i måneden kl. 18-19.30. I vinterhalvåret hver mandag kl. 18-19.30 eller efter aftale.

Leder: Anna Hansen, Storetoft 25, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf. 74 40 51 85.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2000: 370.

Arkivet er oprettet i 1981. Besøgende på arkivet i 2000: ca. 20-30.

Afleveringer til arkivet i 2000: 6.

Foreningen har anskaffet edb, som nu skal indøves. Ved et af årets møder havde vi besøg af digegreve Nis Christensen fra Ballum, der fortalte om digevæsenet. Foreningen har et tæt samarbejde med landbrugsmuseet på Kegnæs, som hvert år bliver godt besøgt.

Arkivet har modtaget en del arkivalier fra den gamle skole i Østerby.

Lokalhistorisk Forening for Hørup sogn

Formand: Chresten Wolf, Østerbakken 11, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 53 06.

Foreningens arkiv: Hørup Centralskole, Vestervej 42, Kirkehørup, 6470 Sydals.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Anna Kirstine Nielsen, Mjanghaiøj 11, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 65.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2000: ca. 750.

Arkivet er oprettet i 1979. Besøgende på arkivet i 2000: 25.

Afleveringer til arkivet i 2000: 12.

Der har været afholdt to foredragsaftener og en egnsvandring i nabosognet. Endvidere har foreningen udsendt sit årsskrift.

Lysabild sognehistoriske forening

Formand: Viggo Vandkær Thomsen, »Degnegården«, Lysabildgade 1, Lysabild, 6470 Sydals, tlf. 74 40 42 84 (9-10 og 17-18), fax: 74 40 30 30.

Foreningens arkiv: Østfløjen på Lysabild skole, Lysabildgade 2. Post skal sendes til arkivets leder.

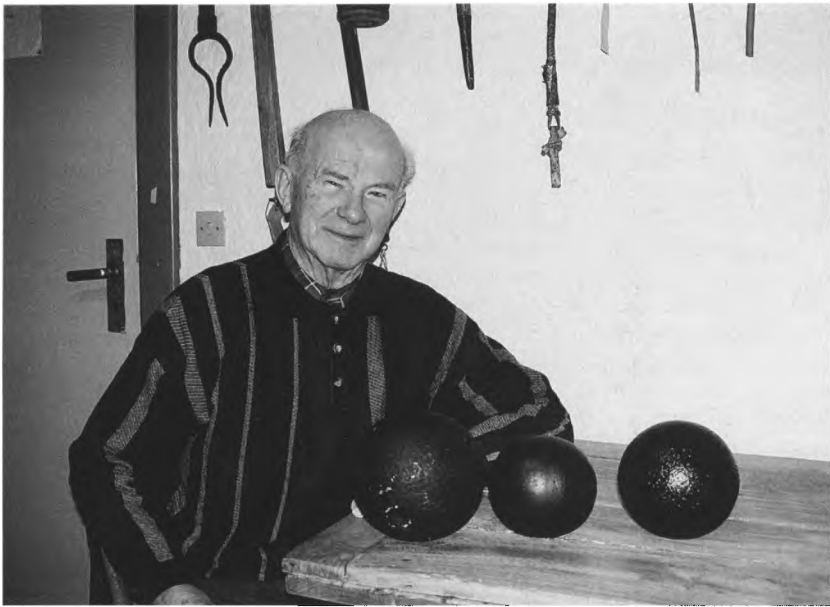
Åbningstid: Første torsdag i måneden kl. 18-20 og efter aftale med arkivlederen.

Leder: Bent Bonefeld, Mommarkvej 368, Mommark, 6470 Sydals, tlf. 74 40 77 82.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2000: 754.

Arkivet er oprettet i 1978. Besøgende på arkivet i 2000: ca. 81.

Afleveringer til arkivet i 2000: ca. 35.

Leder af Lysabild sognearkiv Nicolai Hansen, Mommark, med den sidste aflevering inden han gik af som leder, tre kanonkugler fra engelske krigsskibes angreb på Mommark i 1807.

Foreningen udgav degn Jens Grevens manuskript fra 1918 som bog med titlen: »Alsisk egnhistorie – Lysabild sogn op til 1918«. Udgivelsen blev markeret med reception i »Degnegården«, hvor Jens Grevens havde sit hjem. Arkivet har fået ny leder, idet Nicolai Hansen, Mommark, ønskede at træde tilbage. I stedet er Bent Bonefeld tiltrådt. Det er et krævende arbejde. Sognearkivet er for længst blevet et lille egnsmuseum. Nicolai Hansen nåede at modtage særlige arkivgaver: Kanonkugler fra et engelsk krigsskibs bombardement af Mommark i 1807! Udflugten gik til Hygum Hjemstavns-gård. Den årlige tur for alle medarbejdere gik til Løgumkloster for at se byens mange historiske bygninger. Mødeudvalget havde til efterårsmødet besøg af formanden for de konservative, Bent Bendtsen, som holdt et glimrende foredrag. Efter Peter Jørgensen har Ingrid Duus overtaget arbejdet som foreningens kasserer.

Arkivet har modtaget Lysabild Husholdningsforenings protokoller, bordflag fra Chr. X's 25 års jubilæum i 1937, en gennemgang ved Kathrine Johannsen af Lysabilds præster i 1900-tallet og en kontrakt efter Peter Poulsen.

Tandslet sogns lokalhistorisk forening

Formand: Egon Bauer, Mommarkvej 259, 6470 Sydals, tlf. 74 40 78 04.

Foreningens arkiv: Ertebjergvej 2, 6470 Sydals.

Åbningstid: I vinterhalvåret torsdag kl. 14-17.

Leder: Svend Iversen, Østkystvejen 117, Ertebjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 40 77 85. Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2000: 400.

Arkivet er startet i 1978. Antal besøgende på arkivet i 2000: 20.

I arkivet arbejder arkivudvalget med at arkivere billeder på EDB. Billederne scannes og lægges på CD-rom. Landsbygruppen kører en kampagne, hvor nye tilflyttere bydes velkommen med bl.a. gratis medlemskab af foreningen det første år. Foreningen har 25 års jubilæum i foråret 2002. I den anledning udgives en mindre bog med fortællinger fra Tandslet.

Sønderborg kommune

Lokalhistorisk Forening for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand: Bent Lundt, Søndergade 22, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 93 35, e-mail: nebelu@mail.dk

Arkivets adresse: Kirkegade 8, 6400 Sønderborg, tlf. 74 43 27 10.

Åbningstider: Mandag kl. 9-12 og onsdag kl. 15-17.

e-mail: sdbg.arkiv@mail.tele.dk

Arkivleder: Kai Viggo Jørgensen, H.P. Hanssens Vej 2, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 61 19.

Foreningen er startet i 1978. Antal medlemmer i 2000: 376.

Arkivet er startet i 1978.

Besøgende på arkivet i 2000: 320. Afleveringer til arkivet i 2000: 74.

Foreningen har i årets løb haft to lysbilledforedrag, et på Dybbøl bibliotek med billeder fra Ragebøl, hvor der kom over 100 personer og et på Sønderborg bibliotek med emnet hoteller og kroer i Sønderborg. Desuden var ca. 50 deltagere på udflugt med rundvisning på Sandbjerg Slot.

Der er modtaget arkivalier fra Sønderborg Turistforening, Sønderborg Teaterforening, bankdirektør Hans Müller Kristiansens bo og ca. 40 billeder fra et lokalhistorisk arkiv.

Ulkebøl:

Arkivafdeling: Torvet 2, Ulkebøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 93 66.

Åbningstid: Tirsdag kl. 10-12, onsdag kl. 19.30-21.

e-mail: ulkebol@mail.tele.dk

Arkivleder: Sofie Rasmussen, Sneppevej 5, Skovby, 6470 Sydals, tlf. 74 40 48 63.

Arkivet er startet i 1979.

Besøgende på arkivet i 2000: 250. Afleveringer til arkivet i 2000: 55.

Arkivet har modtaget arkivalier fra Det jydskes Haveselskab, Jørgen Koch Huholt samt arkivalier vedrørende mindesmærker og Arnkilsmaj 13.

Tinglev Kommune

Lokalhistorisk Forening for Tinglev kommune

Formand: Benny Lau, Kværnholtvej 16, 6372 Bylderup Bov, tlf. 74 76 11 00.

Foreningens arkiv: Bylderup Bov Bygade 17, 6372 Bylderup Bov. tlf. 74 76 21 41.

Postadresse: Tinglev Bibliotek, Tinglev Midt 2, 6360 Tinglev, tlf. 73 34 36 45,

fax: 74 64 22 64.

e-mail: bib-led@tinglev-kommune.dk

Åbningstid: efter aftale.

Leder: Bibliotekar Ina Juhl, Porsevænget 4, 6360 Tinglev, tlf. 74 64 32 61.

Foreningen er oprettet i 1975.

Tønder kommune

Lokalhistorisk Forening for Tønder kommune

Formand: Kaj Elkjær Larsen, Grev Schacksvej 3, 6270 Tønder, tlf. 74 72 20 20.

Foreningens arkiv: Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 26, fax: 74 72 33 21 (Tønder Bibliotek). e-mail: lokalhistorisk.tdr@get2net.dk

Åbningstid: Tirsdag kl. 13-18, onsdag og torsdag kl. 13-17.

Leder: Britta Bargfeldt, Østergade 19, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 11.

Foreningen er oprettet i 1982. Medlemmer i 2000: ca. 300.

Arkivet er oprettet i 1982. Besøgende på arkivet i 2000: 684.

Afleveringer til arkivet i 2000: 53.

Foreningen var vært for et par lokalhistoriske foredrag samt en inspirerende introduktion til slægtsforskning ved tidligere landsarkivar Hans H. Worsøe. Den årlige Kristi Himmelfartsudflugt gik til Föhr med rundtur på øen og besøg i det danske forsamlingshus. Fotoprojekt 2000 med fotografering af alle ejendomme i kommunen blev så godt som afsluttet. Sammen med byens øvrige foreninger og institutioner inden for fritids- og kulturlivet bidrog foreningen til udformning af kommunens samlede politik på området. Et lille hefte med Tøndererindringer, baseret på interviews med ældre tønderinger, viste sig at være så stor en succes, at en fortsættelse er under udarbejdelse.

Arkivet havde et stigende antal forespørgsler, en enkelt fra Kina. Mange ønskede hjælp til slægtsforskning, men også studerende på alle niveauer gjorde brug af arkivets samlinger. Danmarks Radio var på besøg og optog et kort indslag til TV-programmet »Sporløs«. Fra billedsamlingen blev der udlånt 287 billeder til diverse udgivelser spændende fra kulørte ugeblade til Danmarks Nationalleksikon. Tidligere museumsinspektør Sigurd Schoubye skænkede arkivet en spændende og omfattende samling litteratur om sønderjysk historie i almindelighed og Tønder i særdeleshed. Samlingen blev overdraget ved en lille højtidelighed kort før Sigurd Schoubyes pludselige død. Ved tidligere skolepsykolog Helene Moltkes død mistede arkivet endnu en trofast og værdifuld støtte.

Arkivet har bl.a. modtaget arkivalier fra Due Sørensens vognmandsforretning, Historisk Samfund for Sønderjylland (Tønderkredsen), pressefotos fra JydskeVestkysten og Helene Moltkes privatarkiv.

Vojens kommune

Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

Formand: Agnes Svendsen, Jernhytvej 21, 6500 Vojens, tlf. 74 54 19 41,

e-mail: Agnes_svendsen@mail.tele.dk

Foreningens arkiv: Møllerens Hus, Tørning Mølle, Tørningvej 7, Hammelev, 6500 Vojens, tlf. 74 50 70 31.

Åbningstid: Tirsdag kl. 19-21, torsdag kl. 14-16 og efter aftale.

Leder: Laurids Lund, Hovedgaden Vest 104, Over Jerstal, 6500 Vojens, tlf. 74 54 73 45.

Foreningen er oprettet i 1985.

Lokalhistorisk Forening for Jegerup sogn

Formand: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84, e-mail: christian-holm@12move.dk

Foreningens arkiv: Jegerup skole, Bygaden 16, Jegerup, 6500 Vojens.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Leder: Kaj Sandholdt, Kærager 8, Jegerup, 6500 Vojens, tlf. 74 54 29 80, e-mail: sandholdt@privat.dk

Foreningen er oprettet i 1988. Medlemmer i 2000: 225.

Arkivet er oprettet i 1988.

Den 10. februar 2000 fejrede foreningen 80-året for afstemningen i 1920. Vi samlede over 80 mennesker i forsamlingshuset, hvor vi fortalte om udlændigetiden, og forholdene i Jegerup sogn. Årets sommerudflugt gik til Klokkemuseet i Lerte og Sommersted kirke. I december holdt vi traditionen tro reception i forbindelse med udgivelse af vort årsskrift.

Arkivet har modtaget tegninger og skøder fra Overbæksvej 13 samt fra orkanen den 3. december 1999.

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad sogn og Omegn

Formand: Ernst K. Svennesen, Vadstedvej 10, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 43 05, e-mail: ernstks@image.dk

Foreningens arkiv: Ø. Lindetvej 5, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 43 05, evt. 74 50 46 07, e-mail: ernstks@image.dk

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Ernst K. Svennesen (se ovenfor).

Foreningen er startet i 1984. Arkivet er oprettet i 1984.

Aabenraa kommune

Løjt lokalhistoriske forening

Formand: Erling Madsen, Dybvighoved Møllevvej 1, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04.

Foreningens arkiv: Rundemølle, Rundemøllevvej 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04.

Åbningstid: Hver anden onsdag kl. 14-17 eller efter aftale med formanden.

Leder: Peter Hertoft – Erling Madsen.

Foreningen er oprettet i 1978.

Ensted sogns lokalhistoriske forening

Formand: Hans Damm, Buen 114, Stubbæk, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 46 96.

Foreningens arkiv: Ensted Sogns Forsamlingshus, Dybkærvej 2, Stubbæk, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Torsdag 14.00-16.00.

Leder: Frederik Daabeck, Aagade 12, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 81 25.

Foreningen oprettet i 1983. Medlemmer i 2000: 258.

Arkivet er oprettet i 1983. Besøgende på arkivet i 2000: ca. 180.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2000: 40.

I juni var der sommerudflugt til Danfossmuseet med 28 deltagere og måneden efter byvandring i Røllum ved P. Festersen med 60 deltagere. I september havde arkivet besøg af Kliplev Sogns lokalhistoriske forening, og samme måned var der et åbent hus arrangement sammen med forsamlingshuset.

Arkivet har modtaget protokoller fra Ensted sogns Boldklubber og fra Ensted sogns Idrætsforening, en levnedbeskrivelse fra Christian From, Broager, samt diverse skole- og poesibøger.

Aabenraa byhistoriske forening

Formand: Carlo Daus-Petersen, Kaholt 12, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 23 27.

Foreningen er startet i 1959.

Medlemmer i 2000: 418.

Foreningen har fra »Cimbria« i anledning af firmaets 100 års jubilæum modtaget 100.000 kr. til bevaringsarbejdet. Interessen for bevaringsarbejdet har været stigende efter den nye byfornyelseslov. En del af foreningens aktiviteter tager sigte på at fremme interessen for bevaring og kvalitet i restaureringsarbejdet bl.a. ved møder med kendte arkitekter som f.eks. Steen Estvad Petersen og Johannes Exner. Gennem byvandring øges kendskabet til byens historie. Der har været god aktivitet i Slotsmøllen, og foreningen arrangerer udflugter til gamle igangværende møller. Årsgave til medlemmerne var i år en CD med et interview med Helene Jensen om hendes barndomsgade med titlen: »fra Nørretorv til Storetorv« Foreningens ejendomme er i god stand og økonomien er god.

Årsskrifter og periodica 2000

udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 2000/2001

Augustenborg

Lokalhistorisk arkiv – Årsskrift – 2001

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg Kommune.

40 sider. Indhold: Ruth Forum Møller: »Forord« – Vagn O. Kyed: »En arkitekt i Augustenborg« – Tove Vandel Jensen: »Vinterslagning« – »Andreas Bakken« – Hans Lind: »Da træet tændtes i Asserballe kirke« – »Da Herman Bang dansede« – Morten Frede Jørgensen: »Den sidste smed« – Jens Raben: »Christian Rudolph Ebeling« – Hans Lind: »Gem de gamle fotos – de fortæller historie« – Hans Andersen: »Det skæve Hus« – »Eget Bo 1927« – Hans Andersen: »Klokkerne i Ketting og Notmark kirker« – Eli Kristensen: »Augustenborg – 350 år« – Hans Jørgen Clausen: »Det hjemle sprog«.

Ekspedition: Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg kommune, Slotsallé 10, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 18 08.

Bedsted

Brudstykker af Bedsted sogns historie

Udgivet af Henning Haugaard.

Nr. 26. 2000. 61 sider. Indhold: Johan Jepsen: »Arndrup« – »Arndrups historie« – »Sagnet om æ skræddervandsted i Arndrup« – »Ejendommene i Arndrup« – »Arndrupgård« – »Møllers gård i Arndrup« – »Gården Heiselvej 4 i Arndrup« – Johan Jepsen: »Aftenklokken« – Carl Johannsen: »Arbejde og pligter som dreng i Arndrup« – »Da Jens Michelsen i Arndrup søgte om orlov« – Hans Kikkenborg på Arndrup Mark« – »Jepsen slægten fra Hokkerup« – »Arndrup mølle (2)« – »Slægten Arndrup« – »Solviggården i Arndrup« – »Æ Kong fra Arndrup« – Johan Jepsen: »Kommunevalg i Bedsted i 1930'erne«.

Ekspedition: Henning Haugaard, Brændkjærgade 46, 6000 Kolding, tlf. 75 50 43 39.

Bevtoft og Tirslund

Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund sogne.

2001. 36 sider. Indhold: »Årets gang i arkivet. Kort fortalt ved Valdemar Frisk« – »Den gamle præstegård af Bevtoftpræsten« – Grethe Iversen: »Mit barndomshjem« – »Mejeriets historie. Fra det gamle mejeri« – »Visdoms ord og ord til eftertanke« – Valdemar Frisk: »Fruegård« – Ingeborg Kjeldstrøm: »Historien om det lille hus i haven« – Steffen Oxholm: »Tirslund sogn fra oldtid til nutid« – »Stormen 3. December«.

Ekspedition: Andreas Gram, Rosenvænget 60, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 42 24.

Bov

Historisk årbog for Bov og Holbøl sogne

Udgivet af Historisk Forening for Vis Herred.

Årgang 23. 2000. 72 sider. Indhold: Jens Kongsted Lampe: »To frihedskæmper med tilknytning til Bov sogn« – H. H. Bang: »Historiske aftenudflugter i 30 år« – Thorvald Larsen: »Et forsømt mindesmærke syd for Wassersleben« – Marie Jessen: »Sønderjyske dialektord« – H. H. Bang: »Lindegård« – R. P. Sørensen: »En fod af en fortå« – N. P. Lund-Jensen: »Landsbyvedtægter i Bov og Holbøl sogne« – Henrik Meyer: »Fra Historisk Forening for Vis Herred« – Årets præmierede hus« – Henrik Schou: »Fra Bov Museum«.

Ekspedition: Padborg Boghandel, Bov Bibliotek, Bov Museum og Holbøl Brugs.

Broager

Broagerland XI

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Broagerland.

2000. 128 sider. Indhold: »Forord« – »Fra bestyrelsen« – Axel Juul Petersen: »Strøgtur i Broager 1947« – Jørgen Heine Jensen: »Sønnejysk Snak« – Hans Heinrich Hüttmann: »Et hus i Vestergade« – Esben Høilund-Carlson: »Kuglelynet Joseph« – Kim Furdal: »Broager – en arbejderkommune på landet i 1920'erne« – Hack Busch: »Orglet i Broager kirke« – Ingelise Jørgensen: »Personligheder på Broagerland« – Karin Jonasson: »Set og sket«.

Ekspedition: Kresten Krogh, Møllegade 42, 6310 Broager, tlf. 74 44 17 64.

Egen

Årsskrift 2000

Udgivet af Egen Sogns Lokalhistoriske Forening.

32 sider. Indhold: Ove Jørgensen: »Forord« – Jes Møller: »Jagt minder« – Hans Andersen og Søren P. Jensen: »Kulsvierne ved Nørreskoven« – Hans Bonde: »Fra segl og le til mejetærsker« – Jørgen Jørgensen: »Troldhøi« – Jørgen Jørgensen: »Jørgen Jørgensen Skifbygger Elstrup Overby 11« – »Aftægtskontrakt fra en længst forsvunden tid«.

Ekspedition: Hans Bonde, Sebbelundvej 16, Egen, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 83 63.

Ensted

Årsskrift 2000

Udgivet af Ensted sogns Lokalhistoriske Forening.

50 sider. Indhold: Frederik Daabeck: »Ensted Kirkes reparation 1840« – Johan Thomsen: »Det skete i 1950« – Johan Thomsen: Kvægbrug i Ensted Sogn gennem tiderne« – »Årsberetning«.

Ekspedition: Hans Damm, Buen 114, Stubbæk, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 46 96.

Felsted

Historisk Årbog for Felsted Sogn

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn.

Nr. 18 – 2000. 83 sider. Indhold: H. C. Staugaard: »Forord« – Arne Frees Chri-

stiansen: »Den fransk-tyske krig 1870-1871« – Jens og Svend Zachariassen: »Gl. Egegård« – Andreas Asmussen: »Den gamle Eg og Løjtnant Licht« – Peter Nissen: »Fra min barndom og ungdom« – Dorothea Kjærgaard: »En landsbydrengs og hans fars dagbog« – Andreas Asmussen: »Familien Iversen på Stensvang« – Ingeborg Wolff: »Stenneskær« – Andreas Asmussen: »Napoleonskrigen og dens veteraner« – Andreas Asmussen: »Arkivet og Patsches hus« – Andreas Asmussen: »Foreningens virke« – »Instruktion«.

Ekspedition: Mette Lassen, Bygbjergvej 17, Felstedmark, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 51 19.

Gråsten

Årsskrift 2000

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn.

80 sider. Indhold: Sven Kjems: »Gråsten kommunes arealmæssige udvikling 1920-1970« – G.O. Hansen: »Beretning om Graasten havn« – Gert S. Haurum: »Slagteriet – fra vugge til grav« – Ulla Brusck: »Barn i 40'ernes Gråsten« – Hans Sahl: »Æ gammel smej« – Elsebeth Thygesen Kristensen: »Årets gang i 1999« – Frede Ihle: »Årsberetning« – »Vedtægter fra 18.11.1999«.

Ekspedition: Hans Paulsen, Stjernevej 31, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 10 70.

Haderslev

Langs Fjord og Dam. Lokalhistorie omkring Haderslev 2000

Udgivet af Forlaget Gammelting, Haderslev.

95 sider. Indhold: Anne-Else Brandt: »Plejebørn i Haderslev 1870-1920« – Jens Peter From: »Jens von Hadersleben« – René Rasmussen: »Et ærekrænkende feltpostkort« – H.H. Holden Jensen: »Modstandsstyrkerne i Haderslev maj 1945« – N-H.L. Beck: »Vikærparken. Et nyere sommerhusområde i Haderslev kommune« – Bodil Clausen: »Skipperslægten Hundevad i Haderslev« – Gert Møbes: »Jensine af Haderslev« – Erik Efsen Simonsen: »Sygehuset under Damkatastrofen« – Andreas M. Nørregaard: »En vandring ad Ribe Landevej« – J. Friis Hansen: »Damskibsrederiselskabet C. Clausen«.

Ekspedition: Haderslev Byhistoriske Arkiv, Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 22 21 18.

Hejs-Hejlsminde

Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde 2000

Udgivet af Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde.

28 sider. Indhold: Gunnar Krag: »Arbejdet i arkivet« – Inge Mortensen og Ruth Boesgaard: »Teglværker i Hejls sogn«.

Ekspedition: Gunnar Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 75 57 47 54, e-mail: Trappendal@get2net.dk

Hoptrup

Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening

Udgivet af Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening.

17. årgang, 2000. 48 sider. Indhold: Holger Bonde: »Formandens beretning« –

Sven Ohlsen: »Det hvide lys« – Sven Ohlsen: »Den tyske privatskole i Hoptrup 1933-1945« – Lorenz Gøttig: »Juleslagtning i Marstrup for 100 år siden« – »For 100 år siden« – »For 75 år siden« – »For 50 år siden« – »For 25 år siden« – Martin Paulsen: »De seks brødre« – Sven Ohlsen: »Fire tapre landsoldater« – Peter Nissen Tækker: »Fisker i Sønderballe« – Sven Ohlsen: »Tørvegravning i Marstrup« – Holger Bonde: »Om vinterbrændsel under krigen«.

Ekspedition: Holger Bonde, Lysmosen 34, Marstrup, tlf. 74 57 52 74.

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn.

Nr. 19. 2001. 40 sider. Indhold: Anton Marckmann: »En forkøblet hånd« – Inge Adriansen: »Hvad er en optant og et optantbarn« – Anna Kirstine Nielsen: »Garder i København 1861-1863« – Chr. Møller: »Da Høruphav havde en keglebane« – Chr. Møller: »Da Høruphav havde en skydebane« – Chr. Møller: »Om Hørup Sogns Håndværkerforening« – Peter A. Christensen: »Folk, der rejste ud« – Anna Kirstine Nielsen: »Himmelbrev«.

Ekspedition: Peter Hell, Havemose 2, Lambjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 15.

Jegerup

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 2000

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn.

44 sider. Indhold: Mathias Nørgaard: »Forord« – bestyrelsen: »Året 2000« – Kaj Sandholdt: »Moser og tørv« – Ellen Louise Petersen: »80 årsdagen for afstemningen i 1920« – Peter Petersen: »Folketælling 1803« – Chresten Petersen: »Det første år i Nepal« – Kaj Sandholdt: »Endnu et håndklæde« – »Skolebillede 1957« – »Skolebillede 1998-99«.

Ekspedition: Matthias Nørgaard, Haderslevvej 2, Simmersted, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Kliplev

Fra Kliplev Sogn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening.

2000. 72 sider. Indhold: »Foreningen« – N. Møller Sørensen: »Henrik Anton Bay. Kliplev sogns præst 1850-1864« – Jens Jaenicke: »9. April 1940 ved Bredevad« – »For 50 år siden« – Jørgen Hansen: »Holm« – Jørgen Hansen: »Holmejendomme«.

Ekspedition: Jacob Mørk, Præstevænget 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 78 93.

Rødding

Historisk Årbog for Rødding-egnen 2000

Udgivet af de lokalhistoriske arkiver og foreninger i Rødding kommune.

95 sider. Indhold: Arne Buhrkal: »Træk af ilden og brandvæsenets historie« – Bent Wind: »En fattigsag mellem Lintrup og Fole sogne« – Andreas Lind: »Den gamle smedje i Fæsted« – Kirsten Fynbo (red): »En mordsag fra Skud-

strup« – »Skoleprotestskrivelsen i Brændstrup« – Karl Kristoffer Juhl: »Skrave mejeri« – Mary Thomsen: »Byggeri gennem 100 år – udført fra Kongevej 13 i Rødding« – Andreas Lunding: »Fangenskab og flugt« – Elvar Vinum: »hvor blev de af?« – »Lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg«.

Ekspedition: Hans Carlo Jensen, Rødding Bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 88.

Rødekro

Fra Rødekro kommune 2000

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Rødekro kommune.

160 sider. Indhold: »Foreningens bestyrelse og udvalg« – »Forord« – Ellen Jensen: »Året 1999-2000« – Johannes Nielsen: »Fra Menighedshusets indvielse i Rise« – Torp Friis Møller: »Gårde og slægter i Årslev« (fortsættelse fra sidste år) – Torp Friis Møller: »Gårde og slægter i Årslev« – »Årslev Smedie« – Ellen Jensen: »Fårefold i Rugbjerg Plantage« – Harald Mathiassen: »Modstandsbevægelsen: Rasmus Dyrhund Pedersen gik under jorden« – Harald Mathiassen: »Tysk nødlanding ved Østergaard, Nørre Hostrup« – Agnes Margrethe Christensen: »Hans Christian's barndomserindringer« – Torp Friis Møller suppleret af Nis Branderup: »To Svabstedgårde i Søst og en hertugelig« – »Elmely« – Harald Mathiassen: »Gartnerierhvervet og gartnerier der har været« – Ellen Jensen: »Min løn er, at jeg får lov at tjene« – Torp Friis Møller: »Beregninger af tiden – årets gang« – Torp Friis Møller: »For 100 år siden. Små udpluk af Hejmdal, årgang 1900« – Torp Friis Møller: »For 50 år siden. Små udpluk af Hejmdal, årgang 1950« – Torp Friis Møller: »Fra landsbykommune til storbykommune« – Torp Friis Møller: »Sognepræster i Hellevad og Egvad sogne« – Hans Lassen: »Små historier af Nis Branderup«.

Ekspedition: Rødekro Boghandel, Hærvejen 28, postboks 82, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 10 77.

Skærbæk

Fra Skærbækegnens Fortid

Udgivet af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn & Skærbækegnens Museum i samarbejde med forlaget Melbyhus.

Nr. 14, 2000. 24 sider. Indhold: Niels L. Petersen: »Dagligliv i Rejsby og Brøns sogne«.

Nr. 15, 2001. 24 sider. Indhold: Bertel Steffensen: »Findahls Møbelfabrik«.

Ekspedition: Historisk Forening, tlf. 74 75 17 04 eller Skærbækegnens Museum, tlf. 74 75 20 52.

Starup

Årsskrift 2000

Udgivet af Starup sogns Lokalhistoriske Arkivforening.

24 sider. Indhold: »Forord« – »Pluk fra aviserne 1999« – »Starup kirkegård 1797« – »Mortenskilde« – »En skolesag, lille men lang« – »Skolematriklen 1880« – »Besøg fra Californien« – »Førstelærerens årsløn 1893«.

Ekspedition: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20.

Sundeved

Skrift for Historisk Forening for Sundeved 2000

Udgivet af Historisk Forening for Sundeved.

104 sider. Indhold: »Forord« – Nils Erik Andersen: »Om maleren Johan A. Lyck fra Sottrup som tegner« – Niels P. Thuesen: »Håndværk og håndværkere i Ullerup« – Frederik Christensen: »Fremmede fugle« – Jørgen Schmidt: »Snogbæk Brandvæsens Protokol 1921-1946« – Peter Jensen: »Skibsmodellerne fra Blans« – Jørgen Schmidt: »Ballegaards vand- og vindmøller« – N.P. Thuesen: »Forbindelseslinier og veje på Sundeved« – Ole Andersen: »Militærlandkort« – Hans Petersen Jørgensen: »Min føest og min siest skrå!«.

Ekspedition: H. C. Clausen, Holmbogård, Langbro 2A, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 12 86.

Vojens

Årbog 2000 for Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune.

66 sider. Indhold: »Forord« – Andreas Michaelsen: »Styding Andelsmejeri 1892-1932« – Michael Uldall: »Styding Andelsmejeri frem til 1968« – Anna Marie Bohsen: »At gøre rent var at ligge på knæ på gulvet og skrubbe« – Margit Hagelsø: »Pip fra Stærekassen« – Erik Christensen: »Sommersted Latinskole« – Bendt Gammeltoft-Hansen: »Jamen, hvorfor lige akkurat Vojens« – »Uhæderlighed i gamle dage« – Laurids Lund: »Vedsted Landbohem 1950« – Kaj Ross-Hansen: »Skrydstrup Kirke – Hvor årtusinder 'usynligt' mødes!« – Jens Jacobsgaard: »Hver By har sin Heks, og hvert Sogn sine Trolde« – Nis Mikkelsen: »Vojens kommune 2000« – Agnes Svendsen: »Foreningens virke 1999/2000« – Laurids Lund: »Årets gang på Arkivet« – »Adresseliste m.m. for Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune«.

Ekspedition: Laurids Lund, Hovedgaden 104, 6500 Vojens, tlf. 74 54 73 45.

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Formand: arkivar, dr.phil. Lars N. Henningsen, Arkivet ved Dansk
Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg

Næstformand: landsarkivar, lic.phil. Hans Schultz Hansen, Ærholm
29, 6200 Aabenraa

Sekretær: ubesat

Kasserer: regnskabschef Henning Mathiesen, Poppelhegnet 6, 6400
Sønderborg

Styrelsesmedlemmer iøvrigt:

museumsinspektør Inge Adriansen, Kyshøj 24, Høruphav, 6470 Sydals
generalkonsul, dr.phil. Henrik Becker-Christensen, Kgl. Dansk Gene-
ralkonsulat, Nordergraben 19, D 24937 Flensburg

museumsinspektør Elsemarie Dam-Jensen, Markledgade 20, 6240 Lø-
gumkloster

lokalhistorisk konsulent Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhi-
storie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa

museumsinspektør, lic. phil. Henrik Skov Kristensen, Ørstedsgade 24,
6400 Sønderborg

museumsinspektør Lennart S. Madsen, Haderslev Museum, 6100
Haderslev

fhv. stiftamtmand O. Perch Nielsen, Gamle Kongevej 86, 6200 Aa-
benraa

universitetslektor, lic.phil. Carsten Porskrog Rasmussen, Rodekær 1,
6200 Aabenraa

fhv. landsarkivar Hans H. Worsøe, Tækkerløkke 34a, 6200 Aabenraa

Amtsudvalgsformænd

fhv. overlærer Hans H. Bang, Padborgvej 27, Bov, 6330 Padborg

fhv. lærer Lene Junker-Hansen, Mejerivej 9, 6310 Broager

skoleinspektør Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, Starup, 6100
Haderslev

bygmester Finn Clemmensen, Toften 22, 6780 Skærbæk

bibliotekar Jesper Bolund Nielsen, Hafengang 8, D-24837 Slesvig

Sekretariat og ekspedition:

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83

e-mail: hist.samf.sdj@netbruger.dk

www.hist-samf-sdj.dk

Åbningstid: ma.-to. kl. 9-14

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger: Lars N. Henningsen, Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, tlf. 00 49 461 8697 190

Sønderjysk Månedsskrift: Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhi-
storie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60

Skriftrække: Hans Schultz Hansen, Landsarkivet, Haderslevvej 45,
6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 58

Amtskredsudvalg:*Haderslev amtskreds*

Karl Erik Olesen (formand)

Starup Kirkevej 25, Starup

6100 Haderslev

74 52 54 20

Aksel Gyldenkærne (sekretær)

Hjerndrupvej 112, Hjerndrup

6070 Christiansfeld

74 56 17 33

Kirsten Fynbo (kasserer)

Rugtoften 43, Skodborg

6630 Rødding

74 84 81 48

Svend Fink

Stubbum Landevej 60, Stubbum

6070 Christiansfeld

74 56 11 93

Aabenraa amtskreds

Hans Henrik Bang (formand)

Padborgvej 27, Bov

6330 Padborg

74 67 16 18

Ellen Jensen

Stationsvej 36, Hovslund

6230 Rødekro

74 66 44 04

Erling Madsen (sekretær)

Sandskærvej 582, Løjt

6200 Aabenraa

74 61 78 04

Svend Agertoft (kasserer)

Vibevej 3, Varnæs

6200 Aabenraa

74 68 01 94

Inger Jørgensen

Nederbyvej 23, Hokkerup

6340 Kruså

74 60 83 61

Sønderborg amtskreds

Lene Junker-Hansen (formand)
 Mejerivej 9, 6310 Broager
 74 44 02 70

Marie Stærk
 Abterpvej 50
 6261 Bredebro
 74 71 11 00

Briks Iversen (sekretær)

Porsebjerg 7
 6400 Sønderborg
 74 43 77 73

Sydslesvigs amtskreds

Jesper Bolund Nielsen (formand)
 Hafengang 8,
 D-24837 Schleswig
 04621 25509

Jørgen Wangel (kasserer)

Mosevang 29, Ulkebøl
 6400 Sønderborg
 74 42 75 33

Carsten Reyhé (sekretær)
 Winningmay 5
 D-24882 Füsing-Schaalby
 04622 671

Anne-Dorthe Overgaard

Snogbækvej 25, Ø.Snogbæk
 6400 Sønderborg
 74 46 98 53

Anders Schaltz Andersen
 Osterwung 5
 D-25856 Hattstedt
 04846 590

Henning Mathiesen

Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg
 74 42 92 16

Jørgen Kühl
 Persillegade 6
 6200 Aabenraa

Tønder amtskreds

Finn Clemmensen (formand)

Toften 22, 6780 Skærbæk
 74 75 21 47

Nils Vollertsen (kasserer)
 Bellmannstr. 19
 D 24837 Schleswig

Jørgen Ravn (kasserer)

Krusåvej 23, Alslev
 6240 Løgumkloster
 74 74 33 70

René Rasmussen
 Studiefdelingen
 Norderstr. 59
 D 24939 Flensburg

Olav Madsen (sekretær)

Rylen 19, 6270 Tønder
 74 72 33 19

Hanne Næsborg-Andersen
 An der Bahn 8, Unaften
 24983 Handewitt

Ellen Jepsen

Kærvej 6b, Jejsing
 6270 Tønder
 74 73 42 22

Nis Hardt
 Lundweg 2
 24941 Jarplund-Weding

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland 2000

INDTÆGTER	
Modtaget foreningstilskud	88.550
Kontingent/årbøger	226.168
Sønderjysk Månedsskrift	259.406
Skrifter	455.158
Medlemsaktiviteter	67.840
	<u>1.097.122</u>
UDGIFTER	
Årbøger	-207.164
Sønderjysk Månedsskrift	-273.775
Skrifter	-455.922
Medlemsaktiviteter	-94.125
	<u>-1.030.986</u>
DÆKNINGSBIDRAG	66.136
Sekretariatsudgifter- og styrelsesomkostninger	<u>-180.983</u>
RESULTAT FØR RENTER	-114.847
Renteindtægter	56.447
Kursdifference/rabatter	13.967
ÅRETS RESULTAT	<u>-44.433</u>
Årets resultat foreslås disponeret således:	
Overførsel til frie reserver	<u>-44.433</u>
Balance pr. 31. december 2000	
AKTIVER	
Beholdning skrifter	91.757
Debitorer	31.178
Tilgodehavende moms	108.083
Periodeafgrænsningsposter	16.875
Obligationer, nom. kr. 900.000	900.000
Likvide beholdninger	173.943
AKTIVER I ALT	<u>1.321.836</u>
PASSIVER	
Saldo pr. 1. januar 2000	1.003.236
Årets underskud	<u>-44.433</u>
Ikke-disponerede midler:	958.803
Hensættelser:	
Sønderjysk landbohistorie	<u>150.000</u>
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER 2000	1.108.803
Kreditorer	188.562
Skyldig kildeskat	3.322
Skyldige omkostninger	21.149
KORTFRISTET GÆLD IALT	<u>213.033</u>
PASSIVER IALT	<u>1.321.836</u>

Ledelsens regnskabspåtegning

Forretningsudvalget har behandlet og vedtaget årsregnskabet for 2000 og årsberetningen.

Vi indstiller årsregnskabet til årsmødets godkendelse.

Aabenraa, den 30. januar 2000

Forretningsudvalget

Lars N. Henningsen

Hans Schultz Hansen

Kim Furdal

Henning Mathiesen

Erklæring fra kritisk revision

Vi har revideret foranstående regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland. Vor revision har ikke givet anledning til bemærkninger.

Aabenraa, den 15. februar 2001

Julius Beier
Registreret revisor

Frede Rudolph

Revisionspåtegning

Vi har revideret det af forretningsudvalget aflagte årsregnskab for året 2000 for Historisk Samfund for Sønderjylland.

Udført revision

Vi har i overensstemmelse med almindeligt anerkendte revisionsprincipper tilrettelagt og udført revisionen med henblik på at opnå en begrundet overbevisning om, at årsregnskabet er uden væsentlige fejl eller mangler.

Under revisionen har vi ud fra en vurdering af væsentlighed og risiko efterprøvet grundlaget og dokumentationen for de i regnskaberne anførte beløb og oplysninger. Vi har herunder taget stilling til den af ledelsen valgte regnskabspraksis og de udøvede regnskabsmæssige skøn samt vurderet, om regnskaberne informationer som helhed er fyldestgørende.

Revisionen har ikke givet anledning til forbehold.

Konklusion

Det er vor opfattelse, at årsregnskabet er udarbejdet i overensstemmelse med lovgivningens krav til regnskabsaflæggelse, og at regnskabet giver et retvisende billede af fondens aktiver og passiver, økonomiske stilling samt resultat.

Aabenraa, den 15. februar 2001
REVISIONSCENTRET AABENRAA
Registreret Revisionsaktieselskab
Julius Beier
Registreret revisor FRR

Nyt legat for slægtsforskning

I år 2000 er der oprettet et nyt legat for slesvigsk slægtsforskning:

*Anders Hansen Schmidts Legat til fremme af slægthistorisk forskning
i det tidligere Hertugdømme Slesvig*

Legatet er stiftet af den flittige genealog, overlæge Anders Hansen Schmidt (1913-1999) fra Aabenraa. Legatkapitalen er på 1.000.000 kr., og der uddeles legatportioner af de årlige renteindtægter.

Formålet med legatet er at fremme slægthistorisk forskning inden for det tidligere hertugdømme Slesvig, fortrinsvis i tiden forud for år 1800, samt fremme udgivelse af kilder til slægts- og personalhistorie inden for samme område. Legatbestyrelsen vil prioritere udarbejdelsen og udgivelsen af opslagsværker og kildepublikationer og lignende hjælpemidler, som kommer brede kredse af slægthistorikere på begge sider af grænsen tilgode.

Ansøgninger om tilskud skal indeholde en kortfattet projektbeskrivelse med angivelse af formål, område, tidsperiode, kilder og ansøgerens data samt projektets forventede afslutningstidspunkt. Endvidere vedlægges et budget.

Afgørelse om udbetaling træffes af legatets bestyrelse, som består af fhv. landsarkivar Hans H. Worsøe, Aabenraa (formand), stadsarkivar Dr. Broder Schwensen, Flensborg samt landsarkivar, ph.d. Hans Schultz Hansen, Aabenraa. Bestyrelsens afgørelse vil blive meddelt ansøgerne skriftligt. Nærmere oplysninger samt kopi af fundatsen kan indhentes hos bestyrelsesmedlemmerne.

Ansøgninger sendes senest 1. april 2002 til:

Anders Hansen Schmidts Legat
Landsarkivet for Sønderjylland
Haderslevvej 45
DK-6200 Aabenraa

